
IZDEVNIECĪBA BALTĪJA PUBLISHING

**DEVELOPMENT TRENDS
IN PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL
SCIENCES: THE EXPERIENCE
OF COUNTRIES OF EASTERN EUROPE
AND PROSPECTS OF UKRAINE**

Monograph

Riga, Latvia
2018

UDC 37(4-11)(082)+159.9(4-11)(082)
De 933

Title: Development trends in pedagogical and psychological sciences: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine

Subtitle: Monograph

Scientific editor and project director: Anita Jankovska

Authors: Aksyonova Olena, Pivnenko Yuliya, Ardashova Yaroslava, Mershchii Tatiana, Baidarova Olga, Udovenko Julia, Bartosh Olena, Beilin Mikhail, Karpets Lyubov, Varii Myron, Vasulyeva Olena, Fugelo Pavlina, Voloshyna Neonila, Voloshko Larisa, Boyko Galina, Havrysh Nataliya, Krytij Katerina, Gazniuk Lydiia, Semenova Julia, Hakman Anna, Nakonechnyi Ihor, Yaschuk Sergey, Gvozdetska Yulia, Holiuk Oksana, Rodiuk Nataliia, Hrytsai Nataliia, Grubov Volodymyr, Sanakuiev Mykola, Husak Olviia, Fiialka Svitlana, Denysenko Nataliia, Kalinina Larysa, Orlova Olena, Kichula Maria, Savaryn Tetyana, Koba Oleksandr, Kravchenko Natalia, Kovalenko Oleksandr, Oksiom Pavlo, Konoplianyk Lesia, Korolova Tetiana, Oleksii Kateryna, Lebid Olga, Lesik Anzhelika, Lukáč Marek, Lukáčová Silvia, Pirohová Ivana, Lyubchak Lyudmila, Dabizha Lyudmila, Mainaiev Faridun, Rybalko Liudmyla, Marchuk Vladimir, Stadnik Nadiya, Melnychenko Ruslana, Sorochynska Oksana

Publisher: SIA "Izdevnieciba "Baltija Publishing", Valdeku iela 62-156, Riga, LV-1058

Issue: First edition

Available from: <http://www.baltijapublishing.lv/index.php/pedpsy-science>

Year of issue: 2018

All rights reserved. No part of this book may be reprinted or reproduced or utilized in any form or by any electronic, mechanical, or other means, now known or hereafter invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher and autor.

Development trends in pedagogical and psychological sciences: the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine: monograph / edited by authors. – 1st ed. – Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2018. – 626 p.

ISBN: 978-9934-571-27-5

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5>

The monograph studies issues of development of pedagogical and psychological sciences, taking into account the experience of countries of Eastern Europe and prospects of Ukraine. General issues of the history of pedagogy, theory and methodology of teaching and vocational education, social psychology and pedagogy, the psychology of activity in special conditions, and so on, are considered. The publication is designed for scientists, lecturers, postgraduate students, students, as well as for the general reader.

© Publishing House "Baltija Publishing", 2018
© Authors of the articles, 2018

Table of Contents

Aksyonova Olena, Pivnenko Yuliya

FEATURES OF USE OF FLEXIBLE METHODS OF TEACHING
OF STUDENTS OF INCLUSIVE CLASSES. 1

Ardashova Yaroslava, Mershchii Tatiana

PSYCHOCULTURE AND INTERACTION IN THE CONTEXT
OF THE STATE OF PERSONALITY AND SOCIETY
IN THE POST-INDUSTRIAL ERA. 23

Baidarova Olga, Udovenko Julia

MENTOR'S COMPETENCE MODEL USED TO BUILD A RELATIONSHIP
WITH A CHILD LIVING IN A RESIDENTIAL CARE INSTITUTION. 44

Bartosh Olena

EXPANDING THE CATEGORICAL UNDERSTANDING
OF CHILDREN AT-RISK IN THE UKRAINIAN
AND FOREIGN SCIENTIFIC LITERATURE. 68

Beilin Mikhail, Karpets Lyubov

PROJECT-AND-PERSONALIZED PARADIGM OF EDUCATION:
SOCIAL-AND-ANTROPOLOGICAL CONTEXTS. 92

Varii Myron

THE HUMAN PSYCHE: PSYCHIC AND ENERGETIC APPROACH. 111

Vasulyeva Olena, Fugelo Pavlina

AGRARIAN EDUCATION OF UKRAINE: PSYCHOLOGICAL,
PEDAGOGICAL, AND ECONOMIC ASPECTS. 140

Voloshyna Neonila

VALUE ORIENTATIONS IN THE STRUCTURE OF THE PERSONALITY . . . 158

Voloshko Larisa, Boyko Galina

DESIGN OF A MODEL OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE
FORMATION OF THE PHYSICAL THERAPY SPECIALIST
IN THE PROFESSIONAL PREPARATION SYSTEM. 177

Havrysh Nataliya, Krytiy Katerina

PASSIONARITY OF PRESCHOOLERS AS INDICATOR
OF THEIR LIFE ENERGY. 196

<i>Gazniuk Lydiia, Semenova Julia</i> PHYSICAL CULTURE IN SOMATIC HUMAN BEING	214
<i>Hakman Anna, Nakonechnyi Ihor</i> OLYMPIC EDUCATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF UKRAINE (IN THE CASE OF BUCOVYNA).	232
<i>Yaschuk Sergey, Gvozdetska Yulia</i> STRUCTURE OF PROFESSIONAL COMPETENCY OF THE ENGINEER-PEDAGOGUE OF THE FOOD INDUSTRY AND THE EFFECT ON THEIR ASPECTS OF PROFESSIONAL PREPARATION.	258
<i>Holiuk Oksana, Rodiuk Nataliia</i> PEDAGOGICAL VIEWS OF S. MYROPOLSKY ON THE CONTENTS OF PRIMARY EDUCATION.	280
<i>Hrytsai Nataliia</i> EUROPEAN EXPERIENCE OF THE METHODOICAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF BIOLOGY.	306
<i>Grubov Volodymyr, Sanakuiev Mykola</i> INFORMATION CULTURE AND “INTERPASSIVE DISEASE” OF E-SOCIETY: STATE AND DIGITAL CHALLENGES.	327
<i>Husak Olviia, Fiialka Svitlana</i> SOCIAL MEDIA INFLUENCE ON PUBLIC OPINION AND YOUTH BEHAVIOR.	350
<i>Denysenko Nataliia</i> ANDRAGOGIC APPROACH AS A BASIS FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL MOBILITY OF FUTURE TEACHERS OF PHYSICAL EDUCATION.	370
<i>Kalinina Larysa, Orlova Olena</i> PECULIARITIES OF THE USAGE OF INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING OF THE FUTURE SPECIALISTS OF CULTURAL-AND-LEISURE SPHERE.	392
<i>Kichula Maria, Savaryn Tetyana</i> THE DEVELOPMENT OF CREATIVE AND PEDAGOGICAL ASPECTS IN THE PROCESS OF MEDICAL STUDENTS TRAINING.	410

<i>Koba Oleksandr, Kravchenko Natalia</i>	
FORMING OF CORPORATE CULTURE OF FUTURE OFFICERS	428
<i>Kovalenko Oleksandr, Oksiom Pavlo</i>	
CURRENT STATE OF PROBLEMS OF PREPARATION AND REGULATION OF ACTIVITY OF TOUR-GUIDES ON THE EXAMPLE OF LATVIA, BELARUS AND UKRAINE	447
<i>Konoplianyk Lesia</i>	
USE OF AUTHENTIC VIDEO MATERIALS IN TEACHING ESP FOR FUTURE CIVIL ENGINEERS	464
<i>Korolova Tetiana, Oleksii Kateryna</i>	
PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF PROFESSIONAL AND ETHICAL CULTURE OF FUTURE DOCTORS IN THE HUMANITARIAN LEARNING	481
<i>Lebid Olga, Lesik Anzhelika</i>	
TECHNOLOGICAL SUPPORT FOR THE SYSTEM OF FORMATION OF THE FUTURE HEAD OF THE COMPREHENSIVE EDUCATIONAL INSTITUTION TO STRATEGIC MANAGEMENT IN THE MASTER'S DEGREE CONDITIONS	500
<i>Lukáč Marek, Lukáčová Silvia, Pirohová Ivana</i>	
EDUCATION OF ADULT ROMA FROM MARGINALIZED COMMUNITIES IN SLOVAKIA	518
<i>Lyubchak Lyudmila, Dabizha Lyudmila</i>	
TRAINING OF THE FUTURE TEACHER TO IMPLEMENT THE PRINCIPLES OF PARTNERSHIP PEDAGOGY	539
<i>Mainaiev Faridun, Rybalko Liudmyla</i>	
CONSIDERATION OF SPECIFICS OF TRAINING STUDENTS OF THE SOCIAL AND HUMANITARIAN PROFILE WHEN USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY IN THE EDUCATIONAL PROCESS	560
<i>Marchuk Vladimir, Stadnik Nadiya</i>	
THE INFLUENCE OF THE FOREIGN LANGUAGE ON THE PERSON VALUE ORIENTATIONS FORMATION: THEORETICAL ASPECTS	582
<i>Melnychenko Ruslana, Soroehynska Oksana</i>	
ORGANIZATION OF SPECIALIZED TRAINING AND ENVIRONMENTAL ACTIVITIES OF STUDENTS IN EASTERN EUROPEAN COUNTRIES	599

FEATURES OF USE OF FLEXIBLE METHODS OF TEACHING OF STUDENTS OF INCLUSIVE CLASSES

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ГНУЧКИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ УЧНІВ ІНКЛЮЗИВНИХ КЛАСІВ

Aksyonova Olena¹

Pivnenko Yuliya²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_1

Abstract. The article foresees the potential negative consequences of existing pedagogical practice of teaching subjects in an inclusive class basing on the survey of various positions concerning inclusive education. The analysis of the experience of teachers has showed that the majority of attempts to modernize the methodology of subjects of the educational branch “Health and Physical Culture” are based on outdated techniques of “hanging the labels”, authoritarian approach, artificial restraint or enforcement.

Today teachers work in the state of functioning of different contradictions, among which, according to the authors, the priority one is the following: between the need to increase the Inclusion Index of their class, educational institution and the lack of appropriate methodological tools that would allow to carry out effectively the training program with all the students of the inclusive class.

The purpose of the research is to develop and test experimentally the efficiency of the matrix of joint teaching tasks for the students of inclusive classes.

The subject of the research is the methodology of teaching the subjects “Health Basics”, “Physical Culture” in inclusive classes.

---

¹ Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Rehabilitation Pedagogy and Healthy Lifestyle,
Municipal Institution “Zaporizkyi Regional Institute of Postgraduate Studies
of Pedagogical Education” of Zaporizhzhya Regional Council, Ukraine

² Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of Rehabilitation Pedagogy and Healthy Lifestyle,
Municipal Institution “Zaporizkyi Regional Institute of Postgraduate Studies
of Pedagogical Education” of Zaporizhzhya Regional Council, Ukraine

The objectives of the study: on the basis of the survey of the various positions on inclusive education to predict possible negative consequences of the existing pedagogical practice of teaching subjects in the inclusive class; to compare in the didactic lines the components of the purpose, pedagogical tasks, principles of inclusive education with methodical techniques at the lessons of the educational branch “Health and Physical Culture”; focusing on perspective aspects of humanitarian technologies to develop the matrix of common educational tasks for students of inclusive classes.

The authors have allocated five didactic lines: independence; vital knowledge and skills; healthy lifestyle; safe behavior; harmony with the environment. Matrix of common learning tasks for students of inclusive classes is structured according to the following components: didactic lines; benefits for students with special educational needs (indicated respectively to each didactic line); benefits for neurotic students; algorithm of the development of educational tasks for students.

The authors give examples of educational tasks for students according to the didactic lines; they have identified key competencies to the formation of which each educational task is directed.

The research made it possible to state the following: attempts of modern teachers to modernize the teaching methods at the Educational branch “Health and Physical Culture” in inclusive classes are fragmentary and do not have a systematized format. Most of them are based on outdated techniques of “hanging the labels”, authoritarian approach, artificial restraint or enforcement; the analysis of tasks from the educational programs for the subjects “Health Basics”, “Physical Culture”, the comparison of their essential direction with the principles of inclusive education have allowed to develop the matrix of common educational tasks for students of inclusive classes; the experimental testing of educational tasks have provided the opportunities to indicate their high coefficient of effectiveness not only in the conditions of inclusive training, but also in ordinary classes.

1. Вступ

Поняття «інклюзія», «інклюзивна освіта», «клас з інклюзивною формою навчання» поступово опановують розум і душі усіх представників педагогічної спільноти. Дитина з обмеженими можливостями – це особлива людина зі своїми поглядами, своїми бажаннями, своїм почуттям людської гідності. Діти з обмеженими можливостями, які не

Features of use of flexible methods of teaching of students of inclusive...

мають відхиленнь у психічному розвитку, повинні отримувати повноцінну загальну освіту, а їхнє соціальне життя має оптимально наближатися до життя повноцінної людини. Саме такому гуманістичному напрямку розвитку надає перевагу освітня політика України останні роки, орієнтуючись на базову доктрину Організації Об'єднаних Націй.

Зазначений напрям державних реформ, безумовно, актуальний і для педагогів освітньої галузі «Здоров'я та фізична культура».

Однак, аналіз досвіду роботи учителів навчальних предметів «Основи здоров'я» і «Фізична культура», які працюють в інклюзивних класах, дозволив констатувати, що питання про відкритість і доступність освіти, навчання без бар'єрів до сьогодні ще залишається проблемним.

Сучасними дослідженнями різних авторів відтворено цілісну картину впливу різноманітних факторів на розвиток інклюзивної освіти в Україні. Серед найбільш впливових факторів – фінансове, нормативно-правове, методичне та дидактичне забезпечення інклюзивної освіти. Отже, учителі сьогодні працюють у стані функціонування різних суперечностей, серед яких пріоритетною, на нашу думку, є така: між потребою підвищення Індексу інклюзії свого класу, навчального закладу та відсутністю відповідного методичного інструментарію, який би дозволив при цьому ефективно виконувати навчальну програму з усіма учнями інклюзивного класу [4].

Саме тому сучасному учителю, який працює в інклюзивному класі, вкрай важливо мати чіткий інструментарій щодо наступних позицій:

- відбір навчального матеріалу, який би відповідав можливостям та інтересам усіх учнів;
- подолання труднощів спілкування між усіма учасниками навчального процесу;
- усунення (профілактика) психологічних забобонів;
- виконання вимог до безпечної роботи усіх учнів;
- виконання програмних вимог до сучасного уроку.

За висновками різних авторів, є певні бар'єри щодо розвитку інклюзивної освіти. Зокрема, більшість педагогів не розуміють сутність інклюзивної освіти; не володіють ґрунтовними знаннями про вікові та психофізичні особливості учнів з різними патологіями розвитку; не мають навичок щодо створення конструктивної взаємодії між різними учасниками навчального процесу. Найбільш суттєвий бар'єр – органі-

зачія та практика навчального процесу, застарілі негнучкі методи навчання, які на сьогодні існують в освіті. Слід модернізувати навчальний процес на засадах нових педагогічних підходів, які дозволять урахувати найбільш повно особливі освітні потреби кожного учня.

Зазначені суперечності та потреби практики обумовили актуальність теми статті.

Мета дослідження – розробити та експериментально перевірити ефективність матриці спільних навчальних завдань для учнів інклюзивних класів.

Завдання дослідження:

1) на основі оглядового ознайомлення з різними позиціями щодо інклюзивного навчання спрогнозувати можливі негативні наслідки наявної педагогічної практики викладання навчальних предметів у інклюзивному класі;

2) зіставити в дидактичні лінії складові мети, педагогічних завдань, принципів інклюзивного навчання з методичними прийомами на уроках освітньої галузі «Здоров'я та фізична культура»;

3) орієнтуючись на перспективні аспекти гуманітарних технологій розробити матрицю спільних навчальних завдань для учнів інклюзивних класів.

Методологічне та загальнонаукове значення. На основі оглядового ознайомлення з різними позиціями щодо інклюзивного навчання спрогнозовані можливі негативні наслідки наявної педагогічної практики викладання навчальних предметів в інклюзивному класі. Маючи підґрунтя – гуманітарні технології – розроблена матриця спільних навчальних завдань для учнів інклюзивних класів.

Дослідження здійснювалося в контексті науково-методичної проблеми кафедри реабілітаційної педагогіки та здорового способу життя Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти «Розвиток професійної компетентності суб'єктів корекційно-реабілітаційного освітнього процесу в системі неперервної освіти».

2. Інклюзія – крок до толерантності

«Інклюзія – це доведений українською практикою крок до виховання толерантності як у дітей, так і у дорослих. Інклюзивна освіта – це не мода, а вимога часу, і її необхідно впроваджувати, але не поспішати, аби не забалакати і не сплюндрувати ідею» [5, с. 16].

Features of use of flexible methods of teaching of students of inclusive...

Сучасні дослідники по різному інтерпретують ключові поняття, які пов'язані з інклюзивною освітою. В контексті теми теоретичного дослідження підтримуємо такі позиції:

– інклюзія – відсутність бар'єрів між різними дітьми [6];» ... постійний пошук ефективніших шляхів задоволення індивідуальних потреб усіх дітей [9];

– інклюзивна освіта – сприймає дитину такою, яка вона є; підбудовує систему освіти під цю дитину [1];

– інклюзивний підхід – створення таких умов, за яких «... усі учні мають однаковий доступ до освіти...; водночас усі учні мають можливість отримати досвід, знання, що сприяють подоланню упереджень і дискримінації та забезпечують формування позитивного ставлення до тих, хто «відрізняється» [1]; «... у цьому випадку відмінності розглядаються як позитивне явище, яке стимулює навчання дітей та дорослих» [5].

Індекс інклюзії зосереджує увагу педагогів на командних діях. Йдеться перш за все про альянс для інклюзивного розвитку освіти [1], який узгоджує зусилля всіх учасників освітнього процесу, координує їхні ініціативи щодо навчання здоровому способу життя; усунення обмежень; забезпечення всебічної освіти; боротьбу з дискримінацією; сталий розвиток; відмову від насильства; співпрацю; громадянство світу; демократизацію.

Існує декілька моделей включення в освітній процес дітей з особливими освітніми потребами.

1. До класу приймаються 1-2 дитини з інвалідністю. Вони разом зі своїми однолітками навчаються із супроводом вузьких спеціалістів.

2. У навчальному закладі створені спеціальні класи для дітей з особливими освітніми потребами; загальноосвітні класи, в яких навчаються діти з особливими освітніми потребами; практикується також проведення певної частини уроку, на якій перебувають в тому числі діти з особливими освітніми потребами.

Обидві моделі вже мають позитивний ефект: підвищення рівня задоволеності освітнім процесом з боку батьків та інтересу до досягнень своєї дитини.

3. Методичне та дидактичне забезпечення інклюзивної освіти

Педагогічна думка зосереджена на чітких діях стосовно ефективного впровадження інклюзивної освіти в Україні [4, с. 29]. Виокремлюємо такі:

– не копіювати бездумно іноземний досвід, а вивчити свій та застосовувати все найкраще, що вже існує у вітчизняній педагогічній практиці;

– забезпечувати розробку навчальних і методичних матеріалів не на засадах розмежування способів роботи з учнями з різними особливостями розвитку, а їхньої інтеграції.

Досвід роботи вчителів освітньої галузі «Здоров'я та фізична культура»

Існує вже певний досвід роботи вчителів освітньої галузі «Здоров'я та фізична культура» в інклюзивних класах. Зупинимось на деяких з них.

Метод реальної інклюзії для соціальної адаптації (PICA, Україна) – адаптований під ігровий простір; передбачає соціальну адаптацію дитини в колі нейротипічних дітей за допомогою ігрових прийомів (створюється прообраз майбутньої системи взаємодії [9].

«ЗС-Терапія». Автор – Пол Кожокару (Румунія). (*Prof. Paul – Constantin Cojocaru – Founder ЗС Therapy – Psychomotor Autistic Therapy (P.A.T.)*). Складається з трьох взаємопов'язаних частин: перша – consciousness – розвиток координації в просторі та часі, узгодженість рухів; друга – coordination – удосконалення усвідомленості рухових дій; планування рухів на перспективу; моторне мислення; третя – concentration – розвиток комунікативних навичок [7; 8].

Інклюзивний підхід на уроках фізичної культури. Автор – Палій Лариса (Росія). Передбачає включення до програми спеціальних розділів (модулів) для дітей з обмеженими можливостями здоров'я; систематизацію певних рухових дій (комплексів вправ) з урахуванням нозології різних груп дітей; варіативність рухової та практичної діяльності; виконання рухових завдань невеликими порціями; використання цікавого, яскравого інвентарю та обладнання; використання засобів щодо активізації пізнавального інтересу дітей (ІКТ; картки; тренінгові вправи; психогімнастика; релаксація тощо) [14].

Ми виокремили найбільш рентабельні організаційно-методичні позиції, які використовуються в перспективній практиці інклюзивної освіти:

– проблемно-пошуковий метод передбачає соціальну взаємодію різних суб'єктів навчального процесу під час дослідження та пошуку певних шляхів вирішення завдання;

Features of use of flexible methods of teaching of students of inclusive...

- колове розташування навчальних місць у групі посилює ефект спілкування її учасників;
- використання роздаткового матеріалу, зміст і оформлення якого стимулює учнів на активну діяльність;
- використання індивідуальних критеріїв і показників щодо алгоритму дій різних учнів, а також до оцінювання відносної успішності дитини.

Усі зазначені вище складові досвіду різних авторів мають право на існування в інклюзивному освітньому просторі. Однак, у кожному є певні недоліки (табл. 1), для подолання яких слід шукати конкретні шляхи.

Таблиця 1

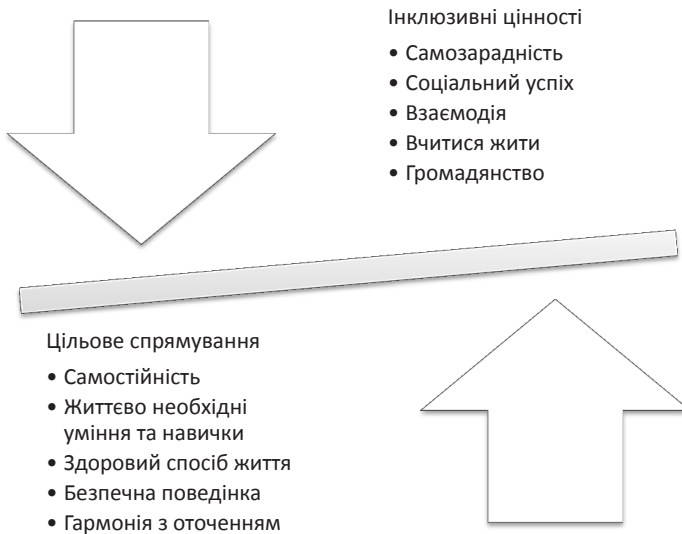
Недоліки щодо вузького використання певних технологій, методик, прийомів на уроках «Основи здоров'я», «Фізична культура»

СКЛАДОВА ДОСВІДУ	МОЖЛИВІ НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ
Використання ІКТ, тренінгових вправ, карток	Порушення вимог до регулювання фізичного та психоемоційного навантаження учнів
Використання конкретних реабілітаційних методик для певної нозологічної групи захворювань	Зниження інтересу і активності учнів, які не мають таких відхилень у стані здоров'я
Розподіл учнів на типологічні групи без їхнього бажання, не залежно від їхнього стану, самопочуття, рівня учнівських досягнень	Є негуманним, некоректним, авторитарним.

Зазначене вище дозволило констатувати наступне: спроби сучасними педагогами модернізації методики викладання предметів освітньої галузі «Здоров'я та фізична культура» в інклюзивних класах є, однак вони фрагментарні, мають несистематизований формат. Більшість з них засновані на застарілих прийомах «розвішування ярликів», авторитарного підходу, штучного обмеження або примусу. Зазначені позиції вкрай суперечать принципам інклюзії, а також чинним вимогам до сучасного уроку.

4. Узгодженість мети, завдань Державного стандарту і принципів інклюзивного навчання

З метою розробки матриці спільних навчальних завдань для учнів на уроках «Основи здоров'я» та «Фізична культура» ми виокремили певні ключові фрази з мети, завдань Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти [3] та принципів інклюзивного навчання [1] (рис. 1).

Рис. 1. Узгодженість мети, завдань Державного стандарту і принципів інклюзивного навчання.

При цьому орієнтувалися на такі принципи інклюзивного навчання:

- ніхто не залишається «за бортом»;
- ні – дискримінації; всім – рівний доступ, рівні права;
- має бути включення дітей в роботу на їхніх власних умовах;
- конструктивне спілкування – основа організації навчальної роботи учнів інклюзивних класів;
- розробка певного творчого продукту = унікальне ексклюзивне вирішення проблеми або ситуації самими учнями – індикатор ефективної навчальної діяльності педагога.

5. Зіставлення ключових фраз мети освітньої галузі і навчальних предметів

Сучасному педагогу вкрай важливо мати інструментарій щодо організації навчального процесу відповідно до програмних вимог. Це стосується вимог до сучасного уроку, які зазначені в пояснювальній записці навчальної програми з предмета [11; 12]. Важливо також мобільно й потужно модернізувати урок відповідно до Концепції Нової української школи [13]. Тому наступним кроком нашого дослідження було зіставлення в єдину паралель ключових позицій мети освітньої галузі [3] та завдань навчальних предметів «Основи здоров'я» [11] і «Фізична культура» [12] (табл. 2).

Таблиця 2

Зіставлення ключових фраз мети освітньої галузі і навчальних предметів

№№ дидактичних ліній	МЕТА – ЗАВДАННЯ – РЕЗУЛЬТАТ			АЛГОРИТМ ЩОДО РОЗРОБКИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ УЧНІВ
	ЦІЛЬОВЕ СПРЯМУВАННЯ	ІНДИКАТОРИ ЕФЕКТИВНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ		
		ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я	ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА	
1.	Самостійність	Відповідальність за здоров'я	Світоглядні орієнтири	Створити умови для розвитку самозарадності.
2.	Життєво необхідні уміння та навички	Усвідомлене ставлення до здоров'я, самопізнання, самовдосконалення	Функціональні можливості	Надати можливість дитині стати соціально успішною.
3.	Здоровий спосіб життя	Здоров'язбезрежувальна компетентність	Саморозвиток, самонавчання	Конструювати ситуації, які демонструють позитивну перспективу взаємодії учасників.
4.	Безпечна поведінка	Відповідальність за безпеку, навколишнє середовище та стабільність у майбутньому	Екологічний стиль мислення і поведінки	Скласти прообраз наступної системи взаємодії людей, де дитина вчиться просити, учитися, виражати й доносити свою думку, інтереси, бажання, потреби.
5.	Гармонія з оточенням	Активна громадянська позиція	Загальна культура, соціалізація	Створити умови для спілкування з однолітками та участі в громадському житті класу.
Ідеальний результат	Випускник / патріот; культура; бажання вчитися; відповідальність; підприємливість й ініціативність; здоровий спосіб життя.			

Таким чином виокремили п'ять дидактичних ліній. Кожна лінія отримала назву за цільовим спрямуванням:

- 1) самостійність;
- 2) життєво необхідні уміння та навички;
- 3) здоровий спосіб життя;
- 4) безпечна поведінка;
- 5) гармонія з оточенням.

Зауважимо, що вище зазначені дидактичні лінії подані не за рейтингом їх значення.

У межах кожної дидактичної лінії виокремлені ключові фрази із педагогічних завдань кожного предмета, які, у свою чергу, зіставлені із сутністю її цільового спрямування. Таким чином були окреслені індикатори ефективної навчальної діяльності педагогів освітньої галузі.

З опорою на мету завдання та принципи інклюзивного навчання подано алгоритм щодо розробки навчальних завдань для учнів інклюзивних класів.

6. Гуманітарні технології – база для розробки навчальних завдань для учнів інклюзивних класів

У процесі пошуку найбільш рентабельних технологій як базових для розробки навчальних завдань нашу увагу привернули гуманітарні технології, які використовують спеціалісти в умовах інклюзивної освіти.

Гуманітарні технології – це технології самовираження людей, самореалізації їхніх інтелектуальних якостей. Передбачають послідовні дії педагога щодо спеціального моделювання певних ситуацій, у вирішенні яких учасники (учні та педагоги) відпрацьовують навички спілкування, взаємодії, що, в свою чергу, посилює ефект навчання, виховання, розвитку [10].

Приймаючи переваги гуманітарних технологій; виокремили їх як профілактичні щодо усунення недоліків вузького використання певних методик, прийомів на уроках «Основи здоров'я», «Фізична культура» (рис. 2).

Рис. 2. Переваги гуманітарних технологій у контексті усунення негативних наслідків вузького використання певних методик навчання

7. Матриця спільних навчальних завдань для учнів інклюзивних класів на уроках освітньої галузі «Здоров'я та фізична культура»

Результати описаної вище дослідницької роботи дозволили скласти матрицю спільних навчальних завдань для учнів інклюзивних класів на уроках освітньої галузі «Здоров'я та фізична культура» (табл. 3).

Матриця спільних навчальних завдань для учнів інклюзивних класів структурована за такими складовими:

- лінія (п'ять дидактичних ліній, поява яких розкрита нами в табл. 2);

Матриця спільних навчальних завдань для учнів інклюзивних класів на уроках освітньої галузі «Здоров'я та фізична культура»

ЛІНІЯ	ПЕРЕВАГИ ДЛЯ УЧНІВ, ЯКІ МАЮТЬ ООП	АЛГОРИТМ ЩОДО РОЗРОБКИ СПІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ УЧНІВ	ПЕРЕВАГИ ДЛЯ НЕЙРОТИПІЧНИХ УЧНІВ
1	2	3	4
1. Самостійність	Усвідомлення необхідності власного вкладу в життя суспільства	Створити умови для розвитку самозарядності	Зростання соціальної свідомості, толерантності
«ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я»	«АЛЬТЕРНАТИВА». Учні об'єднуються в групи. Кожна група учнів отримує завдання - створити плакат «12 справ замість...». Учні мають навести приклади негативного впливу людини на природу, та запропонувати посильні для них справи, щоб перетворити навколишнє середовище на екологічно та соціально безпечне. Кожна група презентує свої напрацювання.		
	<i>Екологічна грамотність та здорове життя</i>		
«ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА»	«СВОЯ ЗВ'ЯЗКА, СВОЯ ГРА». Таке завдання передбачає опанування учнями різними руховими діями, вправами з нестандартним інвентарем (пакети, губки, картонні тарілки, хустки). Він безпечний у використанні в будь-яких умовах, не летить і не котиться далеко, доступний вдома. Після цього вчитель пропонує учням об'єднатися у мікрогрупи (3-5 осіб). Обрати два види інвентарю на власний розсуд. В межах відведеного вчителем майданчика та часу учасникам кожної мікрогрупи слід скласти правила та умови «спортивної гри», дати їй назву, зіграти в неї. Презентувати своїм товаришам по класу. Можливо, в подальшому, організувати та провести турнір з цієї гри зі своїми молодшими товаришами в школі.		
2. Життєво необхідні уміння та навички	Уміння ефективно працювати в команді та комунікувати в різних середовищах	Надати можливість дитині стати соціально успішною	Розвиток навичок співробітництва
«ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я»	«КАЛОРИМЕТР». Учні об'єднуються у групи. Вчитель пропонує кожній групі скласти меню на сніданок, обід та вечерю із заздалегідь вказаною кількістю калорій. Якщо є можливість, то калорійність продуктів для меню учні шукають за допомогою гаджетів, якщо – ні, вчитель пропонує роздруківки з найпопулярнішими продуктами та їх енергетичною цінністю. Учні презентують меню, аргументуючи його раціональність. Потім складають індивідуальну тренувальну програму щодо відпрацювання калорій засобами фізичних вправ. Виконують свою програму на уроці чи вдома.		

Features of use of flexible methods of teaching of students of inclusive...

Продовження таблиці 3

1	2	3	4
 <i>Уміння вчитися впродовж життя</i>			
«ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА»	« TEAM RECORDS ». Учні працюють у мікрогрупах. Учитель пропонує декілька різновидів дрібного інвентарю спортивного чи побутового характеру. Спочатку Лідери команд домовляються про кількість інвентарю, яку буде обирати кожний учасник команди. Потім кожна команда домовляється, з яким саме інвентарем вони будуть працювати. Після цього кожна команда обумовлює рухову дію, виконує її рекордну кількість разів. Складає показники всіх учасників. То і буде командний рекорд. Подальша робота передбачає демонстрацію власної рухової дії іншим командам-учасницям. Також можна запропонувати кожній команді обрати ту, чий рекорди вони спробують «побити».		
3. Здоровий спосіб життя	Формування здатності долати будь-які бар'єри, які є перепонами для повноцінної життєдіяльності	Конструювати ситуації, які демонструють позитивну перспективу взаємодії учасників	Усвідомлення відсутності різниць між собою та іншими
«ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я»	« МИ – РІЗНІ, МИ – СХОЖІ ». Учні об'єднуються в пари. Вчитель пропонує записати 5 спільних рис, про які можна було б поговорити, замість того, щоб сперечатися про відмінності. Вчитель має підвести учнів до власного підсумку: щоб жити дружно, варто шукати те, що зближує, а не роз'єднує [2].		
 <i>Соціальна та громадянська компетентності</i>			
«ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА»	« ТРИМАЙ РЯД ». Учасники об'єднуються в дві команди з рівною кількістю представників. Шикуються в паралельні шеренги на зручній відстані одна від іншої. Праворуч-ліворуч від кожної шеренги учасників – конуси. Учасники першої шеренги починають виконувати певну вправу на розвиток фізичної якості. Їм слід якомога швидше дійти синхронного способу виконання однакової вправи. За ними починають повторювати (копіювати) учасники другої шеренги. Після цього лунає команда вчителя «Перехід». Це означає, що учасники другої шеренги в колоні переміщуються за першим учасником навколо конусів попереду першої команди, займають лідируючу позицію і стають замовниками наступної вправи. Виконання ігрового завдання продовжується, доки вистачає довжини майданчику.		
4. Безпечна поведінка	Поява бажання покращувати свої кондиції	Скласти прообраз такої системи взаємодії людей, де дитина вчиться просити, учитися, виражати й доносити свою думку, інтереси, бажання, потреби	Розвиток самосвідомості, самооцінки, самовдосконалення

1	2	3	4
«ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я»	<p>«ОЗДОРОВЧІ СИСТЕМИ». Учні об'єднуються в групи. Учитель пропонує опрацювати теоретичний матеріал щодо автора оздоровчої системи та її спрямованості, виконати вправи. Потім на «станції» залишається один представник групи - Тренер, який презентує цю систему та її автора іншим учням. Інші учасники групи переміщуються за стрілкою годинника на наступну «станцію». Потім знову відбувається зміна Тренера. Кількість переміщень відповідає кількості станцій.</p>		
 <p><i>Обізнаність та самовираження у сфері культури</i></p>			
«ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА»	<p>«МЕТОДИЧНА ВЕРТУШКА». Учні об'єднуються в чотири мікрогрупи. Кожній мікрогрупі – власна зона активності. Лідери команд обирають жеребкуванням назву інвентарю. Учасники команд мають придумати одну вправу (складну та красиву) з обраним інвентарем, виконувати її до наступної команди учителя. Після команди «Шикуйсь! Тренери вийшли зі строю» усі команди шикуються у своїй зоні активності, Тренери виходять із строю, залишаються на вихідній позиції. Інші – переходять до наступної зони активності. Тренери мають навчити своїй вправі нових учнів. Потім може відбуватися ще одна ротация. Учитель може також додавати (шляхом жеребкування) певні методичні вказівки. Наприклад, роздає картки з назвами фізичних якостей. Це означає, що учасники команд мають додати до своєї першої вправи певний елемент щодо розвитку зазначеної фізичної якості.</p>		
5. Гармонія з оточенням	Поліпшення когнітивного, моторного, мовного, соціального та емоційного розвитку, бажання наслідувати	Створити умови для спілкування з однолітками та участі у громадському житті класу (групи)	Розвиток навичок діяти нестандартно, бути винахідливими, а також співчувати іншим
«ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я»	<p>«СИНЕРГИЯ». Кожен учень отримує картку з назвою предмета і придумує, як його можна використати, крім основного призначення. Далі учні об'єднуються у пари. Вдвох учасники придумують, як можуть між собою взаємодіяти їх предмети і що з них можна зробити. Презентують новий винахід за обмежений час. Далі по 2 пари об'єднуються між собою. Завдання аналогічне: об'єднати спосіб застосування чотирьох предметів і продемонструвати результат їхньої діяльності [2].</p>		
 <p><i>Ініціативність і підприємливість</i></p>			
«ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА»	<p>«ЗМІНЮЙ ВИХІДНЕ ПОЛОЖЕННЯ ПОПЕРЕДНЬОГО ТОВАРИША». Учні об'єднуються в однакові за кількістю групи (5-7 осіб). Учитель обумовлює вид шиккування (коло, шеренга, колона тощо). Після цього демонструє певне вихідне положення (асану), які мають прийняти всі учасники. Далі ігрове завдання таке: наступний в строю учасник кожної команди має змінити вихідне положення лише <u>одним</u> рухом лише <u>однією</u> частиною тулуба. Всі знову повторюють за другим учасником. Гра триває до останнього учасника.</p>		

Features of use of flexible methods of teaching of students of inclusive...

- переваги для учнів, які мають особливі освітні потреби (зазначені відповідно до кожної дидактичної лінії);
- переваги для нейротипічних учнів (зазначені відповідно до кожної дидактичної лінії, узгоджені зі змістом переваг для учнів, які мають особливі освітні потреби);
- алгоритм розробки спільних навчальних завдань для учнів (див. у тому числі табл. 2).

Формат матриці не передбачав додаткові структурні компоненти. Однак, для більш детального сприймання презентованого нами експериментального продукту до змісту таблиці 3 включили детальний опис навчальних завдань безпосередньо на уроках «Основи здоров'я» та «Фізична культура».

Ключовою рисою сучасності навчального закладу будь-якого типу є компетентнісний підхід до навчання його учнів. Не виключення й інклюзивні класи. За Концепцією Нової Української школи, компетентність – це сукупність особистісних якостей учня (умінь, цінностей, ставлення), «...зумовлених досвідом його діяльності в певній соціально й особистісно значущій сфері; здатність учня самостійно реалізовувати практичну діяльність і розв'язувати життєві проблеми, яка засновується на набутому навчальному та життєвому досвіді, особистісних цінностях і здібностях» [13]. Саме тому під час розробки спільних навчальних завдань ми орієнтувалися на вклад навчального предмета щодо формування зазначених навчальною програмою ключових компетентностей учнів. У таблиці 3 ключові компетентності зазначені під кожним навчальним завданням для учнів.

8. Методика визначення ефективності спільних навчальних завдань

З метою перевірки ефективності спільних навчальних завдань (відповідно до матриці) використано схему визначення коефіцієнта корисної дії навчального завдання (табл. 4).

Експериментальна апробація зазначеної схеми здійснювалася в межах дослідно-експериментальної роботи впродовж 2014-2017 рр. Загалом було проаналізовано 32 навчальних завдання на 16 уроках («Основи здоров'я» та «Фізична культура» по 8 кожний). Узагальнений результат – таблиця 5

Схема визначення ККД навчального завдання учням на уроці

СПРЯМОВАНІСТЬ ГРУПИ ПОКАЗНИКІВ	ЗМІСТ ПОКАЗНИКІВ ¹
Які базові потреби учнів задовольняли? (5 ²)	1. У русі. 2. У безпеці. 3. У самоактуалізації. 4. У пізнанні та розумінні. 5. У визнанні та любові.
Які вимоги до сучасного уроку реалізували? (5)	6. Забезпечення оптимізації навчально-виховного процесу із застосуванням елементів інноваційних методів навчання та здійснення міжпредметних зв'язків. 7. Забезпечення освітньої, виховної, оздоровчої, розвивальної спрямованості навчального процесу. 8. Формування в учнів умінь і навичок самостійно займатися, вчитися. 9. Використання вчителем різноманітних організаційних форм, засобів, методів і прийомів навчання. 10. Досягнення оптимальної рухової активності всіх учнів на кожному уроці з урахуванням стану здоров'я.
Як накопичувався індекс здоров'я уроку? (7)	11. Повага до здатності кожного учня бути самодостатньою особистістю. 12. 90% моторна щільність. 13. Вчителя було мало. 14. Не закріплювали вміння та навички. 15. Створювали умови для збагачення досвіду учнів. 16. Розвивали емоційний інтелект учнів. 17. Учні не поділяли, а поєднували в динамічні довільні групи.
<i>РІВНІ. КРИТЕРІЇ</i>	
Високий рівень	Більше 15
Середній рівень	7-14
Критичний рівень	Менше 6

¹ За кожну позицію виставляється 1 бал в разі її наявності.

² Загальна кількість позицій в кожній групі показників.

Виокремлені чинники, які знижували ККД навчальних завдань (табл. 6). Частотність виявлення визначалася за формулою 1:

$$x = 100 - \frac{Noz + Nfc}{2} \quad (1)$$

Узагальнений результат визначення ККД навчальних завдань для учнів інклюзивних класів на уроках «Основи здоров'я» та «Фізична культура»

ПОКАЗНИКИ	ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я, %	ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА, %
<i>К-сть навчальних завдань</i>	16	16
1. В русі.	25	56
2. У безпеці.	93,75	81,25
3. У самоактуалізації.	81,25	75
4. У пізнанні та розумінні.	68,75	62,5
5. У визнанні та любові.	81,25	75
6. Забезпечення оптимізації навчально-виховного процесу із застосуванням елементів інноваційних методів навчання та здійснення міжпредметних зв'язків.	93,75	81,25
7. Забезпечення освітньої, виховної, оздоровчої, розвивальної спрямованості навчального процесу.	68,75	56
8. Формування в учнів умінь і навичок самостійно займатися, вчитися.	81,25	50
9. Використання вчителем різноманітних організаційних форм, засобів, методів і прийомів навчання.	100	100
10. Досягнення оптимальної рухової активності всіх учнів протягом кожного уроку з урахуванням стану здоров'я.	3,75	75
11. Повага до здатності кожного учня бути самодостатньою особистістю.	68,75	62,5
12. 90% моторна щільність.	62,5	43,75
13. Вчителя було мало.	62,5	43,75
14. Не закріплювали вміння та навички.	81,25	75
15. Створювали умови для збагачення досвіду учнів.	81,25	75
16. Розвивали емоційний інтелект учнів. .	75	56
17. Учнів не поділяли, а поєднували в динамічні довільні групи	93,75	81,25

де 100 – ідеальний результат за показники певної групи або усієї схеми;

Noz – фактичний результат за показники певної групи або усієї схеми за предметом «Основи здоров'я»;

Чинники педагогічної діяльності, які знижували ККД навчальних завдань учням інклюзивних класів

ЧИННИКИ, ЯКІ ЗНИЖУВАЛИ ККД	ЧАСТОТНІСТЬ ВИЯВЛЕННЯ, %
<i>Перша група: задоволення базових потреб учнів (сер.)</i>	23,73
Учні не отримують можливості рухатися так, як вони вміють / бажають (1 ¹)	59,5
Учитель не помічає учнів у підгрупах, які соромляться зізнатися, що щось не зрозуміли або не вміють виконувати (4)	34,37
Учитель використовує індіферентні або безіменні фрази похвали. Не зазначає, за що саме і кого хвалить (5)	21,87
Учитель сам призначає лідерів у групі, розподіляє функції учням (3)	21,87
Порушуються вимоги безпечної роботи, особливо коли учитель зосереджується на великій кількості різного роздаткового інвентарю (2)	12,5
<i>Реалізація вимог до сучасного уроку (сер.)</i>	29,08
Сувора регламентація рухових дій, безвідносна до адаптаційних можливостей організму учнів. Використання вчителем простих стереотипних рухів у дзеркальному відтворенні учнями (10)	60,62
Використання вчителем розчленованих завдань в простих умовах виконання (7)	37,62
Учитель обумовлює повністю регламент дій учнів без можливої ініціативи з їхнього боку (8)	34,37
Недоцільність використання певних інновацій, нераціональні витрати часу (6)	12,79
Учитель використовує різні форми, засоби, методи, прийоми (9)	0
<i>Накопичення індексу здоров'я уроку (сер.)</i>	25,26
Учні багато часу слухають пояснення вчителя, чекають черги щодо виконання завдання, дивляться на екран, дошку (12)	46,87
Учитель багато часу витрощає на вербальні інструкції (13)	46,87
Деякі завдання не містять варіантів вибору учнем власної стратегії або обсягу роботи (11)	34,37
Деякі завдання не передбачають можливості допомагати своїм товаришам по команді або іншим учасникам (16)	34,5
Учитель пропонує вправу, виконання якої здійснюється в умовах багаторазового повторення до автоматизму (14)	21,87
Учитель диктує темп, ритм, зміст, структуру завдання, пропонує повторювати, копіювати певні дії (15)	21,87
Групи учнів формуються авторитарним способом на розсуд учителя (17)	12,5

¹ Показник у схемі

Features of use of flexible methods of teaching of students of inclusive...

Nfc – фактичний результат за показники певної групи або усієї схеми за предметом «Фізична культура»;

X – чинник, який знижує ККД (навчального завдання або усього уроку).

Таким чином були визначені найбільш вагомі чинники педагогічної діяльності, які знижували ККД навчального завдання, отже – й самого уроку. Зокрема:

I. За першою групою «Задоволення базових потреб учнів» / Учні не мають можливості виконувати завдання за власною схемою.

II. За другою групою «Реалізація вимог до сучасного уроку» / Суворе регламентація рухових дій, безвідносна до адаптаційних можливостей організму учнів. Використання вчителем простих стереотипних рухів у дзеркальному відтворенні учнями.

III. За третьою групою «Накопичення індексу здоров'я уроку» / Учні багато часу слухають пояснення вчителя, чекають черги щодо виконання завдання, дивляться на екран, дошку.

Однак, поряд із зазначеними чинниками, які знижують ККД завдання або уроку, відмічені позитивні ефекти під час роботи учнів над виконанням завдань:

1) під час об'єднання учнів у мікрогрупи за умов рівної кількості учасників жодна особа не обирала найсильнішого, найрозумнішого; учні намагалися якнайшвидше сформувавши команду, керуючись лише кількісними показниками та зручністю переміщення й розташування;

2) усі учні демонстрували високий рівень соціальної активності;

3) під час роботи у групах більшість учнів звертала увагу на особистість, а не на ваду, демонструючи високий рівень соціальної взаємодії;

4) під час групової роботи учасники намагалися надати підтримку один одному;

5) учні та педагог не шукали помилок під час виконання певних завдань; вони піклувалися про найкращий спільний результат роботи своєї групи;

6) дуже швидко здійснювався розподіл функцій між учасниками групи, особливо коли в це не втручався педагог;

7) формат діяльності «очі в очі» посилював індекс поваги та толерантності в учнівській групі.

9. Висновки з проведеного дослідження

Здійснене дослідження дозволило констатувати наступне:

– спроби сучасними педагогами модернізації методики викладання предметів освітньої галузі «Здоров'я та фізична культура» в інклюзивних класах фрагментарні, мають несистематизований формат. Більшість з них засновані на застарілих прийомах «розвішування ярликів», авторитарного підходу, штучного обмеження або примусу;

– аналіз завдань із навчальних програм предметів «Основи здоров'я», «Фізична культура», зіставлення їх сутнісного спрямування з принципами інклюзивного навчання дозволили розробити матрицю спільних навчальних завдань для учнів інклюзивних класів;

– експериментальна апробація навчальних завдань надала можливість визначити їх високий коефіцієнт корисної дії не лише в умовах інклюзивного навчання, а й у звичайних класах.

Перспективи використання результатів дослідження полягають у адаптації матриці спільних навчальних завдань до предметів інших освітніх галузей; проведенні відповідних навчальних тренінгів для педагогів, які працюють в інклюзивних класах.

Список літератури:

1. Бут Тоні Індекс інклюзії: розвиток навчання та участі в життєдіяльності шкіл: посібник / Тоні Бут; пер. з англ. – К.: ТОВ Видавничий дім «Плеяди», 2015. – 190 с.

2. Воронцова Т. В. Вчимося жити разом. Посібник для вчителя з розвитку соціальних навичок у курсі «Основи здоров'я» (основна і старша школа) / Т. В. Воронцова, В. С. Пономаренко – К.: Вид-во «Алатон», 2016. – 232 с.

3. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс] // Законодавство України: [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>, вільний. – Назва з екрана. – (Дата звернення: 05.03.2018).

4. Інклюзивна освіта в Україні: здобутки, проблеми та перспективи. Резюме аналітичного звіту за результатами комплексного дослідження / ERA – Європейська дослідницька організація. – Червень 2011 – січень 2012. – 36 с.

5. Інклюзивна освіта: основні положення [Електронний ресурс] / Всеукраїнський фонд «Крок за кроком»: [сайт]. – Режим доступу: http://www.ussf.kiev.ua/ie_inclusive_education/, вільний. – Назва з екрана. – (Дата звернення: 05.03.2018).

6. Кетриш Е. В. О проблеме инклюзивного образования в сфере физической культуры / Е. В. Кетриш // Сибирский педагогический журнал. – № 3. – 2015. – С. 121-124. – То же [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/o-probleme-inklyuzivnogo-obrazovaniya-v-sfere-fizicheskoy-kultury>, свободный. – Название с экрана. – (Дата обращения: 24.02.2018).

Features of use of flexible methods of teaching of students of inclusive...

7. Кожокару Пол 3С терапия / Пол Кожокару // 3С THERAPIA – психомоторное развитие для людей с аутизмом : [сайт]. – Режим доступа: <http://www.sportautism.ro/terapia-3c/>, свободный. – Название с экрана. – (Дата обращения: 04.03.2018).

8. Кожокару Пол О 3С терапии – цели / Пол Кожокару // 3С THERAPIA : [сайт]. – Режим доступа: <http://paul-cojocarui.blogspot.ro/search?updated-max=2016-01-27T08:32:00%2B02:00&max-results=7&start=34&by-date=false/>, свободный. – Название с экрана. – (Дата обращения: 24.02.2018).

9. Метод реальной инклюзии // Центр реальной инклюзии «Эрудит» : [сайт]. – Режим доступа: <http://erudit-inclusion.com/>, свободный. – Название с экрана. – (Дата обращения: 24.02.2018).

10. Митин А. Е. Гуманитарные технологии: обоснование основных положений применения в образовании / А. Е. Митин., С. О. Филиппова // Знание, понимание, умение. – 2013. – № 3. – С. 255-262. – То же [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/zpu/contents/2013/3/Mitin_Filippova-Humanitarian-Technologies/40_2013_3.pdf, свободный. – Название с экрана. – (Дата обращения: 03.03.2018).

11. Навчальна програма з основ здоров'я для 5-9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів затверджена наказом МОН від 07.06.2017 № 804 [Електронний ресурс] / Т. Є. Бойченко, Т. В. Воронцова та ін. – Режим доступу: <https://osvita.ua/school/program/program-5-9/56137/>, вільний. – Назва з екрана. – (Дата звернення: 05.03.2018).

12. Навчальна програма з фізичної культури для 5-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. (затверджена наказом МОН від 23.10.2017 № 1407) [Електронний ресурс] / Гол. роб. групи Т. Ю. Круцевич // Міністерство освіти і науки України : [сайт]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>, вільний. – Назва з екрана. – (Дата звернення: 05.03.2018).

13. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>, вільний. Назва з екрана. – (Дата звернення: 05.11.2017).

14. Палий Л. Инклюзивные подходы в обучении на уроках физкультуры [Электронный ресурс] / Л. Палий // Учительская газета: [сайт]. – Режим доступа: http://www.ug.ru/method_article/1074, свободный. – Название с экрана. – (Дата обращения: 24.02.2018).

References:

1. But Toni (2015) *Indeks inkluzii: rozvytok navchannia ta uchasti v zhyttiediialnosti shkyl: posibnyk* [Inclusion Index: Development of Learning and Participation in School Life: Manual]. Kyiv: Pleiady. (in Ukrainian)

2. Vorontsova T. V., Ponomarenko V. S. (2016) *Vchymosia zhyty razom. Posibnyk dlia vchytelia z rozvytku sotsialnykh navychok u kursy "Osnovy zdorovia" (osnovna i starsha shkola)* [Let's live together. Teacher's Guide to Social Skills Development in the Course "Health Basics" (secondary and high school)]. Kyiv: Alaton. (in Ukrainian)

3. Zakonodavstvo Ukrainy (2011) *Derzhavnyi standart bazovoi i povnoi zahalnoi serednoi osvity* [State Standard for Basic and Comprehensive Secondary

Education]. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF> (accessed 05 March 2018).

4. Vseukrainskyi fond “Krok za krokom” *Inklyuzivna osvita: osnovni polozhenia* [Inclusive Education: key statements]. Retrieved from: http://www.ussf.kiev.ua/ie_inclusive_education/ (accessed 05 March 2018).

5. Ketriśh E. V. (2015) *O probleme inklyuzivnogo obrazovaniya v sfere fizicheskoy kul'tury* [About the problem of inclusive education in the field of Physical Education]. Siberian pedagogical journal, no. 3, pp. 121-124.

6. Kozhokaru Pol (2012) *3C terapiya* [3C Therapy]. *3C THERAPIA – psichomotornoe razvitie dlya lyudey s autizmom* [3C THERAPY – psychomotor development for people with autism] (site). Re-trieved from: <http://www.sportautism.ro/terapia-3c/> (accessed 05 March 2018).

7. Kozhokaru Pol (2014) *O 3C terapii – tseli* [About 3C Therapy – Goals]. *3C terapiya* [3C therapy] (site). Retrieved from: <http://paul-cojocar.u.ro/search?updated-max=2016-01-27T08:32:00%2B02:00&max-results=7&start=34&by-date=false>, (accessed 05 March 2018).

8. Tsentr real'noy inklyuzii “Erudit” (2015) *Metod real'noy inklyuzii* [The Real Method Of Inclusion]. Retrieved from: <http://erudit-inclusion.com/> (accessed 02 March 2018).

9. Mitin A. E., Filippova S. O. (2013) *Gumanitarnye tekhnologii: obosnovanie osnovnikh polozheniy primeneniya v obrazovanii* [Humanitarian technologies: substantiation of the main provisions of application in education]. Knowledge, understanding, skill, no. 3, pp. 255-262.

10. Boichenko T. Ye., Vorontsova T. V. (2017) *Navchalna prohrama z osnov zdorovia dlia 5-9-kh klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [Education program of Health Basics for the 5-9 years of studies of general education institutions]. Retrieved from: <https://osvita.ua/school/program/program-5-9/56137/> (accessed 02 March 2018).

11. Krutsevych T. Yu. (2017) *Navchalna prohrama z fizichnoi kultury dlia 5-9 klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [The curriculum on physical culture for 5-9 years of studies of general education institutions]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas> (accessed 02 March 2018).

12. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy (2016) *Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady re-formuvannia serednoi shkoly* [New Ukrainian School. Conceptual foundations of the reforms for the secondary school]. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> (accessed 02 March 2018).

13. Paliy L. (2016) *Inklyuzivnye podkhody v obuchenii na urokakh fizkul'tury* [Inclusive approaches to teaching at physical education classes]. Teacher's Newspaper, 20 March 2016. Retrieved from: http://www.ug.ru/method_article/1074 (accessed 02 March 2018).

14. ERA – Yevropeiska doslidnytska orhanizatsiia: Demokratychni initsiatyvy molodi (2012) *Inklyuzivna osvita v Ukraini: zdobutky, problemy ta perspektyvy. Reziiume analitychnoho zvitv za re-zultatamy kompleksnoho doslidzhennia* [Inclusive education in Ukraine: achievements, problems and prospects. Summary of analytical report based on the results of integrated research].

**PSYCHOCULTURE AND INTERACTION IN THE CONTEXT
OF THE STATE OF PERSONALITY AND SOCIETY
IN THE POST-INDUSTRIAL ERA**

**ПСИХОКУЛЬТУРА ТА ІНТЕРАКЦІЯ В КОНТЕКСТІ
СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ Й СУСПІЛЬСТВА
В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНУ ЕРУ**

Ardashova Yaroslava¹

Mershchii Tatiana²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_2

Abstract. The main purpose of the article is to explore the peculiarities of psychoculture and interaction in the context of the individual and society formation in the post-industrial era. Subject: psychoculture and interaction as factors of the contemporary personality formation in the post-industrial society. Methodology. For achieving the goal were adopted the following approaches: integrated, socio-cultural and cultural-historical, synergistic approach.

The research urgency of the psychoculture is due not only to its leading role in human life, social adaptation, productive personal development, and spirituality, research but also to the fact that for a long time beyond of the existing scientific borders were stayed the following aspects of psychoculture: its individual manifestation on a personal level, especially in the post-industrial era; its role as a leading factor in the personal formation process; its transformation under the influence of the latest cultural phenomena.

The phenomena of interaction has a special place in the cultural environment. Actuating the interaction of its representatives, interactions promote the exchange of opinions between them, serves their communication, and determines the social connections of the groups between themselves

---

¹ Candidate of Philosophy Sciences,
Senior Lecturer at Department of Aviation Psychology,
National Aviation University, Ukraine

² Candidate of Philosophy Sciences,
Assistant Professor at Department of Aviation Psychology,
National Aviation University, Ukraine

and with society. Interaction is an integral part of the material and spiritual existence of culture in all its forms of social interaction. The latter, in turn, define the vectors of general counter-cultural development at each of the stages of its historical progress.

Findings. There was established that psychoculture as a process of the personal ascent to spirituality is formed only on the basis of developed individual consciousness. Psychoculture provides with constant aspiration of the man to perfection, to searching for new knowledge, to spiritual growth, which ultimately leads to the all mankind development.

It is substantiated that the expansion of the informational space contributes to the enhancement of the possibilities of intercultural communication, enhances the dialogue of people of different cultures of cultures through social information and communication networks. The latter contribute to the establishment of not only a “dialogue” but also a “polylogue” of cultures, in which many representatives of the most diverse cultural communities can simultaneously participate. There is a gradual formation of a global interactive space, which significantly affects the formation, development of the psychology of the individual as a whole.

Practical implications. The value of the research results is that its conclusions can be used for further analysis of the features of the person's psychoculture and interaction in the XXI century; identification of risks that can destructively affect on human behavior to overcome them in the transformation processes of society. And its conclusions can be applied in the field of government agencies to develop an effective policy on work with youth. The obtained results can also be used in the educational process, namely: teaching of courses of philosophical anthropology, psychology, history of psychology and the development of special courses, writing textbooks on the relevant disciplines.

Value / originality. The scientific novelty of the results obtained is that the content of the concept of “psychoculture” is defined and its correlation with the meaning of the concept “personality” is made. It is substantiated that psychoculture is an alloy of constructive and destructive elements of the human psyche and is characterized by polyvariability of manifestations. It is shown that the formation of psychoculture is determined by the aspiration personality to perfection, that is, psychoculture acts as the essence of the process of approaching the personality to spirituality.

Also, it is substantiated that the main tendencies of functioning of the interaction of a modern person are the creation of conditions for self-realization of personality in the culture of the post-industrial era through its diversity. It is revealed that under the influence of information and communication technologies there is a transformation of interaction, which leads to a change in the existing forms of social interaction and promotes the destruction of the usual communicative connections, which results in the abolition of the subject-subjective communication paradigm. There is only a symbolic subject, whose main function is not communication, but personalization of information.

1. Вступ

Психокультура та інтеракція як особливі феномени становлення особистості в суспільстві часто розглядають крізь призму окремих теорій, підходів та концепцій, втрачаючи при цьому їх особливу характеристику – багатогранність і всеосяжність. Інтеракція як така завжди займала важливе місце у бутті людини проте в сучасному світі вона постає ще й як один із інструментів у створенні умов для самореалізації особистості в культурі постіндустріальної ери. Людина для задоволення своїх потреб повинна вступати у взаємодію з іншими людьми, входити до соціальних груп, брати участь у спільній діяльності. Тому, звичайно, неможливо знайти на Землі людину, яка була б зовсім ізольованою від інших. Одне лише розуміння того, що десь існують інші люди, може суттєво змінити поведінку індивіда. У всіх сферах свого життя людина зв'язана з іншими безпосередньо чи опосередковано, пасивно чи активно, постійно чи ситуативно. Соціальні взаємозв'язки мають різні підстави і багато різних відтінків, які залежать від особистісних якостей особистості, що вступають у взаємозв'язок. Інтеракція суттєво впливає на усі аспекти становлення особистості (бере участь у її інтелектуальному, психічному, емоційному, культурному розвитку), зокрема пов'язана із психокультурою.

Що стосується психокультури, то зазвичай її ототожнюють з психологічною культурою. В узагальненому вигляді психологічну культуру розглядають як сукупність існуючих у індивіда уявлень про психіку, форми регулювання і розвитку психіки (Л. Гримак) [5]; як сукупність культурно-психологічних прагнень особистості і відповідних до них умінь (І. Мотков) [10]; як наступний рівень розвитку психологічно

компетентної особистості, освоєння якого передбачає прийняття гуманістичних цінностей (В. Семікін та Л. Дьоміна) [13; 6]; трактують у межах психічного розвитку людини, розвитку психічної компетентності особистості (І. Дубровина, О. Пузикова, К. Сельчонок) [11] та ін. Досліджуючи психокультуру, можна стверджувати, що цей феномен охоплює усю особистість, не лише психологічну сторону існування людини, але й духовну, інтелектуальну, суспільну, в певній мірі навіть фізичну – це розумні, доцільно організовані форми активності особистості, використання яких дозволяє людині ефективно та гармонійно будувати свої відносини з соціумом (М. Абаєв) [1]; це смислотворчий стрижень особистості, не лише постановка життєвоважливих питань, але й пошук відповідей на них (С. Кримський) [2]. На нашу думку – це процес сходження особистості до духовності (за рахунок самоосмислення, са-моудосконалення, саморозвитку; найвищим проявом психокультури стає духовність, як найвищий особистий рівень розвитку) у багатовимірній системі суспільних відносин. Це особливий спосіб розвитку особистості в соціальному просторі.

А в постіндустріальну епоху ці феномени набувають нового значення не лише при вивченні особистості, але й для суспільства в цілому. Розуміння процесів побудови та розвитку психокультури та інтеракції, аналізу їх особливостей сприятиме реалізації програм щодо формування психокультури кожного і, як наслідок, вироблення зв'язків інтеракційних процесів між учасниками взаємодії в постіндустріальну еру. Ці знання допоможуть розробити комплекс прийомів та вправ у допомозі виховання здорової молоді, а також здійснювати корекцію поведінки, на основі досліджених навичок взаємодії як інструменту, що створює умови для самореалізації особистості та пошуку себе.

Метою статті є вивчення особливостей психокультури та інтеракції в контексті становлення особистості та суспільства в постіндустріальну еру.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- розкрити зміст понять «психокультура» та «інтеракція» і показати їх особливостей в постіндустріальну еру;
- визначити етапи формування психокультури особистості в контексті культурного поступу суспільства;
- встановити вплив інформаційно-комунікаційних технологій на ін-терацію та психокультуру особистості.

Відповідно до мети та завдань було застосовано такі методологічні підходи: комплексний, соціокультурний, культурно-історичний, синергетичний. Комплексний підхід дозволяє розглядати інтеракцію та психокультуру як особливі феномени, що характеризують особистість; культурно-історичний підхід дозволяє дослідити формування різних концепцій та думок стосовно феноменів інтеракції та психокультури і застосований для виявлення сутності та механізмів впливу психокультури та інтеракції на особистість і суспільство; соціокультурний – передбачає їх вивчення з позицій різноманітних впливів і взаємообумовленостей, дозволяє виявити, які соціальні обставини впливають на особистість, на формування її психокультури та інтеракції. Звернення до соціокультурної природи інтеракції та психокультури дозволило проаналізувати й зрозуміти їхню природу, структуру та ціннісні передумови, вкорінені в суспільстві постіндустріальної ери.

Досліджуючи інтеракцію та психокультуру особистості й суспільства в постіндустріальну еру, доцільно звернутися до синергетичного підходу. Потреба такого звернення пояснюється тим, що синергетичний підхід, застосовується для дослідження систем, що перебувають у стані постійної трансформації. Очевидно, що сучасна особистість та сучасне суспільство є незавершеними, тобто перебувають в процесі постійного оновлення.

Корисною для нас буде й синергетична концепція еволюції, відповідно до якої всіляке явище вважається еволюційно незворотною стадією будь-якого процесу, яка містить у собі інформацію про минуле та майбутнє й припускає багатоваріантність, відхилення, які можуть бути тим не менш досконалішими від сучасного стану. Зазначену концепцію застосуємо в процесі дослідження особливостей інтеракції та психокультури в постіндустріальній ері.

2. Психокультура та інтеракція в постіндустріальну еру

У ХХІ столітті феномени психокультури та інтеракції набувають такої інтенсивності, що стають предметом психологічного дослідження, і завдяки цьому стало можливим виявлення їх особливостей саме в постіндустріальну еру.

Окреслимо основні особливості психокультури та інтеракції. Феномен психокультури досить довго розглядався в контексті інших понять («соціетальна психіка», «ментальність», «колективне несвідоме»),

«психологічна культура»). А. Фурман звертає увагу на появу останнім часом терміну «психокультура ментальності» [14]. У його роботі зустрічаємо, що «ментальність» можна розглядати як більш широке поняття, а психокультуру соціуму – як один з компонентів, який описує психологічні ознаки культури.

Н. Маєвська визначила поняття «психокультура» через поняття «соціетальна психіка», яке трактується як «цілісна психокультура соціуму», тобто соціетальна психіка і психокультура – синоніми, а психокультура є складником ментальності [8, с. 5].

К. Юнг ототожнював архетипи та колективне несвідоме з психокультурою соціуму, яка формувалася задовго до індивідуальної психокультури. Оскільки архетипи – це неусвідомлена базова схема уявлень, тенденцій, традицій людей, то дії і ритуали, що були пов'язані з ними, стали формою передачі психокультури соціуму [16].

Ще одним напрямком дослідження психокультури є її ототожнення з роботою психологів та просвітительською діяльністю у цьому руслі, а не з самою особистістю. Як зазначає В. Розін, у XXI столітті є чудовий інструментарій – психологія, який при належному використанні може бути «рятівним кораблем» у сучасному світі. Необхідно розглядати роботу психологів, як фахівців, які мають надавати інструкції з використання власної психіки, надавати інформацію про особливості будови внутрішнього світу особистості, оскільки вони залучені до взаємодії з такою тонкою людською організацією, а психокультура є її частиною. В. Розін вважає, що психокультуру соціуму утворюють не тільки професійні співтовариства психологів (вчених і практиків), а й саме психологічно орієнтоване суспільство, тобто люди, які вірять у психологію і звертаються до психологів [12].

У цьому разі психокультура особистості взагалі не розглядається як певний процес, що притаманний тільки людині, зокрема, людині з розвинутою свідомістю. А розглядається лише як суспільний інструмент. Така точка зору унеможливує розгляд психокультури особистості та соціуму як динамічного трансформаційного явища, а тільки як характеристику певного професійного класу людей.

На думку М. Абаєва індивідуальна психокультура починає формуватися тоді, коли у людини сформовані певні уявлення про неї та навколишній світ. Тобто, тільки коли сформована свідомість, починає формуватися психокультура [1]. Про психокультуру можна говорити

Psychoculture and interaction in the context of the state of personality...

коли для особистості характерними є не тільки наявність інтелектуальних здібностей, саморегуляції, мислення, внутрішнього психічного життя, творчого потенціалу, ціннісних орієнтацій, когнітивно-інтелектуальних характеристик, гуманістичних, естетичних характеристики, інтересів, переконань та ідеалів тощо, а коли присутнє розуміння, критичне осмислення цих процесів у собі, а також, коли наявне прагнення до удо-сконалення себе.

Психокультура формується тільки із розвитком особистості як такої (її свідомості, світогляду, ціннісних орієнтацій та ін.). Саме психокультура особистості має визначний вплив на навколишнє соціальне середовище, на соціальні та культурні процеси, тобто видозмінюється психокультура соціуму, що передусім впливає та сприяє трансформації психокультури особистостей майбутніх поколінь. У зв'язку з цим, на нашу думку, було б доречно розглянути і поняття «інтерація» як засобу впливу особистості на суспільство та навпаки.

Інтерація – це універсальна властивість існуючого світу речей і явищ в їхній взаємній зміні, впливові одного на інші. В суспільстві взаємодія – це система зв'язків і стосунків між індивідами, соціальними групами, сукупність всіх соціальних відносин. Як вже зазначалось, людина для задоволення своїх потреб повинна вступати у взаємодію з іншими людьми, формувати соціальні зв'язки. Формування таких зв'язків відбувається поступово від простих форм до складних. Соціальні зв'язки індивіда, який входить навіть до малочисельної групи, являють собою чисельність взаємодій, які складаються з дій і зворотних реакцій на них. Утворюється складна система взаємодій, в яку включена різна кількість індивідів.

Взаємодія є узагальнюючим і ключовим поняттям цілої низки теорій та концепцій. В історії науки існує декілька спроб описати структуру взаємодії. Так, наприклад, отримала поширення так звана «теорія дії» або «теорія соціальної дії», в якій пропонувалось описання індивідуального акту дії. До цієї ідеї зверталися соціологи М. Вебер, П. Сорокін, Т. Парсонс і соціальні психологи. В цих теоріях фіксувалися деякі компоненти взаємодії: люди, їх зв'язок, вплив один на одного і, як наслідок, їх зміни.

Поряд із вище вказаними теоріями розвивається інтераціоністська теорія, яка об'єднує низку теоретичних концепцій, для яких спільним є наголос на аналізі взаємодії людини зі своїм соціальним оточенням.

На думку інтеракціоністів, людина осягає світ через символічні значення, які набуваються людиною в ході соціалізації в результаті участі в численних інтеракціях. Людина як носій і виконувач ролей навчається їх виконувати, включаючись з моменту народження в соціальну комунікативну мережу в процесі взаємодії. Процес взаємодії між людьми має таку особливість, як опосередкованість символами, які інтерпретуються учасниками взаємодії. Цей напрямок отримав назву «символічний інтеракціонізм» Дж. Міда. Для дослідника головним у людській дії стала інтерпретація, створення значень, опосередкування безпосередніх впливів. Навіть жести партнерів по комунікації сприймаються не прямо, а як символи, продукти інтерпретації чуттєвого матеріалу. Для того, щоб зробити значимим кожен момент діяльності, людина наділена психологічним механізмом, який включає: а) перероблені, нормативні для особистості уявлення про неї інших людей; б) спонтанні відповіді на соціальні впливи інших; в) «самість», що координує попередні інституції. Цей механізм виникає з комунікації і заради ко-мунікації. Партнери зі спілкування прилагоджуються один до одного, розшифровуючи взаємні наміри у жестах, позах, виразах обличчя і, перш за все, обмінюються словами [9, с. 134].

Отже, інтеракція – це безпосередня міжособистісна взаємодія, що базується на обміні символами та є найважливішою особливістю, яка визначає можливість кожної людини приймати на себе роль іншого; взаємний вплив людей чи груп один на одного у процесі безперервного діалогу; динамічна взаємодія і співвідношення між двома чи більше змінними, коли величина однієї змінної впливає на величину інших змінних; це система зв'язків і взаємодій між індивідами, соціальними групами, сукупність усіх соціальних відносин у суспільстві.

Характерними рисами постіндустріального суспільства є те, що в ньому визначальними стають знання та інформація, класовий поділ поступається місцем професійній диференціації, сфера послуг починає панувати над сферою виробництва. Постіндустріальна ера формує матеріальні та духовні передумови для використання всіх досягнень культури, набутих за час існування історії.

У постіндустріальну еру інтеракція виступає специфічним процесом взаємообміну інформацією між учасниками всередині культурного середовища і процес взаємного впливу людей чи груп один на одного у ході безперервного діалогу. Тобто це:

Psychoculture and interaction in the context of the state of personality...

- обслуговування міжособистісних стосунків (постійні зустрічі, спілкування молодих людей на зібраннях, концертах, зборах);
- визначення групової приналежності (одяг, зовнішній вигляд, музика виступають посередником, який забезпечує взаємозв'язок і певну культурну єдність своїх прихильників);
- закріплення певних форм поведінки та збереження єдності групи (включає створення моделей зачісок, одягу, наслідування ходи своїх кумирів та інше).

Слід зауважити, що під впливом масштабних соціальних змін духовні цінності людини також мають властивість трансформуватися. На шляху від первісності до цивілізації психокультура особистості набуває нових фундаментальних рис, що характерні для людини сучасної, а саме:

- людина перестає довіряти світу (під егідою індивідуалістичних ідей кінця XX століття – початку XXI);
- людина зосереджується на собі, на своїх бажаннях і протиставляє себе світові, гранично віддаляється від нього;
- в ході таких трансформацій змінюється напрям діяльності людини. Основною її тенденцією стає задоволення власних потреб, прагнення до влади, оволодіння багатствами будь-яким чином та за рахунок інших.

В той же час психокультура виступає процесом самовдосконалення людини, подолання світоглядних обмежень, підвищення власного рівня осмисленості життя. Фактично це і є сутністю психокультури постіндустріальної ери, хоча вона як така лише формується. Людство зараз перебуває на роздоріжжі – у стані вибору: чи свій безмежний потенціал знецінити і піддатися впливу власних егоїстичних потреб та прагнень, чи все ж таки піти шляхом удосконалення та власного перетворення. Людина прагне до вільного задоволення власних духовних потреб і цим спричинено те, що суспільство втратило можливість диктату і набуло можливості маніпуляції. Дуже багато в пропаганді першого шляху (піддатися впливу власних егоїстичних потреб та прагнень) роблять ЗМІ, які модифікують психокультуру і особистості, і соціуму. Хоча зараз засоби масової інформації перенасичені закликами до саморозвитку, безлічі духовних практик, які «ведуть до просвітлення» – здебільшого виявляються лише обманним трюком для власного збагачення.

Проте не можна не наголосити і на певному позитивному впливові таких закликів. Великий інтерес суспільства до такого роду практик, тренінгів свідчить про те, що люди готові до перетворень, до духовних змін. Необхідно лише знайти та дати правильний поштовх для актуалізації психокультури та до її індивідуального розвитку.

Визначальною рисою психокультури особистості є неспинне прагнення до удосконалення свого внутрішнього самовияву, що виражене і в зовнішній діяльності, і у внутрішній роботі над собою. Проблема в тому, що процес роботи над собою – це нелегкий шлях. На цьому шляху завжди багато перепон, бо пройшовши через них, людина усвідомлює цінність докладених сил, втрат і надбань. Тому не завжди особистість здатна до шляху вгору. Під дією різних факторів – економічної та політичної кризи, соціальної незахищеності, навколишнього середовища, подекуди людина перестає боротися і йде шляхом униз або її ціннісними орієнтирами стають не цінності як такі, а навпаки, найбільші вади, бо йти до них набагато легше: не треба себе обмежувати у своїх інстинктивних поривах, нищих бажаннях та прагненнях. Тому все частіше постає питання деградації особистості.

Підміна цінностей також призводить до втрати сенсу життя, що насамперед виявляється у збільшенні кількості неадаптованих людей, наркоманів, алкоголіків, збільшення кількості суїцидів. Люди настільки переймаються власними проблемами, що людство втрачає останні краплі гуманізму.

Найбільш актуально ця проблема постає у XXI столітті. І, звичайно, ідеальною метою розвитку психокультури кожного є визначення достатньо чітко всіх моральних імперативів, на яких ґрунтується процес формування духовності. Тому що в них закладені не тільки соціальні норми, які обмежують деструктивну поведінку особистостей, а й найвищий прояв, витончені нюанси людської самотворчості. Для психокультури особистості стає характерним осмислене, відповідальне ставлення до життя.

Особливо це проявляється в інтеракції коли традиційні форми соціальної взаємодії трансформуються. Оновлення науково-технічної сфери соціокультурного простору, впровадження в повсякденне життя нових технологій, перш за все комп'ютерно-інформаційних, призводять до зміни існуючих форм соціальної взаємодії та сприяють руйнуванню звичних комунікативних зв'язків. Під час комунікації учас-

Psychoculture and interaction in the context of the state of personality...

ники спілкування не лише надсилають інформацію, а й постійно її приймають, тобто здійснюють зворотний зв'язок. Зворотний зв'язок – це реакція адресата на повідомлення, яке допомагає адресантові зорієнтуватися в особі адресата, визначити міру дієвості своїх аргументів, переконатись у досягненні чи недосягненні комунікативної мети (Ф. Бацевич) [4, с. 67]. Тобто зворотній зв'язок виступає свого роду мовленням співрозмовника.

Ю. Хабермас зазначав, що «ідеї унікальності індивіда, постійного вибору власної ідентичності призводять в майбутньому, при появі теми комунікації, до уявлення, згідно з яким ідентичність неможливо реалізувати наодинці, успішність вибору власної ідентичності залежить багато в чому від Інших» [15, с. 123]. Однак в умовах віртуального буття особливо чітко простежується тенденція до практичного скасування суб'єктно-суб'єктної парадигми спілкування. Тут фактично існує тільки символічний суб'єкт, основною функцією якого в більшості випадків є навіть не комунікація, а персоналізація інформації. При найближчому розгляді віртуальне комунікативне середовище виступає, передусім, як засіб безвекторності самовираження особистості. У рамках цього процесу втрачає актуальність положення М. Бахтіна про неможливість існування абстрактного слова чи мовної дії [3, с. 45].

Особистість, яка користується Інтернетом як засобом для самовираження, не має чіткого уявлення про аудиторію. Остання для неї є абстрактною. Має значення лише сам факт наявності гіпотетичної аудиторії поза контекстом її соціальних і особистісних характеристик. Особливо важливим є також обширність даної аудиторії, яка й обумовлює пріоритетність не спілкування як такого, а гіпотетичної можливості «заявити про себе всьому світу».

Отже, переважаючий відсоток актів мережевого спілкування, по суті, не носить конструктивного характеру, оскільки вони не можуть розглядатися як справжній діалог. Технічні особливості технології Інтернету як засобу комунікації, а саме: безтілесність суб'єкта, нівелювання соціальної приналежності, необмеженість контактів, анонімність та інше, – створюють у користувача емоційно-психологічний стан якоїсь «особистісно-комунікативної» ейфорії, перебуваючи в якому мовець-суб'єкт перестає мати потребу в справжньому співрозмовникові. Він легко продукує його образ на основі власних стереотипів і конкретних преференцій, формуючи символічного візаві, здат-

ного задовольнити всі особистісно-комунікативні потреби суб'єкта, що говорить [7, с. 89]. Отже, справжнього Іншого не існує.

Стрімка зміна ціннісних орієнтирів сучасного постіндустріального суспільства ускладнює процес організації структури взаємодії, призводить до збоїв у роботі соціальних комунікацій. Посилюється протистояння традицій та інновацій, поглиблюється розрив між поколіннями, змінюється ієрархія цінностей та пріоритетів у масовій свідомості, трансформуються норми та моделі поведінки, практик і технологій спілкування. На місце колишніх практик взаємодії приходять нові зразки і норми соціальної поведінки, пов'язані зі стрімким розповсюдженням нових засобів та передачі інформації.

Отже, інтеракція трансформуючись, отримує змогу взаємодіяти без безпосереднього контакту людей одне з одним. Якщо раніше інтеракція була способом передачі інформації через взаємодію, то зараз вона існує у дещо новому для себе амплуа. За допомогою засобів масової інформації, інформаційно-комунікаційних технологій здійснюється передача інформації, а поняття «взаємозв'язку» набуває штучного характеру.

3. Етапи формування психокультури

Становлення психокультури як процесу, що реалізує сутнісне прагнення людини до удосконалення, зумовлене еволюційним ходом розвитку людства. Хоча, власне до кінця ХХ століття, цей процес не досліджувався, це не означає, що його не існувало. Саме психокультура забезпечувала постійне прагнення людини до удосконалення, до пошуків нових знань, до духовного зростання, що врешті-решт зумовило розвиток усього людства.

Щоб простежити особливості психокультури постіндустріальної ери необхідно звернутися до історіогенеза психокультури як феномену, що дало можливість умовно виділити етапи формування психокультури:

– етап становлення. Розвиток індивідуальної свідомості, здатність до світогляду який ґрунтується на виокремленні людиною себе з навколишнього світу, розпочинає початковий етап формування такого процесу, як психокультура.

Умовно визначаємо такий етап характерним для Стародавнього світу або до «осьового часу», за словами К. Ясперса. «Вісь світової історії, якщо вона взагалі існує, може бути виявлена тільки емпірично

Psychoculture and interaction in the context of the state of personality...

як факт, значущий для всіх людей, у тому числі і для християн. Цю вісь слід шукати там, де виникли передумови, що дозволили людині стати такою, якою вона є; де з різкою плідністю йшло таке формування людського буття, яке, незалежно від певного релігійного змісту, ... притаманне для всіх людей взагалі; ... де були б знайдені загальні межі розуміння їх історичної значимості. Цю вісь світової історії слід віднести, мабуть, до часу близько 500 років до н.е. ... Тоді стався найрізкіший поворот в історії. З'явилася людина такого типу, який зберігся і донині. Цей час ми ... будемо називати осьовим часом» [17, с. 32-34].

Тобто можна стверджувати, що становлення психокультури відбувається із становленням самої особистості (як відзначає К. Ясперс, зі становленням такого типу особистості, що залишається актуальним і до теперішнього часу);

– наступний етап – етап розвитку. Він характерний для будь-якої епохи: Середньовіччя, доба Відродження, Нового часу, чи XIX або XX століття. Такий етап характеризує психокультуру з погляду її розвитку за тих характерних умов, що були притаманні певній епосі. Це надавало певної специфічності психокультури особистості.

Наприклад, людині Середньовіччя притаманні риси психокультури, які формувалися під панівним впливом релігійного світогляду (розвиток таких якостей, як самоаналіз, спроби саморефлексії), в епоху Відродження основоположними були ідеї гуманізму, в Новий час – перевага наукового світогляду, у XX столітті провідною стає ідея цінності життя. Етап розвитку характеризується своєю поступовістю і не швидкими темпами формування;

– етап трансформації. Такий етап характерний для перехідних періодів в історії і для нього властива швидка зміна та поява нових рис психокультури. Необхідно наголосити, що і перехід до постіндустріальної ери також є перехідним етапом. Саме зараз психокультура особистості перебуває на трансформаційному етапі, коли з'являються нові особливі риси, що будуть розвиватися протягом наступної, майбутньої епохи.

Тому ми можемо говорити тільки про певні тенденції, що намітилися у розвитку психокультури, проте аж ніяк не про усталені риси, оскільки вони ще не є сформованими. Треба зауважити, що в період переходу до постіндустріальної ери для психокультури особистості стає характерним осмислене ставлення до життя, людина відчуває особисту відповідальність, що стало новим штрихом у формуванні психокультури.

Слід зазначити, що етапи розвитку і трансформації є етапами, які постійно обумовлюють один одного. За розвитком завжди йде трансформація, яка спричиняє знову таки розвиток, внаслідок чого цей процес є безперервним.

Зрозуміло, що на формування психокультури особистості впливають особливості психокультури соціуму, які надають специфіку психокультури особистості. Проте сама культура може змінюватися тільки під впливом внутрішніх змін кожної людини, адже особистість привносить у світ тільки те, що вона цінує, приймає, те, що їй подобається. Тобто людина буде взаємодіяти тільки з тими проявами зовнішньої культури, які віддзеркалені в ній самій.

В кожен епоху формувалися специфічні риси психокультури соціуму, що визначали певну специфіку психокультури особистості. Саме перехідні етапи від однієї епохи до іншої є переломними моментами в існуванні психокультури та її трансформації. Перебудова психокультури завжди має тотальний характер, тобто вся структура особистості перетворюється, причиною чого є сутнісні зміни в когнітивній, емотивній, ціннісній, поведінковій сфері.

Таке перетворення сприяло якісним змінам, що відбувалися у світовідчутті людини, у всьому її світогляді, що визначало зміни у стилі її мислення, стилі поведінки, образу дій у конкретних ситуаціях, у цілісно-смысловій сфері, коли особистість вступала до активної взаємодії з іншими людьми, суспільством. Це можна спостерігати і під час переходу від одного типу суспільства до іншого, наприклад, наприкінці ХХ – початку ХХІ століть.

Отже, індивідуальна психокультура є важливим процесом формування як самої особистості так і суспільства в цілому. Виокремлені етапи формування психокультури дали можливість розглядати психокультуру як цілісний процес, а також простежити її особливості в постіндустріальному еру.

4. Трансформація інтеракції та психокультури під впливом інформаційно-комунікаційних технологій

Інформаційно-комунікаційні технології є новітнім атрибутом взаємодії людей та важливим чинником функціонування всіх її підсистем. Зростання різноманіття способів взаємодій, що змінюють якість життя суб'єкта, сприяють розвитку комп'ютерних технологій,

Psychoculture and interaction in the context of the state of personality...

інтенсивності міжкультурних обмінів та міжнаціональних контактів. Відкритість суспільних відносин внесли зміни в соціокультурний простір і створили сприятливе підґрунття для розвитку найрізноманітніших культурних груп. Трансформувалися цінності уявлень на піку розвитку інформаційних технологій, які полягають у використанні принципово нових технологій передачі інформації, серед яких важливу роль відіграє Інтернет. Глобальна інформатизація розвивається стрімко і непередбачено, значно випереджаючи теоретичне осмислення її наслідків і впливає на інтеракцію та психокультуру особистості.

Інтеракція відіграє формуючу роль у житті особистості та суспільства. У процесі інтеракції виділено два взаємопов'язані рівні взаємодії: особистісний та міжгруповий. Особистісний рівень інтеракції постає як однобічна, двобічна та безпосередня взаємодія особистості з суспільством. Інтеракція виступає не тільки як спосіб заявити про себе, а й є засобом впливу на оточення, проголошення і поширення своєї системи цінностей, демонстрація особистісних моделей, естетизація нормативних для групи зразків поведінки. Груповий рівень інтеракції здійснюється за допомогою спільних дій учасників, проведенню дозвілля, однакових уподобань у мистецтві та в стилі одягу. Через спільні дії, дозвілля інтеракція набуває характеру взаємності, злиття. Мистецтво є ще одним каналом інтерактивної взаємодії як між учасниками взаємодії, так і зовні з іншими членами. Інтеракція в такому разі виступає засобом впливу на оточення, проголошення і поширення своєї системи цінностей, демонстрація особистісних моделей, естетизація нормативних для групи зразків поведінки.

Інформаційно-комунікаційні технології дали змогу перенести інтеракцію та комунікативні практики спілкування в поле Інтернету, модифікувавши групи однодумців в групи особистих інтересів кожного. Формується своєрідна культура Інтернет-співтовариств користувачів, яка має свої закони, принципи комунікації, які впливають на її формування, надання їй нового змісту. Культура у віртуалізованому просторі, завдяки інтеракції набуває нових характеристик: вона має інтерактивний характер, грайлива, цитатна, позастатусна та багатолика. З'явилися нові культурні та соціальні форми вираження пошуків та експериментування, які обумовлені інтересами певної вікової групи.

Ще однією з багатьох умов втечі до віртуального життя є сьогоднішня об'єктивна реальність, яка позбавлена певного рівня духовності. Суспільство споживання диктує свої умови, що здебільшого побудоване на особистих зв'язках та положенні особистості в суспільстві. Віртуальна ж культура пропонує будувати світ на діяльності та комунікації з однодумцями та включенням їх до віртуального середовища. Привабливою виявляється сама можливість самостійного моделювання віртуального простору за власним сценарієм та втілення цього сценарію у своїй діяльності. Представникам віртуальних субкультур відкривається можливість оперативної та глобальної зміни об'єктів при індивідуальному зусиллі одного суб'єкта. На противагу цьому стає реальність, у якій глобальні революційні зміни досягаються, як правило, за рахунок суспільних перетворень. Віртуальний світ – більш гнучкий, він підлаштовується під особистість, на відміну від світу реального, застосовуючи специфічні функції віртуальної культури – компенсації відсутнього в безумовній реальності. У віртуальному світі присутній відкритий характер мобільності, тут не є важливим соціальний статус, фінансове становище, спадковість, тоді як в об'єктивній реальності – це основні чинники успішності. Крім того, віртуальний світ – це сприятливе емоційне середовище зі спрощеною комунікативною функцією.

Віртуальність змінює як інтеракцію так і психокультуру. Чим більше людина занурена у віртуальну реальність, тим більше в неї формується віртуальна психокультура, яка може не мати нічого спільного з реальною, а реальна психокультура стає нечіткою, відтак така нечіткість та розмитість психокультури створює невизначеність духовних орієнтирів, що може привести людину до псевдодуховності. Зважаючи на значне поширення віртуалізації, поширюється ірраціональна, ірреальна психокультура і стає одним із визначальних факторів становлення особистості в наш час.

Отже, віртуальний світ пропонує безтурботність, де кожен може видавати себе за іншого та конструювати свою манеру поведінки, яка є часто відмінною від поведінки в реальному житті. Особистість починає заново соціалізуватися, посягає на норми і цінності іншого світу, а це, своєю чергою, сприяє збереженню традиційної інтеракції та продукуванню нових типів взаємодії загалом. Взаємодія представників таких товариств, які задалегідь здійснили варіанти вибору своєї

Psychoculture and interaction in the context of the state of personality...

взаємодії, має вигляд міжособистісного спілкування, що можливе завдяки електронній пошті, електронним повідомленням, а також більш витонченим формам взаємодії – різноманітним відеоіграм, спортивним матчам.

З'являється діалоговий компонент інтерактивності, що актуалізується через можливість симетричного спілкування користувача в режимі «питання-відповіді» з іншою людиною чи групою людей. Варто зазначити, що феномен інтерактивності не вичерпується лише інтерперсональним аспектом. Провідне місце в ньому належить можливості самостійного реагування та маніпулювання медійними засобами. Дана можливість реалізується вже на етапі написання повідомлення через застосування графічного, музичного, іконічного та інших мультимедійних кодів. За таких умов автор-укладач мультимедійного повідомлення має потенційну можливість встановити багаторівневі зв'язки між частинами наративу, робити анотації багатьох текстів і навіть відсилати читача безпосередньо до джерел, що цитуються, тим самим відтворюючи мультимедійне тло текстуальної інформації. Отже, крім інтерперсонального аспекту інтеракції, віртуалізація створює можливість реагування та маніпулювання на дії іншого.

Інтеракція віртуального середовища постає втіленням різних сторін віртуальної культури, представленням її багатогранності. Віртуальна культура в сучасному суспільстві тільки формується, знаходить свій вигляд у наданні її представникам більшої свободи та можливості створення творчих умов для формування та розвитку феномена віртуальної культури. Адже своєрідні відгомони прояву віртуальної культури можуть бути виявлені і в міфології, і в релігії. Однак у них суб'єкт не вправі виявляти свою самостійність і активну діяльність згідно із власними уявленнями. Отже, в даних явищах можуть бути виявлені лише ознаки віртуального, але не віртуальна культура в повному її розумінні. З одного боку, явище інформатизації суспільства призводить до зміни існуючих форм інтеракції культур та сприяє руйнуванню звичних для цього середовища комунікативних зв'язків. А з іншого – тим самим збільшує зростання різноманіття способів взаємодій, що змінюють спосіб і якість життя суб'єкта культури, сприяє розвитку комп'ютерних технологій, інтенсивності міжкультурних обмінів та міжнаціональних контактів.

5. Висновки

Дослідження психокультури та інтеракції в контексті становлення особистості й суспільства в постіндустріальну еру дало можливість сформулювати такі висновки:

1. Під психокультурою можна розуміти процес сходження особистості до духовності у багатовимірній системі суспільних відносин. Під поняттям «інтеракція» розуміють безпосередню міжособистісну взаємодію, що базується на обміні символами та є найважливішою особливістю, яка визначає можливість кожної людини приймати на себе роль іншого. Це взаємний вплив людей чи груп один на одного у процесі безперервного діалогу. В такому випадку інтеракція виступає як система зв'язків і взаємодій між учасниками однієї культурної групи, між членами двох і більше культур. Це спільна діяльність представників різних культур, їх взаємодія.

Психокультура постіндустріальної ери як цілісний процес сприяє розвитку суспільства через розвиток кожної особистості на основі свідомого вибору кожного.

2. Особливості формування психокультури в культурному поступі суспільства сприяли виділенню етапів формування психокультури (становлення, розвитку, трансформації). Це надало можливість стверджувати, що саме психокультура забезпечувала постійне прагнення людини до удосконалення, до пошуків нових знань, до духовного зростання, що врешті-решт зумовлює розвиток усього людства.

3. Інформаційно-комунікаційні технології здійснюють трансформуючий вплив на інтеракцію та психокультуру особистості. Психокультура характеризується поліваріативністю проявів, а інтеракція виступає не тільки як спосіб заявити про себе, а й є засобом впливу на оточення, проголошення і поширення своєї системи цінностей, демонстрація особистісних моделей, естетизація нормативних для групи зразків поведінки.

Отримані результати можуть стати майбутньою базою для подальшого аналізу розвитку психокультури та інтеракції як чинників становлення особистості та суспільства в постіндустріальну еру. Зокрема, можливе дослідження перспектив розвитку інтеракції та психокультури особистості; виявлення рис, здатних деструктивно впливати на поведінку людини з метою їх подальшої модифікації та трансформації суспільства; а також для пошуку нових підходів до

теоретичного аналізу ролі інтеракції та психокультури у становленні особистості в умовах постіндустріального суспільства і його культуротворчих процесів.

Список літератури:

1. Абаев Н. В. Чань-буддизм и культура психической деятельности в средневековом Китае / Н. В. Абаев. – М.: «Наука», 1983. – 128 с.
2. Альберда Т. Життя як запит смислу (на пошану пам'яті Сергія Кримського) / Т. Альберда // Електронний журнал ХайВей. – Режим доступу до ресурсу: <http://h.ua/story/359941/>
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / [сост. С. Г. Бочаров; текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
4. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики / Ф. С. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 342 с.
5. Гримак Л. П. Телепсихология: посягательство на экологию психической сферы человека / Л. П. Гримак // Психологический журнал. – М.: Издательство ИП РАН, 1991. – Т. 12. – № 6. – С. 182-184.
6. Демина Л. Д. Структурно-образующие компоненты психологической культуры преподавателя высшей школы РФ / Л. Д. Демина // Известия Алтайского государственного университета. – Барнаул: «Известия АлтГУ», 2008. – № 2 (1). – С. 11-15.
7. Жичкина А. Е. Социально-психологические аспекты виртуальной коммуникации / А. Е. Жичкина // Електронний журнал Флогистон. – Режим доступу до ресурсу: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/refinf>
8. Маєвська Н. А. Психологічні ознаки культури українців на сучасному етапі розвитку суспільства: дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Н. А. Маєвська. – Харків, 2003. – 183 с.
9. Мид Дж. Г. От жеста к символу / Дж. Г. Мид // Американская социологическая мысль: Тексты / под ред. В. И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 116-120.
10. Мотков О.И. Психологическая культура личности / О. И. Мотков // «Школьный психолог». – 1999. – № 15. – С. 8-9.
11. Пузикова О. В. Психологическая культура как фактор самоактуализации личности: на примере личности учителя: дис. канд. псих. наук: 19.00.01 / Пузикова Ольга Владимировна. – Хабаровск, 2003. – 210 с.
12. Розин. В. М. Психологическая практика, культура, наука / В. М. Розин // Философия науки. – М.: СО РАН, 2005. – Вып. 11. – С. 289-310.
13. Семикин В. В. Психологическая культура в структуре личности и деятельности педагога / Семикин В. В. // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – СПб.: Издательство «Известия РГПУ им. А.И. Герцена», 2003. – № 3 (6). – С. 124-132.
14. Фурман А. В. Психокультура української ментальності / А. В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 131 с.

15. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. М.: Наука, 2003. – 416 с.
16. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг. – М.: Издательство «Ренессанс» СП «ИВО-СиД», 1991. – 208 с.
17. Ясперс К. Истоки истории и её цель / К. Ясперс // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: «Политиздат», 1991. – С. 32-34.

References:

1. Abaev N. V. (1983) *Chan'-buddizm i kul'tura psikhicheskoy deyatel'nosti v srednevekovom Kitae* [Chan Buddhism and the Culture of Mental Activity in Medieval China]. Moscow: The science. (in Russian).
2. Al'berda T. Zhyttja jak zapyt smyslu (na poshanu pam'jati Serghija Krymsjkogho) [Life as a request for meaning (to the memory of Sergei Krymsky)]. Available at: <http://h.ua/story/359941/> (accessed 18 July 2012)
3. Bakhtin M. M. (1979) *Estetika slovesnogo tvorchestva* [Aesthetics of verbal creativity]. Moscow: Art. (in Russian).
4. Bacevych F. S. (2004) *Osnovy komunikatyvnoji linghivistyky* [Basics of communicative linguistics]. Kiev: "Academy". (in Ukrainian)
5. Grimak L. P. (1991) *Telepsikhologiya: posyagatel'stvo na ekologiyu psikhicheskoy sfery cheloveka* [Telepsychology: Infringement on the Ecology of the Human Psychic Sphere]. *Psychological Journal*, vol. 12, no. 6, pp. 182-184.
6. Demina L. D. (2008) *Strukturno-obrazuyushchie komponenty psikhologicheskoy kul'tury prepodavatelya vysshey shkoly RF* [Structurally-forming components of psychological culture of the teacher of higher school of the Russian Federation]. *Proceedings of the Altai State University*, no. 2 (1), pp. 11-15.
7. Zhichkina A.E. (1999). *Sotsial'no-psikhologicheskie aspekty virtual'noy komunikatsii* [Socio-psychological aspects of virtual communication]. Available at: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/refinf> (accessed 14 February 1999)
8. Majevsjka N. A. (2003) *Psykhologhichni oznaky kul'tury ukrajinciv na suchasnomu etapi rozvytku suspil'stva* [Psychological signs of Ukrainian culture at the present stage of society's development] (PhD Thesis), Kharkiv: Kharkiv National University named after V.N. Karazin.
9. Mid G. H. (1994) *Ot zhesta k simvolu* [From gesture to symbol]. *Amerikanskaya sotsiologicheskaya mysl': Teksty* [American sociological thought: Texts]. Moscow: MSU, pp. 116-120.
10. Motkov O.I. (1999) *Psikhologicheskaya kul'tura lichnosti* [Psychological culture of personality]. *School psychologist*, no. 15, pp. 8-9.
11. Puzikova O. V. (2003) *Psikhologicheskaya kul'tura kak faktor samoaktualizatsii lichnosti: na primere lichnosti uchitelya* [Psychological culture as a factor of self-actualization of the individual: on the example of a teacher's personality] (PhD Thesis), Khabarovsk: Far Eastern State Transport University.
12. Rozin. V. M. (2005) *Psikhologicheskaya praktika, kul'tura, nauka* [Psychological practice, culture, science]. *Philosophy of Science*, vol. 11, pp. 289-310.
13. Semikin V. V. (2003) *Psikhologicheskaya kul'tura v strukture lichnosti i deyatel'nosti pedagoga* [Psychological Culture in the Structure of the Personality

Psychoculture and interaction in the context of the state of personality...

and Activity of the Teacher]. *Izvestiya of the Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen*, no. 3 (6), pp. 124-132.

14. Furman A. V. (2002) *Psykhokuljtura ukrajinsjkoji mentaljnosti* [Psychological culture of Ukrainian mentality]. Ternopil: Economic Thought. (in Ukrainian)

15. Khabermas U. (2003) *Filosofskiy diskurs o moderne* [Philosophical discourse on modernity]. Moscow: The science. (in Russian).

16. Yung K. G. (1991) *Arkhetip i simvol* [Archetype and Symbol]. Moscow: "Renaissance" SP "IVO-SyD". (in Russian).

17. Yaspers K. (1991) *Istoki istorii i ee tsel'* [The origins of history and its purpose]. *Smysl i naznachenie istorii* [Meaning and purpose of history]. Moscow: "Politizdat", pp. 32-34.

**MENTOR'S COMPETENCE MODEL
USED TO BUILD A RELATIONSHIP WITH A CHILD
LIVING IN A RESIDENTIAL CARE INSTITUTION**

Baidarova Olga¹
Udovenko Julia²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_3

Abstract. The purpose of the article is to generalize the research results of the integral parts of mentor's competence, which allows him/her to build relationships with a child living in a residential care institution and present the mentor's competence model created on the basis of this research. The research involved study of theoretical approaches in determining the content of the mentor's competencies, analysis of ongoing training programmes for people who want to become mentors in Ukraine, as well as consideration of the expertise in implementing Mentoring Project in the city of Kyiv and in Kyiv region during 2009-2018. The research have defined the primary tasks of the mentors in building their relationships with a child, aimed to provide personal assistance and help, and initially to prepare the child to live independently. It has been found out that content of mentors' training at an early stage of the project implementation was determined by the necessity to justify mentors' place in the social protection system for orphans in Ukraine, their role in the child's life and revealed the general social and psychological aspects of the training for effective interaction with children that have an experience of being displaced and living in a residential care institution. Identified gaps in the programme are caused by an insufficient orientation on children's needs in their protection against abuse and impact of other risk factors present in residential care institutions, as well as inadequate assistance in overcoming consequences of the psycho-traumatic experience during their residing in the institution. It has also been revealed that the broader context of mentor's activities was not sufficiently reflected in the

---

¹ Candidate of Psychological Sciences,
Assistant Lecturer at Department of Social Rehabilitation and Social Pedagogy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

² Candidate of Psychological Sciences,
Assistant Lecturer at Department of Social Rehabilitation and Social Pedagogy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Mentor's competence model used to build a relationship with a child living...

programme. Such activities include their participation in the interdisciplinary team work, that carries out personalized social support of a child, as well as work on changing the legislative environment. To a great extent this situation can be explained by the innovation aspect of such activities at that time in Ukraine, by the lack of legal instruments that it could be regulated by and, which is one of the most important factors, the lack of any standardized training model on a state level for people who want to become mentors in order to complete the tasks assigned to them. A new competence based model of mentor's training has been submitted and became the basis of a renewed and enhanced Training Programme. The findings have resulted in recommendations on improvement of the Training Programme for mentors working with orphans and children deprived of parental care that has been adopted and translated into practices by the Ministry of Social Policy of Ukraine within a framework of scaling-up the Mentoring Project to the national level with the purpose of facilitating the social integration of the children belonging to the above mentioned category and in order to prepare them to live independently.

1. Introduction

The fact of renouncing the idea of raising children within the residential care institutions because of their negative influence on a mental and physical development of a child is starting to have a strategic, systemic and organized response in Ukraine at last. A reformation of the institutional child-care and educational systems has been initiated and it involves reduction in numbers of children who are brought up in the orphanages, transformation of the system of such institutions into a family-type children's homes with no more than 15 children at a time, as well as development of the system of affordable and good-quality services for families raising children in communities. In the meantime, while the reform continues, there are still 1.5 % of children being raised in the old type institutions and for each of them the situation remains at least unfavorable, and very often it is really threatening.

There are more than 750 residential care and educational institutions for children in Ukraine but the number of children residing in them is over 100 000 (and among them only 8 % are orphans or children deprived of parental care). Children with disabilities, ones of juvenile and adolescent age, as well as siblings from multiple children families stay out of the family-based care such as adoption, custody, foster family, family-type chil-

dren's home. While placing orphans and children deprived of parental care into family-based care, considerable difficulties arise with teenage children (11-18 years old) because people, willing to take care of the children, prefer adopting ones aged up to 5 and less often up to 10 years old.

Due to the fact that current forms of family-based care in Ukraine are not ready to assure the right of every orphan or a child deprived of parental care and to be raised in a family, the problem of searching the alternative forms of care for such children has become quite relevant. And mentoring is one of these forms of child care. While in many European countries, the USA and Australia mentoring programmes have history that go several decades back, in Ukraine this practice is still in its initial stages. Until now, it existed only at local levels, as a part of local initiatives or certain projects, such as a Mentoring Project “Odna Nadiya” (“One Hope”) that was implemented in the city of Kyiv and Kyiv region. Within the framework of this project, a considerable experience has been accumulated, which has to be scientifically evaluated and used for making decisions and implementing changes on the national level.

Since 2016 mentoring has been introduced on the national level in Ukraine as an individual form of child care and support for children, who live in orphanages, as well as in institutions for children deprived of parental care, other types of institutions for children. First of all it is aimed on the preparation of a child for independent life through developing their capabilities, maintaining confidence in their own strengths, helping to set goals in their lives, building good relationships with other people, forming cultural, moral and spiritual values. It meant the importance of finding and training relevant and reliable people, friendly to every child, who can potentially become a child's mentor. Thus, the question of volunteers' training has arisen. They are people who will take responsibilities to complete these tasks, i.e. they will be ready and capable of building and maintaining personal relationships with the children who, in fact, were abandoned by other adults. For the development of mentoring practice in Ukraine it was necessary to analyze and reviewed the content of the mentors training based on competence approach.

Traditionally, the competence (Lat. *competentia*, which is a range of issues a person is quite familiar with and has some kind of knowledge and experience in them), is considered as gained in the process of integrated capabilities training of an individual consisting of knowledge, skills, expe-

Mentor's competence model used to build a relationship with a child living...

rience, values and attitudes which can be entirely translated into practice. The content of competences of the mentor, who works with a child living in a residential institution, is defined by the conditions of the living environment of such child and the tasks of the surrounding adults, responsible for their protection and support, in interacting with him/her.

Purpose of the research is to define the integral parts and the content of mentor's competences used for building relationships with a child living in an orphanage, an institution for children deprived of parental care or in other type of residential care institution for children.

Tasks of the research:

1. Conduct a theoretical analysis of the studies of mentor's competences content which is essential for interacting with a child living in a residential care institution.
2. Conduct analysis of existing training programmes for people willing to become mentors in Ukraine.
3. Empirically research current needs and support necessary for children living in residential care institutions.
4. Develop a model of the mentor's competence used for building relationships with a child living in an orphanage, an institution for children deprived of parental care or in other type of residential care institution for children.

In this research we used the following methods: theoretical analysis; generalization and modeling; document analysis; focused group interviews with the youth who had an experience of institutional care, as well as with the mentors of children, who live in residential care institutions.

2. Mentor's competences required for interacting with a child living in a residential care institution

Socialization of a foster child from a residential care institution is hindered by emotional stress (psycho-traumatic experience), social and economic problems and insufficient individual care, as well as the lack of adequate protection in the residential care institutions which can endanger children's life. A child's stay in the institution is connected with a number of existing risks for him/her determined by two factors.

The first factor is the necessity to overcome the previous negative experience acquired while living with a family, such as violence and lack of attention, under conditions that rarely contribute to rehabilitation and encouragement. Deprivation of family upbringing, that, as a rule, results

in delayed mental development of a child, interferes with consciousness formation and distorts personality development and cannot be compensated in the environment of a closed-type institution. Unfavourable conditions in a residential care institution are connected with a specific communication system created between adults and children (regular orders, constant guidance and control, as well as scheduling etc.), staff turnover, limited circle of contacts, narrowing of the environment, absence of freedom of choice, differentiated approach to the children on the part of educators etc, which feed a sense of social alienation with a child, negligence to their personality in the society [4, p. 175]. Working in the system of such institutions cannot contribute to the creation of long-term, trust-based, stable and secure relationship between an adult and a child. Among the main factors causing the delay in mental development of a personality, difficulties in establishing a healthy attachment, in creating proper emotional comfort and safe environment for the socialization the first place goes to absence of an adult who would permanently take care of the child. The results of numerous studies, summarized in the work “Mentoring Programs and Youth Development: A Synthesis”, indicate that a positive relation with at least one caring adult is an essential protective factor that helps such children to become competent and autonomous adults [14]. Social support on the part of the adults in the community, who are not his/her parents, provides transfer of the social capital and prevents from embarking on risky routes, which is the use of psychoactive substances, violence or criminal behaviour.

Another factor that conditions the need of presence of a caring adult in a child’s life in a residential care institution, is connected with the fact that the child needs physical safety in order to defend himself/herself from the violence both on the part of his/her peers and the adults. The research has revealed that children living in residential care institutions belong to a vulnerable group and are considered at-risk as for child maltreatment [13; 11]. Violent behaviour on the part of the staff and children belonging to the community is a distinctive feature of places of deprivation of liberty. The research findings published in the Analytical report “Life journey of the residential care institution leavers, family-type orphanages and foster families” (2010) [1], has revealed numerous shocking facts of child maltreatment, which occurred to these children during their stay in the residential care institution.

According to the records of Disability Rights International [16], the highest risk is present for the disabled children who are often put into the

Mentor's competence model used to build a relationship with a child living...

poorest and the dirtiest parts of the institution premises, are deprived of any activities, stimulation or human contacts. Many children are subjected to physical restraints in order they cannot move, are kept in their beds or cradles where their legs and hands become atrophied because of immobility. Separated from the rest of society and deprived of family and friends' protection, these children suffer from beatings, rape and other forms of everyday abuse. Forced child labour is also quite common in this type of institutions. And what is more, children living in residential care institutions are subjected to the risk of sexual abuse, child sex trade, engagement in pornography or trafficking in children's organs.

Considerable part of these children will remain in state custody before they make transition to the adulthood, which means they will have to face problems typical for all the residential care institutions leavers. A young person needs accommodation, has to build their financial self-sufficiency, establish social contacts and so on. However, in most cases, these children are poorly adapted to self-sustained life. The research findings show that young people leaving residential care institutions are the ones of the most vulnerable and disadvantaged social groups. Thus, it is obvious that the researchers place emphasis on the need to provide various additional services to the care leavers [17]. The aim of social assistance, provided to a care leaver, is to help their form a position of an agent in their own life, acquire competencies essential for living independently [5], as well as prepare for life-sustaining activities in an open society [8]. Nowadays assistance in socialization of the residential care leavers in Ukraine includes training courses in life skills for the senior students and school leavers and the social assistance of the young people leaving residential care institutions is provided as a part of a social guidance. However, the previously indicated courses are less than effective, being generally just a formality, and do not introduce any real behavioral patterns. The social guidance is often carried out without taking into account personal needs of a child or without any consistent preparatory work with the community in order they accept a young person and help him/her integrate easily into society.

Training through providing behavioral patterns is conducted within the framework of independent training programmes and mentors' participation. Mentoring, in general, means building relationship between an adult and a young person on a "one-on-one" basis. These relationships are focused on facilitation of personal development of a mentored person through direct

instructions and encouragement and, indirectly, through setting an example [15, p. 16–17]. Mentoring is not a type of family upbringing, so confidential relationship with a child can be arranged even under condition that the child lives in an institution. Constant relationship, presence of a reliable caring person, possibility of getting and feeling adult's support prevent negative consequences of institutionalization and develop child's potential, improve their chances for getting good education, work and creating their own long-term family relationship.

The aims of mentoring are preparation of a child living in an institution for independent living by developing their potential, self-confidence, facilitation in forming social relationships, cultural and moral values due to communication with mentor, acquisition of common experience, observing mentor's behaviour and mastering new skills. Task of the mentor is to help a child acquire social and life skills for the successful social and psychological adaptation and integration in society. An indispensable condition for completing this task for a mentor is understanding psychological development process regularities, age and individual peculiarities of a child's personality. Foster child faces a series of psychological problems that can be solved exactly with the help of a mentor: compensating psychological deprivation level; restoring trust to people; forming gender role identification and accepting their gender role; correcting social disadaptation; adopting and accepting ethical values; forming everyday skills of living in a family and motivating to create their own family. Mentor has to find the right approach to a child, reveal their abilities and interests. Trust is an indispensable condition of building a good relationship between child and mentor. On the grounds of confidential relationship it is possible to arrange cooperation, "overcome the obstacles together" on the way to adulthood not by imposing mentor's opinion but rather by supporting a child in decision making, discussing the alternatives and facilitating conscious choice. Mentor can teach a child: to see and understand the problem, to accept it, solve it or to realize their inability to cope with it independently and if so, to ask for help [6]. Feelings of security, stability, continuity and social support are strong indicators of a young person's success in overcoming long-term consequences after leaving a care institution.

Mentor's expectations of being able to substitute the whole range of social services necessary for young people for transition to independent living is erroneous. Mentors give instructions, support and serve as role

Mentor's competence model used to build a relationship with a child living...

models. Other support has to be granted in a traditional way [15, p. 17]. In their role mentor can become a resource for boarding school pedagogues, psychologists and social service counselors in a community. Competence mentoring facilitates modernization and rises efficiency of social institutions' performance in their work with the children of this target category.

Mentoring has to facilitate the following tasks in a child's development: socialization, professional orientation and assistance in learning. Through friendly relations, support and spending time together mentor facilitates building of a child's self-confidence, self-dignity and solicitously accompanies child in their life.

Consequently, there are the following mentoring areas [10]:

1. Assistance in learning and comprehensive development of a child: mentors help children learn at school (do their homework), master academic knowledge and encourage them to attend various hobby groups.

2. Socialization of the children (forming skills of self-sufficient life): mentors help improve the self-esteem of their foster children; support them in their attempts to implement new behaviour models; provide substantial spare time activities for children; help develop communicative abilities, as well as teach building relationship with different people; assist in elaboration of abilities to control emotions and communicate with unfamiliar people, as well as solve conflicts; boost personal responsibilities in children, encourage independent decision making; guide them in their professional orientation boosting their motivation; assist in forming everyday attainments of taking good care of themselves, buying products, cooking, as well as family life skills (relationship between husband and wife, budget planning, housekeeping); form in children correct gender attitudes, orientation on equality in a relationship between husband and wife; ensure legal awareness, prevention of the risks connected with human trafficking.

3. Teenagers' professional orientation: mentors should help teenagers define their future plans regarding their career and aim at goals accomplishment; mentors can use their own contacts and acquaintances in order to help teenagers meet specialists in various fields, find possibilities of employment, undergo necessary training; introduce foster children to different educational organizations (colleges, technical schools, higher educational institutions); teach teenagers the process of searching for a job, form skills of responsible attitude towards their job responsibilities, stable attitudes in their life etc.

3. Mentors training programmes

In 2009 in Kyiv a non-governmental organization Odna Nadiya (One Hope) suggested the *idea of mentoring development* for the mentioned category of children and started implementing *Mentoring Project “Odna Nadiya” (“One Hope”)* in collaboration with state (Child protection service of Kyiv city Council (Kyiv city State administration) executive body and Kyiv city centre of social services for families, children and the youth) and non-governmental organizations in the field of children care. This Project involves the search and preparation of mentors for orphans and children deprived of parental care, especially teenagers (13-18 year old) living in centres of social and psychological rehabilitation for children, boarding schools and orphanages. Within the framework of realization of this Project, the **Mentoring Programme for orphans and children deprived of parental care** (hereinafter referred to as Mentoring Programme) was elaborated. The Aim of Mentoring Programme is social and psychological mentors training on interaction with orphans and children deprived of parental care regarding their preparation for independent life (considering their needs, interests, social environment of a child’s development, their age and peculiarities of their mental and physical development). Tasks of the Mentoring Programme include: 1) search, training and further support of each child’s mentor; 2) assistance to a child in developing their own potential, revealing their strong points, definition by a child of their individual goals and ways of their accomplishment; 3) formation of a child’s skills and attainments needed for living independently; 4) formation of a positive motivation towards creating their own close-knit family, of life and professional self-determination skills, social competence skills and legal culture. The Mentoring Programme embraces various target groups, starting from preschool children to boarding institutions leavers under the age of 23.

Work methodology, according to the Mentoring Programme, provides for two main fields of work: 1) preparation of the orphans and children deprived of parental care for participation in the Programme; 2) social and psychological training of citizens wishing to become mentors [10, p. 35–45].

Work area **“Preparation of the orphans and children deprived of parental care for participation in Mentoring Programme”** involves the following procedure: 1) *meeting the staff and children of an institution*; 2) *coming into contact with children* (at the premises of the institutions where those children live); 3) *evaluation of children’s needs and their social*

Mentor's competence model used to build a relationship with a child living...

environment (aiming at further children and mentors reciprocal selection); 4) *individual work planning with children*. Implementation by the mentor of their individual working plan according to a child's needs and social environment will provide a differentiated and individual approach to the preparation of teenagers for independent living and social adaptation in general.

The operation algorithm in the area of "***Social and psychological training of citizens wishing to become mentors***" has the following stages: 1) *conducting an awareness-raising campaign regarding the involvement of the community in mentoring*; 2) *first contact by telephone with citizens wishing to become mentors*; 3) *coordination meeting with the candidates*; 4) *primary psychological counseling*; 5) *visit to a family by the Programme's assistants* (social worker/social counselor, psychologist); 6) *educational workshop*; 7) *recurring psychological counseling*; 8) *conclusions regarding social and psychological readiness of the citizens to be mentors* (as a result of the meeting of multidisciplinary team consisting of social worker/social counselor who conducted the coordination meeting and visited family, psychologist and trainers); 9) *reciprocal selection of a child and a mentoring candidate* according to child's needs and mentor's resources; 10) *social and psychological support of child and mentor*.

As we may see, the Mentoring Programme for orphans and children deprived of parental care involved the implementation of a ***training course for the citizens wishing to become mentors for orphans and children deprived of parental care*** in 2011. *The aim of the course* was training people who want to become mentors for the efficient interaction with orphans and children deprived of parental care. *The tasks of the training course* were the following: 1) to examine the system of orphans care in Ukraine; 2) to build a understanding of a displacement process in a child's life; 3) to reveal the role of mentor in orphan's life; 4) to analyse interaction peculiarities between mentor and orphan; 5) to present the Mentoring Programme for orphans.

According to the aim and the tasks, the *structure of the training course* was defined as follows:

– Session I: System of orphans care in Ukraine (tasks: to familiarize with the history of development of the orphans care system and the options for the orphans placement; to analyse the myths and stereotypes regarding the orphans in Ukrainian society; to reveal socialization peculiarities of the orphans in communal institutions);

– Session II: Displacements in a child’s life (tasks: to analyse possible options of a child’s displacement; to examine the stages of a child’s development; to familiarize participants with the notions “mental retardation (MR)”, “intellectual disability”, “deprivation or child hospitalism syndrome”);

– Session III: Mentor’s role in orphan’s life (tasks: to familiarize with the notions and types of mentoring; to define the mentor’s role in orphan’s life; to analyse main qualities of the mentor; to define main mentor’s competences; to examine the stages of development of mentoring interactions);

– Session IV: Peculiarities of interaction between mentor and orphan (tasks: to analyse child’s behavioural peculiarities that complicate interaction between mentor and child; to define notions, types and the dynamics of the conflict; to place the emphasis on the thorny subjects for communication with orphan; to explain the notions “communication”, “strategies”, “tactics” and “styles” of efficient communication; to create the efficient communication skills);

– Session V: Mentor’s resources in interaction with an orphan (tasks: to analyse the areas of personal development; to define the notions “genogram” and “eco-map”; to form practical skills of filling in the genogram and eco-map; to familiarize with the ideas of entertaining activities during the process of mentoring; to look for possible sources of knowledge enrichment and useful ideas regarding organization of the efficient work with a child);

– Session VI: Mentoring Programme for orphans (tasks: to examine the main goals, tasks and methods of Mentoring Programme’s work; to define the possibilities of performance appraisal of mentor’s activity; to present the video materials to the participants (interviews and motivational films) dealing with mentoring; to establish feedback with the participants of the training sessions).

Test results of implementation of the Mentoring Programme in Kyiv and Kyiv region in 2016 underlay the changes to the Law of Ukraine “On the provision of organizational and legal conditions of social protection for orphans and children deprived of parental care” dated 13th January 2005 № 2342-IV [3]. In particular, the notions “mentor”, “mentoring” were introduced in the Article 1; in the Articles 17 and 39 the content of the mentoring was revealed and it was defined that in order to prepare the orphans and children deprived of parental care, as well as children belonging to this category to live independently, their social and psychological adaptation are entrusted to the Social services centres for families, children and

Mentor's competence model used to build a relationship with a child living...

youth, which was followed by a Cabinet of Ministers Decree dated 4th July 2017 № 465 “On some issues of realization of mentoring towards a child” [9], by which Regulations of mentoring process and a Standardised mentoring contract were asserted.

According to the report of a NGO Odna nadiya (One hope), 170 mentors were undertaking their activities during 2010-2016. Out of them, 139 were mentors for one child, 27 mentors – for two children, 3 people became mentors for three children and 1 mentor – for four of them. Practically every mentor at different stages of interaction with a child came across difficulties in understanding and influencing child's behaviour, questions about their further interaction, lack of self-confidence and doubts concerning future work that demanded from the executors of programme the strengthening of the assistance component for the mentors. At the same time, numerous questions concerning the job content of the active mentors, who have already undergone training, indicated the need to reconsider the contents of the whole programme.

4. Current needs and necessary support for the foster children residing in child care institutions

When the relationship between a child and their carer is the source of trauma, the attachment is being seriously violated. Child care characterized by contingency, hostility or offence makes a child feel helpless and abandoned. As a result, in order to cope with this situation, the child tries to take complete control over it, often by isolating himself/herself from social relationships or by violent actions towards the others. If trauma or oversight takes place at the beginning of a child's life, it may lead him/her to behavioural and psychological problems. Abandoned children and children who were physically abused learn to cope with threatening events and negative emotions through withdrawing into themselves and fencing themselves off the outside world. As a result, when they face some difficult situations, they cannot react adequately. Those children often have great difficulties in regulating emotions, showing concern for others and solving problems with the help of words. Adults, who experienced numerous unfavourable events during their childhood, are more disposed to hazardous behaviour, such as alcoholism, drug addiction, depression, suicide attempts, smoking, lack of physical activity, obesity, promiscuity (more than 50 sexual partners) and sexually transmitted diseases. The amount of negative experience

in childhood is directly proportional to the amount of diseases in adulthood, including heart diseases, cancer, chronic lungs' diseases, skeleton fractures and liver diseases [12]. Therefore, the help in overcoming the effects of cruel treatment experienced by institutions' foster children in childhood is, to our mind, one of the main tasks of a mentor.

In order to check our hypothesis concerning the current needs and necessary support for the foster children residing in child care institutions, we have conducted two series of focused group interviews: with boarding schools' foster children (3 groups, a total of 34 people) and with mentors (2 groups, a total of 17 people).

The first series of the focus-groups had the following tasks:

- analyse child's experience while undergoing important socialization stages under conditions of institutional care and to define the sources of support and activation of one's own resources used by the children on this route;
- define the needs and possibilities of supporting the children living in residential care institutions, their forms and types that may help children feel themselves safe and sound, protect themselves from violence and largely influence their own lives.

We outlined three main living stages, that participants of their focus-groups went through in the context of institutionalization and which defined the topic of the interviews with each of the groups: 1) before institutionalization; 2) during institutionalization; 3) after leaving the institution. The discussion aimed at defining their key critical points of children's life journeys and occurred taking into account both positive and negative moments of the acquired experience. The following key questions underlay the interview:

- What was the experience like?
- Were there periods or life situations when you felt insecure?
- What could adults, the society have given you at that moment? What could have helped you?

According to the young people, analysing their institutionalization experience, the most painful for them at that time was the problem of death of one of their relatives, highly traumatic events or emergencies (military operations, deprivation of liberty, unwanted pregnancy etc.); incapability of the adults responsible for them to react adequately to these events (alcohol, drugs, cruelty in family); unfavourable environment, which did not contribute to parents exercising their responsibilities in time and the absence of a safe place for a child to stay in.

Mentor's competence model used to build a relationship with a child living...

While discussing their experience of staying in the residential care institution, young people were firstly expressing their concerns, trying to remember some positive moments of their life in the institution in the first place (lots of different hobby groups, artistic events, trips abroad etc.). They stated that even though it was a difficult period in their lives, they learnt plenty of things (discipline, tenacity). In due course the interviewees became more sincere and characterized their staying in the institution using such categories as unpleasant memories, wrong upbringing, cruelty, need to acquire authority; hunger due to the lack of products or because they were taken by the others, loss of personal belongings and lack of attention. The most critical situations for the participants when they felt very insecure were those when they were subjected to violence (including sexual) or there was such threat; they became victims of bullying or were humiliated by the staff of the institution (through punishment, e.g. after their attempt to escape from the institution) and they were isolated. In opinion of the youth, the following things could have improved the situation: personal relationship, presence of "second parents", foster parents, relatives; more freedom; preparation for living independently; meeting children living in families; no humiliation or sticking labels by the staff in the institution.

While analyzing their life experience after leaving residential carer institution, young people described it with the help of such categories as fear of the future; "clustering together"; search for work; alienation, expulsion, non-acceptance by the society (distrust, sticking labels, stigmatizing); reduced opportunities and lower self-esteem; lack of socialization skills; hot temper; injustice. Among the things that could have helped the participants were mentioned the following ones: presence of relatives, friends (mentors); help from the volunteers, church. Residential care institution leavers have such basic needs as legal assistance and support (first of all, provision of information); social ties (friends from church, local authorities); preparation for the job interviews, overcoming the ignorance; need for step by step instructions concerning actions of the leaver after leaving residential care institution; adaptation; help from the social worker/psychologist in the institution.

We conducted the second series of focus-groups in order to check our hypothesis concerning the basic elements of the future mentors training programme, that are defined by what mentors will have to face in the process of building of relationship with a child living in an institution. All the mentors went through the training according to the previous variant of the

programme and had experience of mentoring one or more children. They were asked to analyze their experience in the context of participation in the mentoring programme, focusing their attention on two stages: 1) during the training before taking part in the programme and before the first contact with a child; 2) in the process of building a relationship and during the mentoring. The discussion occurred taking into account such aspects as the kind of help a child needs in order to overcome the consequences of the previous negative experience and whether the mentors have to be prepared to protect the children from the risks already existing in the children's lives or arising while being in a mentoring relationship. Key questions that participants were asked are the following:

- What knowledge and skills are important for mentors? What should be added or changed in the process of preparation to mentoring?
- What in the process of a mentoring relationship could serve as an anchor, what kind of help/support would be appropriate?
- Which are the indications of the efficiency of the mentoring relationship in the context of a child protection?

The participants almost unanimously acknowledged the importance of the preparation to mentoring alongside with the need to work further on the current programme. They stated that it is possible to improve the process of mentors training provided that the next elements are added: provision of the conditions for natural reciprocal selection, which occurs in the process of communication during group meetings between potential mentors and the institution's foster children; provision of knowledge on different types of violence, its signs and consequences; teaching how to act in case when a child's trauma is displayed; training on how to deal with the situation if the mentor reveals/suspects violence to which the child is currently subjected (action plan); training on how to talk to a child about violence if the issue arises (in situations when the child is a victim of violence and when he/she acts violently towards other children); mentors training on how to speak to other children living in the institution; involvement of active mentors in the learning process; provision of list of services and people to whom the mentor can address to get help (supervising authorities such as sanitary and epidemiological centre, doctors of various specialization profiles etc.); carrying out training that includes both basic mentors training and preparation based upon case study that would provide the understanding of the action plan in specific situations.

Mentor's competence model used to build a relationship with a child living...

The participants of their focus-group gave their recommendations to the mentors about acquiring knowledge and skills that would be important for acting effectively in the situations of child protection from the violence: knowledge and skills to define different types of violence; skills of giving a child advice concerning certain variants of protection from the violence; skills of searching for additional sources of information (literature, specialized internet resources, thematic conferences etc.); ability to build confidential relationship and create a safe environment for interaction with a child. Interviewees also stated that a sufficient factor of help to the mentor in their interaction with a child could be a possibility for a mentor to address another mentor who had a similar experience and namely had suffered from violence and overcame its consequences or whose "protégé" was abused in the same way and his/her mentor helped him to cope with it.

Mentor's competence can be assessed by the quality of relationship that he had built with a child and its effect on a child's life. Mentors referred the following to the list of things that can indicate the efficiency of mentoring relationship: 1) indications that show level of trust between child and mentor (child comes to meetings, is willing to communicate with the mentor; child asks his/her mentor for help in any difficult situations; child respects the opinion of the mentor and considers it; child largely reveals the "real" himself/herself; child naturally, without any pressure, accepts values of the mentor; the staff notice mutual positive opinions of mentor and child about each other); 2) signs that show changes in child's behaviour (fulfilment of an individual plan and reaching certain aims of mentoring; opinions of educators and specialists who previously worked with the child that prove positive changes in child's life or at least do not register negative changes and can be indirectly connected with influence of mentor; child learns, acquires knowledge, new competences, shows diligence, is eager to work; child smiles sincerely, shows positive emotions; child becomes less aggressive; child wishes to help the others; child reveals their artistic skills; child starts to demonstrate a thrifty attitude towards nature and animals; child assesses his/her possibilities more realistically, his/her complexes and fears disappear; child begins to have an idea about the future, is more confident; child does not harm himself/herself; child expresses desire of becoming a mentor for somebody else).

On the grounds of legal regulation of mentoring as a form of individual support and help to a child living in an institution for orphans and children

deprived of parental care or other institution for children, helping them to prepare for living independently in the first place, as well as according to the studying of mentors' needs who participated in the Programme, Mentoring Project "Odna nadiya" ("One hope"), in collaboration with the NGO INTERNATIONAL LEADERSHIP AND DEVELOPMENT CENTER, has improved the mentoring programme and the Ministry of Social Policy has asserted it as *The Programme of mentors training for working with orphans and children deprived of parental care* (hereinafter referred to as Programme). The aim of the Programme is the development of necessary competences with the citizens regarding mentoring relationship with a child living in an institution for orphans and children deprived of parental care or other residential care institution for children and help them define their personal readiness and conscious decision regarding their participation in the mentoring. The Programme involves accomplishing the following tasks: 1) to reveal the content of mentoring as individual form of assistance for children living in orphanages and deprived of parental care or living in other institution for children; 2) to examine legal support of mentoring in Ukraine: procedure and conditions of mentoring; mentor's rights and responsibilities, duties of the social services centre for families, children and the youth, as well as duties of the residential care institution in the process of mentoring in the best interests of child; 3) to analyse socialization peculiarities of children living in the institution and characterize their psychological development and needs; 4) to form knowledge regarding peculiarities of building relationship between mentor and child in order to prepare him/her for living independently; 5) to understand and create awareness of importance of the teamwork with specialists both in the process of mentors training and supporting mentoring relations with a child.

Theme implementation plan of the Programme consists of the following structural components: 1. Mentoring as individual form of supporting children living in an institution for orphans and children deprived of parental care or living in other type of institution for children; 2. Legal assistance of mentoring in Ukraine; 3. Socialization peculiarities of children living in the institution; 4. Displacements and losses in children's lives; 5. Specific characteristics of development of the children who need mentoring; 6. Mentor's role in the process of preparing children for living independently; 7. Building a relationship between mentor and child; 8. Teamwork in the mentoring process.

Mentor's competence model used to build a relationship with a child living...

The Programme is improved in its part concerning legal support of mentoring in Ukraine, and namely, regarding the procedure of mentoring activities aimed at a child (mentoring procedure and conditions); requirements to the mentor, description of his/her rights and responsibilities; description of rights and responsibilities of social services centre for families, children and the youth, as well as of an institution where the child lives in the process of mentoring in the best interests of child. The issue “Psycho-traumatic experience in a child’s life as a consequence of displacements, losses and abuse” is revealed in detail and particularly the problem of influence of the violence to the psychological development and personality formation of a child is examined in depth. The notions “psychological trauma”, post-traumatic stress disorder and signs of psychological trauma and post-traumatic stress disorder of children are revealed too. Regarding the issue of the “Specific characteristics of development of the children who need mentoring”, apart from peculiarities of child’s development under unfavourable socializing conditions (difficult life circumstances, losses, violence etc.) and experience of living in residential care institution, the notions “temperament” and “character” are examined and differentiated. The traits of character and conditions of their formation are analysed as well. At the same time the notion of “behaviour” is exposed and the factors that affect behavioural activities, as well as those which regulate behaviour are examined too. The behavioural exposures of a child that complicate the process of communication and interaction with their are characterized. The mechanisms of psychological protection of children as a result of difficult life circumstances are examined.

The notion “identity”, formation and development of identity of a child, as well as meaning of identity in child’s life are widely exposed in the Programme.

Apart from the social and psychological aspects of meeting and establishing contact between mentor and child, the Programme includes the analysis of procedure of meeting organization and establishing contact between mentor and child which is defined by the Cabinet of Ministers of Ukraine Decree dated 4th July 2017 № 465 “On some issues of realization of mentoring towards a child” [9].

The Programme is also supplemented regarding the part of teamwork in process of mentoring. The personnel of a team in process of mentoring, peculiarities of interaction between mentor and representatives of Social

services centres for families, children and youth, Child protection services, directors of institutions are examined. The resource of a team in process of preparing child living in an institution for the independent living is defined.

5. Mentor's competence model

Competence is the necessary quantity and level of knowledge, skills and experience in a certain type of activity. In the UNESCO reports the notion of competence is interpreted as a combination of knowledge, skills, values and attitudes applied in everyday life [18, p. 5]. I.e. competence is viewed as an ability to apply knowledge and skills effectively and in a creative manner in personal relationship – situations which require interaction with other people in social context, as well as in professional life. Competence is a notion, which exposes the route from attitudes to values and from skills to knowledge.

On the grounds of proposed Mentoring Programme for orphans and children deprived of parental care and within the framework of implementation of the Mentoring Project “Odna Nadiy” (“One Hope”), INGO Odna Nadiya (One Hope) alongside with Child protection service of Kyiv city have defined a *mentor's basic competences*:

- *life skills competence* is knowledge about different aspects of person's life, skills of a creative use of intellectual and physical instruments, ability to interact with other people in different situations including conflict ones, characterizes the completeness, sufficiency and adequacy of actions that are based upon knowledge and experience. Basic principles of life competence (according to UNESCO concept) are: learning to learn, learning to work, learning to live;

- *professional skills competence* is the ability of a person the basis of which is formed by his/her experience, knowledge and skills to complete tasks effectively that refer to the field of his/her professional activity;

- *social skills competence* is an acquired ability of personality to remain flexible in permanently changing social circumstances and interact with the social environment effectively;

- *communicative skills competence* is an ability to undertake and perform various social roles; ability of a person to adapt to various situations, free use of verbal and non-verbal communication skills; one of the indicators of communicative competence is the ability to listen;

- *cultural competence* includes knowledge and acceptance of national and basic human values that underlie the behaviour of a person. It is an

Mentor's competence model used to build a relationship with a child living...

ability to recognize and consider cultural values that differ from one's own culture.

In comparison with the previous Mentoring Programme, the new Mentors training programme that is adopted at the state level, has specified the *basic knowledge and skills of a mentor*. And in particular, *knowledge* needed for people who build mentoring relationship with a child are defined as follows:

- content of mentoring: aim, main tasks, form and areas;
- roles, qualities and competences of a mentor;
- legal support of mentoring in Ukraine: requirements to the mentor, his/her rights and responsibilities;
- influence of orphanhood on a child's development;
- meeting organization and establishing contact between mentor and child;
- stages of development of mentoring relationship with a child;
- rules and techniques of efficient communication with a child;
- criteria of effective mentor's performance;
- interaction between mentor and representatives of state authorities: Social services centres for families, children and youth, Child protection services, heads of institutions etc.

The Programme includes formation of the following *skills* with its participants:

- to apprehend adequately and be tolerant towards a child, who has an experience of being displaced, lost relatives and close people due to difficult life circumstances;
- to establish contact with a child during the meeting in the institution;
- to give support to a child who experiences loss or reveals signs of other traumatic events;
- to react adequately to unpredictable child's behaviour;
- to apply techniques of efficient communication with a child, taking into account his/her social environment and specific characteristics of his/her psychological development;
- to build positive self-awareness with a child, to encourage feelings of his/her own dignity and self-respect;
- to facilitate the development of child's potential, self-confidence, building relationships in society, cultural and moral values;
- to develop his/her practical and communication and self-presentation skills, to encourage healthy lifestyle, to help overcome difficulties, to teach

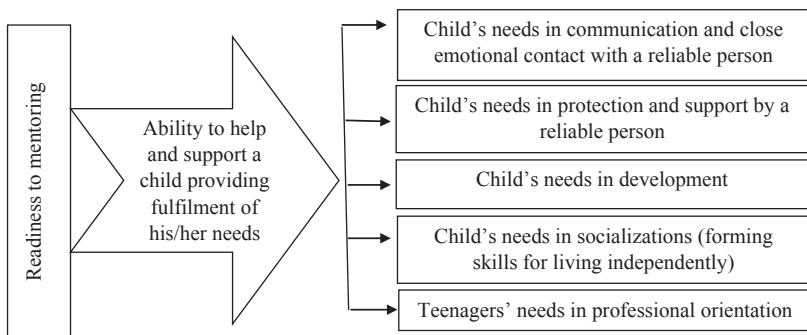
about housekeeping, to dispose his/her personal property and means of living, to teach everyday skills, to help a child in education and professional self-determination;

- to facilitate the acquisition of educational, social, medical, administrative and other services by a child;

- to encourage and help a child in developing new positive social connections and renewing (building) relationship with his/her biological parents;

- to assess the efficiency of mentoring.

The analysis of training experience of people willing to become mentors, as well as the results focus-groups allows us to propose a **mentor's competence model** which consists of the mentor's ability to fulfil the needs of a child. Basic components of this model include: fulfilment of a child's needs in communication and close emotional contact with a reliable person; fulfilment of a child's needs in protection and support by a reliable person; fulfilment of a child's needs in development; fulfilment of a child's needs in socialization (forming skills for living independently); fulfilment of teenagers' needs in professional orientation (see Pic. 1). Knowledge and skills necessary for understanding and implementing the above mentioned needs define the readiness of a person to mentoring.

Picture 1. Mentor's competence model

The stated mentor's competences will facilitate personal development of the children living in a residential care institution, their preparation for independent personal life and professional activities. Competence approach aimed at the needs of children of this category will improve the quality of their lives in the context of adding value to a child's personality,

Mentor's competence model used to build a relationship with a child living...

his/her adaptation, flexibility in social life as a whole and in particular, will enhance his/her competitiveness at the labour-market. And namely the fulfilment of the above mentioned needs of the children living in a residential care institution through mentoring will give them a possibility to get rid of feeling of isolation, needlessness and on the contrary, feel individually significant and secure. The presence of a mentor in a child's life will stimulate his/her individual growth, boost successful social life, make wise life choices.

6. Conclusions

The review of theoretical approaches to studying the content of mentor's competences needed for interaction with a child living in an institution let us single out two main points. European and American scientists stress out the following tasks of interaction between a child and a mentor: assistance in overcoming consequences of psycho-traumatic experience of a child and protection of a child from the possible risks connected with abuse and neglect. The research by our Ukrainian colleagues sees assistance in overcoming psychological problems connected with institutionalization of a child and preparing him/her for living independently as the main task of a mentor. We have also defined the basic knowledge and skills of a mentor, which became the basis for the training programme for people who want to become mentors in Ukraine. The analysis of empirical data collected as a result of mentoring project implementation in Kyiv city and Kyiv region by NGO Odná Nadiya (One Hope) indicated the necessity of improving the programme to provide quality training to mentors in fulfilling the needs of children, who live in the institutions, and providing these children with all support necessary. In particular, the mentors' training has to be intensified in the context of deepening knowledge regarding influences of psycho-traumatic experience on the formation and development of a child's personality, impact of unfavourable socialization conditions experienced by a institutionalised child, as well as problems concerning identifying signs and understanding consequences of various types of abuse, and recommendations on mentor's actions in case of identifying such signs. The opinions of mentors regarding the benefits and critical necessity of forming competences to counteract the child abuse must be considered and reflected in the process of development and implementation of corresponding programme components in future training for mentors.

Overall, the results of this research let us develop the mentor's competence model in building relationship with a child, who lives in an institution for orphans and children deprived of parental care or other child care institution. The basis of the model includes key mentor's competences aimed at fulfilment of the needs of children, who live in residential care institutions. The groups of needs are: needs of communication and close emotional contact with a reliable person; needs of protection and support by a reliable person; personal growth needs; socialization needs (forming skills of independent living); professional orientation needs. The prospects of further research are: the analysis of monitoring data that will be collected during scaling up the mentoring project to the national level; study of mentorship practice peculiarities with groups of children of different age, state of health and social status, as well as an elaborate study of the mentors' needs in training and support while working with such children.

References:

1. Balakirieva O. M., Chernin I. M., Khmelevska O. M. et al. (2010) *Analitychnyi zvit "Zhyttievyyi shliakh vypuskniv internatnykh zakladiv, dytiachykh budynkiv simeinoho typu ta pryiomnykh simei" (za rezultatamy sotsiolohichnoho opytuvannia)* [Analytical report "Life way of graduates of residential institutions, family-type orphanages and foster families" (according to the results of a sociological survey)], Kyiv.
2. Hluzman O. V. (2009) Bazovi kompetentnosti: sutnist ta znachennia v zhyttievomu uspihku osobystosti [Key competences: the essence and significance in the life success of a personality]. *Pedahohika i psykholohiia*, no 2, pp. 51–61.
3. *Zakon Ukrainy "Pro zabezpechennia orhanizatsiino-pravovykh umov sotsialnoho zakhystu ditei-syriv ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia"* vid 13 sichnia 2005 roku No. 2342-IV (zminy, vneseni zghidno iz Zakonom № 1504-VIII vid 8.09.2016) [Law of Ukraine "On the provision of organizational and legal conditions of social protection for orphans and children deprived of parental care" of January 13, 2005, No. 2342-IV (amendments made according to the Law No. 1504-VIII dated September 8, 2016)] (n.d.). Electronic resource. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/1504-19> (accessed 20 February 2018).
4. Kapska A. Y., Piesha I. V. (2012) *Sotsialnyi suprovid riznykh katehorii simei ta ditei : navch. posib.* [Social support for different categories of families and children : tutorial]. Kyiv : Tsentri uchbovoi literatury. (in Ukrainian)
5. Kryzhanivska O. P., Stepanenko H. V. (2010) Zhyttieva nekompetentnist vykhovantsiv internatnykh zakladiv [Life incompetence of boarding school students]. *Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo : zbirnyk naukovykh prats*, no. 4 (8), 147–150.
6. Kovaleva N. V., Detkova I. V., Leont'eva A. V. et al., E. N. Panchenko (ads.). (2006) *Nastavnynchestvo kak protsess soprovozhdeniia detei y podrostkov "hrupp*

Mentor's competence model used to build a relationship with a child living...

ryska” : sbornyk nauch.-metod. materialov [Mentoring as a process of escorting children and adolescents of “risk groups” : a collection of scientific and methodological materials]. Moscow: Maikop. (in Russian)

7. Smal' E., Satsiuk Y., Androsova V. et al. (2012) *Nastavnichestvo shag za shagom. Posobie dlya neravnodushnykh vzroslykh* [Mentoring step by step. Handbook for non-caring adults]. Kiev: Proekt Nastavnychestva ODNA NADEZhDA. (in Ukrainian)

8. Kanishevska L. V., Kuzmenko L. V., Svyrydenko S. O. et al. (2013) *Pidhotovka uchniv internatnykh zakladiv do zhyttiediialnosti u vidkrytomu suspilstvi : navch.-metod. posibnyk* [Preparation of boarding school students for life in an open society: teaching method. manual]. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

9. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Deiaki pytannia zdiisnennia nastavnytstva nad dytynoiu” vid 4 lypnia 2017 r. No 465* [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On some issues of realization of mentoring towards a child” of July 4, 2017, No. 465.]. (n.d.). Electronic resource. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/465-2017-%D0%BF> (accessed 20 February 2018).

10. Udovenko, Yu., Smal, O. (2012) *Metodychnyi posibnyk do vprovadzhennia Prohramy nastavnytstva dlia ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia* [Methodical Manual for the Implementation of Mentoring Programs for Orphaned Children and Children Deprived of Parental Care]. Kyiv. (in Ukrainian)

11. Barter, C., Renold, E., Berridge, D. & Cawson, P. (2004). *Peer Violence in Children's Residential Care*. Palgrave Macmillan UK, 249.

12. Felitti, V. J., Anda, R. F., Nordenberg, D., Williamson, D. F., Spitz, A. M., Edwards, V. & Marks, J. S. (1998). Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults: The adverse childhood experiences (ACE) study. *American Journal of Preventive Medicine*, 14 (4), 245-258.

13. Hobbs, G. F., Hobbs, C. J. & Wynne, J. M. (1999, December). Abuse of children in foster and residential care. *Child Abuse & Neglect*, Vol. 23, Issue 12, 1239-1252.

14. Jekielek S., Moore K. A., & Hair E. (2002, January). *Mentoring Programs and Youth Development: A Synthesis*. Washington, DC: Child Trends, 68.

15. Loman L. A. & Siegel G. L. (2000, November). *A Review of Literature on Independent Living of Youths in Foster and Residential Care*. A Report of the Institute of Applied Research. St. Louis, Missouri. Retrieved from: <http://www.iarstl.org/papers/IndLivLit.pdf> (viewed on February 20, 2018).

16. No Way Home. The Exploitation and Abuse of Children in Ukraine's Orphanages (2015). Electronic resource : [Ukrainian Executive Summary (.doc)]. Retrieved from: <https://www.driadvocacy.org/media-gallery/our-reports-publications/> (viewed on February 20, 2018).

17. Osborn, A. & Bromfield, L. (2007, October). *Young people leaving care*. Electronic resource. NCPIC Brief No.7. Retrieved from: <https://aifs.gov.au/cfca/publications/young-people-leaving-care> (viewed on February 20, 2018).

18. Ruchen, D. S. (2003). *Key Competencies for a Successful Life and a Well-Functioning Society*. Hogrefe & Huber Publishers, Germany, 4–5.

**EXPANDING THE CATEGORICAL UNDERSTANDING
OF CHILDREN AT-RISK IN THE UKRAINIAN
AND FOREIGN SCIENTIFIC LITERATURE**

Bartosh Olena¹

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_4

Abstract. The purpose of the paper is to summarise and present definitions for the terms “risk”, “group of risk”, “at-risk children” used in the modern Ukrainian and foreign scientific literature based on psychological and pedagogical characteristics of at-risk children, thus to provide factors that allow to refer children to the group of risk.

Theoretical method of research has given the possibility to generalize the available data and provide the definition to the mentioned above terms. The comparative and empirical methods have allowed the providing of psychological and pedagogical characteristics of at-risk children in different countries. The statistical method has allowed the ascertaining of the risk factors affecting *the EU-28, the UK, the US, the Ukrainian* child population.

Methodology. The survey is based on a comparison of data from: American Community Survey of Family Cumulative Risk Data from 2007; Eurostat (European Union) from 2016; the Department for Education, England from 2016-2017; the Scottish Government from 2015-2016; the Welsh Government from 2015-2016; the Department of Health, Social Services and Public, Northern Ireland from 2016-2017; UNICEF and Ukrainian Institute of Social Researches named after O. Yaremenko from 2011; United Nations from 2013.

Results of the survey showed that the term “at-risk” is used to denote a set of apparent cause and effect dynamics that place the child in potential danger of future negative events. “At-risk children” is a collective term that denotes the category of children: whose social status does not have stability by certain signs; who can not overcome the difficulties that arose in their lives as a result of the influence of negative external factors. In domestic and foreign scientific psychological and pedagogical literature, the concept

---

¹ Candidate of Pedagogical Sciences, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Sociology and Social Work, State Higher Educational Establishment “Uzhhorod National University”, Ukraine

Expanding the categorical understanding of children at-risk in the Ukrainian...

of “at-risk children” has a number of synonymous definitions: “difficult”, “problem”, “conflict”, “disadapted”, “affective”, “pedagogically neglected”, “in difficult life circumstances”, “from the problem family”, etc.

The group of risk includes children, who: 1) experience problems in the development without sharply expressed clinical and pathological characteristics; 2) have pronounced deviations in character and psycho-pathology-like behaviour, demonstrate emotional disturbances; have complicated mental and psychosomatic illnesses, heredity; 3) display social, psychological and pedagogical maladaptation; 4) remained without parental care because of various circumstances; (children of forced migrants, migrants, children of persons who suffer from military actions, street children, children who have lost their relatives, etc.); 5) are pedagogically neglected, from disadvantaged, conflicting, and asocial families (with bad heredity in terms of alcohol and drug abuse, mental illness, etc.), are from families in need of social-economic and social-psychological support; 6) are in conditions of deprivation; 7) perform hyperdynamic syndrome; 8) are under hyperopia from parents, relatives, carers or educators; 9) are gifted children or “children-wunderkinds”; 10) experience various forms of violence.

In general, the following factors that allow children to refer to the risk group are defined: medical and biological; psychological; social-economic; pedagogical.

1. Introduction

The social, economic and political crisis, observed in the modern society, has common characteristics in different countries, namely: the increase of social exclusion among different groups of population, especially among the children and youth; displays of deviative behaviour among children (bullying, begging, theft, drug addiction, prostitution, etc.). Being in crisis a family becomes less capable to provide a supportive family environment, to care for children, thus enlarging the proportion of children having physical, mental and social problems – children at risk. This process is accompanied by a sharp worsening of ecology of the environment, war, migration, poverty of the population and many other factors, which also predetermine the growth of the number of at-risk children. In Ukraine, the situation is complicated by long-term military actions in the eastern part of the country. Children in this situation suffer the most since they are the most vulnerable and unprotected population group, and, due to certain circumstances in their

lives, are exposed more than others to negative external social influences that cause their maladaptation. Consequently, the problem of social-legal protection and support for at-risk children is one of the priority directions of modern state policy.

Despite the constant relevance of the problem of behavioural deviations in children, there is still a lack of research that highlights specific factors that help a child to resist the pressure of a variety of risk factors. The problem of the growing number of at-risk children to the dangerous level affects society as a whole and call out profound concern of teachers, pedagogues, parents and carers, causing constant sharp scientific and practical attention of researchers.

The urgency of the problem under consideration, the lack of elaboration of its theoretical and practical aspects, and the contradictions existing between the increase in the number of at-risk children and the lack of attention of society and social institutions to this problem have led to the choice of the topic of research.

The object of the study: at-risk children as a social phenomenon.

The subject of the study: factors of referring children to the at-risk category.

The aim of the study is to conduct theoretical analysis of risk factors, thus expanding of understanding of the nature of at-risk children. Thus, the following research tasks have been defined: (i) to provide definitions for the terms “risk”, “group of risk”, “at-risk children” used in the modern Ukrainian and foreign scientific literature; (ii) to provide psychological and pedagogical characteristics of at-risk children; (iii) to provide factors of referring children to the group of risk.

The following interrelated research methods have been used:

– theoretical methods: (i) secondary analysis, synthesis, comparison and generalization of philosophical, sociological, social-pedagogical, psychological sources on the problem under consideration to further systematize and provide synthesis of available data, to define the content of basic concepts and current state of the problem; (ii) comparative analysis to clarify the essence of the term “at-risk children” provided by scientists from different countries;

– empirical methods – observations, interviews with scholars, practical social workers, direct and indirect observation to define factors that predetermine the belonging to the at-risk children as a group;

– statistical – quantitative and qualitative analysis of the data presented.

2. Discussion. Definition of terms

Risk is a situational description of the problem activity, which means the uncertainty of its consequences, in which alternative variants of mistaking or success are possible. The word “risk” means the possibility, the greater probability of something, as a rule, of something negative, undesirable, that may or may not occur. Because of this, when talking about at-risk children, it is meant, that they are under the influence of certain undesirable factors that can/ can not work. Here two aspects are taken into account: (1) the risk to a society directed from at-risk children; (2) the risk constantly experienced by children themselves in a society, namely: death, poor health and conditions necessary for the upbringing, etc.

Risk groups are the categories of people whose social status by different grounds does not have stability. Risk groups practically can not overcome the difficulties they face in their lives, which can result in: loss of their social significance, spirituality, moral image, and even biological death [23].

In the psychological-pedagogical thesaurus term “group of risk” denotes a group of people (children, adolescents, youth) who appear in a critical situation or in adverse living conditions, feel certain or other types of social maladaptation and reveal various forms of antisocial behaviour [1; 2; 19; 21; 32; 39; 51].

“At-risk children” is a collective term that denotes the category of children: whose social status does not have stability by certain signs; who can not overcome difficulties, that arose in their lives as a result of influence of negative external factors. The term “at-risk children” marks the category of children, who require special attention from educators and other professionals. Problem children without classical forms of anomalies in the developmental experience difficulties in studying, are at increased risk of social maladaptation, become the potential violators of social calmness causing social and legal problems. The latter gives grounds for considering them as a group of social risk [25].

In the course of research conducting, it has been found that in the Ukrainian scientific psychological and pedagogical literature [24; 41; 42; 43; 44; 49; 50] the term “at-risk children” has a number of synonymous terms: “difficult”, “problem”, “conflict”, “disadapted”, “affective”, “pedagogically abandoned”, “in socially dangerous conditions”, “in difficult living conditions”, “from a problem family”, etc.

Relying on the data of numerous studies [9; 12; 38], we have come to the conclusion that different terms highlight different points of view on this category of children, which also determines different methods of working with them.

3. Psychological and pedagogical characteristics of at-risk children

The secondary analysis of numerous indicative scientific researches of the phenomenon of “children at-risk” of the Ukrainian [22; 29; 30; 54] and foreign scholars [8; 35; 45] has made it possible to state, that the risk group includes children, who: (1) are in conditions of deprivation; (2) experience problems in the development without sharply expressed clinical and pathological characteristics; (3) display clear deviations in character and psycho-pathology-like behaviour, with emotional disturbances; (4) have complicated mental and psychosomatic illnesses, heredity; (5) perform hyperdynamic syndrome; (6) demonstrate manifestations of social and psychological-pedagogical maladaptation; (7) remained without parental care because of various circumstances; (8) are pedagogically neglected; (9) come from disadvantaged, conflicting, and asocial families (with bad heredity in terms of alcohol and drug abuse, mental illness, etc.), families in need of social-economic and social-psychological support; (10) are under hyperopia from parents, relatives or educators.

There is no reason to argue, that many children may have inherent temporary deviations in behaviour. As a rule, these are easy to overcome by the efforts of parents and educators. But the behaviour of a certain part of children (“difficult”, “problem”) goes beyond the limits of permissiveness and mischief, and the educational work with them is difficult, does not bring the desired success. They have no interest in learning, schools, do not find a common language with others, also systematically perform various hooligan acts, offenses, and do not respond to remarks. These children, for the most part, do not hide their anti-social behaviour (smoking, drinking alcohol, theft, cruelty, etc.). The available evidence seems to suggest, that the majority of juvenile offenders were in the past “difficult” children.

On the basis of theoretical and empirical methods used in the research [28; 31] two essential features, that reveal the meaning of the term “difficult” children, can be distinguished: 1) child’s behaviour deviates from the norm; 2) behavioural violations, which are not easily corrected, are evident.

Expanding the categorical understanding of children at-risk in the Ukrainian...

On logical ground, the terms “difficult children” and “pedagogically neglected children” should be distinguished. All “difficult” children are pedagogically neglected, but not all pedagogically neglected children are “difficult” children: some are relatively easy to re-educate; some need an individual approach from educators, professionals in the social sphere and peer groups. They are not bad, hopelessly spoiled children, as some might think incorrectly, but those who require special attention and involvement of others. In some cases, pedagogical difficulties are the result of the predominance of one of these factors, in others – their combination, complex. In cases where these difficulties can not be overcome, a “difficult” child appears. The category of “difficult” often includes those pedagogically and socially neglected children, to which the teacher failed to find the right approach.

Based on the above considerations, it can be argued that when talking about “difficult” children, pedagogical difficulties are usually meant. At the same time, only one side of the phenomenon is taken into account – the difficulty of working with these children, and the other is not considered – the difficulties of the lives of these children, the difficulties of their relationship with parents, teachers, friends, peers, and adults. It is not that “difficult” children do not so much want to study, but it is about that they can not learn well and behave properly. And the causes of difficulties are uneven. The “difficulty” of at-risk children is determined by: 1) pedagogical neglect; 2) social deprivation; 3) deviations in health [46].

The foregoing discussion implies the “difficult” children can be classified into pedagogically neglected, socially neglected and nerve-suffering (suffering from deviations in the psyche).

Pedagogical neglect is one of the most common deviations in the development of children and adolescents associated with the peculiarities of the social situation of their development. This situation is characterized by the prevalence of authoritarianism in the educational environment, its contradictions, instability, low dynamism with respect to a child, as well as the poor activity of a child in interaction with the environment. This hinders the development of subjective qualities of the personality of children and adolescents, forming passivity, inertia, irresponsibility of the person. In these conditions the processes of identification and personalization of the person are violated. On the one hand, a child can not become “like everyone” (due to the specificity of individual and personality characteristics). On the other hand, child’s attempts to express oneself are socially unconfirmed, which

marks the peculiarities of the abandoned child's self-consciousness (the underdeveloped I-concept, inadequate self-esteem and level of aspirations, lack of reflection skills). And, therefore, it is manifested in a certain position of child's personality; it is characterised by the underdevelopment of all the qualities of the subject, forming the phenomenon of pedagogical neglect.

In our opinion, pedagogical neglect is a steady deviation from the norm in behaviour, moral consciousness, educational activity, which is displayed in the underdevelopment, ignorance and inability of a child, her/his lag in development due to: negative influence of the environment and educational errors; frequent changes of schools and teachers; negative influence of the street; being kept unattended.

The Ukrainian researcher Bazhenov V. puts forward the view, that there are three groups of children by the degree of pedagogical neglect [6].

– The first group includes schoolchildren, whose degree of pedagogical neglect is negligible. They keep interest in schools, the attitude towards learning is mostly positive. There are no conflicts with teachers and peers. The children of this group are distinguished by slight suggestibility, instability, uncertainty. They have such qualities as laziness, inability to withstand their negative situational desire, inattentiveness, disorganization, lack of initiative and independence. The position of such children in the team may be safe, they are usually not in isolation.

– Children of the second group are characterized by low success, conflicts with peers and teachers. They are usually from disadvantaged families. They can be characterised as rude. Their cognitive interests are not developed sufficiently. In primary classes they do not master educational activities and, basically, are focused on extra-curricular activities. The lack of moral convictions contributes to the fact, that they are easily negatively affected. The emotional-volitional sphere is characterised by: the lack of endurance; inability to possess oneself; inflammation; anger; unkindness. However, conflicts with peers are not prolonged, and conflicts with teachers arise due to failure in educational activities.

– Children of the third group are characterised by the negative attitude to moral and legal norms. They are frankly rude to parents, teachers and classmates. The situation in their family is usually disadvantageous. Such children are characterized by very poor success, tendency to affective outbreaks. They compensate their isolation in the classroom with communicating with their likes.

Expanding the categorical understanding of children at-risk in the Ukrainian...

Our views rest on the assumption, that family has a primary importance in a child development. Educators are concerned with the consequences, lead by deep causes associated with violation of family ties and internal-family personal relations. As a result of the deformation of interpersonal relations, the dysfunctional family does not perform the functions that are assigned to it [18].

Children from a disadvantaged family tend to experience early deprivation of needs: physiological, cognitive, safety, love and affiliation, respect and recognition, as well as the disclosure and realisation of their positive qualities and personal potential. Abnormalities in the behaviour of children may indicate that a child is neglected or harassed: constant alertness; avoidance of adults; reluctance to communicate; pronounced hostility, aggressiveness in relation to peers; escape from home; inadequate emotional reactions, frequent crying; actions that are sexually explicit; sleep disturbances, periodic nightmares, etc. Over time, this leads to the formation of a certain complex of personal qualities, which impedes social adaptation and further socialisation of such children.

Based on the study of the characteristics of parents whose children are affected by physical violence, the groups of at-risk families are identified, in which: – parents (one of them) are alcoholics, drug addicts; – parents (one of them) has mental illness; – disturbed emotional and psychological climate is felt, which leads to frequent quarrels and scandals; – parents are imposing excessive demands on children, inadequate to their age and development; – parents are in a state of stress because of death of relatives, unemployment or severe social conditions, etc.

The lack of psychological support from the parents violates the basic functions of the development of children, thus *children become nerve-suffering*, which in turn leads to various disorders in:

- affective area: disorders are expressed in depressed state, uncalmness and high level of anxiety, neurotic fears, decrease in emotional background, low self-esteem;

- cognitive sphere: disorders are associated with intellectual retardation, difficulties with concentration and shift of attention, low success, bad memory;

- behavioural sphere: disorders are displayed in delinquent and anti-social behaviour, isolation, aggressiveness, unwillingness to communicate, lack of need for the formation of relationships with peers, pronounced sexualised behaviour;

– physical development: disorders are characterized by the lack of weight of a child, short height, sloppy appearance [33].

In the majority cases, these children do not have a formed educational motivation. They treat schools and teachers, in particular, negatively and with prejudice. Many of them have negative life experience, have experienced social isolation, have had a disturbed unstable self-esteem, are inclined to self-destructive behaviour, become disable to perform adult functions when grow up. Surrounding people, without understanding the underlying causes of these conditions, tend to regard children as perpetrators of the current situation. These children are often not accepted by the socium, classmates, adults and peers, *become socially neglected*.

The main complexity of the social situation of the development of the vast majority of at-risk children is the violation of intra-family interpersonal emotional connections and child-parent relationships. Children experience serious emotional injuries and heavy personal losses, early deprivation of basic needs, which lead to personality deformations of a protective nature. The lack of proper parental love, the lack of sense of security and positive social experience do not allow them to formulate a stable self-esteem, to gain self-confidence and self-esteem, without which it is impossible to form the positive I-concept.

Failure to perform functions at a mature age is reflected in the definition of the “risk group” provided by the Organization for Economic Co-operation and Development: children and youth “at-risk” are “failing in school and unsuccessful in making the transition to work and adult life and as a consequence are unlikely to be able to make a full contribution to active society” [37, p.21]. Most countries organisation-members believe, that these children and young people are socially unprotected. Some countries organisation-members have also included children with disabilities, paying special attention to children with mental and physical disabilities.

4. Factors of referring children to the group of risk

Current study supports the view of the Ukrainian researchers [3; 7; 10; 20; 34; 53], that *in Ukraine* it is under the influence of the following groups of factors that children enter the risk group:

– medical and biological (health, hereditary and innate problems, mental and physical disorders, intrauterine injuries, the pathology of pregnancy, complications of childbirth and mental illness in any of the close relatives, etc.);

Expanding the categorical understanding of children at-risk in the Ukrainian...

– social-economic ((i) at macro level reflect: the economic, cultural, political and criminal situation in a society: the destruction of the institution of the family, lack of life prospects for adolescents, poor leisure organisation, high level of crime in the region, inaccessibility of social assistance services, low quality of medical care, incomppliance with the law prohibiting the sale of alcohol and tobacco for adolescence; (ii) at micro level reflect: the social characteristics of the family, the type of family upbringing, the structure of the family, relationships within the family and the personal characteristics of parents, the level of family stress, financial problems in a family, unfavourable psychological climate in a family, immoral lifestyle of parents, inappropriate behaviour in society, domestic violence, neglect, parental cruelty, divorce of parents and unfavourable for children repeated marriage, as well as low income in the family, hyperopia, low authority of parents, type of reference group, school performance, communication style and position in the school team, relationships with teachers, low educational motivators, lowered success, violation of school discipline (absenteeism, etc.), low status of the child in the school team, problems with peers and teachers (conflict, aggressiveness, avoidance, etc.).

– pedagogical (inconsistency of content of educational programmes and conditions of teaching children to their psychophysiological peculiarities, the pace of mental development, lack of interest in studying, closed for positive experience, etc.).

– psychological (rejection of oneself, neurotic reactions, emotional instability and immaturity, difficulties in communication and interaction with peers and adults, low self-control, impulsiveness, reduced ability to lasting and purposeful actions, inability to predict the results of actions, reduced or inadequate self-esteem combined with an external control locus, the disparity of claims, low stress resistance, tendency to risk, tendency to find feelings, rejection of social norms. etc.).

In our research we also support the opinion that not only obviously unsuccessful children and children from dysfunctional families belong to the risk group. Gifted / talented children, or, as they are often called, “children-wunderkinds” can be referred to this category [52].

The EU Statistics on Income and Living Conditions provides indicative data on at-risk children. It clearly demonstrates that children growing up in poverty and social exclusion are less likely to do well in school, enjoy good health and realise their full potential later in life, when they are at a

higher risk of becoming unemployed and poor and socially excluded. The “risk” indicator is defined as the share of the population in at least one of the following three conditions: at risk of poverty, meaning below the poverty threshold; in a situation of severe material deprivation; living in a household with a very low work intensity. The main factors affecting child poverty, after taking account of the effect of social transfers in reducing child poverty, are the composition of the household in which the children live and the labour market situation of their parents, linked also to their level of education.

Statistics was used to ascertain, that in 2016, 26.4% of children (aged 0–17) *in the EU-28* were at risk of poverty or social exclusion compared with 24.2 % of adults (aged 18–64) and 18.2 % of the elderly (aged 65 or over) [13]. The largest differences between the at-risk of poverty or social exclusion rates of children and the total population have been found in Hungary at more than 7.0 pp. The UK had rates, that were more than 4.0 pp higher for children than for the total population [14].

Despite the fact that the term “risk” in the area of child protection *in Hungary* is being considered by the representatives of various professions (teachers, psychologists, lawyers, etc.), at present there is no clear definition of it. The authors of pedagogical encyclopaedia refer to the group of “risk” children, whose physical or social environment does not meet cultural values and can have a devastating impact on the development of their cultural values, and even prevent the development of their personality. The level of risk depends on many factors: 1) a source of danger (family, institution, etc.); 2) the nature of danger – physical, social, emotional, etc.; 3) the child's personality, vulnerability; 4) the cumulative effect, when the impact of different risks is imposed and multiplied [5, p.649].

In general the Hungarian scientists distinguish the following groups of risk factors: (i) financial: vital needs of a child are unsolved; (ii) moral: child is surrounded with antisocial and deviant environment; (iii) health: a child is surrounded with an environment, which has harmful effects on health; (iiii) educational: a child does not get enough education [4].

The working group of Hungarian National Institute of Social Policy and Family has compiled the summary of risk factors that are harmful to a child [15, p.15-28]. On these grounds we group the summarised risk factors into:

(I) family factors:

(a) social deprivation:

Expanding the categorical understanding of children at-risk in the Ukrainian...

- low income (per capita income is less than the minimum pension; no breadwinner; family has significant expenditure costs as an obstacle to its safety; no child allowances paid / irregularly paid; parent(s) have no permanent employment);

- family with no place of residence (lives on streets or in shelters; lives in an apartment without right, there is the threat of eviction; a “wandering” family, often changes the place of residence, avoiding the authorities, thus education and health care provision for a child is not properly secured);

- housing terms of a family are below standards (a family lives in a place not intended for habitation (e.g. garage, basement); family lives with cattle; sanitary conditions of residence are below standards; accommodation is of inadequate size, of inadequate planning, with extended family or with several generations and families living in it; divorced parents and their new families live together);

(b) domestic violence:

- sexual violence (different stages / forms of it: a child is a witness of sexual act; the very sexual act, rape, incest, child prostitution; excitation, exhibitionism, showing pornographic films; stimulation: touch);

- physical abuse (beating; shaking, pushing, suppression; digging, squeezing, pulling the hair; forcing a child to stand in the corner, dousing with cold water; signs of slaps, bites; burns, body injury; throwing objects, use of weapons or tools);

- emotional abuse (shouting, intimidation, serious and unjustified punishment, criticism, isolation, bullying; intimidation, all accompanied by violence; verbal and non-verbal humiliation, shaming, regular underestimation, neglect; demands, that do not meet the age / ability of a child; treating a child as if he/she does not “cost” anything, is unwanted and unloved; provision of opposite educational guidelines and requirements; exaggerated punishment, emotional blackmail; conscious deprivation of a child of food, anxiety, sleep, toys, love; begging or forcing a child to do so; child is a witness of violence inflicted on another person);

- other forms of violence (forcing to begging, prostitution, theft, deceit; forcing to perform heavy work or work that does not match the age of a child).

(II) factors related to the personality of a father / mother/ carer:

(a) family composition:

- parents are minors (underage parents do not get help, support for a child care; a child because of minor parents does not have a legal guardian);

- mother gave birth to a child not reaching 18 years of age;
- parents are divorced or live separately;
- mother lives (for a short or long time) separately from her child;
- death of one or both parents with a child left without care;
- there are other reasons for parents to up bring their children alone /separately (conflict, continued deterioration of relations appear between family members, but a child is not the case; there is unresolved conflict with the child's parents, prolonged bad relations between them; misunderstanding in family relationships);

(b) deviant behaviour of parents / carers:

- parents ignore the medical care (a child does not get medical care, therapy, vaccination or gets it late; parents do not use or refuse to get preventive services (e.g. nursing care); parents do not visit a child in a hospital;

- parents are dependent on games (parents most of their time play games (slot machines, card racetrack, computer, etc.); most of the salaries and family budget are regularly spend on gambling; child spends much of his/her time playing cards, slot machines, video games, etc.);

- parents are alcohol / drug addicted (parents consume alcohol in the presence of a child; child consumes alcohol; parents use drugs, other chemicals, possibly in the presence of a child; child frequently or regularly uses drugs or other chemicals);

- parents are engaged in prostitution (or forced to do so; prostitution is carried out at the place of residence of a child, and/or in his/her presence; prostitution is carried out with the assistance of a child; a child is a sex worker; a child (directly or indirectly) is forced to provide sexual services for a fee);

- parents are engaged in criminality (have criminal lifestyle; a father / mother is imprisoned for committing a crime; the crime is committed with or involving children; a child is suspected of illegal activities; a child has committed illegal acts; a child has a criminal lifestyle);

- parents are inclined to suicide (parents have tried to commit suicide; parents often talk about the possibility of suicide; child witnessed the suicide of parents / other family member; child at least once tried to commit suicide; child often speaks of the possibility of suicide);

- parents are disabled, ill, mentally ill or have such symptoms (ill parents can not properly implement a child's upbringing; ill parents need long-

Expanding the categorical understanding of children at-risk in the Ukrainian...

term hospital care; due to prolonged illness parents need home care; parents because of a disability can not / do not properly carry out child upbringing;

- parents fail to provide care (a child is starving; clothing and hygiene of a child are neglected; a child is deprived of / is not provided with necessary things for the healthy development with personal territory, a place for games; a child is provided with the means for the healthy development (books, toys, etc.); parents do not wish to take help in resolving problems that threaten a child; a child who is under temporary care is not visited, the connection is not supported);

- a mother harms a child in the womb, a newborn baby (pregnant woman, despite of clarification harms her child (during pregnancy consumes alcohol, drugs, smokes, is engaged in prostitution); violence against a pregnant woman; uncared or hidden pregnancy; a mother immediately after birth leaves a newborn child);

- parents fail to provide proper learning (a child with the consent of parents regularly without reasonable excuse misses classes; parents are not in contact with a school, do not provide child with needed school supplies);

- parents fail to provide proper upbringing (methods of education of parents do not meet the norms, for example, brutality and excessive expectations of the child);

- parents demonstrate: hyperopia towards a child; emotional neglect (indifference; intolerance; failure or lack of emotional security, of friendly relations; neglect and abandonment of child's emotional attachment);

- parents demonstrate irresponsible, threatening behaviour (parents lock a child often/occasionally, leave a child alone or with a person incapable to look after a child; parents make dangerous circumstances in a vehicle, e.g. no baby seats, drive while drunk; parents are in unknown location, unwilling to care for a child, and the carer doesn't want / cannot / doesn't perform the duties properly; parents officially declare to the child advisory board; that no longer want to care for a child);

- parents have been deprived of parental rights by the court decision;

- parents / children have been moved into care;

- person, who has been granted guardianship on a child / foster parent, refuses to continue to care;

- parents, who have adopted a child, apply for the termination of adoption;

- parents are immigrants (child has arrived to a country illegally);

– parents experience external risks having adverse effects on a family, a child (e.g. blackmail, usury).

(III) Factors related to the personality of a child:

- a child was born premature, with a small weight;
- a newborn child was separated from mother for more than 24 hours;
- the period between the birth of children lasted less than 18 months;
- a child has: limited physical abilities, mental retardation, chronic diseases, illness, mental disorders and sensory organs disorder difficult to manage; musculoskeletal system disorders prevent a child from having normal life; disease, mental disorders, sensory organs disorder, musculoskeletal system disorder of a child are so severe that a child can be cared by parents only with special services; disease, mental disorders, sensory organs disorders, musculoskeletal system disorder of a child are severe that parents can not / do not want to care for a child);
- a child demonstrate vagrancy (pointless child's activity, mainly in public places in groups or alone, carried out with the permission of parents or without it; child regularly skips school with / without parental consent and /or without proper reason; children who joined the gang, minors left unattended).

Interpretation of “at-risk children” concept and factors of referring children to the group of risk is complementary *in the EU, the UK, the US and Ukraine*.

Statistics of the Department for Education was used to ascertain the percent of children who experienced risk factors. The number of children in need *in England* has decreased from 394 400 in 2016 to 389 430 in 2017, a decrease of 1.3%. The number of child protection plans has increased from 50 310 in 2016 to 51 080 in 2017, an increase of 1.5%. The most common risk factor (for 39.4% of all cases) has been a child's misconduct or abandonment. Abuse or neglect was the most common primary need at assessment for children in need (31st March 2016 – 31st March 2017). This year 52.3% of children in need had “abuse or neglect” as their primary need identified at assessment, followed by family dysfunction with 16.0%, and child's disability or illness at 9.4%. Domestic violence (also includes violence aimed at children or other adults in the household) has been reported as the most common factor identified at end of assessment for children in need ((31st March 2016 – 31st March 2017) – 49.9% of children in need have had domestic violence as a factor identified at the end of assessment,

Expanding the categorical understanding of children at-risk in the Ukrainian...

followed by mental health at 39.7%, which incorporates mental health of the child or other adults in the family/household [17].

Statistics of the Scottish Government was used to ascertain the percent of children, who experienced risk factors. It informs that *in Scotland* at 31 July 2016, there were 15 317 looked after children, a decrease of 83 (or less than 1%) from 2015. This is the fourth consecutive year the numbers have decreased following a peak of 16 248 in 2012. The most frequent risk factors have been identified as: (1) parental substance misuse, (2) domestic abuse, (3) emotional abuse, (4) neglect, (5) drug misuse, (6) parental mental health problems, (7) non-engaging family, (8) physical abuse, (9) alcohol misuse, (10) Sexual abuse, (11) child placing themselves at risk, (12) child sexual exploitation, (13) child exploitation [48].

Statistics of the Welsh Government was used to ascertain the most frequent risk factors experienced by children *in Wales*: (1) abuse or neglect, (2) child's disability or illness; (3) family dysfunction, (4) family in acute stress, (5) parental disability or illness, (6) socially unacceptable behaviour, (7) absent parenting, (8) low income, (9) adoption disruption [47].

Statistics of the Department of Health, Social Services and Public Safety was used to ascertain that at 31 March 2017 22 737 children *in Northern Ireland* were known to Social Services as a child in need, of them 2 132 children were listed on the Child Protection Register. Neglect and physical abuse were the main reasons for a child being on the Child Protection Register [36].

Family Cumulative Risk Data from the 2007 American Community Survey compiled by Kominski, Elliott, and Clever [11; 26] on 73 590 243 children birth to 18 years of age in all 50 States and the District of Columbia were used to ascertain the risk factors affecting *the US* child population. More than 23 million children in the US (31.5% of all children under the age of 18) are not affected by any risk factor. Another 32.5% is affected by only 1 or 2 risk factors. There were no children registered for all 22 risk factors, and the highest number of exposure factors was only 15 out of 22. Only 3.0% of all children were affected by 8 or more of the 22 risk factors. 22 risk factors were organized by risk category:

(I) Individual Risk Factors (1. speaks English less than very well; 2. children not enrolled in school; 3 presence of a disability; 4. child foreign born /in U.S. 5 years or less; 5. presence of multiple disabilities.

(II) Family and Household Risk Factors (6. single parent household; 7. non-English speaking household; 8. parents with less than a high school education; 9. linguistically isolated household; 10. cared for by co-resident grandparent; 11. parent(s) foreign born/in U.S. less than 5 years; 12. cared for by co-resident grandparent more than 3 years.

(III) Family economic risk factors (13. family below poverty level; 14. household received food stamps; 15. no employed parent in household; 16. household received public assistance; 17. chronic household unemployment.

(IV) Physical environment risk (18. factors live in rented home; 19. multiple family home; 20. overcrowded family household; 21. household lacks complete plumbing; 22. household lacks complete kitchen).

US researchers of the problem generalize that the term “at-risk” is used to denote a set of apparent cause and effect dynamics that place the child or adolescent in potential danger of future negative events [35, p.7].

Recently, in the UK, in the US, the EU-28, as well as in Ukraine, scientists refer children-forced migrants, children-migrants who have suffered from hostilities, have lost relatives to the risk group [16; 27]. The situation, these children appear in, can be considered as a difficult life situation, which can lead to mental traumatism. The experience of mental trauma causes both acute and long-term psychological problems, deepened by “secondary stress”. Secondary stress, caused by additional traumatic circumstances, complicates, and slows down the process of adaptation, also affects family relationships, communication with peers. Children in situations of forced displacement are particularly prone to secondary stress, as the traumatic experience of hostilities is most often combined with losses, difficulties in a family, changes in its status, and radical changes in lifestyle. Two types of child’s behaviour, who experienced traumatic situations, can be distinguished:

1. Internationalised behaviour. Children display the following behavioural features: closeness and avoidance of contact with others; signs of depression; depression; lack of spontaneity and gaming behaviour; obedience and easy tolerance; excessive vigilance and anxiety; phobic reactions to non-typical stimuli; frequent headaches; disruption of the food cycle; predisposition to addictive behaviour; possible suicide threats; intentional self-inflicted injury.

2. Externalised behaviour. Children with this behaviour direct their emotions and feelings to other children, adults, and subjects. At the same

Expanding the categorical understanding of children at-risk in the Ukrainian...

time, they can: be aggressive, arrogant, hostile and destructive; provoke themselves or attack others; mock animals (up to their murder); tend to destructive behaviour (for example, to arson, destruction); have sexually coloured / directed behaviour [40].

The study does not cover all aspects of determining the risk factors for the child population. The problem of the theory and practice of social work with at-risk children and training of social workers for the work with at-risk children is the prospect of further researches.

5. Conclusions

1. “At-risk children” is a collective term that denotes the category of children: whose social status does not have stability by certain signs; who can not overcome the difficulties that arose in their lives as a result of the influence of negative external factors.

In domestic and foreign scientific psychological and pedagogical literature, the concept of “at-risk children” has a number of synonymous definitions: “difficult”, “problem”, “conflict”, “disadapted”, “affective”, “pedagogically neglected”, “in difficult life circumstances”, “from the problem family”, etc.

2. The group of risk includes children, who: 1) experience problems in the development without sharply expressed clinical and pathological characteristics; 2) have pronounced deviations in character and psycho-pathology-like behaviour, demonstrate emotional disturbances; have complicated mental and psychosomatic illnesses, heredity; 3) display social, psychological and pedagogical maladaptation; 4) remained without parental care because of various circumstances; (children of forced migrants, migrants, children of persons who suffer from military actions, street children, children who have lost their relatives, etc.); 5) are pedagogically neglected, from disadvantaged, conflicting, and asocial families (with bad heredity in terms of alcohol and drug abuse, mental illness, etc.), are from families in need of social-economic and social-psychological support; 6) are in conditions of deprivation; 7) perform hyperdynamic syndrome; 8) are under hyperopia from parents, relatives, carers or educators; 9) are gifted children or “children-wunderkinds”; 10) experience various forms of violence.

3. In general, researchers distinguish among other the following factors that allow children to refer to the risk group:

– medical and biological (poor health and the presence of hereditary or congenital problems in the child; there are signs of disturbance in the mental and physical development of the child; the child is surrounded with the environment that has a detrimental effect on his/her health, the mother had pathology of pregnancy, the mother had complications of childbirth, etc.);

– psychological (the child demonstrates the signs of: rejection of oneself, neurotic reactions, emotional instability, difficulty in communication and interaction with peers and adults, low self-control; impulsiveness, reduced ability to lasting and purposeful actions, inability to predict the effects of actions, emotional instability and immaturity, reduced or inadequate self-esteem combined with an external control locus, the disparity of claims, low stress resistance, tendency to risk, tendency to find feelings, rejection of social norms. etc., etc.);

– social-economic:

(i) at macro level reflect: the economic, cultural, political and criminal situation in a society: the destruction of the institution of the family, lack of life prospects for adolescents, poor leisure organisation, high level of crime in the region, inaccessibility of social assistance services, low quality of medical care, in compliance with the law prohibiting the sale of alcohol and tobacco for adolescence;

(ii) at micro level reflect: the social characteristics of the family, the type of family upbringing, the structure of the family, relationships within the family and the personal characteristics of parents, the level of family stress, financial problems in a family, unfavourable psychological climate in a family, immoral lifestyle of parents, inappropriate behaviour in society, domestic violence, neglect, parental cruelty, divorce of parents and unfavourable for children repeated marriage, as well as low income in the family, hyperopia, low authority of parents, type of reference group, school performance, communication style and position in the school team, relationships with teachers, low educational motivators, lowered success, violation of school discipline (absenteeism, etc.), low status of the child in the school team, problems with peers and teachers (conflict, aggressiveness, avoidance), etc.);

– pedagogical (the child does not receive sufficient education, the content of educational programs and the conditions of studying children do not correspond to their psychophysiological features, as well as the pace of mental development and training of children; lack of interest of students to study, closed to positive experience, etc.).

References:

1. Andriyevs'kyi, B.M. (2002). Deviatsiya yak odna z prychnyn vazhkovykhovuvanosti ditey [Deviation as one of the reasons for the difficult-to-upbring children]. *Sotsial'na robota v Ukrayini i za rubezhem: psykholoho-pedahohichni, pravovi, sotsiolozhichni, medychni aspekty – Social work in Ukraine and abroad: psychological-pedagogical, legal, sociological, medical aspects*, 6–11.

2. Arkhypova, S.P. (2003, October). Aktyvni metody pidhotovky sotsial'nykh pratsivnykiv do profilaktyky adyktivnoyi povedinky molodi [Active methods of social workers training for the prevention of addictive behaviour of the youth]. *Materialy dopovidey Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi "Pidhotovka sotsial'nykh pratsivnykiv/ sotsial'nykh pedahohiv do profilaktyky adyktivnoyi povedinky molodi"* [Proceedings of the International scientific and practical conference "Training of social workers/ social pedagogues for the prevention of addictive behaviour of the youth"] (pp.5–9). Cherkasy, Ukraine: Vydavnytstvo CHNU im. B. Khmel'nyts'koho.

3. Balakiryeva, O., Bondar, T., Sazonova, Y., & Sakovych, O. (Ed.). (2011). *Otsinka chysel'nosti ditey ta molodi vikovoyi hrupy 10–19 rokiv, shcho vidnosyat'sya do hrup ryzyku* [Estimation of the number of children and youth of the age group of 10-19 years old, belonging to the risk groups]. Kyiv, Ukraine: UNICEF; Ukrainian Institute of Social Researches named after O. Yaremenko.

4. Bartosh, O.P., & Shpenyk, S.Z. (2015, July). Factors that Contribute to "children at risk" Category in Hungary. *Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi "The Top Actual Researches in Modern Science"* [Proceedings of the International Scientific and Practical Conference "The Top Actual Researches in Modern Science"], vol. IV (pp. 5–11). Ajman, UAE: Dubai: Rost Publishing.

5. Báthory Z., & Falus, I. (1997). *Pedagógiailexikon* [Pedagogic Vocabulary] (Vols. 1–3). Budapest, Hungary: Kerabanis.

6. Bazhenov, V.G. (1986). *Vospitaniye pedagogicheski zapushchennykh podrostkov* [Educating the pedagogically neglected adolescents]. Kyiv, Ukraine: Radyans'ka shkola.

7. Bonchuk, N.V. (2016). Skhyl'nist' do adyktivnoyi povedinky u pidlitkiv zalezho vid osoblyvostey systemy tsinnisnykh oriyentatsiy [Tendency to addictive behaviour in adolescents depending on the peculiarities of the system of value orientations]. *Molodyy vchenyy – Young researcher*, 7 (34), 362–368.

8. Coleman, J., Hagell, A. (Ed.) (2008). *Adolescence, Risk and Resilience: Against the Odds*. Chichester, the United Kingdom: John Wiley and Sons.

9. Corrado, R. R., Roesch, R., Hart, S. D., & Gierowski, J. K. (Ed.). (2000, August – September). *Multi-problem Violent Youth: A Foundation for Comparative Research on Needs, Interventions, and Outcomes. Proceedings of the NATO Advanced Research Workshop*, Amsterdam, the Netherlands: IOS Press.

10. Doktorovych, N.O. (2010). *Sotsial'no pedahohichna robota z dit'my z nepovnykh simey* [Social pedagogical work with children from single-parent families]. Kyiv, Ukraine: Lenvit.

11. Dunst, C.J., & Hamby, D. W. (2016). Effects of Cumulative Family Risk Factors on American Students' Academic Performance. *American Journal of Educational Research*, 4 (2), 150–154.

12. Ensher, G.L., Clark, D.A., & Songer, N.S. (2009). *Families, Infants, & Young Children at Risk: Pathways to Best Practice*. Baltimore, PA, the United States: Paul H. Brookes Publishing Co.
13. Eurostat (European Union). Intersections of Europe 2020 poverty target indicators by age and sex, (2016). [Statistics]. Retrieved from <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>
14. Eurostat (European Union). Statistics Explained. Children at risk of poverty or social exclusion. Retrieved from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Children_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion
15. Gál, A., Orosz, L., Tolácziné Varga, Zs., & Varga, B. (2011). *Vészélyzettség fogalma, hatékony alkalmazásának szakmai megalapozása [The concept of danger, the professional fundamentals of its effective application]*. Budapest, Hungary: TAMOP.
16. General Recommendation No. 30 on Women in Conflict Prevention, Conflict and Post Conflict Situations to CEDAW. United Nations CEDAW/C/GC/30. (2013). Retrieved from <http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CEDAW/GComments/CEDAW.C.CG.30.pdf>
17. GOV.UK. Official Statistics. Characteristics of children in need: 2016 to 2017. Retrieved from <https://www.gov.uk/government/statistics/characteristics-of-children-in-need-2016-to-2017>
18. Hair, E.C., Moore, K.A, Garrett, S.B., Ling T., & Cleveland, K. (2008). The continued importance of quality parent-adolescent relationships during late adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 18, 187–200.
19. Hurljeva, T.S. (2007). Prychyny vynyknennya i perspektyvy poperedzhennya pidlitkovoyi vazhkovykhovuvanosti [Causes of the emergence and perspectives of prevention of adolescent difficulty-to-upbring]. *Praktychna psykholohiya ta sotsial'na robota – Practical Psychology and Social Work*, 7, 6–10.
20. Kal'ka, N.M. (2012). Sotsial'no-psykholohichni determinanty adyktivnoyi povedinky kursantiv i shlyakhy yiyi profilaktyky [Social-psychological determinants of addictive behaviour of cadets and ways of its prevention]. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 2 (2), 158–166.
21. Kaps'ka, A.Y. (2003, October). Sotsial'no-pedahohichna pidtrymka ditey hrupy ryzyku [Social-pedagogical support of children from at-risk group]. *Materialy dopovidey Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi "Pidhotovka sotsial'nykh pratsivnykiv/ sotsial'nykh pedahohiv do profilaktyky adyktivnoyi povedinky molodi"* [Proceedings of the International scientific and practical conference "Training of social workers/ social pedagogues for the prevention of addictive behaviour of the youth"] (pp. 79–84). Cherkasy, Ukraine: Vydavnytsvo CHNU im. B. Khmel'nyts'koho.
22. Kharchenko, S.Y., Kal'chenko, L.V., Zolotova, H.D., & Horenko, S.V. (2009). *Sotsial'no-pedahohichna robota z dit'my hrupy ryzyku [Social-pedagogical work with children of at-risk group]*. Luhans'k, Ukraine: Publishing House of Luhansk National University named after T. Shevchenko.
23. Kharchenko, S.Y., Kratinov, M.S., Vakhovs'kyk, L.T., Kratinova, V.O., Pesots'ka, O.P., & Karaman O.L. (2003). *Sotsial'na robota z riznymy katehoriyamy kliyentiv: naukovo-navchal'no-metodychnyy posibnyk dlya studentiv, mahistran-*

Expanding the categorical understanding of children at-risk in the Ukrainian...

tiv, aspirantiv ta spetsialistiv u haluzi sotsial'noyi pedahohiky, sotsial'noyi roboty [Social work with different categories of clients: scientific and teaching guide for students, graduate students, postgraduates and specialists in the field of social pedagogy, social work]. Luhans'k, Ukraine: Al'ma-mater.

24. Klishevich, N.A. (2011). *Sotsial'no-pedahohichna robota z pidlitkamy iz delinkventnoyu povedinkoyu (druha polovyna XX – pochatok XXI stolittya)* [Social-pedagogical work with adolescents with delinquent behaviour (second half of XX – the beginning of XXI century)] (Unpublished doctoral dissertation). Kyiv University named after B. Grinchenko, Kyiv, Ukraine.

25. Kolisnichenko, V.V. (2009). *Pidhotovka maybutnikh pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv do roboty z pidlitkamy "hrupy ryzyku"* [Training of future law enforcement officers for the work with "at-risk group" teenagers] (Unpublished doctoral dissertation). Classical Private University, Zaporizhzhya, Ukraine.

26. Kominski, R., Elliott, D., & Clever, M. (2009). Risk factors for children in the US, states, and metropolitan areas: Data from the 2007 American Community Survey 1-year estimates. Session 186: the American Community Survey in Applied Demography. Detroit, MI, the US: Population Association of America.

27. Korol'chuk, M.S. & Kraynyuk, V.M. (2009). *Sotsial'no-psykholohichne zabezpechennya diyal'nosti v zvychnykh ta ekstremal'nykh umovakh* [Social-psychological support of activities in ordinary and extreme conditions]. Kyiv, Ukraine: Nika-Tsent.

28. Kozubovs'ka, I.V., Bartosh, O.P., Dosin, A.R., & Kozubovs'kyi, R.V. (2007). *Profilaktyka deviantnoyi povedinky nepovnlitnykh u Velykiy Brytaniyi* [Prevention of juvenile deviant behaviour in the UK]. Uzhhorod, Ukraine: Uzhhorod National University.

29. Kozubovs'ka, I.V., & Shpenyk, S.Z. (2009). Modyfikatsiya povedinky ditey hrupy ryzyku v shkil'niy systemi SSHA [Modification of behaviour of at-risk children in the USA school system]. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Pedagogy. Social Work*, 17, 128–129.

30. Kozubovs'ka, I.V., & Tovkanets', H.V. (1999). Zarozhennya pedahohichnykh pohlyadiv na problemu vidkhylen' u povedintsi nepovnlitnykh ta yikh podal'shyy rozvytok u zarubizhniy psykholoho-pedahohichniy nauksi [The origin of pedagogical views on the problem of deviations in the behaviour of adolescence and their further development in the foreign psychological and pedagogical science]. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Pedagogy. Social Work*, 2, 100–103.

31. Kozubovs'kyi, R.V. (2012). *Pidhotovka maybutnikh sotsial'nykh pratsivnykiv do profilaktychnoyi roboty z nepovnlitnymi, skhyl'nymi do deviantnoyi povedinky* [Training of future social workers for the preventive work with adolescents who are inclined to deviant behaviour]. *Visnyk of Lugansk National University named after T. Shevchenko. Series: Pedagogical Sciences*, 192, 212–218.

32. Lazarenko, O.O. (2012). *Profilaktyka deviantnoyi povedinky pidlitkiv u diyal'nosti orhaniv vnutrishnikh* [Prevention of deviant behavior of adolescents in the activity of the internal affairs bodies] (Unpublished Doctoral Dissertation). Institute on Problems of Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

33. Lisitsyna, S.A., & Tarasova, S.V. (Ed.). (2006). Osobennosty raboty s det'my y molodezh'yu "hruppy ryska" [Specificity of work with children and youth of "risk groups"]. Saint Petersburg, Russia: Publishing House LOIRO.
34. Maksymova, N. Y., & Tolstoukhova, S.V. (2000). *Sotsial'no-psykholohichnyy aspekt profilaktyky adyktivnoyi povedinky pidlitiv ta molodi* [Social-psychological aspect of prevention of addictive behaviour of adolescents and youth]. Kyiv, Ukraine: Kyiv University.
35. McWhirter J.J., McWhirter B.T., McWhirter A.M., & McWhirter E.H. (2013). *At risk youth: a comprehensive response for counselors, teachers, psychologists, and human service professionals* (5th ed.). Belmont, CA, the United States: Brooks/Cole, Cengage Learning.
36. Northern Ireland Executive. Publication of Children's Social Care Statistics: 2016 to 17. Retrieved from <https://www.health-ni.gov.uk/news/publication-childrens-social-care-statistics-ni-201617>
37. OECD. (1995). *Our Children At Risk*. Paris, France: Organization for Economic Co-operation and Development.
38. Oliferenko, L.Y., Shulga, T.I., & Dementieva, I.F. (2002). *Sotsyal'no-pedahohyeheskaya podderzhka detey hruppy ryska* [Social-pedagogical support of children of at-risk group]. Moscow, Russia: Akademiya.
39. Orzhekhov's'ka, V.M., & Fedorchenko, T.Y. (2008). *Profilaktyka deviantnoyi povedinky nepovnolitnikh* [Prevention of deviant behaviour of adolescents]. Cherkasy, Ukraine: Chabanenko Y.
40. Panok, V.H., Levchenko, K.B. (Ed.). (2014). *Sotsial'no-pedahohichna ta psykholohichna robota z dit'my u konfliktny ta postkonfliktny period* [Social-pedagogical and psychological work with children in conflict and post-conflict period]. Kyiv, Ukraine: "La Strada – Ukrayini".
41. Pereyma, V.V. (2012). *Diyal'nist' tsestriv sotsial'nykh sluzhb dlya sim'yi, ditey ta molodi z rozvytku sotsial'noyi aktyvnosti dezadaptovanykh pidlitiv* [Activities of social services centers for families, children and youth on the development of social activity of disadapted adolescents] (Unpublished doctoral dissertation). State Higher Pedagogical University "Donbas State Pedagogical University", Sloviansk, Ukraine.
42. Petrochko, Zh.V. (2011). *Teoriya i praktyka sotsial'no-pedahohichnoho zabezpechennya prav ditey, yaki opynylsya u skladnykh zhyttyevykh obstavynakh* [Theory and practice of social and pedagogical provision of the rights of children who are in difficult living conditions] (Unpublished doctoral dissertation). Institute of Problems of Education of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
43. Polyakova, O.M. (Ed.). (2003). *Vazhkovykhovuvannist': sutnist', prychny, rehabilitatsiya* [Difficult-to-upbring: the essence, causes, rehabilitation]. Sumy, Ukraine: Universytets'ka knyha.
44. Ren', L.V. (2011). *Sotsial'no-pedahohichni umovy profilaktychnoy roboty z dit'my vulytsi* [Social-pedagogical conditions of preventive work with street children] (Unpublished doctoral dissertation). National Pedagogical University named after M. Drahomanov, Kyiv, Ukraine.

Expanding the categorical understanding of children at-risk in the Ukrainian...

45. Rychkova, N.A. (2000). *Dezadaptivnoye povedeniye detey: dyahnostyka, korrektsyya, psikhoprofylaktyka* [Disadapted behaviour of children: diagnosis, correction, psychoprophylaxis]. Moscow, Russia: Akademiya.

46. Shpenyk, S. (2016). "Children at Risk" Concept and Main Theoretical Approaches to It. *Intellectual Archive. Series "Education & Pedagogy"*, 5 (2), 97–101.

47. StatsWales. Referral Factors of Children in Need: 2015-16. Retrieved from <https://statswales.gov.wales/Search?Query=Children+in+Need+>

48. The Scottish Government. Children's Social Work Statistics. Scotland 2015-2016. Retrieved from <https://beta.gov.scot/publications/childrens-social-work-statistics-scotland-2015-16/pages/9>

49. Tovkanets, O.S. (2012). *Pedahohichni umovy profilyaktyky deviantnoyi povedinky uchniv profesiyno-tekhnichnykh uchylyshch* [Pedagogical conditions of prevention of deviant behaviour of students of vocational schools] (Unpublished doctoral dissertation). Ternopil National University named after V. Gnatyuk, Ternopil, Ukraine.

50. Tsybulko, L.G. (2014). *Teoriya i praktyka sotsial'no-pedahohichnoyi roboty z dit'my-syrotamy ta dit'my, pozbavlenymy bat'kiv'skoho pikluvannya, v umovakh rehional'noho osvitr'no-vykhovnoho prostoru* [Theory and practice of social-pedagogical work with orphans and children deprived of parental care in conditions of regional educational environment] (Unpublished doctoral dissertation). Luhansk National University named after T. Shevchenko, Luhansk, Ukraine.

51. Vayda, S.M. (2006). Orhanizatsiya profilyaktychnoyi roboty v zahal'noosvitniy shkoli z nepovnolitnimy, skhyl'nymy do delinkventnoyi povedinky [Organization of preventive work in secondary schools with adolescents inclined to delinquent behaviour]. *Tavriys'kyi visnyk osvity – Tavriysky Journal of Education*, 1, 92–101.

52. Zavhorodnya, N.M. (2006). *Pedahohichni umovy sotsializatsiyi obdarovanykh uchniv u navchal'no-vykhovnomu seredovyschi zahal'noosvit'noho navchal'noho zakladu* [Pedagogical conditions of socialization of gifted students in the educational and educational environment of a comprehensive educational establishment] (Unpublished doctoral dissertation). National Pedagogical University named after M. Drahomanov, Kyiv, Ukraine.

53. Zolotova, H.D. (2013). Suchasni sotsial'no-pedahohichni pohlyady na problemu adyktivnoyi povedinky ditey [Modern social and pedagogical views on the problem of addictive behaviour of children]. *Sotsial'na pedahohika: teoriya ta praktyka – Social Pedagogy: Theory and Practice*, 1, 61–70.

54. Zvyeryeva, I.D., Kozubov's'ka, I.V., Keretsman, V.Y., & Pichkar, O.P. (2000). *Sotsial'na robota z dit'my i moloddyu (teoretyko-metodolohichni aspekty)* [Social work with children and young people (theoretical and methodological aspects)]. Uzhhorod, Ukraine: Uzhhorod National University.

**PROJECT-AND-PERSONALIZED PARADIGM OF EDUCATION:
SOCIAL-AND-ANTROPOLOGICAL CONTEXTS**

**ПРОЕКТИВНО-ОСОБИСТІСНА ПАРАДИГМА ОСВІТИ:
СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ КОНТЕКСТИ**

Beilin Mikhail¹
Karpets Lyubov²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_5

Abstract. The purpose of the paper is to carry out the philosophical conceptualization of the projective-and-personal education paradigm, to define the essence, place and role of education in the life strategies of modern humans. Research methodology use as the basis of the study the principles of philosophical anthropology, which allow to consider and analyze the educational principles of the human self-affirmation, the formation and deployment of his I-concept. According to the principle of humanism, the goals, forms, content and methods of teaching in higher education should be oriented towards the personality (or rather, the projective personality) of the student. “Humanizing” education as a way to “humanize” the economy, politics, the media and other institutions is an urgent need of the present, a pledge of the creativity freedom, human rights and freedoms, enshrined in the provisions of national programs and documents of strategic direction. Subject of research. Education is an important component and factor in the human capital formation – all that creates the potential of the individual, increases his ability to solve life problems, and improve qualitatively the most important competencies of a person and a citizen. The education system ensures the preservation and reproduction of the fundamental society values, supports sustainable development and prepares the necessary changes. At the beginning of the XXI century, the understanding of the place, role and value of education is significantly changing and get-

---

¹ Dr. hab. of Philosophy, Associate Professor,
Professor of the Department of Humanitarian Sciences,
Kharkiv State Academy of Physical Culture, Ukraine

² Dr. hab. of Philosophy, Associate Professor,
Professor of the Department of Humanitarian Sciences,
Kharkiv State Academy of Physical Culture, Ukraine

Project-and-personalized paradigm of education: social-and-antropological...

ting deeper. A new way of knowledge is formed, as well as a new image of a specialist and higher education as reflected in the projective-and-personal education paradigm. We are eyewitnesses and participants in the emergence of the new social reality features with other dimensions of space and time, new speeds and unprecedented opportunities in the comprehension of the world, understanding of human nature, in achieving of new living standards. Qualitative changes in revolutionary character are taking place at the intersection of digital technologies (digital-revolution), biotechnologies, linguistics, robotics, etc. "Day of risk" turns into an era of rising turbulence, and nobody is able to predict its consequences: humanity is undergoing a phase of military conflicts, revolutions, the destruction of authoritarian regimes, the revitalization of fundamentalism and terrorism. All this places on the agenda the search for ideological landmarks that would allow a person to find the basis for optimism, adequate guides and guides, which will serve as a guarantee of confidence in the fundamental human values. Conclusion. The projective-and-personality education paradigm represents a higher level of a person's life project formation, in which education acts as a constitutive element and an important adjustment factor in life strategies, competence as a specific configuration and practical orientation of different types of intelligence, which, combined with practical skills and experience, allow you to successfully adapt to changing conditions, anticipate and successfully solve emerging problems; it is proved that knowledge is the way and the result of sense production, and information is the resource and the potential for knowledge creating; the competence bases of educational strategies, which should be focused on the intellectual principles and personal dimensions improvement, universal and vocational education are substantiated; reveals the content of intellectual strategies aimed at educating of future professionals who will act as initiators and participants in innovative processes.

1. Вступ

Сьогодні процес становлення інформаційного суспільства супроводжується різким зростанням обсягу знань та інформації, які втілюються в суспільну практику утвердженням ідей культурного й цивілізованого плюралізму, множинної ідентичності особистості. Знання постає як практика та умова адекватного освоєння проблемного поля людського існування. Проективно-особистісна парадигма освіти в

умовах інформаційного суспільства стирає межі між традиційними структурно-інституціональними формами освіти (школа, коледж, ВНЗ тощо) й мас-медійними інститутами, які стають реплікаторами нових форм освіти. Однією з характерних рис сучасної ситуації людини інформаційного суспільства є кризовість, яка стосується всіх аспектів соціального буття та актуалізує не лише критико-аналітичні, але й прагматичні функції соціально-гуманітарних наук. Умовою подолання сучасної кризи інформаційного суспільства є перебудова форм життєдіяльності людини й корегування траєкторії соціально-культурного розвитку. Особливої актуальності набувають соціально-філософські прогнози щодо розвитку системи освіти, а тому нагальною є необхідність обґрунтування проєктивно-особистісної парадигми освіти як евристично-продуктивної моделі, яка б вдало вписувалась у сценарії розвитку науки, культури, техніки, економіки в інформаційному суспільстві.

2. Системні соціально-антропологічні характеристики освіти

Упродовж усього життя людство знаходиться у пошуках шляхів до цілісного світу, одним із критерієм якого є освіта, як унікальне суспільне явище, що суттєвим чином впливає на людину. Кожна епоха має своє філософське бачення людини, свої уявлення про людський ідеал і відповідну йому освітню парадигму. Протягом багатьох століть «відбувається зміна філософсько-антропологічних основ освіти, пов'язаних зі зміною як уявлень про людину, так і методів, зразків і способів її виховання» [6, с. 23].

Як у християнській системі цінностей особистісна самобудова базується на духовних істинах віри, так і в сфері секулярній є початок, який визначає світогляд, діяльність, а ширше – самореалізацію людини щодо власного становлення. Особистісний розвиток у процесі освіти визначає орієнтаційні пріоритети і є процесом входження в освітній простір, осягнення світу – діяльнісним буттям у соціумі. У філософському плані адекватна сучасним викликам освіта постає як спосіб виробництва сутності й розуміння; особистість уже не лише «пристосовується» до існуючого досвіду, а формує під час навчання індивідуальну позицію, тобто знаходиться в процесі становлення і розвитку; уже не освоєння знань, при всій їх безсумнівній важливості, визнається домінуючим, а вивільнення творчого потенціалу особисто-

Project-and-personalized paradigm of education: social-and-antropological...

сті; справжнім стають знання, які утворюються в процесі осмислення, рефлексії щодо обговорюваної предметності. Освітня реальність формує образи всесвіту і людини, забезпечуючи становлення особистості, яка перебуває в освітньому просторі і здатна до широкомасштабного освоєння інформаційного суспільства.

Стан розвитку сучасної цивілізації, наростаючі процеси змін у індустріальному суспільстві та роль інформації як вирішального ресурсу цивілізаційного розвитку виводять на перші позиції людську діяльність стосовно створення культури протопроєктивної й проєктивної організації «всього духовного» в нерозривному зв'язку з електронними технологіями, комп'ютерами, глобальним вираженням культури проєктивності. В цивілізаційній перспективі намічається співорганізація людини й біосфери, суспільства й природи, культури й технології, яка визначає проєктивно-особистісну парадигму освіти. Особливістю прогностичної методології є те, що критеріально-ідентифікаційною ознакою парадигми освіти є не набір педагогічних ознак, а системні соціально-антропологічні характеристики. Серед парадигм освіти можна виділити: 1) адаптаційно-трансмисійну освіту; 2) сакральну-особистісну освіту; 3) культурно-трансмисійну освіту; 4) соціально-проєктивну освіту; 5) освіту соціальної інженерії; 6) проєктивно-особистісну парадигму. Перші три парадигми освіти співвідносяться з давнім періодом антропосоціогенезу, від неолітичної революції до формування цивілізацій, коли соціально-культурний досвід залишався синкретичним, а всі знання були вплетені в загальне полотно культури, в міфи, традиції та ритуали.

Соціально-особистісна й соціально-трансмисійна парадигма освіти співвідносяться з історичним періодом від епохи давньої цивілізації до Нового часу, коли буття людини й суспільства було детерміноване, перш за все, релігією й жорстокою ієрархією соціальних відносин, підпорядковуючи освіту трансляції релігійних вірувань, закріпленню незмінних соціальних структур. Новий час характеризується десакралізацією буття, руйнуванням середньовічних соціальних відносин та інтенсивним розвитком науки й технологій, що об'єктивно обумовлює прагнення всіх інтенцій соціуму на майбутнє, створене на основі науково-технічної могутності й прагнення до підкорення природи, а головне – на основі «технологічної організації» суспільства за образом і подібністю до механічних систем, конвеєра і конвеєрної форми

виробництва. Відповідно й освіта в цих умовах набуває масового характеру, вона підпорядкована, перш за все, оволодінню й трансляції прагматичних знань, формуванню й відтворенню масової культури споживання. Саме ця модель освіти вступила в протиріччя з сучасним етапом антропосоціогенезу, на зміну їй поступово приходить проективно-особистісна парадигма освіти.

«Парадигмальні зрушення» в освіті детермінуються комплексом об'єктивних факторів соціального порядку, формами соціальності й типом особистості, які, в свою чергу, обумовлені конкретно-історичними особливостями цивілізаційних процесів, зводячи до мінімуму роль суб'єктивного фактору в процесах формування парадигми освіти. На нинішньому етапі цивілізаційного розвитку зростає значення сектору, що обслуговує галузь інтелектуальної діяльності, підсилюється роль інформаційного сервісу, який здійснюється засобами інформаційних технологій.

У сучасному інформаційному суспільстві підсилюється значення інформації і знання в інтерпретації дійсності і формування векторів особистісного розвитку (зростання ролі фактору знання в життєдіяльності соціуму має на увазі розширення інформаційного «обслуговування» всього різноманіття суспільних процесів, яке здійснюється в основному засобами масової інформації), вносячи нову сутність у ціннісно-світоглядну систему освіти. Протиріччя між можливим і дійсним у формуванні образу освітньої реальності в контексті сучасних соціокультурних трансформацій у певній мірі визначені неузгодженістю між тим, що означає й означуваним, суть яких окреслено в терміні «інформаційне суспільство»: це суспільство має вагомі підстави називатися «суспільством знань» або, як зазначалося на Другому міжнародному конгресі ЮНЕСКО з питань технічної і професійної освіти (Сеул, 1999), – «ерою знань, інформації і комунікації». Справді, з одного боку, інформація пов'язує різні рівні і плани суспільного існування та дійсності, забезпечуючи становлення нового типу організації: перетворювальний вплив інформаційно-комунікаційних технологій відчуває нині більшість соціальних інститутів; інформаційні технології стають важливим стимулом розвитку економіки, значним фактором функціонування світових ринків інформації і знання, капіталу й праці, розвитку науки та освіти; зміни в інформаційній сфері, викликані стрімким розвитком і розповсюдженням нових технологій, здійснюються

Project-and-personalized paradigm of education: social-and-antropological...

в глобальному масштабі. На сьогодні формується індустрія виробництва різноманітного інформаційного змісту, але це лише певна частина доказів на користь адекватності поняття «інформаційне суспільство» сучасному цивілізаційному етапу. З другого боку – інформація є хоча й важливим, але не визначальним стратегічним ресурсом суспільства; статусом такого ресурсу наділяються знання. Таким чином, сучасне інформаційне суспільство – це глобальна інфраструктура, в якій обмін інформацією не має ні часових, ні просторових, ні політичних меж; де відбувається зростання ролі знань, інформаційних комунікацій, інформаційних продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті, становлення «молекулярної» (Д. Тапскотт) структури (розпад адміністративно-командної ієрархії, перехід до мобільних – «бригадних» – форм), міжмережева взаємодія, конвергенція ключових галузей економіки та інші нові явища в сферах технології, зайнятості, організації та управління, освіти й культури. Сучасна об'єктивна реальність – це лише повсюдне використання комп'ютерів, інформаційних технологій і Інтернету, де за поняттям «інформація» приховується саме комунікація, а не знання, оскільки пріоритетні позиції посідає тиражування, а не створення інтелектуального продукту, передача даних про нього через засоби масової інформації та мережу Інтернет.

Методологічна окресленість стосовно того, що усвідомлення дійсності передбачає визначення поведінкових переваг, здійснюється у сфері реального й духовного світобачення і є в процесуальному аспекті взаємопроникненням соціального та особистісного, розгортається індивідуальними актами вибору, як способами орієнтації у зовнішньому різноманітті, що власне змістовно і визначає вектор діяльності, успішність якої є наслідком адекватності дій соціокультурним викликам. Гіпотетично допустима певна модельна ситуація, в якій взаємодія з навколишнім середовищем вибудовується виключно нормативними настановами; в практичній площині переважає проблема умов, які детермінують можливий рівень розвитку тих або тих особистісних характеристик. Суттєве поєднання освіти, суспільства, техніки й культури логічно виводить на формулу відповідності особистісних соціокультурних стратегій, які домінують у певний момент суспільного очікування.

Реалії світового розвитку свідчать, що деякі смислові футурологічні прогнози, які обґрунтовують зниження значення матеріального

виробництва, в цілому не знаходять підтвердження в дійсності, так як і передчасно говорити в глобальному масштабі про реальний вихід на пріоритетні позиції в структурі системи цінностей знань, інтелектуальної діяльності, які потіснили інтереси матеріального достатку й власності. У контексті реалізації «інформаційного проекту» в сенсі повсюдного вирішення матеріальних проблем, забезпечення високої якості безперервності освіти, торжества знання і високих технологій у всіх галузях діяльності, розглядаються приклади, коли суспільні очікування, які здавалися справою віддаленого майбутнього, стрімко стають повсякденною практикою (успіхи мобільного зв'язку, цифрових медіа, систем управління), і навпаки, деякі проблеми, про які раніше заявляли як про уже вирішені, на практиці виявляються далекими від вирішення, а у деяких випадках їхнє розв'язання відкладається на невизначений термін (вирішення проблем політичних і економічних взаємовідносин між провідними державами світу, мирного співіснування, глобалізації тощо).

Освіта – ключова суть умови досягнення досвіду людства в освоєнні природного, соціального й власне культурного світу, сконцентрованого в культурі як способі і формі людського буття, історичній мірі людського способу життя. Особистість освічена, орієнтована на морально-духовні цінності, реалізує й розкриває протягом усього життя все, що закладене природою і набуто в процесі соціалізації. При підході до культури як сукупності цінностей, що обумовлюють сукупність матеріальної, духовної, фізичної і т.д. культури, освітня складова кожного «відгалуження» єдиного «дерева» також очевидна. Розвиток освіти – це творчий процес, у якому закладено прагнення до нової суті. Унікальність феномену освіти полягає в тому, що, втілюючи особистість у культуру, широко розповсюджуючи її цінності, вона сама стає культурою, відтворює і розвиває її, а освічена особистість постає не лише як продукт, але і творець культури. Виділення як провідної людино-творчої функції освіти розглядається, як рух до онтологічних сенсів, освіта розуміється як цілісне організоване буття людини в культурі. Освіта розгортається як «підйом до всезагального», як специфічний людський спосіб перетворення природних задатків і можливостей (Х.-Г. Гадамер). Те, що з самого початку існує лише як можливість, в освітньому процесі відображається як образ людини. Соціально-антропологічна складова освіти, як важливий атрибут її самототожності,

Project-and-personalized paradigm of education: social-and-antropological...

визначає спрямованість методологічної рефлексії на механізм світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння особистості. Онтологічно обґрунтований проєктивний погляд на майбутнє освіти виходить з екзистенціальної суті останнього, його ідеальних цільових установок, життєстверджувальних ціннісних орієнтирів.

Футурологічні екстраполяції на базі наявного знання у сучасному дослідницькому дискурсі детерміновано і логічно окреслились, зокрема, і як попереджувальний розвиток освіти і як реалізація функцій випереджаючого рефлексивного відображення. Передбачається, що освіта як «теорія» завжди буде поступатися «практиці», якщо актуалізується лише нинішній (не говорячи уже про минулий) досвід, і, навпаки, вона викликає підвищений попит, якщо орієнтиром є лише шойно назріваючі тенденції найближчого і віддаленого майбутнього.

Дослідження парадигми освіти є однією із центральних проблем обговорення у філософії освіти, орієнтованої на людину (І. Гердер, В. Гумбольдт, Ф. Шлейєрмахер та ін.). Однак на початку ХХІ ст. філософам стає складно охопити зростаюче різноманіття спеціальних даних про освіту. Сьогодні, незважаючи на велику кількість корисних напрацювань, сформовано традиційну парадигму освіти, засновану на принципах сцієнтизму, монологізму, авторитарності й утилітарності, на уявленнях про «одновимірну» людину-функцію, яка себе вичерпала. На початку третього тисячоліття філософська наука намагається знайти і сформулювати такі ґрунтовні підстави, на яких повинна будуватися сучасна парадигма освіти. Стає очевидним, що суспільству потрібно негайно сформувати нові освітні методи, адекватні сучасним умовам суспільного розвитку. Криза освіти, яка набула світового масштабу, і невдачі різноманітних реформ висувають на перший план «філософське осмислення ситуації, що створилася, вироблення нових світоглядних і аксіологічних орієнтирів» [1, с. 15]. У сучасному суспільстві основою розвитку освіти повинні ставати широкі філософсько-антропологічні дослідження шляхів розвитку соціокультурного виміру буття як окремої людини, так і цілих держав. Філософська антропология і філософія культури є тією підставою, яка здатна забезпечити систему освіти категоріальними і методологічними засобами розвитку людини у сучасній освітній реальності. Однією з основних проблем у новій освітній парадигмі є проблема «гармонійного єднання знання та віри, їх світоглядного синтезу, повернення людині розуміння сенсу

її життя, віри в своє унікальне призначення і знання шляхів найбільш повної життєвої самореалізації, ... необхідності усвідомлення глибинних ментальних основ рушійних сил розвитку цивілізації [2, с. 10].

У другій половині ХХ ст. у західному суспільстві відбулися суттєві соціокультурні зміни, які значно вплинули на формування нової філософської парадигми освіти. Відбувається бурхливий розвиток науково-технічної думки, мають місце дещо знесилені, але все ж тенденції до глобалізації, з характерним для них поступовим відходом від ідей національної держави і трансформацією політичної системи. У філософії освіти, яка прагнула до осмислення цих змін, збереглися принципові настанови неklasичної раціональності: антисубстанціалізм, антихолізм, онтологічний і гносеологічний плюралізм, визнання несвідомого як частини свідомості, орієнтація на людську суб'єктивність. Освіта є соціально-антропологічним феноменом, що містить у основі комплексний системний характер, який «виробляє» людина засобами культури, тому «людина ... це істота, яка є в тій мірі, в якій вона самостворюється особливими засобами, не даними в самій природі» [7, с. 18].

Філософська антропологія презентує систему уявлень про людину і дозволяє відтворити цілісний образ людини за допомогою аналізу суперечливих аспектів її природи. Розглядаючи людину як унікальну істоту, філософська антропологія розкриває сутність і природу людини, її існування в суспільстві. Діяльність людини здійснюється за рахунок самовизначення і самоздійснення, а в системі освіти вона наповнюється особливим змістом. Обґрунтовуючи методологічні підстави філософської антропології, Б.В. Марков стверджує, що «все, що вміє людина, це продукт культурного розвитку, виховання та освіти. Людиною не народжуються, а стають» [10, с. 17.]. Дослідження впливу філософських ідей на формування уявлень про освітню реальність дозволяє глибше зрозуміти сутність останньої, виявляє взаємозв'язок освіти усередині культури, робить більш явним процес обміну ідеями всередині соціокультурного простору.

3. Проективно-особистісна парадигма освіти

Побудована на соціально-антропологічних дослідженнях парадигма освіти демонструє педагогічні зразки, концептуально осмислюючи та інтерпретуючи базові моделі освіти. «У філософській антропо-

Project-and-personalized paradigm of education: social-and-antropological...

логії неодноразово здійснювалися спроби виділення, а також розробки парадигмальної типології базових моделей освіти, які побудовані на різних підставах і дозволяють орієнтуватися в практично нескінченному різноманітті освітніх систем, концепцій, теорій, технологій, методик минулого і сьогодення» [4, с. 7]. Проективно-особистісна парадигма освіти орієнтована на вільну і творчу особистість, сенс існування якої криється в самореалізації в найрізноманітніших формах і проявах. Сьогодні «неминуче зростає суспільна значущість соціокультурних цілей освіти, які передбачають формування у свідомості людини таких пріоритетних цінностей як захопленість, особиста гідність, свобода вибору, саморозвиток, відповідальність, ставлення до праці, чуйність та ін.» [12, с. 137]. Як зазначає М.К. Мамардашвілі, «всі філософські твердження, що мають термін «людина», ніколи не вирішувані на будь-яких антропологічних властивостях» [8, с. 15]. Філософ говорить про те, що людина – єдина істота у світі, яка знаходиться в стані «постійного зановонародження», тому сучасному суспільству необхідний антропологічний підхід у вирішенні проблем освіти, вдосконалення освітнього світогляду в напрямку його антропологізації. Внаслідок цього сучасна соціокультурна парадигма освітньої реальності орієнтована на особистість, її індивідуальний саморозвиток і самозміну; кожна людина розглядається як активний учасник освітнього процесу, що впливає на самого себе і власний вибір. У сучасній науці відбувається усвідомлення поліваріантних якостей людини, акцентується осмислення її як суб'єктивної, діалектичної єдності природного і соціального, тілесного і духовного. Формальна сторона парадигми полягає у тому, що вона виступає як структурно-функціональна організація суб'єктної діяльності в освітній сфері, діє на основі певних процедур і правил (тобто на основі змісту парадигми). Освітня реальність не тільки констатує антропологічну складову освіти, але і спонукає до поглибленого осмислення буття людини в освітньому просторі, формування філософської парадигми як якісно нового етапу розвитку освітньої системи. У зв'язку з цим досить актуальним є перехід до такої філософської парадигми освіти, яка протиставила б домінуючому інтелектуалізму в освіті особистісну концепцію, тим самим наблизившись до ідеалів сучасного відкритого суспільства. За словами К.Д. Ушинського: «... головний і основний принцип сучасної освіти – антропологічний, спрямований на особистість» [3, с. 58].

Стара парадигма освіти, орієнтована переважно на передачу і засвоєння наукових, однозначно інтерпретованих знань, сьогодні вступила в протиріччя з новою парадигмою, що розглядає суспільство і людину в їх цілісності, в культурному та індивідуальному вимірі. У цьому сенсі необхідно формувати нову картину суспільства, в якій характерними рисами освіти є: гармонійне співіснування великої кількості концепцій, неоднозначність інтерпретації результатів, зближення наукових і ненаукових форм пізнання. Сучасна освітня реальність, на наш погляд, повинна антропологізуватися, тобто ставити на чільне місце проблеми буття людини, виокреслити роль знання як засобу збереження, відтворення культури і розвитку соціуму, а не лише як способу задоволення потреб соціально-виробничої практики або чистої науки. Через призму систематизації та інтеграції різних освітніх концепцій на соціально-антропологічній основі в рамках філософської парадигми можна створити цілісний образ людини, яка формується під безпосереднім впливом освітньої реальності інформаційного суспільства. Проективно-особистісна парадигма освіти покликана об'єднати різні аспекти людинознавства в єдину предметну галузь. Вона виходить із принципу цілісності людини – як єдності фізичного і психічного, тілесного і духовного, соціального та індивідуального в ньому, фіксує спрямованість, орієнтацію дослідження та побудову сучасної моделі освітньої реальності. Однак було б нерозумним повністю руйнувати традиційну парадигму освіти, оскільки вона, втілюючись в освітній практиці протягом ХХ століття, забезпечила успіхи культури і цивілізації. Зруйнувати цю систему освіти доценту означає зруйнувати її фундамент. Мова йде не про революційну, а про поступову зміну філософсько-антропологічних підстав освітньої системи, про створення єдиного простору освітньої реальності на основі перетворення філософської парадигми. Під таким простором слід розуміти освітнє середовище, яке від самого початку підпорядковується людині як унікальній творчій особистості, що передбачає діалектично пов'язані процеси її інтеграції, адаптації, індивідуалізації та персоналізації.

У постнекласичній раціональності, як специфікації некласичної філософії, здійснено спробу подолати деякі крайнощі й переставити акценти. Мова йде, перш за все, про онтологічний поворот, зроблений Е. Гусерлем і М. Гайдегером: повернення до «речей і слів» стало характерною особливістю основних філософських течій другої поло-

Project-and-personalized paradigm of education: social-and-antropological...

вини ХХ ст. – структуралізму, феноменології і герменевтики. Позиції антропоцентризму, волюнтаризму, суб'єктивізму, методологізму виявилися суттєво підірваними, що, проте, не означало повернення до класичного об'єктивізму і трансценденталізму. Людина, як «позитивність», поряд з іншими «позитивностями» може розхитати межі «цілісностей», в оточенні яких протікає її існування, але ніколи не зможе зробити їх повністю прозорими або ж взагалі зруйнувати. Звідси необхідність «методології живого розуміння», міжособистісного спілкування з метою розуміння суті, нерідко прихованої від безпосереднього сприйняття. Людина опиняється не в центрі світу, а на перетині конкретних, локальних, регіональних, дискурсивних і недискурсивних практик і, усвідомлюючи себе носієм декількох дискурсів, повинна працювати в межових зонах і переходах від одного порядку до іншого. У цілому в сучасній структуралістській, феноменологічній та герменевтичній філософії явно простежується націленість на те, щоб знайти аргументи проти невиправданих і безпечних прагнень людини реалізувати свої проекти, не враховуючи минулий досвід людства, з обмеженнями, які накладаються життям не лише людей, але і природи. Мова не йде про повернення до класичної раціональності з властивими їй фундаменталізмом і універсалізмом, а про критику антропоцентризму волюнтаристського гатунку, який прагне відкинути минуле в ім'я принципово нового майбутнього. Розгортання науково-технічної революції спонукало до життя цілу низку впливових концепцій, які абсолютизували значення науково-технічних і технологічних факторів як вирішальних для подальшого розвитку людства. Реакцією на технократичні і бюрократичні тенденції у західній культурі, які поставили під сумнів свободу людини, її право на самовизначення, а також на суб'єктивізм, волюнтаризм, які позбавлять людину основи, стало з одного боку, посилення міфорелігійних ідей і концепцій в 1960-1970-ті роки, а з другого-широке розповсюдження нігілізму, скептицизму, маргіналізація частини інтелектуалів і молоді. «Проект модерну, – зазначає Б.В. Марков, – справді залишився незавершеним, а відмова від нього відбулася з причин швидше зовнішнього, аніж внутрішнього порядку. Інститути вільної спільноти і разом з ними критерії розумності або раціональності виявилися малоздатними і не змогли протистояти бюрократичній технократії. Ці суб'єкти перехопили риторику раціональності для обґрунтування своїх інтересів і тим самим дискре-

дитували їх» [9]. Не дивлячись на суттєві зміни в розумінні розуму, його меж і можливостей, які утвердилися в некласичній раціональності, проблема розумності людини, проблема її стосунків з іншими, з суспільством, історією не втрачає своєї актуальності. На сучасному мультикультурному тлі аналіз впливу основних принципів постнекласичної філософії освіти в розвинених західних країнах здається вкрай важливим, оскільки сучасна філософія пропонує принципи, здатні виступити основою для інтерпретації тих або тих явищ. Не дивлячись на інновації, які у першій половині ХХ ст. відіграли суттєву роль в переорієнтації освіти на нові принципи і методи навчання, освіта в цілому залишалася вірною традиційним підходам. Педагогічні експерименти Д. Д'юї і С. Френе, М. Монтессорі і багатьох інших учених і педагогів-новаторів значно підірвали позиції класичної моделі освіти, але не змогли суттєво змінити її вигляд. Система освіти другої половини ХХ ст. зіткнулася з такими проблемами, які змусили говорити про її глибоку кризу і необхідність перегляду всієї молодіжної політики великих індустріальних держав. Молодіжний бунт 1960-х років, в якому брали участь шкільна молодь і вчителі, свідчив про незадоволеність молодих людей не стільки системою освіти, яка існувала на той час, скільки перспективами «індустріального суспільства», «суспільства споживання». Застереження Х. Ортегі-і-Гасета, М. Гайдегера, К. Ясперса і багатьох інших філософів проти деіндивідуалізації, масовості, які нівелюють особистість, бездушного технічного раціоналізму і бюрократії, які породжували новий тип людини – «життєрадісного робота» (О. Хакслі) або «одномірної людини» (Г. Маркузе), набули нового звучання в умовах швидкого науково-технічного розвитку і посилення регулюючої ролі держави.

Свого часу спроба ліворадикального молодіжного руху реалізувати на практиці ці ідеї показала обмеженість деяких теоретичних принципів некласичної філософії. Мова йде про тотальне заперечення минулого в ім'я майбутнього, про відмову від апологетичного розуму на користь продуктивної сили несвідомого (звідси стає зрозумілим гасло «будьте реалістами – вимагайте неможливого»), про спроби на практиці створити «контрсуспільство» (community) з «контркультурою», яка немає нічого спільного з існуючими. Створення будь-якого роду «альтернативних систем» – «звільнені» навчальні заклади і молодіжні комуні з їх оригінальною культурою розглядалися як найбільш важ-

Project-and-personalized paradigm of education: social-and-antropological...

ливі плоди цього широкомасштабного соціального бунту. Практика показала неможливість створення суспільства всередині суспільства, а тому багато починань у цьому напрямку не отримали широкої підтримки. І все ж ліворадикальний молодіжний рух відіграв величезну роль в демократизації освіти, яка стала більш доступною для вихідців з малозабезпечених сімей, у збільшенні кількості шкіл і вищих навчальних закладів та покращенні їх фінансування, у переорієнтації шкільної освіти на нові принципи, у зміні змісту навчання, у досягненні більшої незалежності навчальних закладів від прямого втручання держави, в розширенні їх прав як громадянського інституту і у справі самоуправління, що дозволило говорити про «революцію в освіті», про перетворення освіти в «соціальний ліфт». Рационалізація всіх сфер суспільного життя не змогла обійти і проблеми інтелектуальної освіти, цінність якої дуже похитнулася у попередній період, особливо в рамках концепцій «вільного виховання». Прагнучи з'ясувати причини світової кризи освіти, Ф. Кумбс вбачає однією із основних розрив між системою освіти, яка розвивається повільно, і новими соціальними потребами, що виникли в результаті бурхливого розвитку науки і техніки. «Криза настала в пору істинного торжества знання, – пише він, – а освіта, яка слугує першоджерелом і розповсюджувачем знання, не змогла виконати відносно самої себе тієї дослідницької, аналітичної функції, яку вона виконує у суспільстві. Вона не змогла збагатити педагогічну професію новими знаннями і методами, які могли б знайти застосування в аудиторії» [5, с. 12-13]. Кумбс піддає рішучій критиці позиції «традиціоналістів», тобто прихильників «класичної» освіти за те, що вони ігнорують вимоги науково-технічного прогресу, прагнуть зберегти фундаментом у навчальному процесі гуманітарний напрямок, тобто давні й сучасні мови, «вбачаючи у цьому ключ до розуміння своєї і чужої культури» [5, с. 120]. Не менше заважає виходу із кризи і система «селективної освіти», під якою Кумбс має на увазі «вільні школи». Вільне виховання, яке отримало широкий резонанс у першій половині ХХ ст., він оцінює не з точки зору його спрямованості на вільний індивідуальний розвиток, а як фактор селекції учнів, який суперечить ідеї демократичної освіти. Крім того, перепони, які виникають на шляху отримання освіти всіма, хто бажає її отримати, служать гальмом науково-технічного прогресу, від якого залежить благополуччя нації. Хоча селективна освіта, на думку Кумбса, підтри-

мує високу якість навчання, вона поповнює ряди еліти і не відповідає сучасній політиці «відкритих дверей».

Необхідно організувати процес навчання так, щоб людина могла оволодіти якомога більшим обсягом знань без втрати якості і виховувати повагу і звичку до фізичної праці, без якої оволодіння технічними спеціальностями неможливе. У певній мірі Кумбс висуває ті ж вимоги до освіти, що висловлювали раціоналісти початку ХХ ст., а саме повернути освіту до життєвої практики, враховуючи індивідуальні особливості учнів, розвивати в них прагнення до самоосвіти, до самостійності, але при цьому акцент ставиться на «принципі поєднання людської енергії і технічних можливостей, які дозволяють отримувати «максимум користі із нових технічних засобів». Точка зору Кумбса, хоча й далека від філософських міркувань, але наведена як типова для прихильників необхідності узгодженості освіти з потребами науково-технічної революції середини ХХ ст. Для підтвердження можна навести ще одну схожу думку, яка належить А. Тоффлеру, який розглядав 1960-1970-ті роки як початок становлення суперіндустріального суспільства, чий лозунг – «Знання – це зміни». Прискорення у здобутті знань тягне за собою і прискорення змін, зростання темпу життя, нестабільність економіки, розрив звичних соціальних зв'язків, диференціацію суспільства, утворення множини субкультур, розширення ступенів свободи людини тощо. Характерна риса сучасної індустріальної революції, за Тоффлером, – трансценція (швидкоплинність), тобто нова темпоральність у повсякденному житті, результатом якої є настрій і почуття нестійкості [11, с. 36]. Друга риса індустріальної революції – новизна, яка приносить значну кількість інновацій у життя людей, примушуючи їх зіштовхуватися з незнайомими інститутами і незвичними ситуаціями. Як наслідок, майбутнє уявляється нескінченною, безперервною низкою дивних подій, сенсаційних відкриттів, неймовірних суперечностей і нових дилем. Це означає, що багато членів постіндустріального суспільства ніколи не будуть у ньому «почувати себе як дома». Вони подібні мандрівникові, який, ледь облаштувавшись на чужині, переселявся щоразу до іншої країни, постійно відчуваючи, що він «чужий серед чужих». Сьогодні люди не готові до таких змін і відчувають, на думку Тоффлера, культурний шок, який свідчить про руйнування звичних механізмів адаптації. Слід зазначити, що чим чіткіші обриси суспільства майбутнього, тим стає

Project-and-personalized paradigm of education: social-and-antropological...

очевиднішим те, що одним із важливих елементів соціокультурного буття є система освіти. Процес пізнання постає як процес розуміння, який розкриває в діалогічній взаємодії людей сенс явищ навколишньої дійсності, сенс минулих подій, які не втрачають актуальності, але в процесі переосмислення набувають нового значення. Інакше кажучи, знання не акумулюються, а переструктуруються, перебудовуються на нових принципах і втілюються в новий контекст, створюючи можливості подальшого творчого переосмислення.

Диверсифікація в сфері освіти і посилена індивідуалізація, необхідні для успіху постіндустріального суспільства, можуть призвести до ще більшого розриву зв'язків між людьми. Освіта повинна прививати навички, необхідні для людської комунікації і соціальної інтеграції. В умовах інформаційного суспільства розширення комунікативних можливостей людини й динамічності соціального життя ослаблюють довіру і дружні відносини між людьми, а тому освіта «повинна знайти нові шляхи, прискорити розвиток дружби, або шляхом створення більш творчих угруповань, або в інших видах робочих груп – освіта повинна навчити нас вступати у відносини з людьми» [11, с. 339]. Крім того, різноманітність і складність рішень у постіндустріальному суспільстві актуалізує проблему вибору альтернатив, що вимагає від людини наявності чітко сформованої системи ціннісних орієнтирів.

Освіта є не відокремлена сфера людської життєдіяльності, а спосіб людського існування, що забезпечує можливість знаходження спільного при збереженні відмінностей. Сучасна освітня реальність характеризується різноманітністю навчальних закладів, плюралізмом програм, форм, методів, прийомів навчання та передбачає у своєму змісті різні, іноді альтернативні концепції і підходи. Крім того, учасники освітнього процесу наділені індивідуалізованим світобаченням, власною системою ціннісних орієнтацій, які відображають багатомірність сучасного суспільства. У цих умовах досить природними є ситуації, коли відбувається порушення комунікації: люди, посідаючи різні позиції навіть щодо одних і тих же питань та проблем, не розуміють один одного, говорять «різними мовами», що призводить до неузгодженості їх діяльності. Спільна мова «розігрується» між тими, хто робить спроби спілкування – вони поступово можуть почати домовлятися, тому навіть тоді, коли різні погляди непримиренно протистоять один одному, існує можливість домовитися між

собою. Діалог можна вважати сформованим тоді, коли ті, хто вступили в нього, вже не можуть зупинитися на розбіжності, з якої їх розмова почалася. Моральна і соціальна солідарність виявляється можливою лише завдяки спільності, яка перестає слугувати вираженням «моєї» або «твої» думки, як загального способу світорозуміння. Варто зазначити, що діалог – не просто раціональний процес, який призводить до консенсусу, але морально замальоване дійство, яке вимагає від кожного учасника розмови моральних зусиль, поваги до точки зору іншого, критичної переоцінки власних позицій, готовності змінити свій погляд. Проте далеко не всі люди, з різних причин, здатні до розмови, і це гостро відчувається найбільше там, де вона життєво необхідна – в освітньому просторі. Комунікативно-діалогове навчання передбачає не лише дискусію, обмін думками, пошук нових рішень у межах традиційної урочної форми, але й реалізується в різного роду рольових іграх, які імітують і моделюють життєві ситуації. Поряд з рольовими іграми, в яких освоєння ролей відбувається з урахуванням їхньої постійної трансформації, широкого розповсюдження отримали навчальні ігри, які покликані розвивати творче начало в учнів шляхом імітації різних соціальних, історичних, професійних ситуацій і тим самим підготувати їх до життя у суспільстві, де відбуваються постійні зміни. Із розвитком інформаційних технологій поширилися навчальні комп'ютерні ігри, у яких ставиться завдання самостійно вибирати із різних альтернатив, прораховувати наслідки прийняття своїх рішень і нести за них відповідальність. Оскільки в іграх активізується не лише раціонально-пізнавальне, але й діяльнісно-вольове, творче начало, гра сприяє і розвитку емоційно-образного, художньо-естетичного мислення особистості.

Таким чином, проєктивно-особистісна парадигма освіти постає як системна теорія, що базується на філософсько-антропологічних підставах і дозволяє розглядати людину як суб'єкта освітніх відносин.

4. Висновки

Проєктивно-особистісна парадигма освіти втілюється у повсякденний буттєвий контекст самовизначення особистості, спрямовуючи процес індивідуально-особистісного становлення в просторі проблемного поєднання соціокультурної сутності й людської суб'єктивності. Усвідомлення початкової індивідуальної приналежності до світу куль-

тури – динамічної конструкції, яку створює людина, обумовлюючи різноманітність аспектів орієнтування у навколишньому світі, стимулює формування ціннісних категорій, змістовних установок індивідуального буття як факторів самостворення особистості у макросвіті освітньої реальності.

Список літератури:

1. Антипин Н.А. (2003). Мировоззренческие и методологические проблемы разработки философии образования для XXI века. Инновации и образование (сб. матер. конф.). Серия “Symposium”, вып. 29: 15–27.
2. Гершунский Б.С. (2001). Готово ли современное образование ответить на вызовы XXI века? Педагогика, 10: 3-12.
3. Голубева О.Н., & Суханов А.Д. (1996). Проблемы целостности в современном образовании. Философия образования: 58–62.
4. Колесникова И.А. (1999). Педагогическая реальность в зеркале межпарадигмальной рефлексии. Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та: 242 с.
5. Кумбс Ф.Г. (1970). Кризис образования в современном мире. Системный анализ. Москва: Прогресс: 261 с.
6. Липская Л.А. (2007). Философско-антропологический фундамент современного образования. Науч. онлайн-библиотека «Порталус»: 23–28. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://portalus.ru/modules/shkola/rus_show_archives.php?subaction=showfull&id=1193922911&archive=1196814847&start_from=&ucat=&
7. Майер Б.О., & Наливайко Н.В. (2008). Об онтологии качества образования в обществе знания. Философия образования, 3(24): 4–17.
8. Мамардашвили М.К. (1991). Проблема человека в философии. О человеческом в человеке. Москва: Политиздат: 8–22.
9. Марков Б.В. (2001). Образование и познание в процессе цивилизации. Онтология возможных миров. Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та: 203-218.
10. Марков Б.В. (1997). Философская антропология: очерки истории и теории. СПб.: Изд-во «Лань»: 384 с.
11. Тоффлер А. (1997). Футуршок. СПб.: Лань: 464 с.
12. Эмих Н.А. (2010). Роль толерантности в преобразовании системы современного образования. Вестник Читинского государственного университета. Серия: Философия. 2(59): 137-140.

References:

1. Antipin N.A. (2003). Mirovozzrencheskie i metodologicheskie problemy razrabotki filosofii obrazovaniya dlya XXI veka. Innovacii i obrazovanie (sb. mater. konf.). Seriya “Symposium”, vyp. 29: 15–27.
2. Gershunskij B.S. (2001). Gotovo li sovremennoe obrazovanie otvetit' na vyzovy XXI veka? Pedagogika, 10: 3-12.
3. Golubeva O.N., & Suhanov A.D. (1996). Problemy celostnosti v sovremennom obrazovanii. Filosofiya obrazovaniya: 58–62.

4. Kolesnikova I.A. (1999). Pedagogicheskaya real'nost' v zerkale mezhpardigmal'noj refleksii. Izd-vo S.-Peterb. gos. un-ta: 242 s.
5. Kumbs F.G. (1970). Krizis obrazovaniya v sovremennom mire. Sistemnyj analiz. Moskva: Progress: 261 s.
6. Lipskaya L.A. (2007). Filosofsko-antropologicheskij fundament sovremennogo obrazovaniya. Nauch. onlajn-biblioteka "Portalus": 23–28. [Electronic resource] – Access mode: http://portalus.ru/modules/shkola/rus_show_archives.php?subaction=showfull&id=1193922911&archive=1196814847&start_from=&ucat=&.
7. Majer B.O., & Nalivajko N.V. (2008). Ob ontologii kachestva obrazovaniya v obshchestve znaniya. *Filosofiya obrazovaniya*, 3(24): 4–17.
8. Mamardashvili M.K. (1991). Problema cheloveka v filosofii. O chelovecheskom v cheloveke. Moskva: Politizdat: 8–22.
9. Markov B.V. (2001). Obrazovanie i poznanie v processe civilizacii. *Ontologiya vozmozhnyh mirov*. Izd-vo S.-Peterb. gos. un-ta: 203–218.
10. Markov B.V. (1997). *Filosofskaya antropologiya: ocherki istorii i teorii*. SPb.: Izd-vo "Lan'»: 384 s.
11. Toffler A. (1997). *Futurshok*. SPb.: Lan': 464 s.
12. Ehmih H.A. (2010). Rol' tolerantnosti v preobrazovanii sistemy sovremennogo obrazovaniya. *Vestnik Chitinskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriya: *Filosofiya*. 2(59): 137–140.

**THE HUMAN PSYCHE: PSYCHIC
AND ENERGETIC APPROACH**

Varii Myron¹

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_6

Abstract. The subject of the research in the scientific work is the energetic conception of the functioning of the human psyche.

The methodological foundations of the psychic and energetic conception of the human psyche serve the positions on the quantum-mechanical idea of human biology, that has helped in a new way to consider the concept of biological space and time, fields and energies, the principles of functioning and conservation laws that operate in living systems, the highest embodiment of which is a person and his mental activity, which means that the nature of man in this way is represented in all its completeness, entirety and unity with the surrounding world and its laws of information energy exchange; the close interconnection of the processes of energy and information exchange of all living things of our planet; the ability of the human psyche to store and transmit from generation to generation any diverse information without the direct help of reflective properties of real matter, including the brain; the human biofield, whose biowaves are not only a mechanism of radiation, but also a mechanism of human perception of the biowaves of other people; the existence of psychoenergy, which ensures the interaction of various forms and types of psychic past, present and future; the effect of interpenetrability of the mental, the hypothesis of the infinite number of psychic spaces in the Universe; the correspondence of the human psyche to the Universe as a holographic and quantum-mechanical system; the quantum-wave nature of the human psyche; the man as a material object and a boundless field of consciousness.

There have been used methods of analysis, synthesis, comparison, abstraction and grouping of available knowledge about the human psyche, manifestations of the unconscious, the subconscious, conscious and

---

¹ Doctor of Psychology, Professor,
Head of the Department of Theoretical and Practical Psychology,
National University "Lviv Polytechnic", Ukraine

superconscious in it, the role and place of the brain and the nervous system in life, their connection with the psyche, as well as the psyche with the Universe, the matter and energy in it, about the unity of the Cosmos and Man.

The purpose of the scientific research is to substantiate the psychic and energetic conception of the human psyche, to reveal its essence, content and the main principles of functioning.

By the essence and content the human psyche is proved to be a relatively independent individual holographic information and energetic formation with its psy-code, that holds information about the past, present and future of the subject of the psyche, its internal and external world, and also reflects their significance for it. The human psyche functions at the energy level. It has its own unique psy-code.

The human psyche has multilevel and multisystem structure, but it is a holistic and independent existing formation that exists simultaneously in the individual and outside it. According to the operational and functional capabilities the human psyche is a process of constant interaction of psychoenergy of external and internal and internal-internal mental. The functioning of the human psyche occurs due to the presence of appropriate psy-programs in it that represent an instrument of implementation in it of operational and functional transformations and external and internal psychic on the basis of available mental, its psychoenergy, its receiving, processing, transformation and transmission.

The psy-program is internal psychic, formed on the basis of an unconscious or conscious fixed attitude with its psy code that activates another internal and/or external mental, in accordance with this code, and directs it to the implementation of the information contained therein (fixed attitude). The human psyche functions on four levels: the unconscious, the subconscious, the conscious, and the superconscious.

1. Introduction

At this time, advanced thinkers say that further development of human progress does not depend on natural resources (reserves of ore, oil, gas, water, etc.), but on human psychology, the expedient use of the resource, which is mortgaged in its psyche. In our opinion, these thinkers mean use of the resource that is at a conscious level to a lesser extent, and above all, which is on the unconscious, subconscious and supercon-

The human psyche: psychic and energetic approach

---

scious levels of the human psyche. It is through this resource that you can acquire fundamentally new knowledge and create the latest technology. However, over the past hundreds of years, hundreds of thousands of discoveries, inventions, etc. have been made in science, which have changed picture of the world, but little has changed in psychological science. Today, the human psyche, like hundreds of years ago remains a mystery, despite thousands of works on psychology. The paradox is that most textbooks, tutorials, monographs, dissertations on various aspects of psychology written without reference to a specific concept or model of the human psyche, regularities, principles and operational-functional capabilities of which should be well known to the author, otherwise, the authenticity of such knowledge is doubtful, since psychic phenomena, processes, acts of behavior and human activity are considered separately, detached from the context of the functioning of its psyche. And this is not true, because the behavior of a person or its development, behavior and activity depend on the functioning of the whole psyche, and not from individual psychic phenomena, for example, memory, thinking, character, mental state, motives, etc. By the way, at this time, in fact, there are no serious studies of the functioning of the human psyche. Therefore, the study of the human psyche, the laws of its functioning on the basis of psycho-energetic principles is relevant.

The purpose of our research is to substantiate the methodological basis of the psychic and energetic concept of the human psyche, to reveal its essence, content and basic principles of functioning.

The objectives of the study: 1) to carry out a comparative analysis of concepts and models of the human psyche; 2) to reveal the methodological basis of the psychic and energetic concept of the functioning of the human psyche; to reveal the essence, content and psycho-energetic principles of its functioning.

To substantiate the psychic and energetic concept of the human psyche, its content and the basic principles of functioning we used methods of analysis, synthesis, comparison, abstraction and grouping of available knowledge about the human psyche, manifestations of the unconscious, subconscious, conscious and superconscious in it, the role and place of the brain and the nervous system in life, their connection with the psyche, as well as the psyche with the Universe, the matter and energy in it, about the unity of the Cosmos and Man.

2. Analysis of the Conceptions and Models of the Human Psyche

The analysis of works on the problems of essence, content and regularities of the functioning of the human psyche shows that the scientists explain them differently [2; 6; 9-13; 18 and others].

Let's analyze the basic conceptions and models of the human psyche.

The first is *the animist conception of the psyche*, in which, as you know, the ancient notions of the surrounding world are connected with animism (Latin anima is a soul, a spirit) – by faith in the hidden by the visible things the cluster of the spirits (souls) as special “agents” or “ghosts”, leaving the human body with the last breath, but on separate doctrines (for example, the famous philosopher and mathematician Pythagoras), they are immortal and travel forever in the bodies of animals and plants. However, this idea of the soul was associated with matter.

The “body-machine” model of the psyche emerged on the basis of Descartes' ideas. Its essence is that not only such muscular reactions as reflexes, but also different mental states arise automatically. They are carried by the body, not the soul. Descartes formulated the “body machine” project, whose functions include: perception, reflection of ideas; keeping ideas in memory, inner aspirations. These functions occur due to the location of its organs: they are carried out like clock movements or other automatic device.

Thomas Hobbes's views laid in the basis of *the materialistic-mechanical conception of the psyche*. Its essence is that material things, affecting the body, cause feelings. By the law of inertia, representations appear from the feelings in the form of their weakened trace. They form links of thoughts that appear in one another in the same order in which the feelings have changed.

The empirically-introspective conception of the psyche emerged on the basis of John Locke's ideas who professed the origin of the entire composition of human consciousness from experience. In the experience the scientist distinguished two sources – a feeling and a reflection. Together with the ideas that bring the senses, ideas arise from reflection as an internal perception of the activity of our mind.

The psyche develops, since simple ideas form complex. All ideas appear before the court of consciousness. Consciousness reflects the perception of the person of what is happening in her own mind.

The human psyche is revealed through the processes of association in *the biological conception*, the processes are independent of the conscious-

The human psyche: psychic and energetic approach

---

ness of the motor reactions of the organism, based on the fact that the associations itself manifest themselves in the form of intellectual, semantic processes. Hence it turns out that the psyche is biological reactions of the body, which is not subject to consciousness, but aimed at adapting the organism to the environment in order to survive in it.

The psychophysiological conception of the psyche explains the appearance of the mental (psyche) as a consequence of the ability to pass the nerve impulses with the reflex arc through the human nervous system. The reflexion scheme of the nervous system proposed by Descartes was found to be plausible due to the discovery of the differences between the sensitive (sensory) and motor (motor) nervous pathways leading to the spinal cord.

The psychoreflex-ring conception of the psyche arose on the basis of the model of the reflex ring by which I. Sechenov replaced the reflex arc. If the ring does not lock, the action is broken. The self-regulation of the organism's behavior by means of signals is the physiological basis of the Sechenov scheme of mental activity. According to Sechenov the initial link of the reflex is not the external, mechanical impetus, but the stimulus signal. The difference between the stimulus-stimulus and the stimulus-signal needs to be paid special attention. The stimulus action limited the excitation of nerve fibers. The signal plays a dual role – it is addressed both to the body that perceives it and to the external environment, the properties of which distinguishes. As a result, it informs the body about the situation to which the working organs (muscles) with sensitivity must join. They have built-in sensory devices that transmit signals to the brain about the achieved effect, forcing, if necessary, to adjust the behavior automatically.

The leader of New Psychophysiology G. Helmholtz, who discovered the law of conservation of energy, considers the psychic as an instrument of energy conversion.

The physical (psychophysical) conception of the psyche consists in the fact that the mental equates to the momentum, which depends on the intensity of the stimulus, which, in turn, determines the intensity of the sensation. It is based on the psychophysical law of Weber-Fechner and Stevens Law that consider the logarithmic and degree dependence between the intensity of the stimulus and the intensity of the sensation. But in it the mental image is not determined by the final structure of the physical object, which is reflected in it.

Close to the physical is *neurophysical conception of the psyche*, which equates the human psyche with the process of the usual neurophysical reactions – raven sportons, metabolites, mediators, passage of electrical signals and other.

The emotional theory of the psyche consists in the fact that it forms the basis of the psychic emotions that arise on the basis of instincts (blind impulses) and represent the motive forces of behavior. Charles Darwin noticed that without instincts, whose roots reach the history of the species, the body can not survive. The instincts are related to emotions. The scientist reviewed the instincts not from the point of view of their awareness of the subject, but by applying objective observation of expressive motions. Once such movements were of practical importance, this is reminiscent of the clenching of fists or grunts of teeth in a modern man. Such aggressive reactions meant readiness to fight.

The chemical conception of the psyche explains mental activity as a consequence of chemical reactions in the human body. So, the effect on the psyche of pharmacological substances causes the phenomena (say, hallucinations) that can not be explained on the basis of the substance formula.

The cognitive conception of the psyche defines it as a system of obtaining, processing and fixing information inherent in living organisms, the system that cognitivists imagine by analogy with the functioning of computing devices.

Freud's conception of the psyche considers it as one that consists of three components, levels: “ID”, “EGO” and “SUPER EGO”. According to S. Freud, the Id is an unconscious part of the psyche, which manifests itself as a roaring cauldron of biological congenital instinctive inclinations: aggressive and sexual. The Id is saturated with sexual energy – “libido”. Since the Id is unconscious and irrational, it obeys the principle of satisfaction that is pleasure and happiness are the main goals in human life. The second principle of behavior – homeostasis – is the tendency to maintain exemplary internal equilibrium.

The second level of the human psyche, the Ego, is consciousness, which is in a state of constant conflict with the Id suppressing sexual desires.

The third level of the human psyche is the Super Ego which serves as the bearer of moral standards.

The Ego is influenced by three forces: the Id, the Super Ego and a society that makes its claims to a person. The Ego seeks to establish harmony

The human psyche: psychic and energetic approach

---

between them, obeys not the principle of satisfaction, but the principle of “reality” [10-12].

Neo-Freudian socio-cultural models of the psyche recognized the social and cultural factors that lead the mental mechanisms to the movement, instead of biological determinants, as the main. It can be talked about the models of the psyche grounded by K. Horni, A. Adler and others.

Complementary conception of the psyche, developed by C.-G. Jung, reveals the psyche as a mutually supportive space and time interaction of conscious and unconscious components at the continuous exchange of energy between them [16-18]. For C.-G. Jung's unconsciousness was not a psycho-biological cluster of rejected instinctive tendencies, displaced memories and subconscious bans. He considered it a creative, intelligent principle that connects man with all humanity, with nature and the Cosmos.

The transpersonal conception of the psyche, which was based on S. Grof [6], is that in the human psyche (its consciousness) does not have clear limits and limitations. A person mediating the psyche can again come back to the past, to experience it.

On the basis of this S. Grof highlights four spheres in the human psyche that are beyond our usual experience of consciousness:

- 1) sensory barrier, which allows empirically, that is through experience, enter the sphere of the unconscious by overcoming it;
- 2) the individual unconscious that involves squeezed out of human life unconstrained conflicts, experience-injuries, any events or circumstances of human life from the moment of birth to the present moment, which have a high emotional significance and which a person can realistically experience again;
- 3) the level of birth and death (perinatal matrix);
- 4) transpersonal sphere [6].

The transpersonal and dynamic conception of the psyche, which was developed by Italian psychiatrist R. Assagioli [1], is based on the assumption that a person is in a constant growth process actualizing its unidentified potential. The structure of the psyche of the person, according to R. Assagioli, is complex and has seven dynamic components:

- 1 – the Lower Unconscious (depressed desires, repressed complexes, in-stincts, long-forgotten memories);
- 2 – the Middle Unconscious is the sphere where all our psychological skills and states that can be arbitrarily transferred into the field of consciousness are located;

3 – the Higher Unconscious – the evolutionary future of man, all that he can achieve in the process of development (higher parapsychological abilities, intuition, creative inspiration, ecstasy, spirituality);

4 – the Field of Consciousness – the continuous flow of feelings, images, thoughts, senses, desires, available for conscious analysis;

5 – the Conscious self or “I” – the center of consciousness of the individual, but it disappears when a person falls asleep, is under anesthesia;

6 – the Higher Self (or “One’s own”), which is above the flow of thought and states of the body and is not subject to their influence; and the Conscious self is only a reflection of “the Higher self”, its projection on the field of personality;

7 – the Collective Unconscious (according to C. Jung, “collective unconscious – a prerequisite of each individual psyche, just as the sea is a prerequisite for each individual wave”). The processes of “mental penetration” occur all the time between man and other people [1].

The structural conception of the psyche is in its disclosure as human consciousness through its elements. For example, Titchener distinguished three categories of consciousness elements: 1) feeling; 2) image; 3) sense. Everything else, according to its structural school, does not belong to consciousness, for example, abstract thinking.

The functional conception of the psyche consists in the fact that it covers mental functions (and not elements) as internal operations which carries out not a disembodied subject, and the body in order to satisfy its own need for adaptation to the environment.

The teleological principle (the principle of expediency) in Functionalism has become main in explaining the development of mental life. Different types of feelings and ways of thinking have reached the present state precisely because of its usefulness in regulating human influence on the outside world. Thus, W. James believed that all mental processes are accompanied by certain bodily phenomena and they are a function of brain activity.

Gestalt Psychology conception of the psyche reveals it as a device capable of forming only integral structures (gestalts) from the facts of consciousness, which in principle can not be formed from certain elements. Gestalts have their own characteristics and laws. The only psychic reality, according to Gestalt psychologists, is the facts of consciousness.

The psychosocial conception of the psyche manifests itself in that the human psyche is a product that contains and uniquely peculiar mental, and

The human psyche: psychic and energetic approach

---

social, which are interconnected and interdependent. A peculiar understanding of the relationship between the individual and the social environment was established in French psychology. Personality, its actions and functions were explained by the social context of interaction of people. In this way, the inner world of the subject is revealed with all the unique features.

The societal conception of the psyche considers it as a system that includes information not only about reflective but also genetically-universal and historical-stimulating components. “It means its ability to store and transmit from generation to generation any diverse information without the direct help of the reflective properties of the speech matter (for example, the human brain)” [7, p. 32-33]. Next O.A. Donchenko explains: “The data of modern sciences ... allow us to talk about energy and information aspects of the psyche that express its natural and universal human qualities, about individual life-long and transpersonal components, about substrate and procedural characteristics of a function that correlates with the level of both real and virtual, noospherical” [7, p. 32-33].

The materialistic conception of the psyche considers it as a systemic property of highly organized matter (brain), which consists in the active reflection by the subject of the objective world, in the construction by the subject of the integral part of this picture of this world and self-regulation on this basis of his behavior and activities.

The teleological conception of the psyche actually equates it with the immortal soul given by God.

Esoteric conceptions (models) of the psyche (they are also called “symbolic systems”) represent the mental, whose apparatus makes it possible to structure the Space of the Invisible, to articulate what is contained therein. The esoteric model is the so-called apparatus, absolutely necessary for orientation in the Subtle World and meaningful classification of all available in it.

The esoteric models describe Psychocosmos as Whole, specifying individual plots, elements and details, flaking and dissecting alive, undivided whole of the Subjective World.

The examples of various esoteric concepts (models) of the psyche are numerous works of theosophical content and close to the monotheistic traditions, and those who are outside the official church doctrines. The latter may include Theosophy of O. Blavatskaya, A. Bailey and O. Roerich, as well as a lot of models of the psyche, created by well-known psychologists during the XX and the beginning of the XXI century.

Thus, the analysis of works on the problems of essence, content and regularities of the functioning of the human psyche testifies to the lack of concepts and models that would, firstly, meet the latest achievements in modern science; secondly, would reveal the operational-procedural side of its activities; thirdly, could explain all mental phenomena that occur in human life. Only a few of them are talking about its energy aspects. Such aspects of the human psyche were studied in one way or another by V. Boyko [3], O. Donchenko [7], D. Kandyba and V. Kandyba [8], E. Fromm [13], G. Hunt [14], M. Harding [15] et al. However, in general, the psycho-energetic concept of the human psyche remains unfounded.

3. Fundamentals of the psychic and energetic conception of the psyche

Scientists consider that the Universe is a gigantic holographic and quantum-mechanical system, and the psyche (reflected world), which regulates the behavior of humans and animals, apparently, must contain the holographic elements having quantum-wave nature. The wave (holographic) view presented here gives an indication of the fundamental level of living matter, at which the general scientific principle of direct adequacy of the image of the imaginary object receives a completely specific natural-scientific significance.

From these positions it turns out that the human psyche corresponds to the Universe and everything that exists in it. This seems absurd and impossible from the point of view of classical logic, but man has a strange duality: in certain cases, people can be successfully described as separate material objects and biological machines that is to equate a person to her body and body functions. However, in other cases, a person can act as an infinite field of consciousness that overcomes the limitations of space, time and linear causation.

In order to describe a person comprehensively we must recognize the paradoxical fact: man is both a material object and a broad field of consciousness, that is, mental in space and time. People can realize themselves through two different modes of experience. The first of these can be called hylotropic consciousness: it gives knowledge of herself as a physical being with distinct faces and a limited sensory range that lives in three dimensional space and linear time in the world of material objects. The experience of this mode systematically supports the following basic assumptions: matter is real; two objects can not simultaneously cover the same space;

The human psyche: psychic and energetic approach

past events have been irrevocably lost; future events are not empirically available; it is impossible to stay in two or more places at once.

The second empirical mode can be called holotropic consciousness: it represents the field of consciousness without certain frameworks; has unlimited, impractical access to various aspects of reality without mediation of the senses. The experiences in a holotropic mode systematically support the opposite (than in Hilotropic mode) assumptions: the substance and continuity of matter is an illusion. Time and space are extremely arbitrary: the same space can simultaneously occupy many objects. You can empirically experience past and future now; you can feel the experience of staying in several places at once.

Some researchers have always and everywhere stated about the all-connected of being, the total unity of the Cosmos and Man.

Esotericism in general recognizes that since the *Creation of the Universe* there were *Life, Substance, Consciousness* (in our opinion, the psychic as an information carrier) always and everywhere, in space and time.

It is indisputable that the laws of conservation are firmly in force in the Universe, from which we have grasped the ones that were available to experiment or theoretical studies – the laws of conservation of mass and energy, which were later united into a single law of conservation of mass energy. All living things of our planet are closely interconnected with the processes of energy and information exchange. Man is also linked with these processes with the Cosmos. All this suggests the existence of two other laws – the law of preservation of *Life* and the law of preservation of information. Such a connection is possible only due to the availability of a corresponding single information and energy field.

Also the detection that material parts can be formed from pure energy and again turn into pure energy in the reverse process has become an important scientific discovery for the psychic and energetic conception of the psyche. The representatives of quantum theory Yu. Ungner, E. Walker, Ch. Myuzes and others give the psyche a key role in the interpretation of the discovery of quantum reality. However, the concept of the psyche does not have an unambiguous definition in them, although there is a tendency to recognize its independent existence.

At the same time, due to the successes in psychoneuroendocrinology, psychosomatic regulation, parapsychology and research of psycho-energetic processes in borderline personality disorders, some ways to rational

understanding of the problem are outlined. This was first of all facilitated by the introduction of quantum-mechanical ideas into human biology which has helped in a new way to consider the concept of biological space and time, fields and energies, the principles of functioning and laws of conservation, which operate in living systems, the highest embodiment of which is man and its mental activity. The nature of man in this way is represented in all its completeness, integrity and unity with the surrounding world and its laws of information energy exchange.

The proof of this is the study of V. Vernadsky, who identified the existence of the noosphere – the mental layer which is common to all humanity and specifically common to certain cultures and peoples. And the role of an individual is to translate information that can perform both destructive and creative functions in “noospheric processes” [5].

Of all kinds of energy we know only three: 1) electromagnetic; 2) gravity; 3) nuclea. However, they are numerous and among them, probably, is a biofield. The concept of “biofield” is one of the most used and debatable at the present stage.

American scientist, founder of cybernetics Norbert Wiener (1894-1964) in the early 60's of the twentieth century put forward the hypothesis that the human brain generates electromagnetic waves. Such hypothesis was soon confirmed experimentally. Now these biowaves are recorded on special devices for obtaining electroencephalograms. The human brain emits a huge amount of electromagnetic waves of different frequencies: alpha waves (8-14 Hz), beta waves (14-30 Hz), theta waves (4-8 Hz), delta waves (1-4 Hz).

N. Wiener established in several experiments: biowaves are not only a mechanism of radiation, but also a mechanism of human perception of the biowaves of other people.

Biowaves are a very complex and mysterious channel of information transmission, which far exceeds the possibilities of speech, emotional and other forms of communication of people through the senses. The scientist advanced the hypothesis, which was subsequently confirmed by many experiments: people are able to communicate at a distance even when direct contact between them is impossible. The most striking proof of this fact is telepathy.

Obviously, in the biofield, or separately, there is also psycho-energy (and maybe the biofield is a psycho-energy). This assumption is confirmed

The human psyche: psychic and energetic approach

---

by the fact that during the clinical death the EEG¹ is a straight line, and consciousness in such patients can be preserved, obviously, in an independent, isolated from the brain state. Thus, it is likely that the interaction between the brain and the psyche is carried out at the energy level.

Psychoenergy is a fundamentally new term for contemporary consciousness, unfamiliar even to academic professionals. This is a higher, too thin energy. However, in our opinion, psycho-energy should be considered as the sole basis of communication.

Scientists D. Candyba and V. Candyba argue: the psyche, or psychic energy, acts out of time and space and is present everywhere and in all [8]. Consequently, in their views, we observe incredibly irrational ideas: it is possible to have a psychic not only in humans and animals, but even in plants and minerals. Similar assertions were recognized by ancient Indian philosophy, and later by prominent scholars of Europe, especially in the Renaissance.

According to S. Freud, psychoenergy is in the unconscious of a person, namely, in the “libido” [10-12]. Subsequently C.-G. Jung defined the potential of psychoenergy of the collective unconscious and its influence on human behavior [16-18]. A little later, a scientist M. Harding already examines the various types of psychoenergy that cause various mental disorders [15].

4. Psychoenergy and Psychic

The results of the analysis of achievements in various fields of science testify to the need to revise previous approaches to the interpretation of psychic, mental activity and human psyche.

A number of arguments are given, which is due to this.

So, the detailed analysis of all the concepts and models of the psyche has evidenced that relying on each of them one can not explain the emergence and course of most psychic phenomena that occur in human life. For example, the phenomenon of instant knowledge can not be understood, limiting itself to the idea of the brain as only about the set of systemically organized cells, or from the positions of psychophysiological, psychophysical, neuropsychical, chemical, emotional, Freudian and other concepts and models of the psyche. The phenomenon of instant knowledge suggests that there is an interaction between the instance where the impression came and the one where the image was stored: it allows you to extract material from memory

---

¹ EEG - electroencephalography

without its sequential search, and this implies the presence of these interacting instances on the principle of intracranial radio.

Physiology and cybernetics are well known: the image of the object is encoded using the double state of the nerve cells (excited and retarded) and can not be considered satisfactory today. The question arises: how each cell of the cortical fields can reflect the various qualities of the subject – color, sound, material, internal structure, spatial contours, etc.?

Similarly, it is impossible to understand how through cells, with the help of only the brain or through chemical reactions, or by means of motor reactions of an organism, either through instincts and emotions, or through the passage of nerve impulses by the reflex arc through the human nervous system, or by means of neurophysical transformations and the like, information passes very quickly not only about the items, phenomena and connections between them, but also about their significance for a person; how is a new opinion, idea formed, an invention is being made; how does the inspiration happen; it is impossible, for example, to understand why a man loves this particular person, and not another and etc.

Apparently, such interaction is possible due to psycho-energy, in which information is available not only about the image, subject or phenomenon, but also about their significance for a person. However, such psycho-energy is not generated and is not contained either by the human brain, its nervous system, or its organism. The human brain is one of the most advanced devices created by nature (and not yet studied by man), it does not generate the psyche of an individual, but is just that instrument that can and receive and radiate psycho-energy, transform the external mental energy into the inner and vice versa. Similarly, the TV does not “produce” the various images that we see on the screen, but accepts electromagnetic waves, which contains the relevant information. Consequently, the brain, the human nervous system, is a kind of antenna-feeder device that receives, decodes, transforms and emits psycho-energy.

The fact that the human psyche is functioning at the energy level is con-firmed by other facts, for example, parapsychological ones. Actually parapsychologists suggest the following consideration: the human brain generates a corresponding biofield even in the form of concrete images and this image can only be perceived by another brain, as the only adequate apparatus for the percetion of such bio-informative radiation. However, this bio-informative radiation is “thrown” into space, cosmos. But if it is capa-

The human psyche: psychic and energetic approach

---

ble of influencing the conscious and unconscious level of the psyche, then it means that there is a psychoenergy of a certain magnitude and polarity. On the other hand, such radiation can spread in space and time, and, therefore, interact with other biofields (psychoenergies).

In our opinion, all these phenomena occur due to the existence of psycho-energy, which ensures the interaction of various forms and types of mental past, present and future.

The ability of psychics to read, taking into account the subject, the information from it (the phenomenon of psychometry) about place, people, events, dependence, etc. related to this subject is the convincing proof of this. The study also confirmed that various psychics from the same subject always read one information. If this is possible, then such information, memory of events related to this subject, in fact, exists, and in the form of psycho-energy.

Applying the scientific discovery that material parts can be formed from pure energy and turn into clean energy again during the reverse process, we assume a similar connection between mental and psycho-energy. Material, informational, historical, spiritual, political, ideological, cosmic, planetary, effective, thinking, sensory and behavioral forms of mental existence are transformed (are disactivated) into a certain psychopotential, and the latter, under the appropriate conditions, is objectified to these forms of existence of mental.

Modern anthropologists have also realized the impossibility of reducing man and his problems to mechanistic model ideas about the work of the body and the psyche. Many of them argue: such a necessary synthesis of scientific knowledge should be based on the mental, spiritual organization of the world as the initial and main.

Therefore, psychic and energetic models of the psyche with their all-connected and penetration and simplicity can be the basis for a new scientific synthesis. No wonder the philosopher Teilhard de Chardin outlines a number of provisions for the study of the psyche (including the universal space). His position on the effect of interpenetrability of the mental, the hypothesis of the boundlessness of mental spaces in the universe, the assumption of increasing expansiveness due to the more and more degree of compression of mutual influence through the mediation of a single mental can also serve as a methodological basis for the study of the energy concept of the human psyche and the mental. He also assumes that, in essence, any energy has a psychic nature.

We believe that every subject and phenomenon is a mental one that holds on psychoenergy (information about it and its significance). So, *the psychic is that which contains the psychoenergy of any polarity and can interact with the human psyche and other psychic.*

The unit of the mental is the quantum of energy, in which there is minimal information that already has a certain significance. Exactly the information of various content is stored in psychoenergy.

We can admit: psychoenergy exists in the form of specific psy-waves, which are wave functions (that is, the carriers of the psychic nature of a particular subject, phenomenon). These psy-waves are instantly distributed not only in the human brain, but in any point in the Universe.

Person's thoughts, feelings, volitional acts, ideas, etc., and their significance for her are encoded in the psychoenergy of person mental. At the same time, every thought, statement, emotion, feeling, act, action, act of behavior, the behavior itself and activity of the individual has a certain amount of psychoenergy that is thrown (influences) on other subjects of social life.

Psychoenergy forms the basis of a holistic and integrational beginning in man. Connections, based on the dynamics of psychoenergy, are characterized by high informational saturation with externally weak power (rude energy) manifestations. The psychic and energetic influences are causal, extremely thin. These are systematically organizing influences that control the dynamics of human physical forces.

Psychoenergy (mental) contains two components: 1) informational; 2) energy. Informational component covers data about phenomena, processes, events, intentions, attitudes and etc. Energy component reflects the magnitude (the degree of significance of the content of information), that is, the energy power of the mental. The actual energy power (its increase or decrease) depends on how this information is important for a person, how strongly and deeply she experiences it and believes in its implementation. Actually, the degree of significance reflects the power of the mental, the power of its influence on any other mental, and hence – the deeds and human behavior. This degree is denoted by the term “energy power”.

In every mental (psychoenergy) information and a certain amount of power energy are contained. However, in the human psyche there is a large set of different internal mental, and each of them holds relevant information and has some energy power. Together, they form the psychic and energetic

The human psyche: psychic and energetic approach

---

potential of the psyche (as an internal mental). This also applies to the external mental, which affects the human psyche.

Consequently, the psychic and energetic potential is a positive or negative value of an integrated set of a particular external or internal psychic. It reflects the overall integrated volume of information and its weight (integrated total of energy power).

The psychic distribution is divided into internal and external.

To **internal psychic** belongs everything that concerns the inner world of the individual – emotions, feelings, experiences, images of representations, states, properties, motives, values, attitudes, views, thoughts, stereotypes, different mental formations, etc. Each of these phenomena exists in the form of a mobile layer of independent psychoenergy in the psyche. This also includes the mentally-psychic, i. e. what is transmitted to an individual from an ethnic group and a nation. Different mental has a psychoenergy with a certain amount of positive or negative potential.

External mental exists outside the individual and contains psychoenergy and affects his psyche. Such psychoenergy can be unequal in both volume and polarity, and in relation to the impact on human behavior and livelihoods – positive, neutral or negative.

At the same time, the individual, reproducing and transforming the external mental, embodies it in his norms of behavior, principles, emotions, feelings, customs, value orientations, social psychological attitudes, relationship, activities, creativity, etc., that is, the external mental can turn into an internal mental.

The psychoenergy coming from the external environment interacts with the existing mental. As a result, information and energy in the human psyche are accumulated. Energy power may increase not only due to the action of the external mental, but also through the action of the internal mental with each other. Only one unpleasant or terrible thought, having missed in the brain, when let it be free, can cause a whole cascade of thoughts, each of which will be even more unpleasant, terrible, and in general everything will end with a change (increase) in negative psychic and energy potential, that can be subject to appropriate actions and behavior.

They also distinguish the psychic past, the psychic present and the psychic future. In our opinion, the psychic past exists in the form of psychoenergy with a certain content and a psy-code. It is because of the same psy-code, for example, ethnophors and relatives, the psychoenergy of the past

interacts with the human psyche. Moreover, there are several psy-codes in the psychoenergy of the past. The first psy-code gives a person the opportunity to interact with the universal psychic, the second – with the racial, the third – with the ethnic, the fourth – with the national, the fifth – with the genitive, the sixth – with the family.

The psychic of the present is what is contained in the psyche and beyond and was formed as a result of the influence of existing factors in social and personal activity.

The psychic of the future is in the Universe and acts through superconscious channels. Emphasize, however: in the case of receiving information “from the future”, the factor of time slips out of control of consciousness – you can quite clearly perceive an object, phenomenon or process with which it will have to encounter in the future. However, only in exceptional cases, a person, having received such information, can clearly understand and tell others about the time at which this event will take place.

5. The essence and principles of the functioning of the human psyche

We found, based on the results of the study, that the essence and content of the human psyche is a relatively independent individual holographic informational and energy formation with its psy-code, which keeps information about the past, present and future of the subject of the psyche, its internal and external world, and also reflects their significance for him.

The structure of the human psyche is multilevel and multisystem, but the human psyche is a holistic and independent existing formation, which exists simultaneously in the individual and outside it. According to the operational-functional capabilities the human psyche is a process of constant interaction of psychoenergy of external and internal and internal-internal mental, as a result of which reflects the past development of mankind, race, ethnic group and nation, clan and family, as well as the outside world; the maintenance and reproduction of the internal world of the subject of the psyche; harmonization and streamlining of the meanings of his life, the disobjectification of the internal psychic into the external and the objectification of the external mental to the internal. This is due to the presence of the corresponding psy-programs in the human psyche.

In general, the psy-programs of the human psyche is an instrument for implementing operational-functional transformations in it and also external, and internal mental based on the available mental, on the basis of the

The human psyche: psychic and energetic approach

---

existing mental, his psychoenergy, its reception, processing, transformation and transmission [5]. The psy-program is an internal mental, formed on the principles of an unenlightened or conscious fixed attitude with its psy-code that activates another internal and / or external mental, in accordance with this code, and directs it to the implementation of the information contained therein (fixed attitude).

Actualized (activated) desires, images of imagination, purpose, convictions, different goals, faith, sense of life, ideas, obsessive thoughts, views, interests, stereotypes, customs, traditions, statements in which a person believes and stably consolidates them in consciousness or / and subconscious, etc., are fixed (program) attitudes for the conscious (conscious level of the psyche) or subconscious (subconscious level of the psyche) formation of psy-programs.

Actualized (activated) in the past (by humanity, ancestors) aspirations, beliefs, different goals, faith, meaning of life, ideas, stereotypes, customs, traditions, etc. are fixed (program) attitudes for the unconscious level of the psyche and situationally actualized images, ideas, facts, aspirations associated with the Universe, its information and energy field – for the superconscious level of the psyche.

Idea, thought, statement, belief, beliefs and another – free psychic, which, consciously or subconsciously, activated in the psyche, grows into a fixed attitude. This mental is a carrier of information (I_n) and a certain power energy (P_n), which reflects the degree of significance of information. Actually power energy (the degree of significance of information) activates the fixed attitude as an internal mental, forcing its psychoenergy to influence another internal psychic, activate it for the perception and transformation of information about what you need (want) to do (to achieve).

When any psychic at a certain level of the psyche has been activated in a person, then information about it is instantly transmitted to all other. These levels of the human psyche, according to information (its content, psy-code), begin to function (to carry out psy-operations), contributing to the development of this psychic phenomenon. The activation of all internal psychic, as well as the transformation in the psyche, occur due to the implementation of psy-operations in it, representing the process of interaction of various external and internal or internal-internal mental, in connection with what the information content and its power energy (degree of significance) are detected and also their transformation and the formation of a new mental.

The psy-program begins to be formed as a result of activation (increase of energy power) of a fixed attitude as an internal mental.

The human psyche has a multilevel structure. So, consciousness comes up as a level that maintains only mental, which provides direct livelihoods. However, according to scientists, this level is insignificant in scope. Most researchers point to the presence of the unconscious level in the human psyche the unconscious level to which both the subconscious and superconscious are enrolled. However, our studies indicate that the unconscious level of psyche is meaningful and functionally different from the subconscious, conscious and superconscious. Although this division is conditional, since the human psyche functions as the only inseparable complex, where different levels perform their functions, but their development for each person may be different. The connection between these levels occurs through psychoenergy.

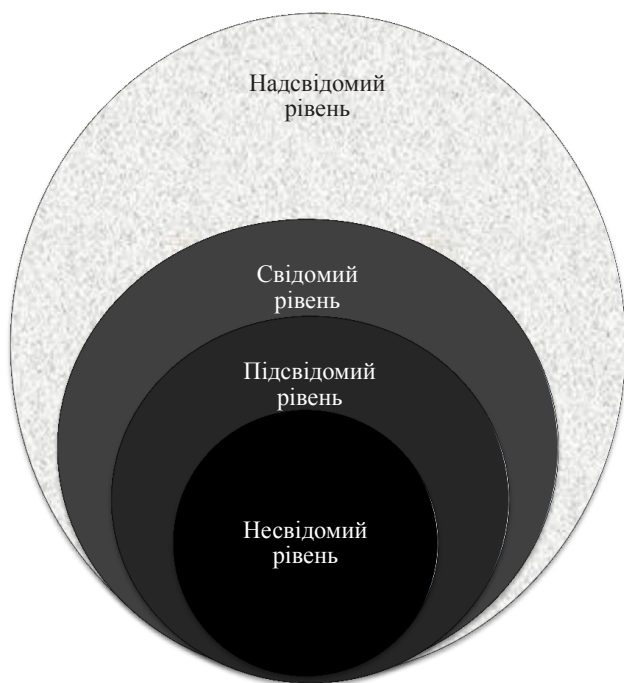

Fig. 1. Levels of the human psyche

The human psyche: psychic and energetic approach

Hence, the human psyche functions on four levels: the unconscious, the subconscious, the conscious, and the superconscious (Fig. 1). Based on the study of what is outside of human consciousness, we have come to the conclusion that the unconscious level of the psyche (unconsciousness) is a set of psychic phenomena, acts and states which are manifested at a profound level of the functioning of the psyche, and completely deprive the individual the opportunity to influence, evaluate, control and realize their influence on behavior, actions and activities. The unconscious, in the broadest sense, is a collection of psychic phenomena, processes, operations and states not represented in human consciousness.

The unconscious of human psyche contains the general human unconscious, racial unconscious, ethnic unconscious, social-state (national) unconscious, genitive unconscious and family unconscious. Each of these layers and in general the unconscious level of the human psyche functions organized with the help of the corresponding psy-programs that have been formed before and are largely common to people. These psyche programs are invisible, but constantly indirectly affect the subconscious and consciousness of a person, his behavior, attitude, activity, choice, forcing this way unthinkingly (at the level of the subconsciousness) and indirectly (at the level of consciousness) to take into account what is laid down in the information of the psychic past.

The subconscious of a person (the subconscious level of the psyche) embraces representations, desires, cravings, feelings, states, mental phenomena and acts that once came out of consciousness during life or that arose as a result of the action of the psyche programs of the unconscious, and appear in appropriate situations as if automatically, sometimes without clear and understandable awareness.

The subconscious keeps the mental, accumulated throughout his life, and stays in the psyche as an experience, as well as that which arose as a result of the action of the psyche programs of the unconscious. From all our knowledge at each particular moment in the center of consciousness remains only a small part of them. People do not even know about certain knowledge that is stored in memory. However, special studies have confirmed that in the regulation of human behavior a significant role is played by the impressions received from birth to the formation of a perfect level of consciousness.

The man subconscious has several layers. So, the superficial layer of the subconsciousness includes psyche programs that have been formed

recently, as well as those that help in everyday life (automatisms, habits, etc.). The deep layer of the subconscious covers the psyche programs which are more complicated by functions and the nature than those contained in the surface layer. These are the psyche programs of experience through unfulfilled plans, failures, various aspects of dissatisfaction with life, which for a moment a man realized. There are also psyche programs in this layer of subconscious which formed a long time ago, and the information contained in them was considered forgotten. There are also psyche programs that never reached consciousness, but still are capable of indirectly influencing on behavior, and once conscious psy-programs.

At the same time, there is a mental of equivalent images in this layer of the subconscious; some of them never reached consciousness, others were pushed out of consciousness specially, and some “came” from the unconscious. There are also psy-programs formed as a result of sexual dissatisfaction, loss, lack of dreams, cravings, desires, etc. The psychoenergy of this psychic can be directed both inside and outside the psyche. If it is directed inside the psyche, the negative psychic and energetic potential of a person increases.

The deep layer of the subconscious contains psychic, able to form and implement psy-programs, given by the consciousness. By psy-programs of consciousness you can affect the subconscious.

The boundary deep layer of the subconscious retains the psychic, formed on the basis of the interaction of the mental of the unconscious and the subconscious, the conscious and the unconscious.

The subconscious as a psychic can be characterized not only negatively – in the sense of something unconscious (hidden at this moment, but able to appear in the mind under certain conditions, or doomed to remain permanently undetected). It has a positive feature: it is a specific reflection with its structure whose elements are connected with each other, and with consciousness, over consciousness and unconsciousness, affecting them and feeling their influence.

In general, the subconscious performs a number of vital functions, the es-sence of which consists in effective regulation of its relationships with the reality behind the threshold of consciousness. The corresponding psyche programs are formed by it for this purpose. So, it creates psyche programs that perform a protective function: get rid the psyche of the constant tension of consciousness, when it is not necessary.

The human psyche: psychic and energetic approach

One of the functions of the subconscious is the automation of mental and practical actions during conscious activity, depriving the consciousness of constant observation and unnecessary control over each fragment of action. This is a significant and necessary feature of many mental processes (thinking, perception, speech, memorization, psychomotor, etc.). To do this, there are appropriate psyche programs in it. Their breakdown can paralyze the normal course of mental processes.

The subconscious mind with appropriate psyche programs also performs the motivational function. Man aspires to do something, not understanding, however, the reasons for his desire. This phenomenon was first discovered in studies of hypnosis.

From the standpoint of the energetic concept of the psyche and the mental, consciousness consists in the formation of mature, perfect psyche programs, which provide the expedient transformation of the surrounding world as an external mental through activity, realization of the comparison with previous experience, the isolation of a person from the environment, and the ability to analyze himself and his own consciousness as if from one side. Consciousness of a person has its own layers: initial, low, medium, high and perfect.

Thanks to the properties of the human psyche its psyche energies and under the influence of the external mental from the moment of the birth of a child begins to form consciousness, which develops at different levels – from elementary to perfect. Processually this happens as follows: first, the psychoenergy of the external mental, getting into an internal child mental, interacts with its psychoenergy (information and degree of significance), gradually accumulating and increasing them. In fact, at the same time, the child also has an interaction of internal-internal mental. All this together gradually increases its psychic and energetic potential, that is, information and its significance. And this process continues in a normal person until the achievement the perfect level of development of its consciousness, that is, on which it is capable of forming qualitative “I-psyche programs”, psyche programs of relations, of behavior and activity, reform them, improve in time.

Psyche programs of consciousness directly appear to man in his inner experience before the beginning of one or another theoretical and practical activity, in its substantiation, planning, designing and realization.

In complex work, a man builds dozens of temporary ones and situational psyche programs, and subsequently either destroys them, either rebuilds or

improves. Consciousness directs its psyche programs to the object only at a certain time.

Super-consciousness of the person (the super-conscious level of the psyche) holds out the psychic phenomena, acts and states that arose as a result of interaction with the Universe, and also psyche programs of such interaction. It also has different layers. Thus, the intuitive layer of superconscious provides the interaction of the human psyche with the superficial part of the psychic Universe. Through intuition, dreams, feelings and premonitions it prompts us the necessary ideas and solutions. There is creative inspiration within this layer, accompanied by a sudden “enlightenment” with a new idea and so on.

Outstanding personalities always listen to the intuition. Ability to use solutions that intuition prompts is one of the components of the functioning of superconsciousness. For example, W. Mozart argued that he received inspiration from the inside. A. Einstein, T. Edison, G. Marconi, H. Ford, L. Burbank – this list can be extended by the names of many famous people who directly linked their own successes with intuition.

The dream helped the Nobel Prize winner Dr. J. Watson to discover the enigmatic properties of DNA molecules. He had been unsuccessfully trying to unravel the molecular structure of DNA for many years. Once he saw two snakes in his dream, which wreathed one another. The scientist instantly woke up and exclaimed: “Maybe that's what I'm looking for? Perhaps the DNA is a double helix wreathed around itself?” Such a form in nature no longer exists. He had tested this hypothesis having solved thus the secret of the genetic code, for which he was rewarded.

Listening to the inner voice a person makes the most correct decisions, offers creative ideas and understands things deeply, finding the shortest way from awareness of the desire to its realization.

The segmental layer of superconscious provides the interaction of the human psyche with some strata of the psychic Universe. Let's explain on the example. So, the researchers found that many children with unique mathematical abilities that orally solve complex problems have a low degree of success with other subjects or generally lag behind in development. But the peculiarity is that solving problems they don't make logical conclusions, but see only a ready response which is flashing in their brain. They think using the operations and forms of thinking that are not known to us, and the new ones by which they “read”, see a ready answer.

The human psyche: psychic and energetic approach

There are parapsychic phenomena due to superconsciousness. This level is responsible for telepathy, clairvoyance, etc. In our opinion, its resources are used by psychics, predictors and others who is able to establish a contact with various external psychic of the past, present and future.

A comprehensive layer of subconsciousness helps the human psyche to penetrate completely in the Universe psychic. Buddhists describe four stages or aspects of samadhi, or enlightenment, in the highest of which the limited human mind reaches the harmony with its source, the dharmakāya, a divine body (state) of perfect clarification. The mind of the seeker ceases to be limited and infuses itself into the unlimited mind in this state of ecstasy.

The human psyche is characterized by certain properties. One of them is *objectification and disobjectification of psychoenergy*. The essence of these properties lies in the fact that psychoenergy can be transformed into specific subjects and phenomena, that is, to objectify itself, and under the appropriate conditions to move from objects and phenomena to psychoenergy again, that is, to disobjectify itself. The processes of objectification-disobjectification can be explained by an example of a painting created by the artist. For him, this canvas – the objectification of a certain part of his psychoenergy. But when the canvas is exhibited, for example, in a museum, a gallery of art or put up for sale, then for someone who views it, it becomes an external psychic, which psychoenergy is being disobjectified and objectified in feelings, perceptions, mental and sensory images that arise in the subject of contemplation.

The property of *the synergy* of the human psyche manifests itself in the fact that it is capable of accumulation of psychic and energetic potential (positive, neutral, negative).

Such a property as introvertibility or extravertibility is inherent in an individual psyche. Introvertibility characterizes the orientation of the psyche on itself, its inner mental, their change, co-operation, interpenetration, etc. Extroversion, on the contrary, expresses the orientation of the psyche to the external psychic – the surrounding world, the relationship in it and so on.

Another property of the psyche is its psychological reproduction, that is, the ability to reproduce the previous mental with the same information and energy power.

Reflection as a property of the psyche consists in perceiving and transferring the changes in the external world, its various kinds and forms of

psychic on oneself, in transforming them into their own psychic. All sorts of significant changes in social space and time, during training and upbringing are the psychic that influences (deforms, changes the psychic and energetic potential of another psychic) on the psyche of the personality. The psyche develops on the basis of this property. It also helps a person to adapt to a new reality.

6. Conclusions

1. The analysis of modern works on the problems of the essence, content and regularities of the functioning of the human psyche testifies to the absence of the concepts and models that would, firstly, match the latest achievements of modern science; secondly, would disclose the operational and procedural side of its activities; thirdly, would explain all psychical phenomena that occur in human life.

2. The principles on the quantum and mechanical representations of human biology are the methodological principles of the psychic and energetic concept of the human psyche, that has helped to consider the concept of biological space and time, fields and energies, principles of operation and conservation laws that operate in living systems, in a new way, the highest embodiment of which is man and its mental activity, which means that the nature of man in this way is represented in all its completeness, integrality and unity with the surrounding world and inherent to its regularities of information energy exchange; the close interconnectedness of the processes of energy and information exchange of all living beings of our planet; the presence of a single information and energy field in the Universe; the ability of the human psyche to store and transmit from generation to generation any diverse information without any direct help of the reflective properties of the real matter including the brain; the human biofield whose biowaves are not only a mechanism of radiation, but also a mechanism of human perception of the biowaves of other people; the existence of psychoenergy which ensures the interaction of various forms and types of psychic of the past, present and future; the effect of the interpenetrability of the mental, the hypothesis of the boundlessness of mental spaces in the universe; the correspondence of the human psyche of the Universe as a holographic and quantum- mechanical system; the quantum-wave nature of the human psyche; man as a material object and an infinite field of consciousness.

The human psyche: psychic and energetic approach

---

3. The human psyche by the essence and content is a relatively independent individual holographic information and energy formation with its psy-code, which holds the information about the past, present and future of the subject of the psyche, its internal and external world, and also reflects their significance for him. The human psyche functions at the energy level, that is, in the form of psy-energy, which is the carrier of information and its subjective significance for a person; every human psyche has its own unique psy-code; all internal psychic (with its psy-energies) contains the same psyche code as the base in the basis.

The human psyche has a multilevel and multisystem structure, but a holistic and independent existing formation which exists simultaneously in the individual and outside it. The human psyche is a process of the constant interaction of the psychoenergy of external and internal and internal-internal mental according to the operational and functional capabilities, as a result of which reflects the past development of mankind, race, ethnic group and nation, clan and family, as well as the outside world; the maintenance and reproduction of the inner world of the subject of the psyche; the harmonization and arrangement of the meanings of its life, the disobjectification of the internal psychic into the external one and the objectification of the external mental to the internal one.

4. The functioning of the human psyche occur due to the presence of appropriate psy-programs in it that represent an instrument of implementation in it of operational and functional transformations and external and internal psychic on the basis of available mental, its psychoenergy, its receiving, processing, transformation and transmission. The psy-program is an internal mental, formed on the principles of an unenlightened or conscious fixed attitude with its psy-code that activates another internal and/or external mental in accordance with this code, and directs it for realization of the information contained therein (fixed attitude).

5. The human psyche functions on four levels – the unconscious, the subconscious, the conscious and the superconscious. The unconscious level of the psyche (unconsciousness) is a set of psychic phenomena, acts and states which are manifested at a profound level of the functioning of the psyche, and completely deprive the individual the opportunity to influence, evaluate, control and realize their influence on behavior, actions and activities. Subconsciousness of a person (the subconscious level of the psyche) embraces representations, desires, cravings, feelings, states, mental phe-

nomena and acts that once “came out” of consciousness during the life or that arose as a result of the action of the psy-programs of the unconscious, and appear in appropriate situations as if automatically, sometimes without clear and understandable awareness. Consciousness (the conscious level of the psyche) consists in the ability to form mature, perfect psy-programs that ensure the transformation of the surrounding world as an external psychic through activity, a comparison with previous experience, the isolation of man from the environment, as well as the ability to analyze itself and its own consciousness as if from the side.

Superconsciousness of a person (the superconscious level of the psyche) holds out the psychic phenomena, acts and states that arose as a result of interaction with the Universe, and also the psy-programs of such interaction.

The process of functioning of the human psyche, its psy-programs at the unconscious, subconscious, conscious and superconscious levels need further scientific development.

References:

1. Assagioli R. (2008). *Psykhosyntez: Pryntsyypu y tekhniky*. [Psychosynthesis: A Manual of Principles and Techniques]. M.: Psychotherapy. (in Russian).
2. Berne E. (2007). *Psykhyyka v deystviy*. [The Mind in Action]. Minsk: Popurri. (in Russian).
3. Boyko V.V. (2008). *Psykhoenerhetyka*. [Psychoenergetics]. St. Petersburg: Peter. (in Russian).
4. Varyi M.Y. (2007). *Psi-prohramy – znariaddia utvoren i peretvoren u psykhitsi liudyny*. [Psy-programmes – a Tool of the Human Psyche Functioning]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, V(62), Issue: 142, C. 77-81. (in Ukrainian).
5. Vernadsky V. (1989). *Nachalo y vechnost' zhyzny*. [The Beginning and Eternity of Life]. M.: Soviet Russia. (in Russian).
6. Grof S. (1992). *Za predelamy mozha: rozhdenye, smert', transtsendentsyya v psykhoterapii*. [Beyond the brain: birth, death and transcendence in psychotherapy]. M.: Sotsvetiye. (in Russian).
7. Donchenko Ye.A. (1994). *Sotsyetal'naya psykhyyka*. [Societal Psyche]. K.: Naukova dumka. (in Russian).
8. Kandyba D.V., Kandyba V.M. (1990). *Upravlyaemuy medytatyvnyy aviotrenyinh*. [Manageable Meditative Autotraining]. M.: Medicine. (in Russian).
9. Selchenok K.V. (1988). *Taynu soznaniya y bessoznatel'noho: khrestomatyya*. [Secrets of Consciousness and the Unconscious: reader]. Minsk: Harvest. (in Russian).
10. Freud S. (1990). *Psykholohyya bessoznatel'noho*. [Psychology of the Uncon-scious]. M.: Progress. (in Russian).
11. Freud S. (2007). *Tolkovanye snyvydenyy*. [Interpretation of Dreams]. St. Petersburg: Publishing House “Azbukaklassika”. (in Russian).

The human psyche: psychic and energetic approach

---

12. Freud S. (2007). “Ya” y “Ono”: *Sbornyk*. [The Ego and the It: Collection]. St. Petesburg: Publishing House “Azbuka-klassika”. (in Russian).
13. Fromm E. (1998). *Dusha cheloveka*. [Human Soul]. M.: LLC “Publishing House AST-LTD”. (in Russian).
14. Hunt H.T. (2004). *O pryrode soznaniya: s kohnytnyvoy, fenomenologicheskoy y transpersonal'noy tochek zreniya*. [On the nature of consciousness: cognitive, phenomenological, and transpersonal perspectives]. M.: LLC “Publishing house AST”. (in Russian).
15. Harding M.E. (2002). *Psykhicheskaya enerhiya*. [Psychic Energy]. M.: Refl-book; K.: Wakler. (in Russian).
16. Jung C.G. (1991). *Arkhetyp y symbol*. [Archetype and Symbol]. M.: Renaissance. (in Russian).
17. Jung C.G. (1988). Ob arkhetyпах kollektivnoho bezsoznatel'noho. [The Archetypes and the Collective Unconscious]. *Questions of Phylosophy*, № 1, pp. 133–152. (in Russian).
18. Jung C.G. (2005). *Psykhika: struktura y dynamika*. [The Structure and Dynamics of the Psyche]. M.: AST; Minsk : Harvest. (in Russian).

**AGRARIAN EDUCATION OF UKRAINE: PSYCHOLOGICAL,
PEDAGOGICAL, AND ECONOMIC ASPECTS**

**АГРАРНА ОСВІТА УКРАЇНИ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ
ТА ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ**

Vasulyeva Olena¹

Fugelo Pavlina²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_7

Abstract. The article focuses on problematic issues of training specialists in agricultural colleges and universities of Ukraine. Such important factors influencing this process as reformation of the agrarian sector of the state production and implementation of the provisions of the Bologna Convention in the country's education system is analyzed. Our research is based on the psychological, pedagogical, and economic aspects.

Methodologically, our investigation is based on the psychological principles and provisions of a systematic approach to understanding the individual, activity approach to the development of personality, and on the readiness of the individual to learn. Also, a set of interrelated methods was used: theoretical – for analysis, comparison, generalization, and systematization of reference material on the issues of agrarian education in Ukraine and Eastern European countries; empirical – observation and discussion in order to identify the students' attitude towards the content and organization of the training process; expert methods – for obtaining comparative assessments; system analysis methods – to determine the most effective methods to manage the system of agrarian education; group formation method – to identify factors that affect the level of professional knowledge and the level of learning satisfaction.

Reliability of the main conclusions of the article is strengthened by methodological validation of its starting positions, the use of the complex

---

¹ Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Professional Education,
Podilskyi State Agrarian Engineering University, Ukraine

² Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of the Department of Finance, Banking and Insurance,
Podilskyi State Agrarian Engineering University, Ukraine

Agrarian education of Ukraine: psychological, pedagogical, and economic...

complementary methods, adequate to the purpose and objectives of the investigation, quantitative and qualitative analysis of the material and its relevance to the actual situation.

The purpose of the article is to present our own vision of the existing problems in the training of personnel for the agroindustrial complex of Ukraine and analyze the psychological, pedagogical, and economic concepts considered to be the scientific basis for the activation and increase of the efficiency of agrarian education in the educational establishments of the state.

The research findings allow us to draw the following conclusions:

1. Development trends in the agrarian education in Ukraine in recent years are characterized by both negative and positive factors.

A). Negative factors:

- underfunding of education by the state;
- self-withdrawal of the state from the process of training specialists for the agrarian sector;
- lower accessibility to higher education due to increase of its cost;
- a decline in demand for highly skilled agricultural workers in connection with the decline of many industries;
- practical specialist training dynamics falling behind the dynamics of industrial relations;
- loose connection of agrarian education with specific problems of agricultural production, economy, and society;
- passive attitude towards the implementation of educational innovation policy;
- absence of economic, legal, and moral responsibility of the specialists providing knowledge;
- lack of quality control of education in accordance with the standards of transnational education;
- uncertainty created by the economic and socio-political situation in Ukraine.

B). Positive factors:

- complete modernization of higher education in accordance with the requirements of the market economy in terms of compatibility of the length of education and diplomas with the EU and the US requirements;
- significantly improved technical support of higher education establishments;
- increased mobility of students and teachers during the training period;

- introduction of distance learning;
- possible employment of graduates of agrarian Ukrainian educational institutions in the European integrated space;
- expansion of cooperation prospects for scientists from agrarian universities of Ukraine with the scientific centers of Europe.

2. It was established that the qualitative indicators of the agrarian specialists' labor in conditions of multi-vector production activity to a large extent depend on their economic literacy. Therefore, it is expedient to develop higher education institutions in the agrarian sector in order to improve the quality of economic grounding for all specialists, especially in acquisition of managerial and economic knowledge.

3. When summarizing the results of the analysis of psychological and pedagogical reference materials and students' survey, a number of factors have been identified that can influence the emotional quality of learning: social impact; coordination of the positions of the authorities and the public with regard to the educational policy issues; re-established state ideology; national quality of life; emotional state of Ukrainian citizens; initial level of education of the applicants; high qualification of teachers, their pedagogical skills and tact; the quality of textbooks and manuals; moral and psychological climate in the team; terms of training; caring attitude of the administration; and presence of the "legal" psychological service at the university

4. In order to quickly adapt to the labor market, as well as to work effectively in the private sector, or open own business, it is expedient to provide a thorough (combined) training to specialists in the agricultural sector.

5. Given the strategic importance of the agricultural sector for the country the basis for state support of agricultural students is a qualitative system of privileges, loans, grants, incentives, and free education scheme.

6. Agrarian universities should become centers of education for workers of agro-industrial complexes in the regions. They are to be tasked with certification of agricultural producers. The certificate will confirm that its owner has mastered a set of state-established scientific, legal and moral norms governing the relationship of man to land. Such a certificate will give its owners the right to sell the commodities produced by them, guaranteeing the required quality and the owner's legal responsibility in case the established norms are violated. The validity period of the certificate is to be three years.

Given the strategic importance of the agrarian sector of production, it is worthwhile developing a concept for further reformation of the structure

Agrarian education of Ukraine: psychological, pedagogical, and economic...

of agrarian education in Ukraine and a mechanism for its financing on the basis of modern trends in the development of society and business, taking into account the common European values.

The issues of training of agricultural specialists with different skills in the current conditions are not sufficiently investigated either, there is insufficient knowledge concerning the prospective professions in the agrarian sector.

1. Вступ

Інтеграція економіки України в світовий економічний простір вимагає реформування переважної більшості вітчизняних галузей, особливо базисних. Аграрна сфера належить до стратегічно важливих складових національної економіки, є ключовою ланкою соціально-економічної системи країни, основою її продовольчої безпеки. Інноваційне перетворення аграрного виробництва вимагають кардинального переосмислення і фундаментального перепроєктування, тобто реінжинірингу, процесів навчання, перепідготовки і підвищення кваліфікації трудових ресурсів, залучених до українського агропромислового комплексу (АПК).

Концепція реформування і розвитку аграрної освіти та науки, схвалена 6 квітня 2011 року Кабінетом Міністрів України, підкреслила, що сучасний стан економіки країни потребує створення нової системи інноваційного розвитку агропромислового сектору «освіта-наука-виробництво», а також поглиблення співпраці центральних та місцевих органів виконавчої влади у вирішенні питань функціонування і розвитку аграрної освіти та науки. Стару систему характеризують: невизначеність на державному рівні пріоритетних напрямів розвитку аграрної науки; недосконалість формування державного замовлення на наукову продукцію, а також відсутність ефективної системи впровадження наукових розробок в агропромислове виробництво; неефективність форм і методів розповсюдження агрознань серед дрібних виробників сільськогосподарської продукції; інертність в управлінні інноваційними процесами в аграрній освіті.

Окрім розв'язання вище зазначених проблем на сьогодні досить актуальним, щодо актуалізації якості навчання в аграрних ВНЗ, залишається питання фінансування аграрної освіти в Україні, психолого-педагогічні проблеми підготовки агрофахівців, проблема полівалентності спеціалістів сільськогосподарського виробництва та їх економічної грамотності, аналіз впливу на вирішення проблемних

питань підготовки фахівців-аграріїв таких чинників як впровадження в організацію освіти країни положень Болонської Конвенції та досвіду країн Європи та інше.

Питання фінансування освіти, проблеми у сфері навчання та формування кадрового потенціалу розглядали в своїх працях О.Ю. Амосов, М.О. Бесєдін, М.К. Долщинін, В.Г. Галанець, М.Й. Малік, М.М. Мартиненко, М.П. Поліщук, П.Т. Саблук, В.В. Юрчишен, К.І. Якуба. Серед зарубіжних науковців роль фахових знань та досвіду в досягненні кращих результатів в товаровиробництві піднімали Е. Брукінг, Г. Мінса, Р. Нельсон, С. Дж. Уінтер, П. Друкер, Г. Бекер, Т. Шульц, К. Свейбі, Т. Сакайя та інші. Шульц і Бекер розробили концепцію людського капіталу, за якої освіта – це інвестування в індивідів, що породжує віддачу, як і будь-яке інше капіталовкладення. Канвою останніх публікацій провідних вчених України і країн Східної Європи є переконання, що в умовах глобалізації знання, в тому числі і фахові, розглядаються як потужний інструмент впливу супердержав, транснаціональних корпорацій на світову економіку, а роль інноваційної освітньої політики держави полягає в забезпеченні умов для становлення і розвитку інноваційного середовища сприяючого механізмів інноваційної діяльності яка є генератором прогресу держави (Дем'яненко М.Я., Кірейцев Г.Г., Саблук П.Т., Цуркану В.І., Швець В.Г. та інші). Роботи названих та багатьох інших науковців, що вивчали чи продовжують досліджувати згадані вище проблеми, складають основу наукового підходу до вивчення питання підвищення якісного показника фахової грамотності аграріїв та його впливу на результативність їх праці. Дане питання є постійно активним і завжди актуальне.

Метою статті є викладення власного бачення існуючих проблем в підготовці кадрів для агропромислового комплексу України та аналіз психолого-педагогічних і економічних концепцій, які розглядаються як наукова основа активації та підвищення ефективності аграрної освіти в навчальних закладах держави.

Відповідно до сформульованої мети визначені **завдання дослідження**:

1. З'ясувати тенденції сучасної освітньої політики України.
2. Дослідити методологічні принципи формування кадрового потенціалу АПК.
3. З'ясувати тенденції розвитку аграрної освіти країни.

4. Аргументувати необхідність економічної грамотності спеціалістів сільського господарства.

5. З'ясувати чинники впливу на задоволеність студентів навчанням.

6. Обґрунтувати потребу в освітній сертифікації виробників сільськогосподарської продукції.

Методологічну основу дослідження склали психологічні принципи та положення про системний підхід до розуміння особистості, про діяльнісний підхід до розвитку особистості, про готовність особистості до навчальної діяльності. Також було використано комплекс взаємопов'язаних методів: теоретичні- для аналізу, зіставлення, порівняння, узагальнення, систематизації наукової літератури з питань аграрної освіти в Україні та країнах Східної Європи; емпіричні – спостереження та бесіда з метою виявлення ставлення студентів до змісту та організації навчального процесу; експертні методи – для отримання порівняльних оцінок; методи системного аналізу – для визначення найбільш ефективних методів управління системою аграрної освіти; метод групування – для виявлення чинників, що впливають на рівень фахових знань та рівень задоволеності навчанням.

Логіка подання досліджуваного матеріалу побудована на найсучаснішому підході до розгляду суті ефективності, а саме трактуванні ефективності як ступеня відповідності еталону. Цей підхід виник в межах концепції бенчмаркінгу, яка передбачає співставлення власних показників ефективності з еталонними (кращими департаментами та вищими навчальними закладами як України так і країн Європи) в аналогічній галузі. При цьому зіставлення показників ефективності дає можливість визначити уразливі і раціональні сторони діяльності навчального закладу порівняно з аналогічними і лідерами, а особам причетним до керування навчальним закладом – зрозуміти правильність керівної стратегії.

2. Освітня політика України: реалії і проблеми

Євроінтеграційні процеси в Україні, розвиток міжнародного співробітництва, участь у міжнародному розподілі та кооперації праці, залучення іноземних інвестицій в економіку України, вихід вітчизняних підприємств на міжнародні ринки капіталу потребують істотного реформування підготовки управлінських кадрів. При чому проблема такого реформування збіглася у часі із змінами і тенденціями в освітній діяльності європейського континенту шляхом зближення різних

освітнянських шкіл, уніфікації організації навчального процесу, формування єдиного освітнього простору.

В 2005 році Україна приєдналася до Болонської Конвенції і розпочала цілеспрямовану роботу щодо реформування системи вищої освіти на загальноприйнятих європейських принципах. Істотно посилює даний процес задекларований Україною європейський вибір і вектор розвитку.

Освітня діяльність відповідно до вимог Болонської декларації – це насамперед нова філософія освіти, нові принципи організації навчального процесу, новий тип відносин між студентом і викладачем, сучасні технології опанування знань, прозорість навчального процесу тощо. При цьому поряд із новаціями удосконалюються і національні надбання та традиції вищої аграрної освіти, зокрема організаційні, навчальні, методичні, морально-етичні засади [1, с. 332].

Основна мета освітньої політики України має зводитися до:

– формування збагаченого, інтелектуально розвинутого, фізично і психологічно здорового покоління;

– збереження та реалізації освітнього потенціалу на рівні економічно розвинутих країн світу;

– ефективного структурного реформування освіти, спрямованого на кадрове і наукове забезпечення реалізації загальнодержавних програм у пріоритетних галузях економіки.

Досвід економічно успішних держав переконує, що визначальним фактором їх економічного зростання є не матеріальна, а інтелектуальна складова – знання людини (людський капітал, інтелектуальний потенціал). Останні категорії значною мірою залежать від ефективності, якості та змісту освітньої системи держави. Особлива роль відводиться вищій школі, адже саме тут формується особистість яка в суспільстві виконує роль інтелектуального носія є основою науково-професійного потенціалу держави.

Початок ХХІ століття характеризується значним прискоренням в процесі глобалізації, який за своїм змістом та структурою є досить складним та неоднозначним. Виникають труднощі в плануванні економічної політики і процесі нарощування конкурентоспроможності та сталості державної економіки. Незаперечним стає факт необхідності дослідження ролі освіти в процесі економічної глобалізації.

Це пов'язано з тим, що важко провести чітку межу між суто економічними і культурними, політичними і освітніми процесами. Освіта,

Agrarian education of Ukraine: psychological, pedagogical, and economic...

інтелект, як і культура загалом, стають компонентами сучасної економіки. Економіка, знання, інновації – ось точки перетину економіки, науки, освіти. В силу багатьох причин вчені пропонують одним із компонентів економічної політики України в умовах глобалізації розглядати інтеграційні процеси в галузі освіти. Виходячи зі світових тенденцій і сучасних реалій у сфері вищої освіти України, процеси інтеграції доцільно було б скерувати таким чином:

- 1) розуміти приєднання нашої країни до Болонського процесу як потрібний, але не єдиний крок;
- 2) визначити принципово нові засади фінансування освітніх і наукових процесів;
- 3) створити нові для нашої країни, але вже значно поширені у світі типи університетських містечок, технопарків тощо, які б уможливили здійснення фундаментальних наукових досліджень разом з підготовкою майбутніх фахівців.

На сучасному етапі розвитку України процеси взаємодії науки і освіти зіштовхуються з об'єктивними труднощами їх формування та розвитку. Насамперед проблема полягає в тому, що відсутній системний підхід в дослідженні регіональних та галузевих аспектів розвитку вищої школи. Це відповідно призводить до:

- по-перше, зниження конкурентоспроможності вищої школи на ос-нові урахування потреб виробництва;
- по-друге, формування неадекватної мотивації до праці випускників;
- по-третє, невідповідності підготовлених вузами фахівців навчальним потребам економіки; по-четверте, неможливості подолання практики номенклатурної системи підбору кадрів [2, с. 3].

3. Формування кадрового потенціалу

Україна є одним із провідних виробників продовольства в світі. Це авангардна аграрна держава Європи із значними можливостями для подальшого розвитку сільського господарства та перетворення його у високоефективний експортоспроможний сектор економіки. Велика роль в цьому процесі відводиться підготовці та забезпеченню сільсько-господарського виробництва висококваліфікованими фахівцями.

В умовах реформування вітчизняної економіки, слід визначити значи-мість загального рівня знань в суспільстві, що є основою людського капіталу й оновлення суспільства. Це потребує включення до

програм реформування української економіки освітнього фактора як першооснови розвитку. Питання освіти і науки не повинні залишатися автономними, вони мають пов'язуватися із зростанням продуктивності праці та технологізацією економіки, що скорочуватиме розрив між реальною економікою та освітою й сприятиме системним змінам у суспільстві [3, с. 61].

Кадровий чинник завжди належав до вирішальних. Однак його значення особливо зростає на перехідних періодах і тим більше у кризових ситуаціях, коли потрібно створювати нові підходи до організації управління, які б відповідали умовам не тільки сьогодення, а й майбутнього.

Враховуючи вищенаведене, формування кадрового потенціалу має ґрунтуватись на таких основних засадах, як науковість, системність, динамізм, диференційність (ситуаційність) [4, с. 14].

Формування кадрового потенціалу агроформувань має бути спрямоване на врахування екологічного аспекту, збереження та поновлення родючості ґрунтів, відновлення насінницької й племінної роботи; раціонального розміщення і спеціалізації сільськогосподарського виробництва; забезпечення функціонування різних форм господарювання та розвитку відносин власності, що на сучасному етапі є однією з передумов розвитку аграрного сектора.

До методологічних принципів формування кадрового потенціалу в аграрному секторі відносять: визначальне місце керівників та їх незамінність у системі виробничих відносин; відповідальність керівників; компетентність управлінців; орієнтація на новітні досягнення вітчизняних та зарубіжних технологій; освоєння, сприйняття та вміння реалізації новітніх соціально-економічних процесів і явищ, притаманних сучасному становищу; стратегічність мислення; вміння керівників формувати команду; прогнозування соціально-економічних наслідків виробничої діяльності [5, с. 307].

Обов'язковим методологічним аспектом компетентної організації формування кадрового потенціалу є постійне навчання, спеціальна підготовка кадрів управління і безперервне озброєння науковими (теоретичними та практичними) знаннями на всіх етапах просування по ієрархічних сходинках [6, с. 226].

Методологічний аспект формування кадрового потенціалу полягає в тому, що розвиток (динаміка) виробничих відносин повинні забезпечуватись випереджаючим динамізмом практичної підготовки керів-

ника. Процес змін об'єкта управління відбувається безперервно і є результатом цього розширення, ускладнення та появи нових зв'язків між елементами системи управління. Тому для управління розвитком виробничих відносин розвиток керівника, його озброєння теоретичним та практичним інструментарієм повинні йти на крок попереду від перших [7, с. 218].

Детальний аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених (С. Дубенка, П. Журавльова, С. Карташева, Р. Марра, В. Олуйка, Г. Шмідта та інших), показує, що у вітчизняній науці підхід до розуміння кадрового потенціалу суттєво відрізняється від зарубіжних підходів. Одним із пояснень цього є те, що процес формування закордонної культури відтворення та раціонального управління професійними можливостями людини визрівав природно-історичним шляхом, паралельно з розвитком промисловості, науки, ринкових та соціальних відносин. Певний дисбаланс ролі держави в управлінні відтворенням та раціональним використанням кадрового потенціалу суспільства в Україні є результатом модернізації політичної та економічної системи в країні.

Проблема фахової грамотності кадрового персоналу АПК України є багатогранною і характеризується складністю розв'язання. Її вирішення на тому чи іншому етапі функціонування аграрного сектора економіки, залежить від ряду факторів: політичних, економічних, науково-технологічних, організаційних, соціально-демографічних, природно-географічних тощо.

Сучасний етап роботи аграрно-промислового комплексу України, за оцінкою багатьох науковців, є одним із найскладніших порівняно із попередніми, і характеризується сукупністю специфічних ознак та проблем, які відзначаються на його результативності. Найбільш вагомими із них є: політична та економічна кризи; військова ситуація; галузеві реформування; нескорегованість стратегічного напрямку діяльності; недостатній рівень кваліфікації фахівців; варварська експлуатація агроугідь, низький показник економічних знань управлінців, відсутність відповідної інфраструктури для функціонування інноваційної економіки; проблема зайнятості сільського населення; багатопрофільний зміст селянської праці; відсутність бази для залучення математичного апарату та інформаційних технологій; низький рівень мотивації трудової діяльності; недостатнє фінансування аграрної сфери виробництва і,

зокрема, навчальних закладів, що готують фахівців для неї. Негативний відбиток на забезпечення розвитку сільського господарства і сільських територій накладає також відсутність в Україні Державної системи сприяння і безпеки аграрного підприємництва [8, с. 264].

4. Тенденції розвитку аграрної освіти України

Аналіз наукових робіт і наші власні дослідження показують, що домінуюче значення в процесі набуття знань має фахова освіта. В силу низки причин вітчизняна вища освіта в цілому і особливо аграрна зокрема, потребує змін. Для розв'язання цих проблем доцільно використовувати методики поширені в економічно розвинених країнах. Процес змін у країнах Центральної і Східної Європи надав Європейському Союзу унікальну можливість створення ефективних програм допомоги цим країнам для ефективного проведення реформ у економічній і соціальній сферах, зокрема у сфері вищої освіти.

В умовах недостатнього фінансування освіти в Україні, надіятися на покращення матеріально-технічного забезпечення університетів держави для проведення наукових досліджень надіятися не можна. У зв'язку з цим необхідно вишукувати інші шляхи, які б дозволили покращити рівень технічного забезпечення наукових досліджень. Одним з таких є подальше поглиблення міжнародної співпраці із закордонними навчальними закладами країн Європейського союзу, оскільки в них останніми роками створені новітні науково-дослідні лабораторії, в яких можна проводити експериментальні дослідження за різними напрямками на достатньо високому рівні.

Технічна допомога у сфері вищої аграрної освіти з боку ЄС характеризується появою новаторських програм і підходів до фінансування реформ вищої аграрної освіти. Ця підтримка багато в чому спрямована на підвищення якості вищої аграрної освіти в країнах Центральної та Східної Європи відповідно до світових і європейських стандартів. При цьому даним державам було надане право визначення своїх державних цілей, концептуалізації своєї політики та розробки стратегії співробітництва з ЄС у сфері вищої аграрної освіти [9].

Підтримка України державами ЄС сприяла тому, що сьогодні навчальні процеси в багатьох аграрних вищих навчальних закладах України проводяться на рівні європейських. Модель заняття з комплексним інформаційним впливом стала можливою з впровадженням

Agrarian education of Ukraine: psychological, pedagogical, and economic...

в навчальний процес новітніх інформаційних технологій: мультимедійної проєкції, інтерактивних дошок, комп'ютерно-програмних засобів інтенсивного вивчення предмета, комп'ютеризованих лінгафонних комплексів, перспективних технологій навчання через Інтернет (в т.ч. дистанційного навчання). Фактично мова йде про нову модель системи передачі-отримання знань, що будується, на відміну від систем традиційних, на зовсім інших психологічних і педагогічних аспектах. Викладач стає не наставником, а навігатором у світі інформації, що передбачає більшу самостійність слухачів у пошуках і засвоєнні нових знань. Таким чином досягається високий рівень інтенсифікації навчального процесу.

Одним із чинників, що перешкоджають широкому впровадженню в педагогічну практику комплексної моделі в цілому або її окремих складових, є недостатня підготовленість педагогічного складу до діяльності із сучасними мультимедійними та комп'ютеризованими технічними засобами навчання.

5. Економічна грамотність агрофахівців

Вивчення специфіки діяльності аграрних сфер економіки розвинутих країн показує, що в основі їх успіху лежить не тільки високий рівень спеціальних знань, але і обов'язкова економічна грамотність фахівців. До прикладу, фермеру для успішної діяльності необхідні не лише спеціальні знання з рослинництва, тваринництва, механізації, а й обізнаність у сфері ведення аграрного бізнесу.

Економічні знання ціняться за їх зв'язок з практикою господарювання.

Особливу роль у здобутті економічних знань повинна зіграти, уже згадувана нами, неперервна підготовка спеціалістів. Вона розпочинається ще в навчальному закладі і направлена на те, щоб майбутні спеціалісти неекономічного профілю оволоділи, по-перше, знаннями закономірностей, принципів, основних особливостей і методів організаційно-економічного функціонування і розвитку виробничих систем; по-друге, умінням ставити задачі, аналізувати організаційно-економічний стан виробничих систем, розкривати наявні резерви, розробляти і приймати рішення з урахуванням економічних умов; по-третє, навичками розв'язання організаційно-економічних задач стосовно різних виробничих систем і прийняття на цій основі рішень, в яких би максимально враховувались інтереси національного господарства [10, с. 36].

Узагальнюючи результати, та враховуючи сформульовані вище вимоги, пропонуємо план їх реалізації, що містить чотири розділи: формування у студентів економічного мислення; економічна освіта, закріплення і розвиток у студентів економічних знань; покращення економічної підготовки викладачів неекономістів і участь їх у розвитку в студентів економічного мислення.

Перший етап стратегії реалізують викладачі суспільних, загально-наукових і загальноекономічних дисциплін. Для цього елементи наскрізної економічної підготовки визначаються у відповідності до кожної спеціальності. Наприклад, для курсу математики доцільно включити основи лінійного програмування, теорії ймовірностей і математичної статистики з економічною постановкою задач (зокрема задачами ризикології); прогнозні моделі економічних систем; сітьові та балансові методи та моделі тощо.

Другий етап реалізують кафедри економічних дисциплін.

Третій – передбачає використання у найрізноманітніших формах економічних знань, отриманих до цього. Вирішальну роль грає тісна співпраця усіх кафедр навчального закладу та координація по дисциплінах, що вивчаються.

6. Задоволеність навчанням

Навчання виконує центральну функцію в розумовому розвитку і підготовці студента до трудової діяльності і є видом суспільної праці. Процес отримання освіти пов'язаний зі значними психічними і розумовими навантаженнями особистості, що сприяє появі небезпеки виникнення у неї незадоволеності навчанням. Наслідком може бути дезорганізація її поведінки та діяльності. Результатом можуть бути: неповне освоєння програми; пропуск занять; виникнення внутрішньоособових і міжособових конфліктів та іншої девіантної поведінки. Через низький рівень задоволення навчанням з'являється частина тих учнів (студентів), які стають на шлях правопорушень. Крім того, проблеми з навчанням здатні викликати виникнення нестабільності у сімейних відносинах, конфліктах з друзями та однокурсниками, ставити питання про цілеспрямованість подальшого навчання.

Таким чином, через проблеми, пов'язані з низьким рівнем задоволеності навчанням, зокрема студентів, Україна щорічно, по причині відчислення, втрачає значну кількість потенційних спеціалістів, а серед

тих, хто отримує дипломи близько третини фахівців, мають низький рівень кваліфікації.

Вирішення цієї проблеми вимагає пошуку шляхів виявлення психологічних умов, що сприяють задоволенню особистості навчанням, а також аналізу основних факторів впливу на емоційну якість навчання.

Нами виявлено основні соціально-психологічні чинники, що впливають на задоволеність навчанням (об'єктивні: фактори соціального середовища; демографічні фактори; стан фізичного здоров'я, і, суб'єктивні: внутрішня розумова підготовка; зовнішня соціальна поведінка) [11, с. 59].

Великий вплив на задоволеність навчанням має загальнодержавна якість життя, емоційний стан громадян країни. Якщо є єднання, гуманні стосунки, єдина мета, інтереси, прагнення, патріотизм, то задоволеність навчанням, а відповідно, і якісний показник зростають.

Наші дослідження факторів позитивного впливу на особистість в процесі отримання знань переконують в необхідності функціонування в аграрних ВНЗ психологічної служби. Така служба має бути «узако-нена» на рівні з іншими підрозділами навчального закладу.

7. Освітня сертифікація виробників сільгосппродукції

Частина здобутих в навчальному закладі знань з часом втрачають свою актуальність. Таким чином виникає потреба в розробці дієвої методики організації перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців.

Безпосередніми виконавцями цієї роботи для працівників агросектору мають бути вищі навчальні заклади, а організаторами – управління агропромислового розвитку.

Слід відмітити, що якої б структури не набула сукупність взаємо-пов'язаних способів та прийомів цілеспрямованого проведення роботи по збагаченню та оновленню знань спеціалістів сільського господарства, вона мусить мати законодавчу основу, бути періодичною і базуватися на науковому підході щодо збереження балансу між максимальною віддачею землі та мінімальною шкодою для неї і оточуючого середовища.

Аграрна сфера є основою продовольчої безпеки держави, тому некомпетентність в сільськогосподарському виробництві є неприпустимою. Адже знищені чорноземи є невідтворювальним ресур-

сом. Як власник автомобіля не має права сідати за кермо без документа, що засвідчує знання ним відповідних правил, так і власник землі (постійний чи тимчасовий) не має права використовувати її без засвоєння сукупності установлених державою норм та відповідних знань.

Ми вважаємо, що право на виробництво сільськогосподарської продукції має бути засвідчене відповідним документом (сертифікатом) державного зразка, виданим вищим навчальним закладом або відповідним органом. Випускники аграрних ВНЗ такий документ отримують разом з дипломом, а всі інші – після проходження належного курсу навчання. Термін дії сертифіката – три роки. Для продовження строку потрібно пройти курси підвищення кваліфікації. Освітня сертифікація є не примхою збоку держави, а необхідністю продиктованою продовольчою та екологічною безпекою.

8. Висновки

Вірогідність основних висновків статті забезпечується методологічною обґрунтованістю її вихідних положень, застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів, адекватних меті та завданням дослідження, кількісним і якісним аналізом матеріалу, його відповідності реальній ситуації.

1. Тенденції розвитку аграрної освіти в Україні за останні роки характеризуються як негативними так і позитивними ознаками.

А). Негативні ознаки:

- недостатнє фінансування освіти державою;
- самоусунення держави від процесу підготовки кадрів для аграрної сфери виробництва;
- зниження доступності вищої освіти через зростання її вартості;
- спадання попиту на висококваліфікованих фахівців-аграріїв в зв'язку з занепадом багатьох галузей виробництва;
- відставання динаміки практичної підготовки фахівця від динаміки виробничих відносин;
- слабкий зв'язок аграрної освіти з конкретними проблемами розвитку сільськогосподарського виробництва, економіки та суспільства;
- інертність щодо втілення освітньої інноваційної політики;
- відсутність економічної, правової та моральної відповідальності фахівців, що надають знання;

Agrarian education of Ukraine: psychological, pedagogical, and economic...

- відсутність контролю якості освіти відповідно до стандартів транснаціональної освіти;
- наявність невизначеності яку продукує економічна та суспільно-політична ситуація в Україні.

Б). Позитивні ознаки:

- повна модернізація вищої освіти згідно з вимогами ринкової економіки в напрямку сумісності тривалості освіти і дипломів із країнами ЄС та США;
- значне покращення технічного забезпечення ВНЗ;
- розширення мобільності студентів і викладачів в період навчання;
- запровадження дистанційної форми навчання;
- можливість працевлаштування випускників аграрних навчальних закладів України в євроінтеграційному просторі;
- розширення перспектив співпраці науковців аграрних університетів України із науковими центрами Європи.

2.3 метою швидкої адаптації на ринку праці, а також для роботи у приватному секторі, або для відкриття власної справи доцільно фахівцям аграрного профілю давати ґрунтовну полівалентну освіту.

3. З'ясовано, що якісні показники праці фахівців – аграріїв в умовах багатовекторної виробничої діяльності, в значній мірі залежать від їх економічної грамотності. Тому доцільно ВНЗ аграрного профілю розробити заходи щодо підвищення якості економічної підготовки всіх спеціалістів, особливо в надбанні організаційно-економічних знань.

4. Враховуючи стратегічне значення для України аграрного сектору економіки є підстава для державної підтримки студентів-аграріїв якісно розробленою системою пільг, кредитів, грантів і заохочень, безоплатною освітою.

5. Шляхом узагальнення результатів аналізу наукової психолого-педагогічної літератури і опитування студентів, визначено ряд факторів здатних впливати на емоційну якість навчання: соціальний вплив; узгодження позицій влади і громадськості відносно проблеми освітньої політики; вивірена державна ідеологія; загальнодержавна якість життя; емоційний стан громадян України; початковий рівень знань здобувачів освіти; висока кваліфікація викладачів, їх педагогічна майстерність і такт; якість підручників і навчальних посібників; морально-психологічний клімат в колективі; умови навчання; турбота адміністрації; наявність «узаконеної» психологічної служби ВНЗ тощо.

6. Аграрні університети мають стати центрами освіти працівників сільськогосподарського виробництва регіонів. Саме на них має бути покладене державне завдання сертифікації агровиробників. Наявність сертифіката буде засвідчувати, що власник засвоїв сукупність установлених державою наукових, юридичних та моральних норм регулюючих відношення людини до землі, даватиме право його власнику на збут виробленої ним продукції, гарантуватиме якість продукції та юридичну відповідальність власника в разі порушення встановлених норм. Термін дії сертифіката не більше трьох років.

Виходячи із стратегічної важливості аграрної сфери виробництва перспективною є розробка концепції подальшого реформування структури аграрної освіти в Україні та механізму її фінансування на основі сучасних тенденцій розвитку суспільства і бізнесу, враховуючи загальноєвропейські традиції. Недостатньо дослідженими також залишаються питання доцільності підготовки в умовах сьогодення агрофахівців комбінованого профілю, а також маловивченим є питання перспективних спеціальностей аграрної сфери.

Список літератури:

1. Швець В.Г. Болонський процес і стратегія обліково-аналітичної освіти в класичних університетах. *Збірник наукових праць ПДАТУ*. 2009. № 17. Т.2. С. 331-337.
2. Бахмат М.І. Освітня діяльність вищої школи та її роль в процесах глобалізації економіки. *Збірник наукових праць ПДАТУ*. 2009. № 17. Т.2. С. 3-4.
3. Курець В.С., Струк Н.С. Джерела фінансування загальноосвітніх шкіл в період євроінтеграції економіки України. *Наука й економіка: Науково-теоретичний журнал Хмельницького економічного університету*. Хмельницький, 2008. Вип.1 (9). С. 60-64.
4. Кириленко І.Т. Кадрове забезпечення АПК – важлива складова аграрних реформ. *Економіка АПК*. 2004. № 11. С. 12-17.
5. Тебенко В.М. Кадрове забезпечення АПК. *Науковий вісник НАУ*. Київ, 2001. Вип.41. С. 305-311.
6. Сухоставець А.І. Кадровий потенціал села: проблеми кваліфікації. *Збірник наукових праць*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції Луганського МАУ. Луганськ, 2002. Вип.141-ІІ. С. 225-228.
7. Дачій Н.В. Економічна ефективність використання трудових ресурсів у сільському господарстві. *Вісник СНАУ*. Серія: Фінанси та кредит. Вип. 2. Суми, 2003. С. 215-221.
8. Фугело П.М. Основні аспекти побудови Державної системи сприяння і безпеки агропідприємництва. *Збірник наукових праць ПДАТУ*. 2012. № 20. С. 262-267.

9. Євробюлетень. Інформаційне видання Представництва Європейської комісії в Україні, Молдові та Білорусі. Київ, 2005. № 5.
10. Сабуров Е.Ф. О некоторых экономических аспектах. *Вестник высшей школы*. 1988. № 11. С. 18-24.
11. Васильева Е.Н., Фугело Н.А. Удовлетворенность обучением-активная проблема образования. *Научный взгляд*. Київ, 2017. № 6 (38). С. 49-79.

References:

1. Shvets V.H. (2009) Bolonskyi protses i stratehiia oblikovo-analitychnoi osvity v klasychnykh universytetakh [Bolonskiy process and strategy of account-analytical formation in classical Universities]. *Zbirnyk naukovykh prats PDATU*, no. 17, pp. 331-337.
2. Bakhmat M.I. (2009) Osvitianska diialnist vyshchoi shkoly ta yii rol v protse-sakh hlobalizatsii ekonomiky. [Educational activity of higher school and hisrole is in the processes of globalization of economy]. *Zbirnyk naukovykh prats PDATU*, no. 17, pp. 3-4.
3. Kurets V.S., Struk N.S. (2008) Dzherela finansuvannia zahalnoosvitnikh shkil v period yevrointehratsii ekonomiky Ukrainy [Sources of financing of secondary schools during the period of European integration of the economy of Ukraine]. *Nauka y ekonomika: Naukovo-teoretychnyi zhurnal Khmelnytskoho ekonomichnoho universytetu. Khmelnytskyi*, Vol.1 (9), pp. 60-64.
4. Kyrylenko I.T. (2004) Kadrove zabezpechennia APK – vazhlyva skladova ah-rarnykh reform [Personnel maintenance of agroindustrial complex is an important component of agrarian reform]. *Ekonomika APK*, no. 11, pp. 12-17.
5. Tebenko V.M. (2001) Kadrove zabezpechennia APK [Personnel maintenance of agroindustrial complex]. *Naukovyi visnyk NAU*. Kyiv, vol. 41, pp. 305-311.
6. Sukhostavets A.I. (2002) Kadrovyi potentsial sela: problemy kvalifikatsii [Human resource potential of the village: qualification problems]. *Zbirnyk naukovykh prats: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii Luhanskoho MAU. Luhansk*, vol.141-II, pp.225-228.
7. Datsii N.V. (2003) Ekonomichna efektyvnist vykorystannia trudovykh resursiv u silskomu hospodarstvi [Economic efficiency of labor resources utilization in rural state gifts]. *Visnyk SNAU. Seriya: Finansy ta kre-dyt*. Vol. 2, pp. 215-221.
8. Fuhelo P.M. (2012) Osnovni aspekty pobudovy Derzhavnoi systemy spryiannia i bezpeky ahropidpriemnytstva [The main aspects of the construction of the state system of promotion and safety of agroindustry]. *Zbirnyk naukovykh prats PDATU*. No. 20, pp. 262-267.
9. Yevrobiuletten. Informatsiine vydannia Predstavnytstva Yevropeiskoi komisii v Ukraini, Moldovi ta Bielorusi. Kyiv, 2005. № 5.
10. Saburov E.F. (1998) O nekotorykh ekonomicheskikh aspektakh [On some economic aspects]. *Vestnik vyshey shkoly*, no. 11, pp. 18-24.
11. Vasil'eva E.N., Fugelo N.A. (2017) Udovletvorennost' obucheniem-aktivnaya problema obrazovaniya [Learning satisfaction as an active problem of education]. *Naukoviy oglyad*, no. 6 (38), pp. 49-79.

**VALUE ORIENTATIONS IN THE STRUCTURE
OF THE PERSONALITY**

Voloshyna Neonila¹

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_8

Abstract. The subject of the research in the scientific work is the value orientations in the structure of the personality. There have been used methods of analysis, synthesis, comparison, abstraction, grouping of available knowledge about values and value orientations through the prism of the structure of the individual. The methodological foundations are the positions: 1) there are the diversity of theories and conceptions of value orientations of a person; 2) the value orientations of a person is a component of the external world of the individual, the constituent of the personality continuity; 3) the value orientations of a person is a broad system of stable personality values, its attitudes; is an indicator of what can be expected from an individual, judging about the social and political position and spiritual world of the person, by looking at what goals he/she attempts to achieve, what objects are the most valuable; is a general indicator of the priorities, needs, requests, social position, and the level of spiritual development; 4) an individual system of value orientations has a hierarchical structure; 5) the development of value orientations is closely connected with the development of orientation of the individual. The realization of value orientations by a person depends both on the internal conditions (level of development of these psychological mechanisms) and external ones (social relations, economic, social political structure of society, its system of values, material and spiritual wealth, prospects of general development). The purpose of the paper is to analyze and introduce (show) the place of value orientations of the personality in its structure, to reveal its essence, content and basic principles of functioning. There were highlighted five main types of interpretation of the concept of value orientations as a result of the study: 1) as a personality orientation; 2) as a need; 3) as an individual experience of social life; 4) as an intrapersonal formation; 5) as a source of conscious

---

¹ Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at Department of Theoretical and Practical Psychology,
National University "Lviv Polytechnic", Ukraine

Value orientations in the structure of the personality

---

activity and behavior. Results of the comparative analysis of different theories and conceptions of the value orientations of a person showed the variety of approaches to defining the content of the concept of “value” within the limits of sociological and philosophical conceptions. The results of the research show that human values are the main maxim in the structure of its personality, an individually integrated part of the spiritually universal principles, whereas value orientations are psychological formation, that defines this personal part, that’s why it can be determined as spiritually universal principles which are an integral part of personality, basic maxim, fundamental truth, and value orientations are a certain beliefs of the individual regarding their importance and need of the desire to them.

1. Introduction

One of the important psychological characteristics of a mature personality is the system of its value orientations. It forms a meaningful side of personality’s orientation and represents the internal basis of their attitudes to reality. The purpose of the paper is to analyze and show the place of value orientations of the personality in its structure, to reveal their essence, content and the principles of functioning. Therefore, the study of the value orientations in the structure of the personality is relevant. The objectives of the study: 1) to carry out a comparative analysis of conceptions and models of the value orientations of the personality; 2) to reveal the essence and content of the value orientations of the personality; 3) to reveal the methodological basis of the main principles of their functioning; 4) to determine personality value orientations as spiritually universal principles which are an integral part of personality. To substantiate the value orientations as personality component, its content and the basic theories and conceptions of the essence we used methods of analysis, synthesis, comparison, abstraction and grouping of available knowledge about the value orientations, their place in the orientation of the personality.

2. Concept of value orientations

A notion of “value orientations” is closely connected with a notion of “value”. Many philosophers and sociologists referred to the problem of “values”: Aristotle, Confucius, T. Hobbes, B. Spinoza, I. Kant, I. Bentham, R. Lotze, V. Windelband, H. Rickert, G. Cohen, M. Hartmann, M. Scheler, F. Nietzsche, V. Solovyov, M. Berdyaev, M. Lossky, A. Toynbee, P. Sorokin,

W. Dilthey, E. Durkheim, M. Weber, W. Thomas, F. Znaniecki, T. Parsons, K. D. Ushynskiy.

The source of meanings for the individual are not only the needs, but also the values. The problem of values is the subject of diverse study in sociology, philosophy, and psychology, but most of the works on study of this phenomenon are carried out within the field of sociology. The notion itself was first introduced by W. Thomas and F. Znaniecki in 1912 [8].

An attitude and a social value were presented as two poles of human culture in their book “The Polish Peasant in Europe and America”, the attitude as the subjective pole, and the social value as the objective pole. A social action was interpreted as a dynamic process that binds these poles.

An attitude and a social value were presented as two poles of human culture in the book “The Polish Peasant in Europe and America” (Thomas W., Znaniecki F., 1918-1920): the attitude – the subjective pole, the social value – the objective pole. A social action was interpreted as a dynamic process that binds these poles.

The Polish sociologist considers the social actions as actions, the main subjects of which are conscious individuals or groups of people. Regardless of what these actions are, individual or collective, they affect their subject in order to call upon it certain and desirable reactions. F. Znaniecki comes to the conclusion that the social action represents a dynamic system of values which interact with each other. The structure of this system consists of two types of values – primary and secondary. The primary values are people as subjects and objects of action. The subject of the social action differs from all possible objects of human activity because it is like the subject of action he is a conscious, understanding human being which is capable of mutual actions and initiating them [9, p. 93-94]. Secondary values represent human creations or natural objects that people attach to values. Secondary values in general, according to F. Znaniecki, constitute a kind of dynamic platform for social contact [9, p. 94].

The concept of value orientations was proposed by T. Parsons in 1962 [8, p. 181]. According to Parsons, let’s say, motivational type of orientation concerns those aspects of the subject’s orientation to the surrounding situation, which promote actual or possible satisfaction or dissatisfaction with the needs of the subject that relate it to certain norms, standards, selection criteria.

Value orientations in the structure of the personality

There are two sides in the content of value orientations: content (subjects, phenomena, ideals, concrete conditions of existence) and dynamic (the degree of significance of the object of value for a person, the emotional orientation of the individual, the measure of its activity in achieving the goal – B. S. Kruglov, G. Ye. Zalessky, O. M. Leontyev, S.L. Rubinshtein, V. A. Yadov) [8, p. 183].

Moral values play the most important role in the life of the individual and society, since human life is regulated by it most. The fear of condemnation is a moral guide, which constrains, regulates and directs the behavior and activities of people and prevents them from doing something wrong. Such regulators as shame, fear of losing the dignity and human qualities, sometimes are more powerful than any legislative law.

According to Hegel, morality is inconceivable beyond the social life. It can exist only in society, in the relationship between people, their attitude towards the world, God, etc. In this respect, personal benevolence acquires the status of a general principle of human existence. Morality, as a historically formed system of unwritten laws, is the main value-based form of society. It reflects the generally accepted norms and gives an assessment of human activity.

Moral values of people are also manifested through the set of relationships that are formed between an individual and individuals, an individual and a society, and as a result, the person appreciates them and consciously builds a scale of values.

Life acquires a great importance in human consciousness. As the key value of a person, it is inestimable due to moral, ethical, social, religious imperatives.

Morally conscious people can not and do not have the right to live, splitting between good and evil. They consciously choose the good side, select positive and useful things and reflect it not only in concepts, but also in feelings (satisfaction-dissatisfaction, passion-indifference, etc.). People are responsible for their actions and behavior in accordance with their awareness of moral values. It is rather difficult to assess the actions of people who proved to be useful to society by chance (against their will). Are they good or bad, when we know that the individuals were restricted in their actions, that there was no freedom of choice, or there was a mercenary motive (the thirst for power, money, glory and honors).

Paradoxically, but it is impossible to give an objective assessment of a particular action of the individual without the freedom, which provides an

alternative choice. Guided by their mind, people deliberately choose and give preference to what is meaningful, beneficial or harmful for them, since this is their choice, and it is, in fact, invaluable.

The peculiarity of freedom is that it is not only good, but also evil. A free person can consciously carry out not only good, but also harmful actions, pursuing vested, selfish interests. Moral activity is based on tolerance, implies pluralism, free choice, alternative, respect for other thoughts, actions, norms of behaviour, etc. Consolidation of individuals, groups, society is taking place based on consensus. Freedom of actors in the absence of consensus and tolerance can lead to the disintegration of society (dividing it into groups), the variability of which can geometrically grow.

In morality, as well as in other spheres of social life, there are both positive and negative values. The history of civilization gives many examples of the fact that there are a lot of diverse assessments of actions in the moral sphere.

The subject of our analysis is the use of concepts of “value” and “value orientation.” Value is the significance of something, unlike the existence of an object or its qualitative characteristics. The concept of “value” became the subject of extensive theoretical studies in many sciences – philosophy, sociology, psychology, pedagogy, aesthetics, ethics, and others, especially in the 60's and 70's. In axiology – this is an area that considers objective reality and person's attitude towards it, in sociology – this is a problem of general social regulatory mechanisms, where the values of society are considered as components of social consciousness and culture, performing the normative functions in relation to the personality, in social psychology – this is the field of study of the socialization of the individuals, their adaptation to group norms and demands, and in general psychology – it is the study of higher motivational structures of life.

Psychological interpretations of the values of the individual reduce them to the psychodynamics of cravings (S. Freud, C. Jung (to a certain extent)); identify them with the needs (A. Maslow); personal meaning (G. Allport); the formations derived from the motives of the activities (D. A. Leontyev); the characteristic of everything that make human life possible (E. Fromm); beliefs (M. Rockeach); social guidelines (V. A. Yadov); regulators of information flows (cognition); with something in the world which is significant for a person (S. L. Rubinstein); with the spiritualized phenomena of human existence (I. P. Manokha);

Value orientations in the structure of the personality

---

formations of consciousness, which reflect the vital needs, interests, views and attitudes towards reality and themselves (M. I. Boryshevskiy). The concept of “value” is closely connected with the categories of “need” and “interest”. Human life is about satisfying various needs. By the word “needs”, of course, we mean the state of the individual, who needs to be in a relationship with the surrounding reality in order to preserve his/her existence, functioning and development, successful life, knowledge and exploration of the world, self-affirmation in it. As primary (organic, biological) – food, housing, clothes, etc., and secondary (social, moral and spiritual) – knowledge, mastering social experience, in work, creativity, communication, self-determination, social status – needs arise under the influence of specific internal and external conditions and activate the cognitive, emotional and volitional spheres of the individuals, encourage them to act, to search for objects to meet these needs.

The world of values is, first of all, the world of culture in the broad sense of the word, it is the sphere of spiritual activity of people, their moral consciousness, their preferences for those assessments, which express the measure of spiritual wealth of the individual. It is precisely because of this, that values can not be regarded as mere continuation or reflection of interests. In the world of values, there is a complication of incentives for human behavior and the causes of social action.

Neither something that is definitely necessary, without which it is not possible to exist (this task is solved at the level of needs), nor something which is beneficial from the point of view of material existence (this is the level of interest) is at the forefront. The main thing is something that corresponds to the idea of the people’s purpose and dignity, those moments of motivation of the behavior, in which self-affirmation and freedom of the individual manifest themselves [5, p. 20].

Till nowadays, there is no consensus on the definition of the concept of “value” and two main approaches are distinguished in modern psychological literature. First one describes the concept of “value” as a socially approved organization and regulation of human behavior acting as an external condition or a set of socially predetermined ground of their own activity, while in the second approach “value” is understood as an perfect reflection of social relations of people as a special case of the process of objectification of social relations in social institutions and structures. In terms of genesis and functions performed, values are of a social nature.

Thus, there are five main types of interpretation of the concept of value orientations:

- 1) as a personality orientation;
- 2) as a need;
- 3) as an individual experience of social life;
- 4) as an intrapersonal formation;
- 5) as a source of conscious activity and behavior.

3. Hierarchical structure of an individual system of values

An individual system of values has a hierarchical structure. Along with other factors, the values predetermine the formation of a dispositional system of personality. On the one hand, values are the properties of a particular social subject, phenomena which satisfy the needs, interests, desires, in other words – these are socially significant ideas of what is goodness, justice, patriotism, love, friendship. Usually, they can not be doubted, but are modified, they serve as a standard, an ideal for people. On the other hand, values are the person's attitude to the objects and phenomena of reality, which is expressed by value orientations, social guidelines, and personality traits. Here they serve as a certain structure of personality. The first aspect is social, the second one is personal. The relation of the concept of value to the spheres of the internal and external world of people generally does not coincide with the division of values into the values of society and the values of the individual.

The values of the individual, as well as the values of the group, depend both on the position of the individuals in the social system and on the level of their development. Values are formed as a result of awareness of the social subjects of their needs in their relationship with the objects of the world or as a result of the attitude that is implemented in the process of evaluation. The system of values of a social subject can be composed of essentially-vital ideas about good, evil, happiness, purpose and essence of life and universal ones:

- vital (life, health, personal safety, welfare, family, relatives, education, law and order);
- social (social status, ability to work, etc.);
- interpersonal (benevolence, honesty, altruism);
- democratic (freedom of speech, conscience, national sovereignty);
- particular (belonging to a small homeland, family);

Value orientations in the structure of the personality

– transcendental values (faith in God, striving for absolute).

Basic values, such as – the desire for truth, creativity, beauty, focus on the goodness, abatement, honor and dignity – are specified and serve as the basis for choosing the goals and conditions of universally meaningful activity. They form the core of universal values. There is a certain hierarchy of values. It is not only that some values (“lower” ones) are sometimes sacrificed for the sake of others (“higher” ones), but also that different values have different degree of publicity, and one value is the specification of the other one. Thus, the value of labor is explained by the fact that it is one of the spheres in which the higher values are realized, the value of self-realization and personal development are also viewed more fundamentally. An important characteristic of values is their connection with ideals. This characteristic is sometimes even included in the definition of values. Heroic images of artistic and journalistic literature are used in empirical studies as the carriers of the most important values. Actually, these images serve as means of representing a pedagogical sample for acquisition of the models of the ideal way of behavior, the ideal lifestyle.

Value orientations occupy the highest position in the hierarchical system of values. Value orientation – is the focus of the individuals on assimilating certain values to meet their needs. In value orientations, value plays the role of a peculiar benchmark and an appropriate regulator of human behavior and activities in the subject and social reality. And people are guided by the values which are most needed now and which are in line with their interests and goals in the future.

Value orientations are complex formations that have different levels and forms of interaction of the social and the individual characteristics of the personality, a specific form of their awareness of the surrounding world, their past and future, the essence of their own self.

A. G. Zdravomyslov and V. A. Yadov point out that the main function of value orientations is the regulation of behavior as a conscious action in certain social conditions. G. P. Predvichniy differentiates 3 stages in the formation of social orientation:

- the awareness of needs;
- the comparison of needs with the objects and phenomena surrounding the world and the development of an attitude towards the world;
- awareness of the attitude to things, conditions and forms of satisfaction of needs.

4. Value orientations as a central personality formation in its structure

V. A. Yadov pointed out that the inclusion of value orientations in the structure of the personality allows to see the most common social determinants of the motivation of behavior, the source of which must be sought in the socio-economic nature of society, its morality, culture, in the features of socio-group awareness of the environment, in which the social individuality has been formed, and where passes people's everyday life.

Thus, value orientations, acting as one of the central personality formations, express the conscious attitude of people to social reality, and, in this aspect, determine the broad motivation of their behavior and have a significant impact on all aspects of their activity.

Consequently, the development of value orientations is closely connected with the development of orientation of the individual.

M. Rokeach (1979) put forward a theory and an instrument reflecting it (The Rokeach Study of Values) which has been widely used and has proved useful in many different types of study. M. Rokeach divides values and value orientations of the personality into two main groups from the point of view of goals and objectives, which a particular value serves. It is the psychological approach to the classification of values. The first group consists of "goal values" (terminal values), the second is "means values" (instrumental ones). The terminal values are the main goals of a person, because they reflect the long-term life perspective. Terminal values help to determine the meaning of human life, indicate what is especially important, significant, valuable for a person. Experimental testing of such a division, conducted under the leadership of V. A. Yadov, confirmed its rightness.

It is the terminal values that correlate with the so-called sense-forming motives (D. A. Leontyev), which, from his point of view, are crucial. The value based approach to the study of the peculiarities of the formation of consciousness of the individual, presupposes that all the phenomena of reality (including the actions of people) can be represented as a set of values, which expresses the individuals' subjective assessment of these phenomena from the standpoint of their necessity in meeting their needs and interests.

Hofstede (1980, 2001) surveyed values in over 100 different countries and came up with five basic value dimensions: Power Distance, Uncertainty Avoidance, Individualism, Masculinity/Femininity and Short-term vs Long-term Orientation [10].

Value orientations in the structure of the personality

His work too has sparked a great deal of further research and is the most studied values theory currently in use. Yet another influential values theory has been that of Schwartz (1992). From studies of values held in over 50 countries, he proposes 10 which manifest universally in individuals (Achievement, Benevolence, Conformity, Hedonism, Power, Security, Self-direction, Stimulation, Tradition, Universalism) and seven which appear across cultures (Affective Autonomy, Conservatism, Egalitarian Commitment, Harmony, Hierarchy, Intellectual Autonomy and Mastery) [10].

Some similarities between the Hofstede and Schwartz theories can be detected, and Smith and Bond (1998) suggest that as they overlap almost completely although they were derived using different methods, we are close to reaching a universally applicable theory of values.

It is clear from this that the interest in values measurement across cultures which was initiated by Kluckhohn and Strodtbeck continues to accelerate. We can use values both to study change and variation within a culture, and differences and similarities between cultures. Although the Kluckhohn and Strodtbeck theory was derived half-way through last century it has generated much further research, which has in turn generated new theories. Though their work on understanding of ourselves as human beings has been increased.

Value orientations of the person also have a complex hierarchical structure. Thus, for example, the authors of the well-known dispositional concept of the regulation of social behavior – V. Yadov, D. Uznadze – distinguished the following levels of disposition:

- elementary fixed instructions (arise on the basis of vital needs);
- attitudes (are formed on the basis of the needs of communication, which is carried out in a small group);
- socially-directed interest of the individual, according to a particular sphere of activity;
- value orientations which influence the behavior of the individual.

The realization of value orientation by a person depends both on the internal conditions (level of development of these psychological mechanisms) and external ones (social relations, economic, socio-political structure of society, its system of values, material and spiritual wealth, prospects of general development).

Orientation of the personality is determined not only by the value orientations, but also by such psychological formation as “personal sense”

(O. Leontyev), which is interpreted as the “reflection in the mind of the relation of the motive (activity) to the goal (action)”.

I. Kant laid the foundation to the problem of values, showing a significant difference between subjects of sensory experience and subjects which are above senses. The theory of I. Kant is characterized by the autonomy of moral values; morality exists in the mind and from it arises a goal which has an “absolute value” – the personality of each individual. Everything else is a relative value, a means of achieving the goal. However, the “value” has become the subject of study since F. Nietzsche introduced the principle of reevaluation of all values.

F. Nietzsche defined value as the highest amount of power which people can master themselves. He showed the difference between the values and principles of their organization in relation to different historical epochs and different human communities. According to V. G. Nesterenko, the same subject or the same event may or may not have any value, depending on the historical situation, and the interests of different groups of people. Value is a mixed, “optional” and, at the same time, a permanent, “mandatory” definition of the subject.

Next, after having defined the concept of “meaning” as a point of connection of person with the world, Nesterenko defines values as generalized meanings, regardless of the degree of their generalization [4].

5. Sociological and psychological aspects in the study of value orientations

In the sociological aspect, values are seen as regulators of the activity. For example, Bulgarian researcher of this problem, V. Momov, divided the values into existing, relevant and purposeful or cogitative, desirable and possible. Among the purposeful ones he distinguished values-ideals, values-desires and normative values.

Sociologists D. Jerry and J. Jerry define values as ethical ideals and basic beliefs as well as goals of an individual or society. They point out that this term is often used to identify the difference between scientific knowledge and “values”, especially, where “ethical” ideals, duty, etc. are not accepted as “scientific” or can become as such [5]. Also, to the problems of values or value orientations as well as personality orientation referred such psychologists as W. Wundt, K. Lewin, A. Meinong, J. Kreybig, B. Skinner, J. Rotter, S. Freud, A. Adler, K. Horney, E. Fromm, C. Rog-

Value orientations in the structure of the personality

---

ers, A. Maslow, G. Allport, V. Frankl, A. Rubinstein, O. M. Leontyev, B.H. Ananyev, D.M. Uznadze, L.I. Bozhovych, H.S. Kostiuk, V.M. Miasyshehev, L.S. Vyhotskyi, V.O. Yadov, I.S. Kon, B.D. Paryhin, H.M. Andreyev, V.S. Mukhina, O.O. Bodaleov, H.H. Dilihenskyi, F.Yu. Vasyliuk, B.S. Bratus, B.V. Zeiharnyk, D.O. Leontyev, O.H. Asmolov, etc.

Famous American psychologist Arthur Reber uncovers the term “value” in three meanings: in the first – as a quality or property of an object, which makes it useful and desirable. He draws attention to the pragmatic aspect that is conceived in this definition, meaning that the value of a subject is determined by its role in social interaction, however, in itself the one has no value.

The second characterizes value as an abstract and general principle in relation to behavioral patterns within a particular culture or society, which through the process of socialization is considered by the members of this society as significant. These are social values. They form central principles around which individual and social goals can be integrated. Classic examples are freedom, justice, education, etc.

The third interpretation of value relates to the sphere of economy. Value is a real cost of an item, which is determined by that what can be obtained for it in exchange for other goods or some means of paymeant, usually money. This meaning is combined with the first one and is very close to the meaning of term “usefulness”.

Classification of values is characterized by considerable diversity. In the philosophical and psychological literature is a description of such hierarchies of the main values as Dionysian, in the center of which is the convenience of life, comfort and consumption; Herculian – domination; Promethean – altruism; the Appolonien – cognition, art; Socratic – self-cognition, self-development and self-perfection.

In the Marxist tradition, values were classified in accordance with the level of social existence and social consciousness. According to this principle, in the 1960's a hierarchy of values was developed by V. P. Tugarinov who signed out that values are the benefits of the life and culture of a certain society or class whether reality or ideal. Moreover, he divides them into material, sociopolitical and spiritual. At this time there was a classification of values in relation to the person, to its needs and the appropriate division into subject values and values of consciousness or value of imagery. Austrian culturologist, psychologist and politologist W. Krauß systematizes once, as he writes, widely recognized and now forgotten values (“dishon-

ored ideals”) according to such scheme: basic or primary values, necessary and important for all people i.e. health, food, peace, security, warmth, love; secondary values are freedom, truthfulness, fullness of life, education, art, beauty, benefits, comfort, enjoyment of life; the highest values that make up the meaning of life are the following: help to one’s close surrounding, help a wider range of people, aestheticization of personal and the surrounding life, active participation in the development of civilization, cognition and contemplation, religious experience, God.

According to E. Fromm, valuable or boon is all that contributes to the development of human abilities and the maintenance of life. Having divided the values into two groups: official and factual, he emphasizes that both the first and the second have their structure and hierarchy in which certain higher values determine others as necessary conditions, correlates of its implementation.

E. Fromm points out that traditionally Divine authority was determined as a basis of values, based on revelation and is orientations of those who believe in the source of revelation, which in the Western tradition is God.

Among the models that do not recognize the Divine authority, E. Fromm notes the following:

1) the conception of complete relativism, which proclaims all the values as a private matter of everybody and which beyond the person have no grounds;

2) the conception of internal inherent values of society according to which the highest values and mandatory for each person are all the norms that contribute to the survival of this particular society. From this perspective, ethical norms are identical to social norms and social norms serve a perpetuation of any society with its dishonesty and contradictions;

3) the conception related to “biologically immanent values” are common to people and animals. Having signed out the weak sides of this conception E. Fromm emphasizes that “biologically immanent value systems” often lead to results directly opposite to the humanistic oriented system.

In the humanitarian and social literature, orientations are also classified ambiguously. Hence, Yu. Kozeletskyi referring to freedom of one of the main value splits the non-speculative division of people into those who are characterized by “guarded” and “transgressive” orientation. The first one is oriented on the values which ensure preservation of their life in statistic condition. Freedom of choice is not so important for them. The second one is oriented on freedom and art as the main values and individual power in order to improve welfare.

Value orientations in the structure of the personality

In the conception of human nature and character, developed by E. Fromm, the structure of the nature of adults according to their orientations is analyzed. He referred the Receptive, Exploitative, Hoarding and Marketing character types to unproductive orientations. The first is connected to the external source of amenities, to obtain the desired (material and spiritual), passively relying on other people, personal authority. The second orientation, like Receptive, is based on the feeling that the source of all amenities is externally, but nothing can be created for itself. The difference between the first two orientations is that the exploitative type does not expect to receive anything from others for granted, but by using power or cunning to them. It extends to all sphere of action. Hoarding orientation comes from the feeling that nothing new can be taken from the outside world, all can be gained by frugality and greediness. Moreover, E. Fromm names Marketing orientation such orientation (character type) towards the formation of the person features that are in demand in others, it is important the ability to present oneself as an appropriate commodity.

Each of the first three orientations has one common feature – one of the forms of human guidance, and dominating in a person is specific for it, and characterizes the personality. Market orientation is characterized by the variability of the guidelines which forms a single permanent feature of this orientation.

E. Fromm emphasizes that all orientations have their place in human life, and the domination of one or another depends to a greater extent on the peculiarities of the culture in which a person lives. He puts forward the hypothesis that social conditions contribute to the predominance of certain orientations. The meaning of the analysis of the connection between the orientation of a person and the social structure is ambiguous: first of all, it helps to understand some of the most important factors in the formation of character, secondly, it uncovers the role of specific orientations as powerful emotional factors, action of which needs to be known in order to understand the functioning of society.

Taking into consideration the general recognition of culture influence on personality, E. Fromm signs out that not only the impact of cultural models and social institutions, but “pressing” of an individual according to the pattern of relationship, accepted among people.

Fruitful orientation according to E. Fromm or productive in accordance with H. Blum is characterized by the ability of person to use its powers and

implement the opportunities laid into it. It is an orientation on freedom and independence, activity, wisdom and art, love as care, responsibility, respect and knowledge, self-cognition and self-implementation.

The analysis of psychological scientific literature on problems of value orientations in the mid 90's is most fully done in the dissertation research of A. L. Svetlichnyi and N. I. Frolova. The authors emphasize the diversity of approaches to the definition of the concepts of "value" and "value orientation", analyze the disclosure of problems of values in indigenous psychology. Particular attention A.L. Svetlychnyi paid to paradigms of such scholars as V.O. Yadov, I.O. Martyniuk, B.S. Bratus, H.Ye. Zaleskyi, F.Yu. Vasyliuk. His analysis of value orientation research in foreign psychology has critical nature.

Having researched the psychological aspect of the system transformation of value orientations at the breakthrough stages of the society development, N.I. Frolova emphasizes that in the works of G. Allport, Ph. Vernon, G. Lindzey and other foreign authors it is highlighted the role of personal interests in the process of forming its value orientations and the role of social factors in this process is underestimated. She determines value orientation according to H.Ya. Holovnykh as a means of differentiating by individual of surrounding world objects in keeping with its significance [3].

A modern researcher of student youth value orientation M.V. Shevchuk devoted a special section to scientific-theoretical analysis of values and value orientations studying problems. Having analyzed the views on values and value orientations by such scholars as M. Yo. Boryshevskyi, O. H. Zdravomyslov, D.A. Leontyev, Ye.F. Mayorova, Ye.A. Podolska and appropriate provisions of attitude theory by D.M. Uznadze, as well as orientation by O.M. Leontyev and S.L. Rubinshtein, she concluded that investigating of value-based sphere is based on the provisions of attitude theory by D.M. Uznadze, theory of "relations" by V.M. Miasyshchev, as well as activity theory by O.M. Leontyev. M.V. Shevchuk distinguishes value as one of the form of social relation, as notion that establishes positive or negative meaning of appropriate subject or phenomenon and value orientation is a relatively stable orientation of personality needs to certain group of values.

In the first half of the 80's a detailed research was conducted by Ukrainian sociologist V.L. Ossovskyi. The term "value orientation" is complemented by the term "value", he concentrates on its dynamic aspect. In this function the term "value orientation" serves for:

Value orientations in the structure of the personality

---

1) the highlighting of a certain higher (terminal, in accordance with the terminology of M. Rokeach) values, according to the state of social experience;

2) the interpretation of this higher value, specific to a particular society;

3) the establishment around this value a complex of relatively coherent values; 4) emphasizing the most important features of these values.

Thus, value orientation serves as a tool for studying values, a specific understanding of their motivational and systemic force, the prevailing tendencies of social assessment, its standards. After analyzing various approaches to defining the content of the concept of “value” within the limits of sociological and philosophical conceptions, the author highlights two aspects of its existence as a social phenomenon. The first one he calls “values-norms”, and the second “values-objects”. The first is the existence of values as elements of culture that guarantee, provide the interest of society or its subsystems (groups, layers, social categories, etc.). The second is the existence of values as objects of interest of individual subjects.

6. System of value orientations of the person

The definition formulated by V.Ye. Khmelko is the most substantiated in modern Ukrainian sociological literature. According to the dispositional conception of V.O. Yadov, the value orientations of the personality are personal orientations concerning human, national, class, professional, etc. values. Those are permanent dispositions that control the general direction of person activities towards such values and other high-value social objects; as well as, the higher level elements of the dispositional structure of individual orientation. The levels of value orientations and their subsystems such as cognitive and emotional ones are discovered herein.

A Russian psychologist S. S. Bubnova distinguishes three hierarchical levels in the system of a person value orientations. To the first level she refers abstract, the most generalized spiritual, social and material values. The spiritual ones are divided into cognitive, aesthetic, humanistic, etc. The social values are distinguished into values of social honor, social achievement, social activity, etc. From the author’s point of view, the second level consists of the values that are fixed in life-sustaining activity and manifests as person features; the third level are presented with the specific ways of person behavior as means of implementation and fixation of values-features. Moreover, this theoretical model is based on B. F. Lomov point of

view, according to which value orientations as any psychological system can be imagined as multidimensional dynamic space, each dimension of which corresponds to certain kind of social relations and for each individual is important (or has sense) to a different degree.

A modern Ukrainian psychologist I.D. Bekh uses the notion of “personal values” for the psychology of personality description, it reflects the fact that subject is involved in social contacts and relations, he interprets a person as a sociocultural reality. More precise notion of “personal values” is connected to the ability of certain individuals to accept social values, therefore, becoming meaningful, where particular objects, events, phenomena, etc. acquire a special sense for a person. Furthermore, the author emphasizes that it acts as normilized formations such as orders or interdctions, which indicate indispensable, necessary or desirable behavior as an ideal or a role model. According to the goals of educational psychology, I.D. Bekh proposes to understand under the personal values of human being the conscious, sense bearing formations of personality and explains the essence of personal sense.

Since the beginning of the 60s, in the foreign psychology, the theoretical and methodological paradigm by F. Kluckhohm and F. Strodbeck’ was very respected. On the basis of their definition, the value orientations are difficult, definitely grouped principles that provide cohesiveness and directivity to a variety of motives of human thinking in common human problems solving. They distinguish five main problems that are common to all people, but are solved within a particular culture in terms of its basic values. These are the following problems:

- 1) the attitude towards human nature;
- 2) the attitude of person towards supernatural world;
- 3) the attitude of person towards time;
- 4) the direction of human activity;
- 5) the attitude of person towards other people.

M.F. Holovatyi formulates such a definition that value orientations (or rarely – preferences) are a certain set of hierarchically connected values, which direct life activity. As we can observe, everything comes to the needs of human being, simple usefulness. And here values and value orientation are identified. Generally, as it was signed out by M.S. Yanytskyi, theoretical concepts of the second half of the twentieth century, first of all, the domestic tradition, clear up the psychological nature of values through such practically identical notions as “value orientations of the personality” and “personal val-

Value orientations in the structure of the personality

---

ues” which are differentiated, essentially, only by referring to values more of a motivational or sense bearing sphere. However, Aristotle introducing into philosophical thought the term “valued”, referred to it such “divine” notions as soul and mind whereas praises includes estimated boon and boon-opportunities which can be used for good and evil. Consequently, he distinguishes those entities that now are called values and value orientation.

According to F.Yu.Vasyliuk, the value is neither a subject of person’s desire or need nor a motive which always belongs to someone. Firstly, the value can be common “our” and secondly, in the intrapsychic space, inside the personality, it performs not differentiating but integrating, collecting “evaluating” functions. The value is constant, stable and oversituational. In addition, it is often an invisible magnetic pole. The source of value is internal. Moreover, it is objective. An encountering with value requires constant renewable effort.

7. Conclusions

A notion of “value orientations” is closely connected with a notion of “value”. The categories of “value” and “value orientations” are common to philosophy, sociology, psychology and other humanitarian as well as social sciences. Naturally, there is no single definition and can not be, because each science researches its aspect of values and value orientations.

There are five main types of interpretation of the concept of value orientations: as a personality orientation; as a need; as an individual experience of social life; as an intrapersonal formation; as a source of conscious activity and behavior.

An individual system of values has a hierarchical structure. Along with other factors, the values predetermine the formation of a dispositional system of personality.

Expressing certain qualities of an individual, value orientation at the same time is also a means of realizing certain social goals. Normative and value approach to studying the social and political mentality of society comes from E. Durkheim, T. Parsons, M. Weber, A. Marshall, V. Pareto. For many years, this problem was dealt with by American scholars W. Thomas, F. Znaniecki, J. Mead. They are based on the notion that the determining force of development and transformation of society is the divergence of goals and interests of people or certain relevant groups. The weakening of common beliefs and feelings threatens the disintegration of society, its collapse. Hence, the value orientations are a broad system of personality

value attitudes, therefore, it manifests as a selective-better attitude not to individual objects and phenomena but to its totality, meaning to express the general orientation of the individual on certain types of social values. Value orientations develop in goals, ideals, interests, life plans, principles. Furthermore, it is the formation of ideological and target plan, as well as the general line of human life. It finds its manifestation in verbalized programs and the real behavior of people.

To sum up, we consider that the system of person value orientations is the component of the external world in the structure of the personality, the constituent of the personality continuity; the indicator of what can be expected from the individual. One can judge about the socio-political position and spiritual world of the person by looking at what goals he/she is going to achieve.

Thus, the value orientations are a psychological formation; the main maxim in the structure of the personality, an individually integrated part of the spiritually universal principles.

The studying the role of value orientations in the conditions of the transformation of Ukrainian society will become our further scientific research.

References:

1. Artyukhova, Yu. V. (1999). Values and upbringing. *Pedagogy*, 4, 117-121.
2. Bratus, S. B. (1981). To the Study of the Semantic Sphere of Personality. *Vestnik MSU. Series "Psychology"*, 14, 43-48.
3. Voloshyna, N. V., Bondar, I. V., & Shakib, O. V. (2017). Value orientations of modern leaders in the conditions of transformation of Ukrainian society. *Scientific Herald of Kherson State University. Series "Psychological Sciences"*, 3 (1), 51-56.
4. Voytyuk, D. K. (2004). The influence of reflection on the formation of a person's psychological readiness for professional activity: disser. ... PhD. Novosibirsk. 255 p.
5. Gavrilyuk, V. V. (2002) Dynamics of value orientations in the period of social transformation (generic approach). *Sociological research*, 1, 96-105.
6. Zdravomyslov, A. G. (1986). *Needs. Interests. Values*. Moscow.
7. Parygin, B. D. (2005). Studying the value orientations of the personality. *Problems of Personality*. Moscow.
8. Slotina, T. (2008) *Personality Psychology: Textbook*. St. Petersburg: Peter.
9. Makeyev, S. O. (Ed.). (2008). *Sociology: Teaching manual*. (4th ed.) K.: Co "Knowledge", KOU.
10. Hills, M. D. (2002). Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory. Retrieved from <https://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol4/iss4/3>
11. Szacki, J. (1983). *The history of sociological thought*. – Warsaw: PWN.
12. Thomas, W., & Znaniecki, F. (1918-1920). *The Polish peasant in Europe and America*. Boston.

DESIGN OF A MODEL OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE FORMATION OF THE PHYSICAL THERAPY SPECIALIST IN THE PROFESSIONAL PREPARATION SYSTEM

ПРОЕКТУВАННЯ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦЯ З ФІЗИЧНОЇ ТЕРАПІЇ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Voloshko Larisa¹

Boyko Galina²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_9

Abstract. The article is devoted to the development and theoretical substantiation of the integrative model of the formation of professional competence of the future physical therapists in the conditions of a modern institution of higher education, as well as the elucidation of the structure of their professional competence. The purpose of the study is to develop an integrative model for the formation of professional competence of the future specialists in physical therapy on the basis of personal and professional approaches. The object of research is the process of formation of professional competence of higher education graduates studying under the educational-professional program “Physical therapy, ergotherapy”. The subject of the study is the content and structure of the integrative model of the professional competence of the future specialists in physical therapy.

The methodological basis of the research consists of: at the philosophical level: the positions of the general theory of systems and synergetics, at the scientific and methodological level: the multilevel concept of methodological knowledge, the position of the theory of modeling, methodological principles of the theory of communication with practice; at the scientific

---

¹ Ph. D. (Pedagogic), Associate Professor, Associate Professor of Physical Education, Sport and Human Health Department, Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University, Ukraine

² Doctor of Sciences (Pedagogic), Professor, Head of the Department of Physical Rehabilitation and Physical Education, Poltava Institute of Economics and Law, Ukraine

ic-pedagogical level: the principles of the didactics of higher education, the philosophy of continuing education.

As a result of the study, the theoretical content of the main definition of the “professional competence” of the future specialists in physical therapy research is revealed. A component analysis of the professional competence of the future specialists in physical therapy as an integral characteristic was carried out, its properties (polystructural, polyfunctionality, differentiation) were highlighted, features of its main components – professional and general competency were defined. On the basis of personal and professional approaches, an integrative model for the formation of professional competence of the future specialists in physical therapy is developed and scientifically substantiated, which includes two interrelated components: a model of the profession of a specialist in physical therapy and a model of the vocational training of students. The components of the first component (namely: micro-models: professional environment, physical therapist as a subject of activity, professional activity) characterize respectively: object, subject, methods, means, procedures, conditions and result of professional activity; personality of a specialist as a carrier of a professional I-concept; functional aspect of different types of professional activities.

In the structure of the second component hierarchically dependent on the first, three blocks are distinguished: features of professional training of students (functional and technological unit), socio-psychological features of students (personal unit), provided for professional interaction (adaptation block), which reveal the specifics of training and professional training students, the purpose, forms, methods and means which are aimed at forming a high level of their professional competence.

The article also summarizes the content of the professional, social, production and social work of physical therapy specialists, describes the features of the main types of professional activity: rehabilitation, physical education, preventive, recreational, organizational, psychological and pedagogical. The specifics of the performance of professional functions in the rehabilitation and health industry on the stereotyped, diagnostic and heuristic levels of complexity are determined. It is noted that professional activity of specialists in physical therapy is carried out on the principles of rehabilitation philosophy, which is based on respect to a person, providing him with a full spectrum of possibilities, despite the presence of any functional disorders or restrictions.

1. Вступ

Цінність здоров'я та якості життя в свідомості населення, значний попит на реабілітаційні послуги в Україні та світі актуалізують проблему підготовки відповідних фахівців галузі охорони здоров'я – фахівців з фізичної терапії. Актуальність дослідження формування професійної компетентності фізичних терапевтів зумовлена розпачатою реформою в системі охорони здоров'я України, модернізацією нормативно-правової бази діяльності цих фахівців. Зокрема, постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266 затвердила підготовку здобувачів вищої освіти спеціальності 227«Фізична терапія, ерготерапія», яка була перенесена до галузі 22 «Охорона здоров'я». Наказом МОЗ України від 07.11.2016 р. № 1171 було внесено зміни до кваліфікаційної характеристики фізичного терапевта. Водночас подальше становлення спеціальності в Україні супроводжується активним обговоренням проблем методологічного, практичного та професійно-прикладного характеру. Задоволення запиту та вимог суспільства до нової професії «фізичний терапевт» покликані сприяти нові моделі підготовки таких фахівців з позиції компетентнісного підходу.

Результат професійної підготовки майбутніх фахівців з фізичної терапії, рівень їхньої професійної компетентності залежить від конструктивності запропонованої моделі, забезпечення організаційно-педагогічних умов її успішної реалізації в умовах сучасного закладу вищої освіти. Отже, *мета дослідження* полягає в розробці інтегративної моделі формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії, яка може бути реалізована в умовах сучасного закладу вищої освіти. Досягнення мети передбачає вирішення науково-дослідницьких *завдань*: виявити специфічні особливості професійної діяльності фахівця з фізичної терапії у системі «людина – людина»; проаналізувати специфіку навчально-професійної підготовки здобувачів вищої освіти спеціальності «Фізична терапія» в аспекті адекватного моделювання предметного та соціального змісту передбаченої професійної діяльності; розробити та науково обґрунтувати інтегративну модель формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії.

Методологічну основу дослідження становлять: положення загальної теорії систем (В. Афанасьєв, Е. Юдін т. ін.) і синергетики (І. Пригожин, О. Князева, С. Курдюмов), положення теорії моделю-

вання (Б. Глинський, Б. Грязнов, Л. Фрідман т. ін.); методологічні принципи зв'язку теорії з практикою (Е. Газрі т. ін.); теоретико-методологічні обґрунтування професійної освіти й прогнозування її розвитку (В. Андрущенко, О. Аніщенко, М. Євтух, І. Зязюн, Н. Ничкало, Л. Лук'янова т. ін.); принципи дидактики вищої школи (А. Алексюк, Ю. Бабанський, В. Бондар, С. Вітвицька т. ін.); організаційно-педагогічні аспекти професійної підготовки майбутніх фахівців з фізичної реабілітації (В. Кукса, Ю. Лянной, О. Міхєнко, В. Мухін, Л. Сущенко).

Логіка дослідження зосереджена в загальній гіпотезі про те, що процес формування професійної компетентності фізичних терапевтів у закладах вищої освіти буде успішним, якщо інтегративну модель формування їхньої професійної компетентності побудувати на основі обґрунтованих теоретико-методологічних засад відповідно до особистісно орієнтованої парадигми професійної освіти.

2. Категоріально-понятійний апарат дослідження

Узагальнення теоретичних основ формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії, як представників соціономічних професій, у педагогіці професійної освіти вимагає уточнення змісту ряду ключових понять дослідження. Під професійною компетентністю майбутнього фахівця з фізичної терапії ми розуміємо інтегральну професійно-особистісну характеристику, яка виявляється у певній системній організації професійної самосвідомості, володінні фаховими знаннями, уміннями й навичками, відповідними професійно значущими особистісними якостями, досвідом їх удосконалення, що в сукупності забезпечує успішне виконання професійних функцій у соціально визнаній і зафіксованій суспільством сфері реабілітаційно-оздоровчої діяльності. Професійну компетентність фахівця з фізичної терапії ми характеризуємо у вузькому та широкому розумінні.

У вузькому розумінні – це стійка особистісно-професійна характеристика фахівця, що включає три компоненти: когнітивний – професійні знання; операційно-процесуальний – спеціальні вміння та навички – володіння технологіями (методиками) фізичної терапії з використанням різних методів і засобів відновлюючого впливу; аксіологічний – інтеріоризовану систему професійних цінностей реабілітаційної діяльності, професійно значущі особистісні якості. Професійна компетентність фахівця з фізичної терапії може бути представлена як

Design of a model of the professional competence formation of the physical...

функція, залежна від множини окремих компонентів: $ПК = f(ПК_K, ПК_O, ПК_A)$, де: ПК – професійна компетентність; $ПК_K, ПК_O, ПК_A$ – окремі параметри цієї інтегральної характеристики: відповідно когнітивний, операційно-процесуальний, аксіологічний компоненти.

У широкому розумінні – це усвідомлення та дотримання фахівцем норм професійної діяльності у реабілітаційно-оздоровчій галузі як умова успішного функціонування у суспільстві нового соціального інституту фізичного терапевта.

Фізична терапія як процес передбачає застосування з лікувальною та профілактичною метою фізичних вправ і природних факторів у комплексному процесі відновлення здоров'я, фізичного стану та працездатності хворих та інвалідів (В. М. Мухін). Фізична терапія спрямована на покращення якості життя та функціонування людини в потенційно можливих межах, застосовуючи методи профілактики та реабілітації [4]. В умовах масової комерціалізації сфери реабілітаційно-оздоровчих послуг визнання людини як однієї з найвищих цінностей вимагає здійснення професійної діяльності фахівця з фізичної терапії на принципово нових засадах – гуманності, толерантності, емпатії до іншої людини. У зв'язку з цим важливою умовою професійного становлення майбутніх фахівців, сфера діяльності яких концентрується в системі «людина – людина», на нашу думку, є усвідомлення ними необхідності змін власного внутрішнього світу, постійного творчого професійного самовдосконалення [2].

Формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії розглядається як цілеспрямований процес розвитку професійної та загальної культури, професійної ерудиції, професійно значущих якостей і здібностей здобувачів вищої освіти у ході опанування циклу загальної та професійної підготовки за освітньо-професійною програмою «Фізична терапія».

Моделювання процесу формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії вимагає врахування таких положень. По-перше, професійна компетентність повинна розглядатися як умова успішної соціалізації випускника, тому що рівень її сформованості дозволяє спрогнозувати ефективність виконання ним професійних і соціальних функцій, комфортність перебування в суспільстві.

По-друге, результати діяльності фахівця з фізичної терапії, як у більшості професій типу «людина – людина», пов'язаних з інтенсивними контактами з людьми, мають переважно внутрішній, функціо-

нальний характер, тобто залежать від його особистісних якостей і здібностей. Поряд із цим в умовах сучасного ринку праці вимоги до рівня фахових знань не відмінюються, а, навпаки, підвищуються. Отже, завдання оволодіння методами та засобами реабілітаційної діяльності набуває вигляду задач формування професійно значущих особистісних якостей студентів, їхньої успішної реалізації у конкретних умовах професійної діяльності.

По-третє, у даному випадку класична дидактична тріада «знання, вміння, навички» фахівця є критерієм вузько нормативної діяльності, його «вузької» компетентності. Передбачаємо, що без урахування особистісно-професійної позиції студента неможливо визначити рівень його компетентності, оскільки професійна позиція фахівця – це не лише результат професійної підготовки, а й рівень розвитку його професійної самосвідомості, самооцінки, професійно значущих особистісних якостей і здібностей. Тому професійна компетентність повинна розглядатись у взаємодії процесуально-діяльнісного та індивідуально-особистісного аспектів з позиції теорії систем.

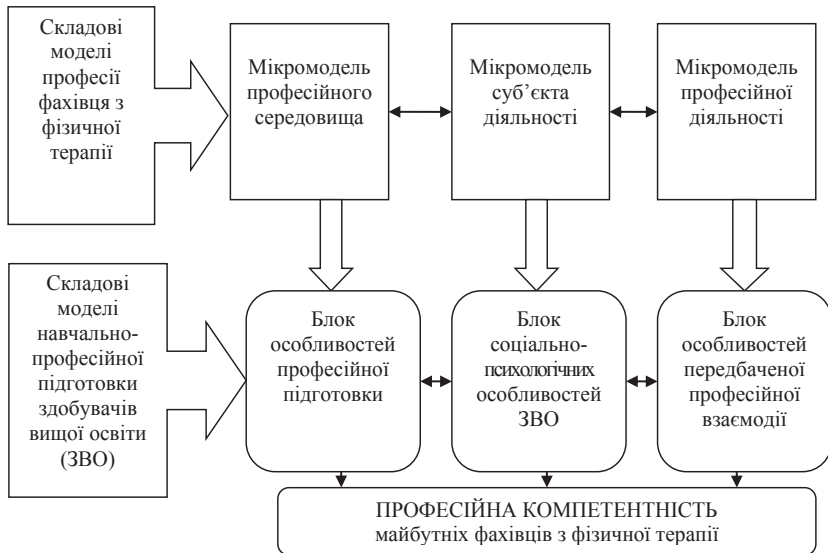
3. Інтегративна модель формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії

Розробка моделі формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії здійснювалася з дотриманням принципів теорії систем, наукових підходів до побудови моделей у психолого-педагогічних дослідженнях [5]. Морфологічний принцип системології вимагає з'ясування структури професії фахівця з фізичної терапії як цілісної системи, визначення її складових, їх призначення, взаємозв'язків між ними. Функціональний принцип потребує вивчення умов, в яких формується професійна компетентність майбутніх фахівців з фізичної терапії. Застосування цих принципів дозволило розробити інтегративну модель формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії.

Методологічною основою інтегративної моделі формування професійної компетентності фахівців з фізичної терапії виступає морфологічний підхід системного та цілісного розуміння об'єкта вивчення. Провідною ідеєю при конструюванні інтегративної моделі професійної компетентності фахівців з фізичної терапії є ідея системності, що синтезує професіографічний та особистісно-суб'єктний підходи.

Design of a model of the professional competence formation of the physical...

Презентована інтегративна модель має складну ментальну структуру, є поліструктурною, оскільки в її основі сконцентровано розгляд двох взаємопов'язаних складових: моделі професії фахівця з фізичної терапії та моделі навчально-професійної підготовки здобувачів вищої освіти (рис. 1).

Рис. 1. Інтегративна модель формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії

Перша складова інтегративної моделі – модель професії фахівця з фізичної терапії – складається з трьох взаємопов'язаних компонентів, кожен з яких, у свою чергу, багатофункціональний та має складну будову. У зв'язку з цим до них застосовано термін «мікромоделі»: мікромодель професійного середовища; мікромодель фахівця з фізичної терапії як суб'єкта діяльності; мікромодель професійної діяльності.

Модель професії фахівця з фізичної терапії, розгляд взаємозв'язків її компонентів стає засобом комплексного аналізу різних аспектів діяльності майбутніх фахівців. Вона має прогностичний характер й уможливорює обґрунтування педагогічних умов ефективного формування їхньої професійної компетентності.

Мікромодель професійного середовища характеризує професію фахівця з фізичної терапії як цілісну систему, що включає суб'єкт, об'єкт, методи, засоби, процедури, умови, продукт (результат) професійної діяльності.

Суб'єктами професійної діяльності фахівця з фізичної терапії виступають люди різного віку та статі або малі групи людей, які потребують комплексної реабілітаційної допомоги. Професійна взаємодія фахівців з фізичної терапії розгортається у різних площинах: безпосередньо з пацієнтом, який потребує реабілітаційного втручання; та одночасно з колегами (лікарем, психологом, педагогом, соціальним працівником, ерготерапевтом, психотерапевтом, логопедом, сестринським персоналом, родичами хворого), що формують своєрідну міждисциплінарну команду. Таку професійну взаємодію ми характеризуємо як ієрархічно організовану систему інтеграції зусиль взаємодіючих суб'єктів, що забезпечує цільову спрямованість спільних дій на досягнення позитивних результатів фізичної та соціальної реабілітації [1].

Вплив методів і засобів фізичної терапії з метою відновлення стану здоров'я пацієнтів розглядається як об'єкт професійної діяльності фахівця з фізичної терапії. До основних методів професійної діяльності фахівця з фізичної терапії відносяться: лікувальна фізична культура, фізіотерапія, масаж, кліматотерапія, працетерапія, механотерапія. Їх практичне застосування забезпечується наступними засобами: фізичними вправами, технічними приладами та апаратами, тренажерами різних класів, обладнанням фізкультурно-спортивних споруд тощо.

Процедура професійної діяльності фахівця з фізичної терапії, як спосіб досягнення бажаного результату, здійснюється у вигляді реалізації комплексних програм реабілітації пацієнтів різних нозологій із застосуванням різноманітних методів і засобів відновлюючого впливу.

Умови професійної діяльності фахівця з фізичної терапії можуть бути віднесені до двох груп: виробничі – оснащення приміщень, обладнання фізкультурно-спортивних об'єктів, ергономічність оточуючого простору з точки зору його функціональності, дотримання необхідних санітарно-гігієнічних умов для проведення масажу, занять лікувальною фізичною культурою, фізіотерапевтичних процедур; соціальні – пов'язані з активними міжособистісними стосунками в системі «людина – людина», основними з яких є «фізичний терапевт – пацієнт».

Design of a model of the professional competence formation of the physical...

Результат професійної діяльності фахівця з фізичної терапії – відновлення стану здоров'я пацієнта – в умовах, коли неможливо наперед алгоритмізувати все різноманіття професійних ситуацій, безпосередньо залежить від людського фактора, тобто від особистісних якостей і здібностей фахівця.

Мікромодель професійної діяльності фахівця з фізичної терапії характеризує особливості професійно спрямованої взаємодії у сфері «людина – людина», специфіку застосування конкретних оздоровчо-реабілітаційних технологій і методик.

Мікромодель фахівця з фізичної терапії як суб'єкта діяльності відображає цілісну систему професійно значущих особистісних якостей і здібностей спеціаліста як носія професійної Я-концепції, професійних норм, правил, традицій, етики, цінностей, культури, що характерні для даної професії як соціально визнаного інституту.

Друга складова інтегративної моделі – модель навчально-професійної підготовки здобувачів вищої освіти, які навчаються за освітньо-професійною програмою «Фізична терапія», – складається з трьох взаємопов'язаних блоків, що є ієрархічно залежними від розглянутих вище компонентів моделі професії фахівця з фізичної терапії: блок особливостей професійної підготовки студентів (функціонально-технологічний); блок особливостей передбаченої професійної взаємодії (адаптаційний); блок соціально-психологічних особливостей студентів (особистісний).

Навчально-професійна підготовка майбутніх фахівців з фізичної терапії розглядається як цілісна динамічна система, мета, зміст, структура, методи та засоби якої спрямовані на формування високого рівня професійної компетентності випускників.

Перший блок – блок особливостей професійної підготовки здобувачів вищої освіти за освітньо-професійною програмою «Фізична терапія» (функціонально-технологічний блок) – відображає особливості застосованих професійно-освітніх технологій, умов їх реалізації в процесі навчально-професійної підготовки студентів. Зокрема, це стосується: 1) змісту навчання, його обов'язкової та вибіркової частин, сформованих відповідно до вимог освітньо-професійної програми; 2) дотримання структурно-логічного взаємозв'язку між навчальними дисциплінами, розподіленими за різними циклами підготовки; 3) організаційно-методичних умов реалізації інтегративно-диференційова-

ного підходу до структурування змісту циклу дисциплін професійної підготовки; 4) рівня методичної та психолого-педагогічної підготовки викладачів закладів вищої освіти (використання інноваційних педагогічних та інформаційних технологій, передового досвіду, результатів науково-дослідної діяльності тощо); 5) методичних традицій та уподобань викладачів профільних кафедр, що забезпечують викладання професійно орієнтованих дисциплін; 6) рівня матеріально-технічного забезпечення навчального процесу закладу вищої освіти. Визначені особливості повинні бути враховані в процесі розробки технології формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії.

Навчально-професійна підготовка майбутніх фахівців з фізичної терапії повинна бути спрямована на скорочення розриву між модельними характеристиками фахівця, що вимагає професіограма (модель професії), та реально існуючими якостями студентів, реалізацію найбільш оптимального співвідношення між ними. Саме такий підхід забезпечить особистісно орієнтовану професійну підготовку майбутніх фахівців з фізичної терапії, формування високого рівня їхньої професійної компетентності.

Другий блок – блок особливостей передбаченої професійної взаємодії (адаптаційний блок)– спрямований на формування творчої суспільно-професійної позиції, індивідуального стилю діяльності студентів і розкриває наступні специфічні особливості реабілітаційно-оздоровчої діяльності, що реалізуються в сфері «людина – людина».

1. Професійна діяльність фахівців з фізичної терапії характеризується високим рівнем відповідальності за життя та здоров'я пацієнтів. Вона відбувається в умовах динамічних міжособистісних відносин, підвищеного емоційного вигорання, співпричетності до чужого горя, переживань, стресових чинників тощо. 2. Фізична терапія відрізняється від інших видів реабілітації специфікою застосованих методів і засобів, де головною діючою особою виступає фізичний терапевт, який лише в умовах довірливих стосунків і взаємопорозуміння з пацієнтом здатен реалізувати індивідуально підібрану для нього програму реабілітації. 3. Здійснення реабілітаційної діяльності пов'язано з роботою в мультидисциплінарній команді та необхідністю постійних міжособистісних контактів із колегами, лікарями, ерготерапевтами, психологами, соціальними працівниками, послуги

Design of a model of the professional competence formation of the physical...

яких можуть надаватися пацієнтам реабілітолога одночасно або послідовно. 4. Реабілітаційно-оздоровчі послуги надаються пацієнтам різного віку та статі, із різними захворюваннями, специфіка яких впливає на спосіб їхнього життя, відношення до роботи, до оточуючих людей, самого себе.

Отже, навчально-професійна підготовка майбутніх фахівців з фізичної терапії повинна бути спрямована на формування спеціальних процесуальних умінь, які б підвищили результативність виконання професійних функцій у системі «людина – людина». Студенти повинні усвідомити можливість впливу міжособистісної взаємодії на ефективність професійних дій фахівців. У зв'язку з цим однією з педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії визнано групову навчальну діяльність студентів. Передбачаємо, що групову навчальну діяльність, багато раз застосована в освітньому процесі, забезпечить оптимальні умови розвитку суб'єкт-суб'єктних відносин, професійно значущі зміни соціально-психологічних якостей студентів, що якомога краще відповідають вимогам обраного фаху.

Третій блок – блок соціально-психологічних особливостей студентів (особистісний або персональний блок) – включає професійно значущі особистісні якості, здібності, процесуальні вміння студентів, детерміновані специфікою прогнозованої професійної взаємодії у системі «фізичний терапевт – пацієнт», що визначають стійкі особливості професійної поведінки.

4. Компоненти професійної компетентності фахівців з фізичної терапії

Фахівець з фізичної терапії, як основний суб'єкт реабілітаційної діяльності, поряд із наданням реабілітаційно-оздоровчих послуг, повинен уміти мотивувати пацієнта на здоровий спосіб життя та попередження захворювань, сприяти руйнації стереотипів, пов'язаних із хворобою, вибору способів оптимістичного реагування на тимчасову непрацездатність або тривалу інвалідність [3]. У зв'язку з цим, на нашу думку, посилюються вимоги до соціально-психологічної компетентності майбутніх фізичних терапевтів, яка повинна корелювати з психологічним ефектом процесу фізичної терапії. Правомірність такої позиції знаходить підтвердження в тому, що в етіології та перебігу

багатьох хвороб науковці та лікарі-практики, як правило, виділяють психологічний компонент.

Соціально-психологічна компетентність, як один із компонентів професійної компетентності, полягає у сформованості сукупності процесуальних умінь, індивідуально-психологічних здібностей студентів, що є суб'єктивними умовами успішного виконання професійних функцій у системі «людина – людина». Вони можуть бути віднесені до таких чотирьох груп.

1) Комуникативні: дотримання етичних норм і конфіденційності; гнучкість у спілкуванні, відсутність упередженості; вміння слухати, встановлювати зворотний зв'язок, зацікавити співрозмовника, виражати повагу до його позиції; готовність надати кваліфіковану пораду та рекомендації, вміння передавати валеологічну інформацію, мотивувати на здоровий спосіб життя; зрозумілість мови, доцільне використання словникового запасу спеціальної та загальної лексики, експресивність спілкування (звернення до позитивно налаштовуючих прикладів із життя, доцільний прояв почуття гумору). Передбачаємо, що рівень розвитку комуникативних умінь визначає успішність професійної адаптації молодого спеціаліста на початковому етапі його професійної кар'єри та є одним із факторів підвищення його конкурентоспроможності.

2) Інтерактивні: орієнтація на конструктивні партнерські відносини, відношення до пацієнта як до активного учасника реабілітаційного впливу, відсутність реакцій ігнорування іншої людини, емоційна гнучкість, вміння переконувати пацієнта, мобілізувати його зусилля та віру, виявляти до нього повагу, гуманність, ввічливість, уважність, доброзичливість, спостережливість, тактовність, здатність уникати та долати міжособистісні конфлікти, стійкість по відношенню до психологічного тиску, високий рівень емоційного та вольового самоконтролю.

3) Перцептивно-рефлексивні: адекватна особистісна та професійна самооцінка, адекватний рівень домагань, толерантність, емпатичність, ідентифікація з іншою людиною, саморефлексія, підвищений рівень професійної відповідальності.

4) Самопрезентативні: вміння створювати клімат довіри до власної особистості, вдосконалювати власні способи взаємодії з оточуючими людьми, самостійно знаходити ефективні рішення в складних ситуа-

Design of a model of the professional competence formation of the physical...

ціях, планувати дії, спрямовувати їх на досягнення мети; віра у власні сили; оптимізм; зростання стійкості в конкурентних умовах сучасного ринку праці.

Іншими компонентами професійної компетентності фахівців з фізичної терапії, на нашу думку, є:

- методична (організаційно-технологічна) компетентність – володіння різними методами та засобами фізичної терапії на основі ґрунтовних знань фізіологічних і біохімічних аспектів функціонування органів і систем організму людини, вміння складати комплексні програми реабілітації для хворих різних нозологічних груп та коригувати їх у разі необхідності;

- інформаційно-аналітична компетентність – володіння сучасними інформаційними технологіями, розуміння сфери їх застосування, вміння критично аналізувати отриману інформацію;

- дослідницька компетентність – володіння сучасними науковими методами досліджень у галузі охорони здоров'я;

- управлінська компетентність – володіння методами, прийомами управління діяльністю суб'єктів реабілітації, самоуправління власною професійною діяльністю;

- валеологічна компетентність – володіння сучасними валеологічними практиками (самомасажем, дієтотерапією, аромотерапією, аероіотерапією, апітерапією, різними методиками закаливання тощо), вміння будувати програму здорового життя з використанням валеологічних засобів, з урахуванням індивідуальних особливостей людини;

- освітня компетентність – усвідомлена здатність до професійного та особистісного саморозвитку, цілеспрямованого удосконалення професіоналізму;

- правова компетентність – володіння нормативно-правовою базою, що діє в галузі охорони здоров'я;

- психолого-педагогічна компетентність – володіння знаннями з психології особистості, прийомами психолого-педагогічного менеджменту; володіння культурою публічних та міжособистісних відносин, культурою організації колективної праці;

- культурна компетентність – знання особливостей національних культур різних груп населення (звичаїв, стилю життя, харчових уподобань тощо), що можуть бути використані в реабілітаційній практиці.

Слід підкреслити, що формування окремих компонентів професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії здійснюється засобами усіх навчальних дисциплін, віднесених до різних циклів підготовки. Специфіка їх змісту та цілей забезпечує у подальшому входження студентів у реальний простір професійної діяльності, формує спектр професійно значущих якостей. Передбачаємо, що посилення міждисциплінарної інтеграції в системі професійної підготовки майбутніх фахівців з фізичної терапії дозволить досягти більш високого рівня їхньої професійної компетентності.

Професійна компетентність майбутніх фахівців з фізичної терапії включає сукупність різних компонентів (компетенцій), необхідних для успішного здійснення професійних функцій. Професійна компетентність забезпечується:

1) спеціальними якостями, що безпосередньо відображають специфіку діяльності у реабілітаційно-оздоровчій галузі;

2) загальними якостями, що необхідні випускнику будь-якої соціальної спеціальності в умовах сучасного ринку праці. Тому у структурі професійної компетентності майбутніх фахівців виділено дві основні складові: фахову та загальну компетентність.

Перша складова – фахова компетентність – особливий тип організації спеціальних знань, умінь і навичок фахівця, що забезпечує йому можливість приймати ефективні рішення в процесі професійної діяльності. Фахова компетентність віддзеркалює сутність спеціальності, яку опановує студент, тому може бути схарактеризована як концептуальна компетентність фахівця. Вона відображає рівень сформованості професійних знань, умінь і навичок, його професійну ерудицію, що дозволяють успішно вирішувати три класи задач професійної діяльності: стереотипні, діагностичні та евристичні, що передбачені нормативно-правовими документами вищої школи.

Клас задач діяльності визначається рівнем складності професійних дій, до яких повинен бути підготовлений майбутній фахівець з фізичної терапії. Стереотипні задачі передбачають професійну діяльність відповідно до стандартного алгоритму: індивідуальна робота з пацієнтом, обґрунтування вибору тих чи інших методів і засобів фізичної терапії, складання програми реабілітації з урахуванням основних психофізіологічних показників пацієнта, специфіки його патології, характеру перебігу основного та супутніх захворювань; кваліфіковане надання реабі-

Design of a model of the professional competence formation of the physical...

літаційних послуг із використанням масажу, лікувальної фізкультури, фізіотерапевтичних процедур, технічних пристроїв, тренажерів тощо.

Діагностичні задачі спрямовані на прогнозування наслідків впливу методів фізичної терапії на організм людини, оцінку ефективності застосованих методів і засобів фізичної терапії під час проведення реабілітаційних заходів, коригування реабілітаційних програм з урахуванням особливостей функціонального стану людини, фізіологічних і біохімічних закономірностей адаптації до фізичних навантажень, змін у стані здоров'я під дією фізичних навантажень, гігієнічного режиму, кліматичних факторів, характеру харчування тощо.

Евристичні задачі передбачають збагачення професійного арсеналу фахівця з фізичної терапії та включають діяльність за більш складним алгоритмом із процедурою конструювання нестандартних рішень: упровадження нових оздоровчих методів, розробка перспективних програм валеолого-реабілітаційного спрямування, відпрацювання конкретних методик організації реабілітаційної, фізкультурно-оздоровчої, спортивно-масової, рекреаційної роботи для різних верств населення, у тому числі для осіб із особливими потребами.

Друга складова професійної компетентності – загальна компетентність – розкриває рівень сформованості професійно значущих особистісних якостей, процесуальних умінь майбутніх фізичних терапевтів, зокрема: комунікативних, перцептивно-рефлексивних, інтерактивних, організаційних, самопрезентативних, що є важливими для успішного вирішення основних видів задач діяльності: професійних, соціально-виробничих і соціально-побутових, які можуть вирішуватися на різних рівнях складності.

Якісне виконання професійних задач діяльності у реабілітаційно-оздоровчій галузі вимагає від фахівця ґрунтовних знань будови та функцій організму людини, головних аспектів фізичної терапії у світлі теорії адаптації та системних механізмів гомеостазу, розуміння динаміки функціонального стану організму під впливом фізичних навантажень і природних чинників, що сприяють відновленню порушених функцій організму людини. Отже, без достатнього рівня медико-біологічних знань майбутній фахівець з фізичної терапії не зможе вирішувати професійні задачі на належному рівні.

Сфера виробничих відносин і поведінка фахівця у професійному середовищі, зокрема, уміння ефективно спілкуватися з колегами, паці-

ентами, їхніми родичами, запобігати та долати конфліктні ситуації, збагачувати позитивний досвід міжособистісної професійної взаємодії, уникати неефективних підходів у реабілітації хворих, становлять зміст соціально-виробничих задач діяльності.

Соціально-побутові задачі діяльності виникають у повсякденному житті та пов'язані з психофізичним і соціокультурним розвитком особистості фахівця, його побутом, відпочинком, особливостями родинного спілкування, аспектами власного здоров'я тощо. Вони коригують ставлення фахівця до професійної діяльності та позначаються на якості виконання ним професійних і соціально-виробничих задач.

Таким чином, застосування морфофункціонального підходу дозволяє виділити такі властивості професійної компетентності як інтегративної характеристики: 1) поліструктурність – потребує сформованості двох складових – спеціальної (фахової) та загальної компетентності; 2) поліфункціональність – дозволяє вирішувати різноманітні соціально спрямовані задачі діяльності: професійні, соціально-виробничі, соціально-побутові, 3) диференційованість – дозволяє вирішувати задачі діяльності різного рівня складності: стереотипні, діагностичні, евристичні.

5. Види професійної діяльності фахівця з фізичної терапії

Динамічно-цілісна сукупність усіх компонентів професійної компетентності (компетенцій) забезпечує виконання широкого спектра видів професійної діяльності: реабілітаційної, фізкультурно-оздоровчої, психолого-педагогічної, профілактичної, рекреаційно-оздоровчої, організаційної.

Реабілітаційна діяльність фахівця з фізичної терапії спрямована на відновлення різноманітних порушень у стані здоров'я людини шляхом цілеспрямованого застосування методів і засобів фізичної терапії, з-поміж яких перевага надається фізичним вправам і природним факторам, що мають значний оздоровчий вплив.

Фізкультурно-оздоровча діяльність полягає в плануванні, програмно-методичному забезпеченні, організації, управлінні фізкультурно-оздоровчою роботою у дошкільних закладах, загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах, трудових колективах, місцях масового відпочинку.

Психолого-педагогічна діяльність спрямована на реалізацію основних положень фізичного виховання дітей дошкільного віку,

Design of a model of the professional competence formation of the physical...

школярів у навчальній, позакласній та позашкільній роботі, студентів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, дорослого населення, осіб літнього віку та осіб з особливими потребами.

Профілактична діяльність спрямована на зміцнення та збереження здоров'я, формування здорового способу життя як власного, так й інших суб'єктів реабілітаційної діяльності, із використанням різноманітних методів і засобів відновлюючого характеру.

Рекреаційно-оздоровча діяльність спрямована на забезпечення змістовної організації дозвілля людей різних вікових груп із використанням фізичних вправ, оздоровлюючих природних факторів.

Організаційна діяльність полягає в упорядкуванні міжособистісних взаємостосунків з усіма суб'єктами професійної діяльності в межах професійно значущої малої групи, конкретного колективу.

Охарактеризовані види діяльності розкривають функціональний зміст професійної компетентності фахівця з фізичної терапії, відображають її соціальну спрямованість.

6. Висновки

Розкрито теоретичний зміст основної дефініції дослідження «професійна компетентність» майбутніх фахівців з фізичної терапії. Здійснено компонентний аналіз професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії як інтегральної характеристики, виділено її властивості (поліструктурність, поліфункціональність, диференційованість), визначено особливості її основних складових – фахової та загальної компетентності.

На засадах особистісного та професіографічного підходів розроблено та науково обґрунтовано інтегративну модель формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії, що включає дві взаємопов'язані складові: модель професії фахівця з фізичної терапії та модель навчально-професійної підготовки здобувачів вищої освіти за цією спеціальністю.

Компоненти першої складової (мікромоделі: професійного середовища, реабілітолога як суб'єкта діяльності, професійної діяльності) характеризують відповідно: об'єкт, суб'єкт, методи, засоби, процедури, умови та результат професійної діяльності; особистість фахівця як носія професійної Я-концепції; функціональний аспект різних видів професійної діяльності.

У структурі другої складової, ієрархічно залежної від першої, виділено три блоки: особливостей професійної підготовки студентів (функціонально-технологічний), соціально-психологічних особливостей студентів (особистісний), передбаченої професійної взаємодії (адаптаційний), які розкривають специфіку навчально-професійної підготовки здобувачів вищої освіти за освітньо-професійною програмою «Фізична терапія», мета, форми, методи та засоби якої спрямовані на формування високого рівня їхньої професійної компетентності.

Розкрито зміст професійної, соціально-виробничої та соціально-побутової діяльності фахівців з фізичної терапії. Охарактеризовано особливості основних видів професійної діяльності: реабілітаційної, фізкультурно-оздоровчої, профілактичної, оздоровчо-рекреаційної, організаційної, психолого-педагогічної. Визначено специфіку виконання професійних функцій у реабілітаційно-оздоровчій галузі на стереотипному, діагностичному та евристичному рівнях складності.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі ми пов'язуємо з впровадження розробленої інтегративної моделі формування професійної компетентності майбутніх фахівців з фізичної терапії у практику професійної підготовки здобувачів вищої освіти, які навчаються за освітньо-професійною програмою «Фізична терапія».

Список літератури:

1. Волошко Л. Б. Основні компоненти та характеристики професійної взаємодії фахівців з фізичної реабілітації / Л. Б. Волошко // Молодь і ринок [щомісячний науково-практичний журнал]. – 2017. – № 9(152). – С. 77-81.
2. Волошко Л. Б. Особистісно-професійний імідж майбутніх фахівців соціономічної сфери як наукова категорія професійної педагогіки / Л. Б. Волошко // Молодь і ринок [щомісячний науково-практичний журнал]. – 2016. – № 1 (132). – С. 103-108.
3. Лянной Ю. О. Визначення видів реабілітації у професійній підготовці майбутніх магістрів з фізичної реабілітації / Ю. О. Лянной // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Сер. : Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт : зб. наук. праць / гол. ред. М. О. Носко. – Чернігів : ЧНПУ, 2013. – Вип. 112. – Т. II. – С. 177-182.
4. Мухін В. М. Фізична реабілітація [підруч. для студ. вищ. навч. закл. фіз. виховання і спорту] / В. М. Мухін. – 3-тє вид., допов. – К. : Олімп. література, 2009. – 488 с.
5. Усмов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Усмов. – М. : Мысль, 1978.

References:

1. Voloshko L.B. (2017) Osnovni komponenty ta kharakterystyky profesiinoi vzaiemodii fakhivtsiv z fizychnoi reabilitatsii [The main components and characteristics of the professional interaction of specialists in physical rehabilitation]. *Youth and the market*, vol. 152, no.9, pp. 77-81. (in Ukrainian)
2. Voloshko L.B. (2016) Osobystisno-profesiinyi imidzh maibutnikh fakhivtsiv sotsionomichnoi sfery yak naukova katehoriia profesiinoi pedahohiky [The personal and professional image of future specialists of the socioeconomic sphere as a scientific category of professional pedagogy]. *Youth and the market*, vol. 132, no.1, pp. 103-108. (in Ukrainian)
3. Liannoi Yu. O. (2013) Vyznachennia vydiv reabilitatsii u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh mahistriv z fizychnoi reabilitatsii [Determination of types of rehabilitation in the training of future masters in physical rehabilitation]. *Bulletin of the Chernihiv State Pedagogical University named after. T. G. Shevchenko*. Series: Pedagogical Sciences. Physical education and sports, vol.112 (2), pp. 177-182. (in Ukrainian)
4. Mukhin V. M. (2009) *Fizychna reabilitatsiia: pidruchnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv fiz. vykhovannia i sportu* [Physical rehabilitation]. Kiev: Olymp. Literature (in Ukrainian)
5. Usmov A. I. (1978) *Sistemnyy podhod i obschaya teoriya sistem* [System approach and general theory of systems]. Moscow: Mysl' (in Russian)

PASSIONARITY OF PRESCHOOLERS AS INDICATOR OF THEIR LIFE ENERGY

Havrysh Nataliya¹

Krytiy Katerina²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_10

Abstract. According to psychologists and educationalists, the reason for many problems in personality development of modern children is their passivity and unwillingness to take the lead and to assume the role of the leader. Growth of personality passivity is expressed in various forms of their behavior, which indicates the depth of penetration of passivity into the structure of the child's personality. The lack of activity in self-consciousness, communication and different forms of activities deforms the process of socialization of the preschooler's personality, which manifests itself in contact avoidance, problems with interaction, solitude-proneness. All this shows the acuteness of the problem of personality passivity and the relevance of theoretical and technological research of the formation of passionarity in preschool children.

The study of social-psychological nature of personality passivity, determination of the factors influencing the development of passionate qualities of preschool children was the purpose of our study. The subject of the research was peculiarities of the development of passionate qualities and their influence on preschool children's speech. On the basis of the systematic theoretical analysis of passionarity as a scientific phenomenon from the standpoint of philosophy, psychology and pedagogy, the polysemantic and diverse content of the key term of the passionate theory of ethnogenesis has been proved; the definition of passionarity as an integrative characteristic of a personality, whose qualities are directed towards self-improvement and the improvement of society, are based on the activity of the personality and have social significance.

---

¹ Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor of the Department of Psychology and Pedagogy of Preschool Education,
Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Gregory Skovoroda, Ukraine

² Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor of the Department of Pedagogy and Primary and Preschool Education,
Ternopil National Pedagogical University, Ukraine

Passionarity of preschoolers as indicator of their life energy

These include: purposefulness, ability to overcome obstacles and to cope with overstrain, complementarity, leadership, adaptability, developed intuition, constructive aggressiveness and mature emotionality. On the basis of the analysis of psychological and pedagogical research there were determined the factors of influence and peculiarities of the passionarity manifestation as the ability of a personality to change the environment and themselves, the need to overcome difficulties, which is already manifested in the stage of preschool childhood. In order to study levels of passionarity manifestation, diagnostic tools have been developed to identify predisposition of preschoolers to passionarity on the basis of content analysis of their speech. The analysis of children's speech helps to analyze their predisposition to manifest passionarity and to define the type of personality: passionary (over-energetic), persistent (moderately energetic), subpassionary (energy-deficient). In the first stage of the diagnostics we used the analysis of game activities. In the second stage of the diagnostics there was the analysis of child's speech, in which passionarity was determined through existence in their speech a greater number of words peculiar to a passionary personality.

Among the priority ways of solving the problem, scientists name such directions as *the pedagogy of fun* and *the pedagogy of experience*, which are focused on the life experience of interaction and cooperation with other people; the experience of communication with nature, that is, a person must learn to live in a diverse world, and obtaining of their experience should be voluntary. Thus, it has been proved that passionarity is a dynamic feature of the psyche that occurs as a result of passionarity push, and forms a certain number of people, within the population, who tend to act. Development of activity as internal energy is possible on condition that there is imagination, creativity and courage, self-confidence, self-reliance, purposefulness and ability to prove own opinions.

1. Introduction

Preschool age is crucial in the formation of cognitive features of the character. In childhood children are the most active: they are lively and inquisitive. Mental qualities of the personality formed at this age turn out to be persistent and are preserved in their main features (taking into account age characteristics and new formations) for many years (O.M. Podd'yakov) [13].

According to psychologists and educationalists, the reason for many problems in personality development of modern children is their passivity

and unwillingness to take the lead and to assume the role of the leader. The lack of activity in self-consciousness, communication and different forms of activities deforms the process of socialization of the preschooler's personality, which manifests itself in contact avoidance, problems with interaction, solitude-proneness (I.S. Zimina).

Passivity of a personality reveals itself most vividly at the senior preschool age due to the low level of interconnection of emotional and verbal reactions. Any activity, despite the kind of children's performance, makes such preschoolers feel alarmed since they have to show their worth and have to be noticed, which they do not like very much. As a result, if it is possible, they will avoid that. Very often the cause of such passivity is a negative experience – taunting, reproach, and even mocking at the child for the manifestation of unwilling activity, from the point of view of an adult (or peers). The passive state of the child is being shaped at exactly the time when they think that they will not be able to perform the task by themselves.

Although the phenomenon of a preschool-child's passivity as an integral behavioral act that affects development, formation and socialization of a personality has been studied insufficiently in psychology, the determined signs of manifestation of personality passivity in the stage of preschool childhood make it possible to assert that. Passive preschoolers have weakly developed volitional processes; they prefer to be unnoticed, follow someone, obey and be diligent lest they should not be disturbed. Growth of personality passivity is expressed in various forms of behavior: shyness, timidity, fear, insularity, aloofness, which first originate as an emotional reaction, or as a psychological defense, and later become a stereotypical behavior strategy. These forms of passive behavior point at the depth of penetration of passivity into the structure of the child's personality.

The problem of passionarity under the conditions of decreasing of personality activity, even in the early stages of ontogenesis, has increasingly become the subject of scientific research recently. From a psychological standpoint, this problem is studied by: V.Y. Bogdanov, who made a comparative analysis between the personal typology of L.M. Gumilyov and the psychological typology of character accentuation by K. Leongard; M.I. Kovalenko (he studied interrelation between passionarity, temperament and personality motivation) [12]; K.G. Frumkin, who tries to explain passionarity through the theory of sexuality by S. Freud (passionarity as manifestation of sublimated unconscious drives) etc. [17].

Passionarity of preschoolers as indicator of their life energy

---

The purpose of the study is to identify peculiarities of the development of passionary qualities and their influence on preschool children's speech.

The object of the study: passionary children of the senior preschool age.

The methods of the study in this stage of work: analysis of theoretical sources of the problem under study; diagnostics; objective observation.

2. Terminological field of the problem of passionarity

Analyzing common models of a child-parent interaction, scientists determine certain factors that negatively affect the support of activity as the basic quality of the personality. Among them there are: computer addiction at an early age, weakening of the organism (frequent diseases), long lasting passive state and even children's depressions. Unfortunately, a significant number of children are inclined to passivity in their early childhood. Parents and educationalists more and more often notice such children's manifestations as insularity, apathy and laziness.

Scientists assert that passive behavior stereotype at the senior preschool age can be overcome due to a special system of pedagogical influence [19; 21]. According to them, in modern economic surrounding, passionarity which is an integral part of personality competitiveness is to be developed as a competence, beginning from the preschool age. But before outlining technological aspects of the problem, let us turn to the theory of passionarity.

Modern Ukrainian society, as well as other countries, needs to increase the number of passionary personalities for its development and improvement. The author of the theory of ethnogenesis L.M. Gumilyov in the context of the passionary theory of ethnogenesis in 1939 predicted passionary pushes that can occur once in one thousand five hundred years and correspond to the period of society development, when the ethnic group becomes extinct, regresses and dies [6].

Thanks to L.M. Gumilyov, who defined passionarity as a characteristic of a person or an ethnic group, the term *passionarity* firmly entered the scientific field and the everyday life of society. The author gives some of his own definitions of passionarity and passionary personality. The most important definition for our study is the one according to which passionarity means a set of personality qualities that provide an active life position of the person: "Passionarity is a characterological dominant, an irresistible inner desire (drive) (conscious or, more often, unconscious) of activities aimed at achieving a certain aim (often illusory). It should be mentioned

that this goal is sometimes considered by a passionate personality even more valuable than their own lives, and even more valuable than the life and happiness of contemporaries and tribesmen” [4, p. 33]. Thus, the above definition characterizes personality as ambitious, strong-willed and active.

Passionarity (in a broad sense), according to scientists, is an integrative characteristic of the personality whose qualities are directed towards self-improvement and improvement of society and are based on the personality activity and have social significance: purposefulness, ability to overcome obstacles and ability to cope with overstrain; complementarity, leadership, adaptability, developed intuition, constructive aggressiveness and mature emotionality [5].

However, it is quite natural that over time the meaning of the concept of *passionarity* has transformed and now its meaning differs from the one that was implied by L. M. Gumilyov [3].

Thus, Y. Beglov, the author of the information theory of thinking, proposes to determine passionarity from the standpoint of person’s conscious understanding of their actions. “Passionarity is a predisposition to choose behaviors with poorly predicted effects instead of the well-predicted ones but with unsatisfactory after-effects. Such predisposition is the property of the current state of thinking which can be caused by innate features of the brain, evoked by behavior stereotypes and personal experience” [1].

A broad definition of this term is given by modern dictionaries of foreign words, namely: *passionary* (from the Latin *passio* – *suffering* and even *passivity*, but also *affect*, *passion*; *the one who possesses a higher activity, passion*, whereas a *passionarian* (*passion-filled*) is an active person who has considerable inner energy. Derivatives in European languages differ in connotation. The British added a new meaning to passionarity: for them *passion* is *an outbreak of anger*; for the Poles it is *rage, fury*; *passionant* in Romanian is a person capable of carrying along and exciting others; for the Dutch, Danes, Germans and Swedes *passion* is just an excitement; in Ukrainian, the Latin *passio* is interpreted as *passion* (*присупрасть*). In everyday wide use, they call it any strong desire and even a weak drive. Thus, the etymology of this term, which is so polysemantic and diverse, is being specified. When appeared, this concept triggered various reactions in the scientific world: from admiration to hard criticism.

It should be noted that even today the interpretation of the term has different variants depending on the authors’ scientific preferences. For exam-

Passionarity of preschoolers as indicator of their life energy

---

ple, D.G. Davydov in his studies equates the concept of *passionarity* with the notion of *vigorousness*, proposed by M.P. Karpenko (from the English *vigorous* – active, cheerful, full of energy) [7].

Let us summarize: the study of passionarity reveals the polisemantic and diverse content of this key term of the passionary theory of ethnogenesis. As a working one, we will use the definition of passionarity as the ability of a personality to change the environment and themselves, the need to overcome difficulties. The important thing is that passionarians characterized by dominating needs of self-actualization, and subpassionaries – by the predominance of vital needs. A passionarian can have an extraordinary I-concept from the point of view of society and see their potential and its implementation (i.e. self-actualization) in a special way.

The outstanding violinist of the present time M. Kazynyk, being himself a passionary personality, gives examples of Alexander the Great and Johann Sebastian Bach. M. Kazynyk claims that they should be considered as passionary personalities because they made an invaluable contribution to the formation of the European civilization culture, but in fact one of them was a commander who conquered and sent to death thousands of people, and the other served as an organist and chorus master during all his life [11]. Passionarians who are active creators of history make up a small part of society – 3-5% [10, p. 59].

M. Kovalenko [12], the author of the psychological theory of passionarity, also draws analogy between passionarity and adaptability. In his opinion, passionarity – harmony – subpassionarity can be correlated by the scale of adaptability; therefore, there will be a sequence: over-adaptation – adaptation – disadaptation. Y. Biglov believes that mental processes of passionary personality can be developed from early childhood [1].

3. Psychological and pedagogical influence on active children or where and how passionarians disappear

The presented analysis of scientific approaches to the problem of passionarity will be continued in the vector of psychological and pedagogical research. What is pedagogical potential in raising a passionary personality? What kind of personality can be called a passionary one from a pedagogical point of view? And can a psychological and pedagogical impact be that passionarity push in the development of children to help them maintain their leadership qualities in preschool age? It is these issues that ought to be considered in more detail.

First of all, let us recall how often teachers make the following entry in their plans for educational work with children: “To raise discipline in children”. In reply to the question *What is discipline?*, the best answer that can be received may be: “sit still, listen to the teacher, be quiet”. From ancient times, the word *disciplina* (from the Latin – *education, upbringing, school*) was used in the sense of punishing slaves with a scourge, a whip, a knife or a stick. There were even various types of punishment – *disciplina sursum* – the upper punishment that is scourging of shoulders, back, chest, and also – *disciplina seorsum* – the lower punishment, scourging of what is below the back. Nowadays, the term *discipline* is used very widely, sometimes even too much. That is why teachers should first of all determine for themselves what discipline is and how discipline is raised in a child of preschool age. The prominent Ukrainian educationalist Sofia Rusova warned adults against misusing of discipline methods: “A teacher should never confront with his /her pupil, but must find noble directions where to turn the rest of the forces that appear in this instinct lest it should not turn into a major violence and mischief [15, p. 42].

Thus, S. Rusova writes about the instinct of the struggle, using the term *to confront* in the sense to take up a struggle with someone or something. And then the author emphasizes: “Children are born with natural inclinations to activity” [16, p. 140], “a child is an assimilating-through-activity, creative individual [16, p. 60]. Rereading S. Rusova’s works which are still of current importance, we find an interesting expression *militant inclination*. This is how the educationalist explains her point of view: “We must not oppress the militant inclination, but we must vector it in accordance with the needs of our present state of development ...” [16, p. 16], “the whole life is a struggle – our children must be prepared for this struggle, and the process of upbringing must make children strong and courageous, and the main thing – the process of upbringing must outline the goals for which they must struggle [16, p. 17]. And finally, as a statement: “... we have no right to put out the militant instinct in our children, but we must bring and direct this vibrant, vital instinct towards a good purpose, we must teach our children to direct it to improvement of the well-being of our society, to the cultural and economic development of our people, our region” [16, p. 18].

However, ignoring the known theoretical statements in practice turns fatal. Obviously, most of us are familiar with Petryk P’yatochkin, a literary character created by the writer and scriptwriter Natalia Guseieva, or with

Passionarity of preschoolers as indicator of their life energy

the character of the famous animated cartoon *How Petryk P'yatochokin Counted Elephants* (Kyivnaukfilm, 1985, directed by Alexander Viken). Let us remember, Petryk comes out of his house in Obolon in Kiev, cheerfully dispersing the pigeons. He is followed by his parents who give him the last instructions, but he does not listen to them. This is a lively and energetic child living in a joyous and infallible child's world. Yes, this boy is disobedient, but which of us was obedient at his age? He jumps onto the skateboard, spoils the neighbor's clothes and breaks loose from his father's grip, with a car missing him by inches.

Petryk is taken to the kindergarten, but his whole body resists – he wants to delay the meeting with the System. He would rather do damage and run a risk than endure this boring young preschool teacher all day long [2]. Having taken the child to the kindergarten, the parents breathed a sigh of relief, but there began a headache for the pre-school teacher. Because with Petryk's arrival, the quiet children stopped behaving themselves as if someone had replaced them. There came the leader whom they followed and repeated everything after him. The children consider Petryk to be their *leader* and repeat all the tricks after him. For the pre-school teacher, even such a simple task as counting the children becomes almost impracticable [2].

Petryk realizes his *otherness*, not wanting to be a screw, an element of the system. He is devoid of social conformism. No wonder when the teacher calls to order (“There's a buzz where you are! It's time you came to your senses!”), he hints that he has his own way, *dao*, which is beyond him: “I have tied my legs hard, to forget about the road ...”. An interesting and controversial point of view is A. Bonndar's one about a new method of influence which is much more delicate than all the available methods of influence [2]. The teacher supposedly plunges Petryk into a hypnotic state that goes into a dream. In this dream, using the method of projection of the elephant's behavior on the child's one, the value orientations of the child change completely. A completely innocent technique – to count the elephants before the day's sleep – changes Petryk's personality completely. “Somewhere in far Africa, near the river Limpacheky” – the teacher uses magic spell. She calls out the image of an elephant, designed to convey morality to Petryk's consciousness: he mustn't behave like he does. And the boy wakes up *changed* – he becomes passive, disorientated and chilled. There is the impression that somebody has picked thoroughly in his brain.

So, in an unobtrusive way, with the help of suggestion, the anarchist-passionarian, who is respected by all the children, has been transformed into the *man of the system, the screw*. According to A. Bondar, the teacher turned to be much more efficient than nurse Ratched from the novel by Ken Kesey *One Flew Over the Cuckoo's Nest* [2]. No, this is not an electroshock and not a lobotomy that turned McMurphy into a plant, but something much more effective. From now on, when once she says, "Let's line up, children ...", the normalization program works flawlessly. The pre-school teacher in the cartoon has no name. She is a normalization machine, a person of function. The social group leader is adjusted to meet the requirements of the system, which will not fail at the micro and macro levels. In such a way Petryk's *spring*, which allowed him to walk *topsy-turvy*, not to be the same as everyone, breaks. His personality is broken off by a straight pin of the Soviet discipline. And this is the purpose of the educational institution – to break the spring, the resistance of an individual, to straighten the convolutions and break severely. This is the moral of that great cartoon: nobody will go out of there being their own selves [2]. The children take one another by hand and, like the rats following Nils, follow the teacher.

The System has won. So, Petryk P'yatochkin, according to modern surveys, is undisciplined, hyperactive, is in a continuous motion, "this boy, like a fluffy bunny, has a hidden, extremely jumping spring." It is exactly due to this excessive vitality Petryk creates constant problems around him: he knocks the neighbor's bucket; his parents must constantly control him so that he shouldn't run away; he turns everything upside down in the kindergarten and cannot be controlled and lead. The cartoon shows what can help Petryk – a wise pedagogical approach based on love, patience and understanding. However, unfortunately, in life changes do not come as fast as in the cartoon, and are a consequence of long, consistent education.

In the cartoon, Petryk P'yatochkin is a positive character and wins everybody's sympathy; he is sincere, ingenuous, friendly and energetic. However, in his behavior there are also a lot of things that cause a negative reaction of others: rejection, condemnation and misunderstanding. That is why the full development of such children, their further self-realization and the preservation of leadership qualities are at threat; the pressure adults make on an active child can be very strong.

Passionarity (life energy) of such children impedes teachers, so, they make a lot of effort to *extinguish* activity, sometimes using methods of

Passionarity of preschoolers as indicator of their life energy

physical coercion: they make the child sit still or stand in the corner, they lock this child in the bedroom, etc. Another example, but of subpassionarity, may be the behavior of the Hedgehog in the cartoon *Hedgehog In the Fog* by Yuriy Norstein. The depicted friendship of the characters does not imply the pursuit of a common goal, common overcoming of difficulties, and even the organization of a game, which requires at least minimal tension of mental and physical forces. Every night the communication between the Hedgehog and the Bear is focused on counting the stars on the both sides of the chimney- an absolutely meaningless thing which is not energy consuming. The statement of the situation by the Hedgehog: "I'm wet through. I will soon sink", is pronounced in such an indifferent tone as if there were not a threat to its own existence. This is a typical behavior of a subpassionarian, whose energy, according to Gumiliov, is not enough even to support the instinct of self-preservation which is peculiar to every living being. So, in what way is passionarity formed?

Created by L.M. Gumilyov Passionary Theory of Ethnogenesis [3] suggests three ways: micromutations due to the factors of inanimate nature; genetic transmission (heredity); passionary induction.

The assumption that passionarity is inherited has not been scientifically proven, but the fact that it is *contagious* is known and proven. Thus, ordinary citizens who are in proximity to any epicenter begin to behave as passionary ones. If a person goes away for a certain distance, they behave again as usual. This phenomenon is called *passionary induction* and is actively used by experts. Obviously, the first two ways have nothing to do with upbringing. Passionary induction will be understood as changes in the mood and behavior of people in the presence of more passionary individuals.

Thus, passionary induction can be described by a powerful word combination proposed by Gumilyov himself: passionarity is contagious. One of the factors that affects the reduction of the child's vital activity is the expressed or unexpressed passionarity of the teacher. If he or she has actualized passionarity, they will invest a significant amount of energy in the realization of their pedagogical idea, in the vector of their own activity (according to Gumilyov, passionarity is a vector magnitude), will correspond to the vector of pedagogical purpose. By inducing pupils, the passionary teacher will provide actualizing of their passionary potential, directing the vector of child's passionarity into solving their pedagogical tasks. Consequently, such a property of passionary personality as passionary induction can be recognized as the key one.

The authors of the article *Lay Epistemic Theory: The Motivational, Cognitive and Social Aspects of Knowledge Formation* (2010) Arie W. Kruglanski, Edward Orehek, Mark Dechesne and Antonio Pierro prove that one of the results of passionary induction in education is strengthening of teacher's epistemic authority. *Epistemic authority* is the degree of trust experienced by a person (in our case, a preschooler) in relation to the subject as a carrier and translator of knowledge, as well as sources of information [19]. In other words, the higher the epistemic authority of the teacher is, the more likely it is that children will take the information given to them as reliable knowledge, believe in teacher's words, trust their knowledge. Therefore, you can often hear from a child, who is educated in a kindergarten by a teacher-passionarian, that "... Oksana Tarasivna said ...", which means that all that must be done only this very way. Summarizing the above thesis, we can draw a clear parallel with the process of passionary induction: passionary teacher makes children believe in their own strength, often creates situations of success and pedagogically justified situations of failure (O. M. Podd'yakov) [13].

Understanding the mechanism of epistemic authority formation and the mechanism of passionary induction, it can be noted that passionary induction contributes to strengthening of the epistemic authority of the preschool teacher.

Very often, on adults' initiative such Petryks P'yatochkin go to see the doctor – either a neuropathologist or a psychologist. Vitality, interest in the environment, activity in movements is a ready diagnosis of ADHD – *attention deficit hyperactivity disorder*. After careful consideration of the diagnostics indicators used to give this *diagnosis*, one may feel terrified.

It turns out that an active child with rather vital innate energy is almost ill. This child can be diagnosed only by some signs noticed by the psychologist or neuropathologist. So, psychologists are proposed to define ADHD, if the child: spins while sitting on a chair, often rises from his/her seat in class during lessons or in other situations where they are supposed to stay in their seats; shows idle motor activity: runs, spins, trying to climb somewhere especially in situations when it is unacceptable; usually cannot play quietly or do something in spare time; is often in constant motion and behaves as if "*a motor were attached*"; is often talkative; often answers questions without thinking, without listening to the question up to the end; usually cannot wait for their turn in different situations; often interferes with others,

Passionarity of preschoolers as indicator of their life energy

bothers others (for example, intrudes conversations or games); is constantly moving, crumpling the sheet and dropping off the blanket on the floor while sleeping. We hope that adults have enough professional and worldly wisdom to admit: these features are typical of almost every physically healthy, developed and active child. These diagnostic tools cannot be relied on and *ADHD* cannot be diagnosed with their help.

4. Interpretation of the diagnostics results and ways of preserving preschool children's passionarity

We propose diagnostic tools for defining preschool child's predisposition to passionarity on the basis of their speech content analysis. The analysis of children's speech helps to analyze their predisposition to manifest passionarity and to define the type of passionary personality: passionary (too energetic), persistent (moderately energetic) and subpassionary (energy-deficient). Persistence means stability, low variability, endurance of the personality. Persistent individuals are less prone to asocial manifestations.

According to I.S. Zimina, they tend to keep away from public life, have little initiative, they are conservative, but can be good performers [9]. In our research, the term *persistence* is used in the sense of constancy.

Playful activities of children in a group (up to 7 people) were under observation during one hour. The researcher recorded in the observations diary all the expressions of one child chosen for the observation. Children's statements, typical each category, helped to determine child's predisposition to passionarity. The first stage of the diagnostics is the analysis of gaming activities. During the game passionary children (too energetic) demonstrate: high activity, frequent change of posture, gesticulation, loud voice, use of facial expressions; bright emotions that show passion, optimism; prevalence of *passionary words* in their speech (mainly verbs of motion, direction and the pronoun *I*). Persistent (moderately energetic) children show: moderate activity, the ability to stay in one position for a long time and play alone, monotony of the game, balanced intonations in speech, limited facial expressions, gesticulation; emotional restraint, increasing of emotional tone in personally significant situations, shyness; the prevalence of persistent words (mostly nouns and verbs of moderate activity; use of the pronoun *We*). Subpassionary ones (energy-deficient) are fussy, sedentary, inactive; they play only in the group on the initiative of other children; barely heard weak voice, poor gesticulation and facial expressions; infantile emotions

(pleasure as joy and discontent as crying), indifference, apathy, expression of anxiety, pessimism; prevalence of subpassionary words (mostly nouns with adjectives or derivatives from adjectives in the form of adverbs *it is boring, it is uninteresting*, etc., use of the pronoun *They*) [9].

The second stage of the diagnostics was the child's speech analysis. First of all, the unstimulated speech of the senior preschool children was studied, namely: the state of speech development of each child was studied. The main criterion of assessing speech development was getting into contact with the child. It was taken into account that each child has their own special, unique way of speech development, which may not coincide with the speech development of other children.

The assessment of the child's speech development state included: collecting of information (monitoring the child's speech, analysis of the responses and results of child's activities, talking with parents, etc.); recording of the received data; interpretation of the results. The analysis of the speech of senior preschool children gave reasons to identify such components as *category of children* and *parts of speech*. In the speech of passionary children, the prevalence of such nouns, verbs, adjectives, pronouns was noticed: a battle, fun, a hero, foolishness, love, a victory, help, a messenger, joy, a word, a deed, a blow, luck, tricks; to find, to gather, to call, to convince, to defeat, to invent, to coerce, to humiliate, to assimilate, to suffer; active, fighting, volitional, business, exciting, passionate, interesting, red; *I*. Persistent children used: parents, home, help, friends, health, work, a family, patience; to play, to walk, to defend, to try, to unite, to ask, to learn; green, brown, reliable, hardworking, blue, calm, caring; *We*. The speech of subpassionary preschoolers was full of the following words: rest, a holiday, tiredness, food, laziness, a break, forgiveness, donation, rest, crying, sleep, fear; to fear, to turn away, to rest, to lie, to go, to sleep, to hide, to wait; dirty, boring, gloomy, gray, anxious, sick, dull, black; *They*.

Consequently, passionarity is diagnosed by determining frequent occurrence in the speech of a greater number of words corresponding to a passionary personality. There were recorded words, often used by such children, that can be defined as refined ones and which are seldom used even in adults' speech: *to consider* (instead of *thinking over*), *to tower above* (*to stand over something*), *to thrash* (*to beat hard*), *to drag* (*to walk slowly*), *to strike up friendship* (*to make friends*), *to be saved from*; (*to get rid of someone*), *fidgety*, *joyial*, *ubiquitous*, *marvelous sight* (unusual sight), etc.

Passionarity of preschoolers as indicator of their life energy

Special attention should be paid to preschoolers, who besides being subpassionary, have speech disorders.

By speech passivity of the child it is understood the lower level of speech activity, conditioned by the peculiarities of speech development in ontogenesis, which manifests itself in insufficient formation of speech skills or in negative attitude to speech activity, in particular, or in the use of alternative ways while doing speech exercises, tasks, etc. We distinguish the notion of *speech passivity* and *speech negativism*. *Speech negativism* is, above all, persistent refuse of the child from communication, which is not always observed even in children suffering from logopathy. Such children require attention both from preschool teachers and from psychologists. Preschoolers' speech passivity, as well as refusal to communicate, is an indicator of lower activity. As for the analysis of the activities, it should be noted that subpassionary children most often perform proposed action immediately and incorrectly, but after adult's pointing to their mistake (required external control), evaluating and controlling actions begin to form, but there is already conscious self-control.

It has been proved that preschool children's self-assessment is different in different kinds of activities: in drawing, children assess themselves adequately; in literacy they overestimate; in singing they underestimate. It is known that children who distinguish their *I* through activities overestimate themselves; children who distinguish their *I* through the sphere of relationships lower their self-assessment; children with different status, position in the reference group, estimate themselves differently, *unpopular* children, as a rule, overestimate themselves. Consequently, the adult should help the child: to understand his/her peculiarities not only in activities, but also in behavior, relationships with people around; to form an adequate self-assessment. The author's experience in working with preschool children proves that control is most often the weakest point in regulation of the child's speech. Evaluation and control activities are primarily conditioned by children's ability to assess and control not only the actions of peers, but also to control their own activities. Evaluation and control activities perform a dual function, namely: they are necessary as a condition and a means of acquiring knowledge, skills and abilities formation, and at the same time, they are the most important condition for the use of acquired speech knowledge, developed abilities and skills.

Persistent preschoolers can correctly perform an action offered by adults and correct mistakes by themselves. They have selective self-con-

trol, formed self-assessment – the ability to explain the mistake adequately and reasonably. Passionary children are quick to correct mistakes by themselves while performing a certain action. Evaluation and control actions are formed; there is unconscious self-control and self-assessment. How to preserve the germ of a leader in the child and the personality qualities necessary for the development of passionarity? Passionary children are active, cheerful and happily get to know the environment. Everything is interesting to them. Passionarity of preschoolers is also characterized by a high level of physical activity. They are energetic, curious, lively and emotional. In our opinion, playful activity (in all its forms and manifestations) will allow to realize the leadership qualities of the child.

A promising direction of work is introduction of the pedagogy of fun, which is successfully developing in the EU countries and is becoming widespread in educational institutions of Ukraine. Its peculiarity is the use of numerous means of self-expression. Children fulfill their desire for activity in playful and plotline dances, movements, music, accompanied by accentuating the teacher's attention on the children's achievements [8, p. 205].

Another priority in applying pedagogical efforts is experimentation. No wonder that psychologists offer to predict the future working activities of adults judging the playful activity of children. In our opinion, cognitive-research activities (educational situations, travelling) also allow to expand children's practical knowledge in experimentation, to specify it, to get some experience in child's interacting with the environment. Thus, playing and experimenting are bases for active passionarity of preschoolers and for leadership skills development, which is necessary to be preserved and developed in future.

In modern education, the so-called pedagogy of experience, or experimental learning is used (*Erlebnispädagogik*). Its founder is considered to be the German educationalist and public figure Kurt Hahn (1886-1974) [20]. The central notion of the pedagogy of experience is an experience. Experience is what a person undergoes themselves, it is individual and does not depend on the influences of others. This is a subjective, personal event in human's life.

At the same time, experience is the luggage of a person that he/she receives from reality. The task of the teacher is to introduce the child to the environment, to give him/her the opportunity to meet unfamiliar, unknown things, but what sense and colouring this experience will get in the child's

Passionarity of preschoolers as indicator of their life energy

---

inner world depends only on children themselves. This is a private sphere, which the teacher has no right to intrude. V. Heckmair and W. Michl gave the following definition of the pedagogy of experience: “This action is an orientated approach where young people face physical, psychological and social problems that contribute to the development of their personality and provide the opportunity of bearing responsibility for the decisions made” [20]. They also formulated the basic principles of this pedagogy: a person must do everything by themselves, obtaining first-hand, direct experience; problematic situations must be real, not artificial (if it is cooking dinner, then it must be from real products, on this stove, making fire – in the woods, rocks – in the mountains); a person must get his experience of interaction both with nature and with society. To achieve the result, a person must learn to co-work with other people; the experience of interacting with nature should be both unusual (extreme, exotic) and ordinary, that is, a person must learn to live in a diverse world; getting experience should be voluntary. A person determines whether he/she wants to get one or another experience or not; whether to take risks or not; they should have the right to choose.

5. Conclusions

Passionarity is a dynamic attribute of the psyche. Passionarity is a feature that occurs as a result of passionate push (sharp changes in the stereotype of behavior caused by mass mutations) and forms within the population a certain number of people who tend to act (passionarians). Passionarians are characterized by high general mental activity and emotionality. Developing of passionarity should start at an early age: it is necessary to give a child the opportunity of trying himself/herself in different spheres – to be a singer, an actor, a dancer, a musician, a scientist or an inventor, but to notice what the child likes most, what he/she turns out to be good at, what gives the greatest pleasure, what he/she can do on their own. Without imagination, creativity and courage, self-confidence, self-reliance, purposefulness, ability to prove own opinions there will never be genuine discoveries, significant internal energy-activity will never develop.

Discoveries begin with intuition, and intuition begins from childhood at the lessons of different kinds, namely: children learn to compare not only quantities but also qualities; come up with hypotheses and invent experiments to verify their correctness; build first skyscrapers, using trial-and-er-

ror method they learn to provide strength and stability of the construction; learn to decor their works, stopping in time and following the sense of measure; invent interesting techniques of connecting elements and interesting names to geometric shapes, vivid comparisons with objects around, etc.

Thus, the main task of an adult is to preserve child's natural activity and direct it towards good deeds. Agreeing with I.S. Zimina [10, p. 75], we define the passionary personality (from the pedagogical point of view) as a personality possessing a set of characteristics which have an energy basis: passion in all personal manifestations (emotional passion, intellectual passion, activity passion), purposefulness (conscious or unconscious desire to achieve the goal; personality that trusts intuition and is capable of emotional, intellectual and physical over tension and strain. We assume that passionarity is not only a biological phenomenon, but also a social-pedagogical one, therefore, passionarity of a preschool child can and must be developed, and to do that it is necessary to create special environment, taking into account child's individual potential.

It is essential to further the development of passionary qualities in preschool children, identifying ways and methods of support that will help achieve significant positive dynamics, as well as to reveal the potential of each preschool child, will direct their energy of into activities, useful both for the society and for themselves, that is, into socially meaningful activity during all the periods of childhood.

Thus, it is urgent to cherish, nurture and preserve each child's personal activity, which is expressed not only through manifestation of physical activity, but is also represented by various positive passionary qualities of a growing personality.

References:

1. Byhlov Yu. Sh. Passyonarnost', L. N. Humylev i popytka dyaloha s "Humylevtsamy" / Yu. Sh. Byhlov [Elektronniy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://bezbozhnik.narod.ru/gumilevitsa.htm>
2. Bondar A. Yak Petryka Pyatochkyna zlamala systema. – Krayina // 2010. – # 6 (9). – S. 38-40.
3. Humylev L. N. Etnohenez y byosfera Zemly [Tekst] / L.N. Humylev. – M : Ayrys-press, 2011. – 560 s.
4. Humylev L.N. Heohrafyya etnosa v ystorycheskyy peryod [Tekst] / L.N. Humylev. – L. : Nauka, 1990. – 279 s.
5. Humylev L.N. Etnosfera: ystoryya lyudey y ystoryya pryrody [Tekst] / L.N. Humylev. – SPb. : Krystall, 2002. – 578 s.

Passionarity of preschoolers as indicator of their life energy

6. Humylev L.N. Konets y vnov' nachalo / L.N. Humylev. – M.: AST, 2008. – 415 s.
7. Davydov D.H. Vyhorosnost' kak sotsyal'naya aktyvnost' v obrazovatel'nom prostranstve / D. H. Davydov // Chelovek v sovremennom obrazovatel'nom prostranstve : materialy Vseros. nauch. – prakt. konf. – M. : Yzd-vo S•HA, 2009. – S. 62-70.
8. Derkach-Padyasek T.I. Spetsyfika vykorystannya metodyky KLANZA u navchal'nomu protsesi / T. I. Derkach-Padyasek // Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu “Ostroz'ka akademiya”. – Seriya “Filolohichna”. – 2014. – Vyp. 42. – S. 204-208.
9. Zymyna Y. S. Dyahnostyka passyonarnosti lychnosti s tochky zrennyia psykhoanaliza / Y. S. Zymyna // Vestnyk psykhoanaliza. – 2010. – # 1. – S. 23-27.
10. Zymyna Y.S. Pedahohycheskye vozmozhnosti vospytannya passyonarnoy lychnosti // Pedahohycheskoe obrazovanye. – 2007 – # 1. – S.59-75.
11. Kazynyk M.S. Tauny henyev / M. S. Kazynyk, M. : Lehey, 2010. – 304 s.
12. Kovalenko M. Y. Passyonarnost' kak psykholohycheskyy fenomen / M. Y. Kovalenko // Psykholohycheskye problemy samorealizatsyy lychnosti. – SPb. : Yzd-vo SPb. un-ta, 1999. – S. 67.
13. Podd'yakov A.N. Yssledovatel'skoe povedenye: stratehyy, poznannya, pomoshch', protyvoдейstviye, konflikt / A. N. Podd'yakov. – M. : Erebus, 2006. – 372 s.
14. Rusova S. Doshkil'ne vykhovannya // S. Rusova. Vybrani pedahohichni tvory. – K. : Osvita, 1996. – S. 34-184.
15. Rusova S. Nova shkola sotsial'noho vykhovannya / Sofiya Rusova. Vybrani pedahohichni tvory : U 2 kn. – Kn. 2 / Za redaktsiyeyu Ye. I. Kovalenko; Uporyad., prym. Ye. I. Kovalenko, I. M. Pinchuk. – K. : Lybid', 1997. – S. 16-104.
16. Sofiya Rusova: Z malovidomoho i nevidomoho. – Chastyna 1. “Nestorka ukrayins'koyi pedahohichnoyi literatury...” / Uporyadnyky O. Dzhus, 3. Nahachevs'ka. – Ivano-Frankivs'k : Hostynets', 2006. – 456 s.
17. Frumkyn K.H. Passyonarnost' : pryklyuchenyya odnoy ydey. – M. : Yzd-vo LKY, 2008. – 224 s.
18. Domań R. Tańce, pląsy i zabawy przy muzyce dla dzieci w wieku przedszkolnym / Robert Domań, Iwona Bińto, Jolanta Kaszyca. – Lublin : Wyd. Przedszkolak, 2003. – 44 s.
19. Kruglanski A.W. Lay epistemic theory: The motivational, cognitive, and social aspects of knowledge formation // Article in Social and Personality Psychology Compass/ – Blackwell publishing Ltd, October. 2010. – pp. 939-950.
20. Hahn K. Reform mit Augenmaß. Ausgewählte Schriften eines Politikers und Pädagogen / von Michael Knoll ; Kurt Hahn. – Verlag Klett-Cotta, Stuttgart, 1998. – P. 15-29.
21. Heckmair B. Erleben und Lernen. Einführung in die Erlebnispädagogik. 6. Auflage / Bernd Heckmair, Werner Michl. – Verlag E. Reinhardt, München, 2008.
22. Pedagogika zabawy w edukacji kulturalnej : pod. red. Elżbiety Kędzior-Niczyporuk. – Lublin : Wydawnictwo KLANZA, 2006. – 242 s.

PHYSICAL CULTURE IN SOMATIC HUMAN BEING

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В СОМАТИЧНОМУ БУТТІ ЛЮДИНИ

Gazniuk Lydiia¹

Semenova Julia²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_11

Abstract. This work is devoted to the consideration of the phenomenon of physical culture and sport through the understanding of the somatic being of modern humans. The subject of the study are some aspects of physical culture and sports as a social institution, the functioning of which depends on the attitude of society and culture to human corporeality, the value of the body and health. As a methodology, a philosophical-anthropological approach is used that combines modern philosophical and cultural theories.

The purpose consists of the analysis of the significance and functions of physical culture, sport and physical education in the physical existence of man in modern society. It is determined that in the understanding of the notion of physical culture and sports there is a one-sided attitude that does not take into account the spiritual, cultural and moral content of bodily activity, which is invariably formed in the process of incorporating the existence of corporeality into the structure of socio-cultural values, norms and ideals.

The authors argue that understanding the value of physical culture changes the attitude of the society towards physical education. Physical culture gets a new meaning; it must become a way of preserving physical activity, improving health and maintaining the quality of life. The modern system of physical training of a person as a part of physical culture and recreational activity in general should be a special complex of socio-economic, political, legal, environmental, cultural and educational and other measures aimed at preserving and improving health, increasing the level of physical development and physical fitness of people.

---

¹ Grand PhD in Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Humanities,
Kharkiv State Academy of Physical Culture, Ukraine

² PhD in Philosophical Sciences, Associate Professor,
Dean of Faculty of Physical Education and Human Health,
Kharkiv State Academy of Physical Culture, Ukraine

1. Вступ

Існування сучасної людини внаслідок постійних трансформацій суспільства, а разом з цим моралі, ціннісних орієнтацій, сенсо-буттєвих поглядів тощо, вимагає від суспільних наук пошуку нових шляхів до вивчання, дослідження та аналізу різних аспектів людського буття. Саме тому за предмет нашого дослідження обрано фізичну культуру і спорт як унікальні соціальні явища, що розглядаються нами крізь призму соматичного буття особистості. Це поняття ще тільки входить у широкий обіг представників філософських і суспільних наук, тому його детальне вивчення та аналіз постає дуже актуальним.

Застосування філософсько-антропологічного підходу до вивчення впливу фізичної культури на соматичне буття людини здається найбільш дієвим й ефективним, оскільки охоплює практично всі грані людського буття. Ймовірно, саме такий підхід корелює з реальною соціокультурною основою буття людини, припускаючи облік як універсальних екзистенційно-буттєвих характеристик людини, так і різноманітності психофізіологічних властивостей антропологічних типів, які можуть належати до одного соціуму, однієї культури.

2. Феномен соматичного буття людини

Універсальний дискурс про людину складається з різноманіття практик та їх самоопису, де є місце не тільки умовному, але й безумовному, не тільки відносному, але і абсолютному. Цілісне персонально-соматичне буття людини включає у собі кілька складових. Людина може розумітися як: дух-душа-тіло; розум-воля-почуття; свідоме-несвідоме; духовне-психологічне-біологічне; вічна душа і кінцеве тіло; тілесні форми-відчуття-свідомість.

Поняття «сома», «соматичне» з'явилося в зарубіжній літературі не так давно, але до цих пір не зайняло належного місця в вітчизняних філософських дослідженнях. Новий філософський словник Дідьє Жюма розглядає поняття «соматичний» як той, що стосується тіла, проте в перекладі з грецького soma – тіло, але не просто матеріальний об'єкт, а жива одухотворена істота. Поняття «людина соматична» постає як особлива реальність, в якій взаємодіють різні сфери її буття.

Персональне соматичне буття в своєму життєвому самовизначенні поєднує природність і розумність. Філософське питання «що є людина?» стосується не стільки предметних характеристик людини,

скільки умов, в яких їх реалізація стає можливою, які підпадають під номінацію буття. Феноменологічний метод являє собою своєрідну серцевину філософської антропології. Реальне буття людини неможливо звести до схематичної конструкції, а тому вважаємо за доцільне в якості робочої гіпотези прийняти «синтетичну» концепцію, де поєднувалися б риси підходів, які є складовими сучасного світу і інтерпретують людське буття. Персональне соматичне буття «унікально-інше», кожна людина є автономною істотою, здатною відчувати і переживати, прагнути до комунікації, пізнання світу і зміни власного буття. У процесі комунікації людина ризикує потрапити в граничну ситуацію, що може призвести до втрати екзистенції й самого буття. Зрозуміло, що все, на що здатна людина, далеко не завжди реалізується в персональному бутті людини, оскільки усі люди різні, й якщо в антропологічній визначеності одного домінують вольові фактори, то в іншого – раціональні.

Філософські роздуми щодо персонального буття охоплюють людину в її комунікації з іншими людьми, з її практикою соматичного, де мають місце екзистенційні переживання, в яких самореалізується людина [2]. Тому стає необхідним як звернення до екзистенційних глибин людського буття, так і до соціокультурного просторово-часового континууму, де здійснюється персональне соматичне буття в переживанні й проживанні життя. Слід, перш за все, поставити питання про персональність переживань людини і про те, як вони позначаються на її соматичному бутті. Людина несе в собі цілий світ, внутрішній всесвіт, який пов'язаний з зовнішнім Всесвітом. Конструктивні акти, які надані людині, є не просто результатом її біологічної життєдіяльності, але актом екзистенційно-соматичного переживання і проживання життя. Пограничність буття і постійне перебування в прикордонній ситуації не можуть не позначатися на соматичному стані людини. Унікальними для переживань, що формують соматичну пам'ять, є прикордонні ситуації на межі фізичного виживання.

3. Фізична культура як різновид соматичної субкультури

Інтерес до соматичних явищ в нинішній час спостерігається у представників самих різних наукових дисциплін і професій – у біологів, медиків, працівників сфери фізичної культури і спорту, психологів і філософів. Соматична культура – це синтетичне поняття, яке включає в себе моральну, інтелектуальну, психічну, фізіологічну складові.

Високий рівень соматичної культури є показником здоров'я людини, який останнім часом катастрофічно падає.

Одним з головних шляхів зміцнення здоров'я є фізична культура. Саме культура, тобто не просто ранкова гімнастика і випадково зіграна партія в волейбол, а розумне, одухотворене ставлення до свого тіла, прагнення до фізичної досконалості, гармонії і краси. Необхідно багато і цілеспрямовано працювати для закріплення звички здорового способу життя і діяльності людей, включаючи здоров'я і фізичний розвиток як його компоненти [1].

Соматичне буття людини і потенції її розвитку знаходяться в складній залежності від стану суспільних відносин і способу життя людей. Фундаментальна медицина накопичує все більше даних про те, що рівень здоров'я індивіда і груп людей безпосередньо залежить від ступеня їх участі в матеріальній та духовній діяльності і особливо в тих видах діяльності, які носять творчий, стимулюючий характер. Стає очевидним, що в практиці суспільного життя і у феноменах індивідуального існування людини виявляються нові вузли протиріч тілесної і духовної організації людини, які й визначають рівень соматичної субкультури. Фізична культура як різновид соматичної субкультури виступає специфічною характеристикою предметної діяльності людини, спрямованої як на світ навколо себе, так і на саму себе, що надає цьому феномену суб'єктивного і одночасно об'єктивного характеру. Змінюючи навколишній світ, людина довільно модифікує і свою тілесну організацію і соматичний стан в цілому.

Соматична субкультура є характеристикою цієї системи взаємодії природних і соціальних якостей людського тіла в процесі життєдіяльності, надає їй статусу специфічної предметності і матеріальності, субстратності людини. Це поняття характеризує спосіб соціального буття людського тіла, тобто соціального опосередкованого протиріччя індивідуального тіла і духу людини, як персонального соматичного буття. Головне для розуміння специфіки соматичного в людині полягає в з'ясуванні його чуттєво-надчуттєвого характеру, що робить його феноменом культури людини. Соматичне включає всю людину, тобто з її психікою, розумовими можливостями і персональними особливостями.

Природно-речові характеристики тіла-соми, які вивчаються комплексом медико-біологічних дисциплін, не визначають специфіку

людини, оскільки остання проявляється в чуттєво-надчуттєвих відносинах в процесі життєдіяльності.

Соціальний спосіб буття соми як єдино можливий, є одночасно й культурним феноменом, якщо культуру не зводить до речових характеристик, а розуміти як щось об'єктивно притаманне речі або тілу, і в той самий час воно вимагає особистісного цілеспрямованого культивування. Воно нерозривно пов'язане з цілепокладанням, з ідеалами і шляхами їх досягнення, тобто вимагає врахування впливу індивідуальної суб'єктивності. Це в свою чергу визначає типи ставлення суспільства до явищ тілесної організації та тілесних функцій людини, які узагальнюються соматичної субкультурою. Дана специфіка відбивається на загальному інтелектуальному тлі, який сформувався завдяки, перш за все, формам духовно-практичного освоєння світу, таким як міфологія, релігія, мистецтво, моральна свідомість. Для них в цілому характерно синкретичне уявлення про людину, тобто соматичне виявляє протиріччя тіла і духу на різних етапах життя людини.

Однією зі сфер діяльності людини, спрямованої на виявлення максимальних фізичних, а в деякій мірі і психічних можливостей людини є фізична культура і спорт. Спорту притаманний змагальний характер діяльності та ігрове за формою, позбавлене утилітарності по цілі дійство. Ще давньогрецький філософ Ксенофан, відстоюючи утилітарний підхід до життя, заперечував важливість і не бачив користі від Олімпійських ігор [4]. У заняттях спортом саме фізичні якості виступають об'єктом взаємодії. Серед великої кількості визначень культури в більшості з них її трактують лише як внутрішню духовну культуру. Питання про соціокультурний статус тілесних характеристик і фізичних параметрів людини, а також проблема специфіки «окультурення тіла» і зв'язку цього процесу з духовним розвитком залишаються без уваги. Природно-фізичні якості людини з самого початку не існують поза соціокультурним контекстом, в рамках якого їх значення тільки і може бути зрозуміле і оцінене. Але насправді не існує деякої абстрактної фізичної природи і соціально-обумовленої духовності.

Певною мірою винесення тілесно-фізичних якостей людини за межі філософсько-культурологічного аналізу – це продовження і відображення платонівської лінії, а також християнських традицій, з їх зневажливим ставленням до всього, що пов'язане з тілесним початком в людині, як до чогось низького, непристойного, що не заслуговує до

себе уваги. Ці принципи, які закріплювалися віками, безумовно, дали про себе знати у ставленні до фізичної культури і спорту, відбилися на їх статусі у порівнянні з іншими елементами культури суспільства і особистості. На початку XXI століття дослідницький інтерес широкого кола фахівців в галузі фізичної реабілітації, фізичної культури і спорту пов'язаний з новітньою технікою, сучасними технологіями і біосоціальними практиками, які принесли людині зручності і комфорт, проте разом з ними зменшення фізичного навантаження і гипокінезію.

Питання про місце і значення соматичної субкультури, пов'язаної з тілесно-фізичними якостями людини, є дуже важливим в процесі формування цілісної особистості, який є частиною більш широкої проблеми зв'язку і взаємодії культури і природи, рішення якої передбачає аналіз системної єдності відповідних елементів на різних рівнях. Серед них слід виділити екологічний рівень: «людина – довкілля», антропологічний рівень: «біогенетичне – соціокультурне в людині», планетарний: «суспільство – природа», вселенський: «біосфера – техносфера».

У соматичній субкультурі важливим є антропологічний рівень, який вказує на те, що тілесно-фізичні якості людини не є тільки власне природним початком, вони не тотожні їх суто біологічному змістові. В процесі розвитку багато чинників соціокультурного характеру виявилися важливими для формування не тільки духовно-психічних якостей людини, але й її тілесної організації. Духовність в людині теж не може бути розглянутою як свехвітальна.

Рівень соматичної субкультури в значній мірі визначається тими умовами, які надає суспільство для розвитку людини, вони можуть бути актуалізовані індивідом лише в тому випадку, коли його фізичний стан найбільш «кондиційний» для процесу розвитку, коли він забезпечує максимальну життєздатність, повноту прояву емоційних, інтелектуальних і всіх творчих сил людини. Розвиток особистості, як процес залучення в світ культури, неможливий без такої її суттєвої частини, як соматична субкультура індивідуальності.

Фізична культура, будучи різновидом соматичної субкультури, включає в собі соціально сформовані фізичні якості і здібності людини, а також ту соціальну реальність, яка забезпечує їх формування та розвиток, в тому числі відповідні елементи ціннісно-мотиваційної структури особистості, які містять установку на формування

і вдосконалення цих якостей, стандарти поведінки і ідеали фізичної досконалості, які пропагуються, а також соціальні інститути, які керують даними процесами [5].

Удосконалення фізичних якостей стає соматичною субкультурою тільки за умови, що воно має сенс не чисто фізичного, але особистісного розвитку, а тому перетворення тілесного вдосконалення, здоров'я в самоціль навряд чи можуть бути віднесені до феномену культури взагалі і соматичної субкультури зокрема. Соматична субкультура, як гармонія духу і тіла, усвідомлювалася як вищий сенс ще древніми греками. Наблизитися до цієї гармонії означало реалізувати дійсно гуманістичні початку в суспільному житті.

4. Соматичне буття у сучасному спорті.

Спорт – це демонстрація граничних можливостей людини. Одна з найяскравіших тенденцій в розвитку сучасного спорту – це тенденція суто технократична, для якої характерне перенесення мети діяльності з людини, її власного розвитку на результат. Голи, очки, секунди, місця і медалі в технократичній системі цінностей, в якій людина опиняється тільки засобом, перетворюються на самоціль, стають самоцінними. Гіпертрофований фізичний розвиток за рахунок інтелектуального, духовного, бажання залучити будь-які заходи (допінг, анаболіки, жорстокість тощо) заради перемоги, повне використання потенціалу юного спортсмена, а потім залишення його напризволяще – все це прояви технократизму, яке досить антигуманні за своєю суттю і формою.

О. Шпенглер відносив спорт до парадигм цивілізації, проте не культури. По-справжньому гуманне суспільство не може й не повинно приносити на вівтар спортивного прогресу здоров'я, гармонійний розвиток, моральні цінності людини. Реальне здійснення девізу «У розвиненому тілі – піднесений дух», який висунув Кубертен, вимагає від суспільства пошуку таких механізмів, які б дозволяли протистояти антигуманізму і жорстокому прагматизму в спорті.

Як і кожен вид діяльності, кожен вид спорту ставить певні вимоги до людини, яка ним займається, в тому числі й до морфології її тіла. Формуються певні стереотипи відповідності між видами спорту і антропометричними даними. Одним з аспектів спортивної діяльності є формування тілесної краси і рухів людини. Тілесна краса передбачає стрункість, підтягнутість, симетричність, пропорційність, гар-

монійність тіла людини. Ще в Стародавній Греції було доведено, що заняття спортом, використання різних фізичних вправ дозволяє надати тілу людини більше виразності і краси. Яскравим свідченням цього є класична фігура «Дискобол» Мирона, «Списник» Поліклета, «Метальник» Алкаменеса та інші твори давньогрецького мистецтва.

Залежно від соціальних відносин, спорт може не тільки не мати за мету фізичну досконалість, але він здатний і просто спотворити людську подобу в залежності від того, яку мету перед ним ставлять, і в якій системі соціальних цінностей він орієнтований. Якщо грецьке мистецтво класичного періоду дає нам образ гармонійного розвитку людини – громадянина, воїна, атлета, зовсім іншим описаний Феокрита (III в. до н.е.) портрет кулачного бійця-професіонала елліністичної епохи – часу, коли спорт став перетворюватися на форму заробітку, на засіб існування.

Вузькоутилітарні мети, технічні результати, комерційні міркування в спорті призводять до вихолощування гуманістичного ідеалу, в меншій мірі служать розвитку особистості та її фізичної досконалості. Спорт впливає на інтелектуальну, пізнавальну можливості людини, допомагає глибше пізнати закономірності, яким підпорядковується формування фізичної досконалості, розвиток фізичних якостей і вмілих рухів та навичок, які набувають важливого значення в структурі та функціях організму, вказують на причини і механізм фізичного розвитку, свідчать про суспільну і особисту гігієну. Спортсмену властиво оперативне мислення, коли інтелектуальні завдання вирішуються безпосередньо в процесі діяльності, спираючись на сприйняття об'єктивних умов і ситуацій, в яких це відбувається, при значному дефіциті часу.

Одним з проявів соматичної субкультури є рух культуризму – “bodybuilding” (тілобудування), а точніше штучне конструювання м'язів. Культуризм дає можливість досягнення швидких і ефективних результатів для зміни форм м'язів, об'єму грудей і інших параметрів людського тіла. Але культуризм не дає людині істинної краси, не формує навіть тілесну красу в повному розумінні цього слова. Справа в тому, що в культуризмі цінуються тільки м'язи, а точніше їх зовнішній вигляд. Але «накопичення» м'язів і пов'язаної з ними сили у відриві від формування таких цінних фізичних якостей, як витривалість, спритність, швидкість, не призводять до гармонійного фізичного роз-

витку людини. Слід зазначити і негативний вплив культуризму, який він здійснює на психіку і моральність тих, хто їм активно займається. Постійно «накачуючи» м'язи, щоб бути першим серед інших в позі, культуристи схильні до самозамилування, весь час акцентують увагу на свою зовнішність, виставляють на показ свою силу м'язів. Для досягнення дійсно гармонійного фізичного розвитку необхідне застосування різноманітних фізичних вправ, заняття найбільш підходящим видом спорту. Такий шлях дозволяє розвивати не тільки силу м'язів, але і спритність, витривалість, швидкість і інші фізичні якості людини, а також красу її рухів.

Досягнення точності, свободи, легкості, узгодженості та ритмічності характеризують координаційні здібності людини і надають естетичну свідомість рухам її тіла. Без краси рухів неможлива краса людини взагалі. Легкість і невимушеність рухів виглядають в людині чарівними, так як можливі тільки при добре складеній струнності: у людини невдало складеній, як правило, відсутня красива хода, пропорційність в рухах, тому легкість і грація рухів – ознака вірного стрункого розвитку в людині.

Досконалість фізичного розвитку людини характеризує фізичну, тілесну красу. У різні історичні епохи змінюється саме поняття фізичної досконалості та її значущості в суспільному житті. Якщо в епоху античної демократії фізична досконалість розглядалась як необхідна умова виховання воїна і громадянина, то в період розпаду рабовласницького суспільства з появою найманого війська воно втрачає важливу роль застосування до громадян. Християнська доктрина аскетизму протягом декількох століть визначала суспільну свідомість, ще більшою мірою виключала вимоги фізичної досконалості людини.

Фізична досконалість висловлює певні уявлення про тілесну красу, пластичну свободу і здоров'я людини, що свідчить про рівень розвитку соматичної субкультури. Субстрат людини – це її тіло в поєднанні природних і соціальних якостей, тобто «людська біологія», яка знаходиться в саморуху і саморозвитку. Життєвий цикл людини в цьому відношенні може розглядатися як процес розв'язання суперечностей щодо природних і соціальних якостей субстанції тіла. Його не можна розуміти однозначно і механічно, як безперервне наростання соціальності і підпорядкування біологічного в людині соціальному. Навіть природжений тілесний дефект людини стає дефектом особистості

саме в силу тієї чи іншої соціальної детермінації. Тільки для людини характерно активне ставлення до свого тіла, виходячи за межі «тваринної зв'язаності», свержситуативна поведінка, навіть всупереч природним можливостям.

Прикладом цього може бути параолімпійський спорт, який в сучасному світі досяг рівня паралімпійського руху. Завдяки заняттям спортом люди з тілесними дефектами можуть змінити своє життя, зробити його осмисленим і яскравим. Але спорт вимагає від людей особливої сили волі, мужності і витривалості. Людина здатна піднятися над своїм тілом, вона може зробити те, чого не може жодна тварина. Іноді просто заради якоїсь мети людина може знехтувати своєю небезпекою і навіть життям. Існує дивна річ: людина може до кінця своїх днів не помічати і не відчувати свого тіла, подібно повітрю, яким ми дихаємо, і згадувати про нього тільки коли хворіє.

Соматична субкультура на внутрішньому індивідуальному рівні являє собою, таким чином, специфічну технологію процесів вирішення протиріч цієї сфери, в результаті чого досягається певний рівень людської свободи в ставленні до тіла. Досягнення певного рівня свободи, «оволодіння» своєю тілесною організацією завжди має певний соціальний і моральний вектор, який визначає соматичну субкультуру.

5. Роль фізичної культури і спорту як соціального інституту в сучасному суспільстві

Фізична культура, що включає в свою структуру спорт, є органічним компонентом загальної культури. Поняття культура об'єднує всі створені людиною в ході історії соціальні, матеріальні, духовні засоби її життєдіяльності, її складові структурні елементи. До соціальних засобів в даному визначенні культури відносяться праця, культура праці і форми її організації; соціальні інститути: держава і право, економіка, політика, наука, освіта, соціально-культурна сфера та охорона здоров'я. Сюди ж відноситься фізична культура, структура якої визначається як матриця загальної культури, основним елементом якої є людина.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології активно впроваджуються в сферу повсякденної людської життєдіяльності, в тому числі в галузь фізичної культури і спорту. Перш за все, вони полегшують роботу з орієнтування молоді та мас населення на заняття фізичною культурою і спортом, як історично визнаної в суспільстві цінні-

стю в структурі здорового способу життя. У соціально-філософському аспекті важливо підкреслити, що передумовою виникнення фізичної культури є праця, взаємодія людини з природою, добування їжі полюванням, скотарством, землеробством, вимагали не тільки фізичного і психічного здоров'я, але і спритності, сили.

Спорт в рамках фізичної культури виникає на зорі цивілізації з універсальної властивості людини – змагальності, вічного прагнення зайняти першість в конкуренції з суперниками. В сучасних умовах разом узяті фізична культура і спорт в історичній свідомості і способі життя народів є загально визнаним соціальним інститутом. Що стосується специфіки спорту в умовах сучасної цивілізації, то для частини населення він виступає в якості оздоровлюючого фактора в формі дозвілля, відпочинку, розваги, для невеликої соціальної групи він є професією, повсякденною роботою в формі професійного спорту.

У світі спостерігається стійка тенденція підвищення соціальної ролі фізичної культури і спорту. Вона проявляється через:

- підвищення ролі держави в підтримці розвитку фізичної культури і спорту, громадських форм організації і діяльності в цій сфері;
- широке використання фізичної культури і спорту в профілактиці захворювань і зміцнення здоров'я населення;
- продовження активного творчого довголіття людей;
- організацію дозвілля як особливого виду діяльності і в профілактиці асоціальної поведінки молоді;
- використання фізичної культури і спорту як важливих компонентів морального, естетичного та інтелектуального розвитку учнівської молоді;
- залучення до занять фізичною культурою і спортом працездатного населення;
- використання фізичної культури і спорту в соціальній і фізичній адаптації інвалідів, дітей-сиріт;
- різке збільшення зростання доходів від спортивних видовищ і спортивної індустрії;
- зростаючий обсяг спортивного телерадіомовлення і ролі телебачення в розвитку фізичної культури і спорту та в формуванні здорового способу життя;
- розвиток фізкультурно-оздоровчої та спортивної інфраструктури з урахуванням інтересів і потреб населення;

– різноманіття форм, методів і засобів, що пропонуються на ринку фізкультурно-оздоровчих і спортивних послуг.

Розвиток фізкультури і спорту в сучасному суспільстві є питанням першочергової важливості, тому що здоров'я людей у вирішальній мірі визначається рівнем розвитку фізичної культури і спорту. Сучасна система фізичного виховання включає комплекс профілактичних і гігієнічних заходів, спрямованих на всебічний розвиток і збереження на довгі роки фізичної працездатності і рухової активності людей.

Однією з пріоритетних цілей суспільства, де дбають про людину, є створення умов для зміцнення її здоров'я шляхом розвитку інфраструктури спорту, популяризації масового і професійного спорту (включаючи спорт вищих досягнень) і залучення різних верств суспільства до регулярних занять фізичною культурою і спортом. Фізичний стан і здоров'я населення будь-якої країни є найважливішим критерієм її благополуччя. На початку XXI століття соціальний і техногенний розвиток суспільства почав все більш характеризуватися динамічним прогресом комунікативних можливостей, які призвели до зміни характеру соціальних зв'язків, але в той самий час, і зниженням природних, фізичних і психічних якостей людини. Світовий досвід показує, що засоби фізичної культури і спорту мають здатність в комплексі вирішувати проблеми підвищення рівня здоров'я населення та формування здорового морально-психологічного клімату в колективах і в суспільстві в цілому. Розуміння того, що майбутнє країни визначається здоров'ям членів суспільства, призвело до посилення ролі фізичної культури і спорту.

Активно використовуючи різноманітні фізичні вправи, людина покращує своє здоров'я, фізичний стан і підготовленість, фізично вдосконалюється. Ступінь фізичної досконалості визначається тим, наскільки міцну основу вона являє для подальшого розвитку, в якій мірі вона відкрита новим якісним змінам і створює умови для переходу особистості в іншу, більш досконалу якість.

У числі факторів, що формують здоровий спосіб життя, головним є фізична культура. Рухова культура – це вміння сприймати рух як символ прекрасного, природного, вільного способу самовираження, взаєморозуміння і співіснування в просторі тіл: наявність правильної постави, способів самостійного накопичення свого рухового досвіду і використання його для попередження захворювань. Оздоровчий потен-

ціал фізичної культури і масового спорту, якщо його використовувати повністю, дозволить забезпечити стійке підвищення працездатності, запобігати масових захворювань і прагнути до збільшення тривалості життя. Фізична культура є природним містком, що дозволяє з'єднати соціальне і біологічне в розвитку людини. Більш того, вона є найпершим і базовим видом культури, який формується в людині. Фізична культура з притаманним їй дуалізмом духу і тіла, може мати значний вплив на стан організму, психіки, соціокультурний статус людини.

6. Фізичне виховання як фактор формування здоров'я людини

Фізичне виховання є важливим чинником формування здоров'я в умовах сучасної постіндустріальної інформаційної цивілізації, багато в чому визначаючи поняття «стиль життя», «уклад життя», «рівень життя», «якість життя» в контексті «здорового способу життя». Фізичне виховання набуває нового значення, воно повинно стати способом збереження фізичної активності, зміцнення здоров'я та забезпечення якості життя, яке в даний час визнається однією з головних характеристик суспільства. Фізичне виховання і спорт в естетичному плані здатні покращувати тіло людини шляхом науково обґрунтованих вправ, вірного харчування, здорового способу життя.

Соматичне буття людини з урахуванням соціального та культурного різноманіття світу включає культуру рухів, культуру статури і культуру фізичного здоров'я. Фізичне виховання в соматичному бутті людини має соціально-економічне значення, воно сприяє збереженню і зміцненню здоров'я людей, зниженню рівня захворюваності людей, підвищенню продуктивності їхньої праці [3]. Стан здоров'я обумовлює якість життя індивіда в психофізіологічному аспекті, в аспекті задоволення вітальних потреб, а також забезпечує соціально-статусне розвиток. Безумовно, і соціально-виробнича сфера виграє у випадку, якщо члени суспільства менше хворіють і можуть ефективно працювати, збільшуючи валовий суспільний продукт. В умовах сучасної цивілізації величезні можливості відкриваються для пропаганди фізичного виховання і спорту з метою зміцнення міжнародних відносин. Комп'ютерна, комунікаційна техніка і високі технології в нинішній час представляють широкі можливості в дослідженні глибинних таємниць людського організму і формують наукову основу для розробки масових фізкультурно-оздоровчих заходів і програм фізичного виховання.

Фізичне виховання і спорт в способі життя людей існують і служать зміцненню здоров'я кілька тисяч років. У суспільно-історичній свідомості вони давно прийняті як явище загальної культури людей і визнані соціальним інститутом, утвердившись в статусі цінностей культури. Разом з тим, рівень цивілізації, поряд з потужною прогресивною інтенсифікацією суспільних відносин, ставить людину перед новими проблемами. Перш за все, зростають темпи життя, завдяки сучасному транспорту скорочується соціальний простір, спресовується соціальний час, він протікає швидше. Люди поспішають, щоб не втратити час, при цьому помітно посилюється психічна і інтелектуальна напруга. У соматичному бутті людини фізичне виховання здатне зменшити цю напругу.

Сучасна медицина створила цілком ефективну систему лікувальної фізкультури, експериментально обґрунтовані наукові концепції реабілітації захворювань, допомоги інвалідам. Однак сфера фізичної культури і спорту як соціальний інститут не можуть функціонувати в якості фактора здоров'я людей без відповідної матеріально-технічної бази і підготовки кадрів для фізичного виховання молоді, спеціального оздоровчого обслуговування населення. Сучасний малорухливий спосіб життя – гіподинамія – є наслідком суперечності між потребою в генетично обумовленому обсязі необхідних для нормальної життєдіяльності організму людини фізичних рухів та їх реальним задоволенням, малорухливим способом життя і необхідною фізичною активністю людей. Для багатьох людей саме тут слід шукати причини багатьох хвороб і, як результат, – передчасної смерті. Встановлено, що в багатьох випадках недостатній фізичний розвиток, слабка фізична підготовленість, фізична детренованність організму стають безпосередньою або опосередкованою причиною різних хвороб.

Сучасна цивілізація, таким чином, ставить перед суспільством, перед людством в цілому і перед кожною особистістю все зростаючі вимоги до фізичної, психічної, інтелектуальної, освітньої підготовки, і тому фізичне виховання і спорт повинні стати невід'ємною частиною способу життя кожної людини.

Філософію цікавить і аксіологічна сторона фізичної культури, тобто ставлення до неї як до цінності. Перша ціннісна сторона її – це, звичайно ж, оздоровча, яка зберігає і зміцнює здоров'я людини, її життя. Тільки добре здоров'я дає повноту життя. Як жити довго, залишаючись

здоровим? Це найбільш неоднозначна і складна проблема як для біологічних, медичних, так і для соціально-гуманітарних наук.

Сучасний рівень цивілізації приносить людині нові проблеми, для вирішення яких потрібні фізичне і духовне здоров'я. У трудовій діяльності людини зменшується частка фізичного і збільшується частка психічного та інтелектуального напруження. Як субстанція соціального, свідома діяльність, і фізична і розумова, спрямована на перетворення навколишньої дійсності для задоволення життєвих потреб людини, однією з яких є потреба в рухах. Заняття фізичною культурою сприяють закріпленню корисних для здоров'я рухів тіла, розвитку імунітету, підвищенню стресостійкості, опірності організму шкідливим впливам навколишнього середовища, а отже, оздоровленню людини.

До якісних характеристик здоров'я людини відноситься також естетична сторона тілесної організації людини. Естетика – традиційний розділ філософії, що вивчає закони предметно-чуттєвого сприйняття людиною тих явищ і процесів, що відбуваються через такі категорії, як прекрасне і потворне, піднесене і нице, трагічне і комічне. Іншими словами, зміст і сутність речей естетика бачить через їх форми. Фізична культура і спорт здатні формувати красу людини як цінність, якщо кожен індивід в своєму способі життя гармонійно поєднує заняття фізкультурою і спортом з медичної та інтелектуальної культурою.

Соматична фізична культура і культура рухової активності індивіда рідко стають центральними об'єктами соціокультурних досліджень, однак деякі аспекти даної проблематики досить часто фігурують в дослідницьких теоріях соціальної спрямованості. Увага загострюється, в основному, на факті фізичної досконалості як необхідного аспекту всебічно розвиненою і гармонійної особистості. Дана тема є константою, простежується протягом всієї історії ідеологічно забарвленою філософії: від авторів періоду античності і перших утопістів Нового часу до авторів офіційних ідеологічних документів ХХ століття. У сучасній інтерпретації фізична культура часто розуміється, по-перше, як усе матеріальне середовище, яке сформоване і трансформоване людиною відповідно до потреб, цінностей і можливостей (у випадках такого вживання даного поняття можна сказати, що термін «фізична культура» розширюється до терміна «культура «в цілому»). По-друге, фізична культура може розглядатися як система цінностей, діяльності та її результатів, що мають відношення до безлічі видів

фізичної активності людини (спортивні практики, праця, відновлення здоров'я і т.д.). По-третє, фізична культура може мати і більш вузький розгляд – як комплекс різних типів моторики, інтегрованих в різні види соціальної діяльності (в т.ч. в процеси соціалізації, навчання, оволодіння різними вміннями практичного характеру). По-четверте, фізична культура може розглядатись як набір вправ, необхідних для модифікації тілесної природи людини. По-п'яте, фізична культура розуміється як спортивна діяльність, яка характеризується змагальністю, конкуренцією, а також виявленням максимальних можливостей людини. Слід зазначити, що останнє трактування фізичної культури привнесло в масову свідомість звуження сприйняття фізичної культури до області специфічної діяльності, єдиним смисловим наповненням якої є вдосконалення фізичних якостей, навичок і умінь людини. Історично людське тіло усвідомлювалася як значущий феномен (або медіум комунікації) для вбудовування особистості в соціальний простір. При цьому обов'язково формувалася культурний принцип співвіднесення тілесного і духовного в особистості (від прямої залежності до протилежності); також культура формувала значущості для кожної тілесної характеристики людини. Таким чином, формувалася система аксіології тіла як одного з фундаментальних підстав культури.

Аксіологічний підхід до фізичної культури, який утвердився в історії світової культури, спростовує тривіальну повсякденну редукцію поняття фізичної культури до системи рухової активності і розвитку суто тілесних якостей у відриві від морального, інтелектуального, естетичного розвитку. Негативний вплив подібного підходу виявляються в поширенні так званого «соматичного негативізму»: девальвації цінності тілесності в певних соціальних страхах, знецінення фізичного іміджу людини, відсутності соціального запиту на культивування тілесних якостей, байдужості до фізичного здоров'я, недовіри до тілесного досвіду і окремим сферам мистецтва, що оспівує тілесну красу. Другим негативним фактором є зворотне явище, так звана маргінальна «соматизація» людини (і окремих субкультур); це абсолютизація візуально-тілесних аспектів людини. Дослідження фізичної культури, що базується на принципах соматизації, виносить тілесні характеристики людини за межі кордонів культурної соціалізації; для даного підходу характерне апріорне виключення тілесності людини зі структури соціокультурних цінностей. Легко помітити, що обидві негативні тен-

денції відображають зневажливе ставлення до тілесності. При цьому духовний, культурний та моральний зміст тілесної діяльності незмінно формується в процесі інкорпорування буття тілесності в структуру соціокультурних цінностей, норм та ідеалів. При цьому досягається відповідність тілесних показників індивіда його цілям і цінностям духовного, естетичного, морального і справді соціального розвитку. Формуються здібності і, головне, потреби використання людського тіла відповідно до етичної та естетичної платформи конкретних моделей культури. У концепті культурної антропології фізична культура постає як галузь культури, яка регулює діяльність людини, пов'язану з формуванням, розвитком і використанням тілесно-рухових здібностей людини відповідно до прийнятих в культурі (субкультурі) норм, цінностей і зразків.

7. Висновки

Філософсько-антропологічний аналіз феномену фізичної культури та спорту через поняття соматичного буття людини надає більш широкі можливості для розуміння та дослідження змісту, функцій та значення цих соціальних явищ у сучасному суспільстві, як з позиції особистості, так і соціуму.

Цілісне розуміння фізичного виховання полягає в тому, що це не тільки комплекси вправ і навантажень (бо це тільки засоби поліпшення фізичних тілесних показників), але реалізовані здібності і потреби індивіда до розвитку власної тілесності в співвідношенні з принципами культури, що включають розуміння цінності тіла і забезпечення відповідності тілесного розвитку моральному і естетичному базису (включаючи обмежене ставлення до тіла і здоров'я). Розуміння цінності фізичної культури змінює в суспільстві ставлення до фізичного виховання. Фізична культура набуває нового значення, вона повинна стати способом збереження фізичної активності, зміцнення здоров'я та збереження якості життя. Сучасна система фізичної підготовки людини, як частина фізкультурно-оздоровчої діяльності в цілому, повинна являти собою спеціальний комплекс соціально-економічних, політичних, юридичних, екологічних, культурно-виховних та інших заходів, спрямованих на збереження і поліпшення здоров'я, підвищення рівня фізичного розвитку і фізичної підготовленості людей.

Список літератури:

1. Визитей Н.Н. Физическая культура личности: проблема человеческой телесности: методологические, социально-философские аспекты. – Кишинев: Штиинца, 1989. – 107 с.
2. Газнюк Л.М. Соматичне буття персонального світу особистості. Монографія. Харків: ХДАФК, 2003. – 356 с.
3. Газнюк Л.М. Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття. Монографія. – К.: ПАРАПАН, 2008. – 368 с.
4. Ибрагимов М.М. Сова Міневри і Аполлон: філософське есе про спорт. – К.: ТОВ «НВП» Інтерсервіс», 2013. – 320 с.
5. Ибрагимов М.М. Философия спорта как новый антропологический проект: монография. К.: НУФВСУ. Изд-во «Олимпийская литература» 2014. – 296 с.

References:

1. Vyzytei N.N. (1989) Fyzicheskaia kultura lichnosti: problema chelovecheskoi telesnosti: metodolohycheskye, sotsyalno-fylosofskye aspekty [Physical culture of the individual: the problem of human corporeality: methodological, social and philosophical aspects]. Kyshynev: Shtyynntsa. (in Russian)
2. Gazniuk L.M. (2003) Somatychno butia personalnoho svitu osobystosti. Monohrafiia [Somatic being of the personal world of personality. Monograph]. Kharkiv: KhDAFK. (in Ukrainian)
3. Gazniuk L.M. (2008) Filofofski etyudy ekzystentsialno-somatychnoho buttia. Monohrafiia [Philosophical sketches of existential-somatic being. Monograph]. Kiyv: PARAPAN. (in Ukrainian)
4. Ybrahymov M.M. (2013) Sovo Minevry i Apollon: filofofske ese pro sport [Minevra's Owl and Apollo: a philosophical essay about sport]. Kiyv: TOV "NVP" Interservis". (in Ukrainian)
5. Ybrahymov M.M. (2014) Fylosofyia sporta kak novyi antropolohycheskyi proekt: monohrafyia [The philosophy of sport as a new anthropological project: monograph]. Kiyv: NUFVSU. Yzd-vo "Olimpiyskaya literatura". (in Russian)

**OLYMPIC EDUCATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS
OF UKRAINE (IN THE CASE OF BUCOVYNA)**

Hakman Anna¹
Nakonechnyi Ihor²

http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_12

Abstract. In recent decades, in various spheres of society, and especially in pedagogy is increasing interest in philosophical, sociological and cultural aspects of the theory and practice of the Olympic movement, an important component of which is Olympic education, based on the ideas of Olympism. Olympic education is an effective means of humanizing the system of education and upbringing of the younger generation, aimed at forming humanistic-oriented personality traits, and therefore, the problem of spiritual and moral condition of children and young people, due to socio-cultural changes that accompany the formation of Ukraine as a democratic state.

The purpose of our investigation is to theoretically substantiate the peculiarities of the formation of Olympic education in schools at different levels, which will facilitate its better implementation in Ukrainian society. The research was conducted during 2016-2017 at the educational institutions of Chernivtsi city.

In the investigation took part 75 respondents, 25 of which were instructors of physical education in the pre-school educational institutions, 25 – teachers of physical education and 25 – teachers of physical education at university level.

Methods of research: theoretical analysis and generalization of literary sources, conversation, method of expert estimation, methods of mathematical statistics.

During the research, the main preconditions for forming the pedagogical foundations of the Olympic education in Ukraine were determined. The structure of the Olympic education in the educational process is analyzed.

---

¹ Ph.D. in Physical Education and Sports,
Associate Professor at the Department of Theory and Methods of Physical Education and Sports,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine

² Ph.D. in Psychology,
Head of the Department of Theory and Methods of Physical Education and Sports,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

The condition of readiness for the introduction of Olympic education in Chernivtsi is determined. According to the investigation, it can be argued that the highest state of implementation of the Olympic education in Bukovyna is at school level. Respondents define the main disadvantages in the implementation of Olympic education in pre-school institutions: poor knowledge of specialists, lack of material and technical base, insufficient methodological support.

In the course of the investigation, the main reasons for ineffective implementation of the Olympic education were identified. A comparative analysis of Olympic education in schools of Chernivtsi, which takes into account all levels of education, from pre-school to higher educational establishments, was carried out.

The main mechanism for the implementation of pedagogical activities is the creation of pedagogical situations, during which there is the possibility of interaction between a student and a teacher, which allows to evoke reflexive attitude of the student to the means of influence of the teacher. The pedagogical situation serves as the basis for pedagogical communications that provide the transfer and mastering of the knowledge. To achieve the goal of teaching and upbringing, a modern teacher should identify and apply the most effective forms and methods. Therefore, we identified the forms and means of implementing the Olympic education for various educational institutions.

Consequently, according to respondents, the introduction of Olympic education will contribute to the improvement of the system of physical education and educational process; the ideals of Olympism and the values of the Olympic movement can become an important part of the concept of the educational work of the modern schools.

Most teachers are willing to implement Olympic education in schools, but there is a need of scientific and methodological assistance. The responders determined the most acceptable forms of the introduction of Olympic education in the educational process during lessons and in extra time.

1. Introduction

Creation of a modern system of education and upbringing of the younger generation is impossible without the optimal solution to a range of social, economic, environmental, political, legal and other tasks. One solution to this difficult problem may be the organization of an educational process based on

the ideology of Olympism, through the introduction of a system of Olympic education and the distribution of literature among the student youth.

Olympic education today is not only a significant factor in the development of the Olympic movement in Ukraine, but also a powerful tool for solving the strategic challenges facing the country, and, above all, an important component of the humanitarian education aimed at the formation of physical and moral health among Ukrainians, healthy lifestyle habits, engaging them in physical education and sports, especially the younger generation.

The relevance of Olympic education is determined by the following circumstances.

Firstly, the involvement of children in the world of sport, formation of their active attitude to physical culture and sports are priorities, that largely determine the level of health of the younger generation. Olympic education, which is based on the attractiveness of the Olympic Games, peculiar to them, spectacle and adversity, has considerable potential for solving this problem, on vivid examples of the lives of famous athletes. It is capable of attracting and encouraging young people to go in for sports. Secondly, educational institutions cover a significant part of the younger generation. It is there, where they begin to form habits, beliefs, interests in one or another type of activity and lifestyle. Therefore, much depends on the effectiveness of the educational process, which, due to important changes in social life, has lost its humanistic direction. An important role in this situation is played by the Olympic education, which, in solving the problems of education, is based on humanistic ideals and principles of Olympism.

Combining sport activity and motor activity with culture and education, the ideas of Olympism promote the way of life, which is based on the joy of efforts, the educational value of a good example, and respect for universal, fundamental ethical principles. That is why, in the current conditions, the Olympic education that has the potential to increase the effectiveness of the formation of a physically, mentally, socially and spiritually healthy personality has gained special significance [28, p. 90; 6, p. 7].

The topicality of the chosen direction of research is also enhanced by the fact that in Ukraine, as a country, which is an active participant in the international Olympic movement, there is an urgent need for the deployment of this type of activity, the investigation of the content component of the school curriculum of the Olympic education is required, the effectiveness

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

of the organization and the form of introduction of knowledge of the Olympic theme. In this regard, it is important to identify ways of implementing appropriate measures in the system of school Olympic education in Ukraine.

The aim of the research is to theoretically substantiate the peculiarities of the formation of Olympic education in educational institutions, which will facilitate its implementation.

The achievement of the aim stipulates the solution of the following objectives:

1. To analyze the status and implementation of the Olympic education in the educational process of Ukraine on the example of Bukovyna.
2. To carry out a comparative analysis of the implementation of the Olympic education in various types of educational institutions of Chernivtsi city.

The research rests upon the following research methods: theoretical analysis and generalization of scientific and methodical literature, conversation, method of expert evaluation, methods of mathematical statistics.

2. Formation of pedagogical foundations of Olympic education in Ukraine

The Contemporary International Olympic Movement, after the Eleventh Olympic Congress in Baden-Baden in 1981, also began to lean toward commercialization by abolishing the status of an amateur athlete.

Without making socio-political assessments, we note the similarity of the phenomena of the ancient and modern world – the appearance of athletes-professionals, sports show business and other negative phenomena. It should be mentioned, that in ancient Greece, attention was drawn to the negative manifestations of unnecessary enthusiasm for preparation and participation in competitions. For example, Euripides noted that the monotonous specialized diet of athletes does not promote normal lifestyle. This is also pointed out by Hippocrates, who said that monotonous workouts and a diet pose a danger to human physiology, lead to its degradation; excessive muscle development violates symmetry, leads to physical destabilization, lag, and weakening of other abilities” [24, p. 135].

For several centuries, the ancient ideals of Olympism, as a cultural phenomenon of pedagogy, were forgotten to be revived in a democratic France at the end of the 19th century. Due to the achievements of the science of physical culture, initiatives of an organizational nature and the initiation of competitions, France at the end of the XIX century became the spiritual

center of international life. As a result, the French sports movement not only carried out the tendency for international integration, but also contributed to the emergence of a person such as Pierre de Coubertin. His work is devoted to dozens of papers written by scholars and publicists in many countries, but there is a need to turn again to the personality of Baron Coubertin, his rich artistic heritage.

Over 50 years of his life, Coubertin devoted to Olympism, and for 29 years he was the president of the International Olympic Committee (IOC).

During his presidency, the most important events, that have enriched the practice of Olympism, were held: he is the author of the first version of the Olympic Charter, on his initiative was the registration of the Olympic protocol, many rituals and symbols of the Olympic Games were implemented into practice.

Coubertin owns the idea of the holding the Olympic Games in different countries and on different continents. At his initiative, the Olympic congresses were held, and during his life 9 of 12 has taken place, where various scientific problems of Olympism were discussed. It was he, who suggested the idea of creating the Olympic Academy in Olympia. Coubertin's creative legacy is so large that only in recent years leading specialists of our country are engaged in studying it.

In the "Evolution of Olympic Ideas" professor V. V. Stolbov (1996) claims, that the greatness of Coubertin, was manifested in the determination and development of the philosophical, moral and ideological principles of Olympism, which should carry the idea of peace, friendship and cooperation among peoples [24, p. 22]. He always cared about the development in the Olympism of the ideas of democracy and internationalism. Coubertin was against racism and militarism, any discrimination on property and religious grounds. The decisive role of the Olympic sport Coubertin saw in the harmonious development of personality. He dreamed about the time when the sport would be available to millions of ordinary people, not to ones from wealthy families. Coubertin argued that the future belongs to the people who will be the first to reorganize the education of the younger generation. From each sports facility, which deals with young people, must come the joy of physical and spiritual strength. Coubertin made a huge contribution to the development of theoretical and pedagogical foundations of modern Olympism. He believed, that Olympism should unite together, complementing each other, sports, culture, science and art.

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

It should be mentioned, that the predictions of Coubertin remained not only in a fantasy of a humanist, but found a convincing confirmation in the history of modern Olympism. Over 100 years of its development, the Olympic Games have evolved from a simple sporting holiday and the aspirations of enthusiasts into a complex social scientific and practical movement of nations of the world.

Coubertin laid the foundation to the scientific substantiation of a special subject, which he called "sports pedagogy". In 1934 the third edition of the book with the same name was published. He regarded this discipline as a science of physical education and upbringing of youth through sport. By the same token, Coubertin foresaw the appearance of later Olympic education and the upbringing of the younger generation.

Coubertin has expressed the opinion that the secret of growth and decline of any democracy should be constantly searched in school, university. He proposed to increase the intensity of physical activity of students, but without prejudice to intellectual development. Coubertin suggested, sports pedagogy is a good starting point for the Olympic movement. The significance of sports pedagogy, according to Coubertin, should serve to social progress. He expressed this idea perfectly and convincingly in his "Ode Sport".

According to professor V. I. Stolyarov (1996), when developing the concept of Olympism, Coubertin took into account the humanistic potential of sport, and at the same time, the dual role that sport can play in society. Sports can contribute to the preservation and strengthening of human health, its physical improvement, the formation and development of high morality, aesthetic culture, etc. [25, p. 120]. However, sports training and competitions under certain conditions can have a negative impact on human health, capable of developing a person's cruelty, a sense of mental superiority over others.

Coubertin wrote: "Athleticism can occasion the most noble passions or the most vile. It can be chivalrous or corrupt, vile, bestial".

Therefore, Coubertin believed, the main task of the Olympic movement is not only the development of sport, but contribution in every way to the realization of its humanistic potential. An important task of Olympism, he saw in overcoming the gap between physical and spiritual development of the athlete, in contributing to its versatile and harmonious development.

Coubertin advocated supporting the Olympians' desire for high achievements in sports, but emphasized, that there is a certain limit that can not be

passed within the framework of the Olympic Games, no matter what desirable victory is present.

Such a limit Coubertin considered first of all ethical rules: an olympic player should not strive for victory at all costs, but prefer honest, chivalrous behavior in sporting matches. He must adhere to the conviction that the most important thing is not the victory over the rival, but the courage that manifests itself in the struggle for this victory.

Coubertin predicted the emergence of the Olympic education and the up-bringing of the younger generation, which appeared later, Coubertin sought to educate the youth in courage, without which a national growth is impossible. He was referring to the problem of strengthening the French nation, although his position is entirely relevant to any other.

A comprehensive analysis of the work of Pierre de Coubertin allows from a wide range of scientific and theoretical interests to distinguish three fundamental blocks, three main directions of its reformist activity:

- aspects of pedagogy, system of education and upbringing;
- Olympism, Olympic movement, Olympic Games;
- sport, sports movement.

Highlighted areas of reformation of Coubertin's are deeply interconnected and interdependent [26, p. 42].

All ideas, which were put forward by Coubertin and realized under his direction in connection with the Olympic movement, were of an innovative nature. These directions of Pierre de Coubertin's work are carefully and thoroughly analyzed in the work of Professor A.B. Sunik (1995), with whose point of view one can agree [26, p. 48].

Evaluating the reform activity of Coubertin, it must be admitted that many of his ideas were embodied in the world theory and practice in the spheres of pedagogy of the sports and olympic movement. But now, in the new XXI century, it becomes more obvious, how the humanitarian ideas of Coubertin are necessary to the world community.

The opinion of Coubertin: "A significant part of the national programs refers to the issue of education,» is now very relevant. Therefore, we propose to consider his educational ideas of Olympism in the further work upon the Olympic education and upbringing. Based on this understanding of sport, Coubertin made a lot of efforts to create conditions that would enable them to effectively use the humanistic, educational, educational potential embodied in sport; sought to combine sport with science, art, literature.

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

The emphasis on this aspect of Coubertin's work allows us to comprehend deeper the essence of the Olympic idea – the priority of educational, educational function, its humanistic and democratic orientation in it.

It can now be argued, that the philosophy of Olympism, its spiritual culture is far behind the practice of modern games. The rapid development of games, the growth of their sphere of influence and popularity undermined, to a certain extent, the basis of the Coubertin's concept of Olympism.

During the development of the Olympic Games, in the practice of their conducting, concepts that contradict the ideas of Coubertin are increasingly introduced: professionalization, unlimited commercialization, the problem of doping, and so on.

One can assume that the Olympic mottoes has come into conflict with each other: on one hand “The most important thing is not winning but taking part!” and on the other hand “Faster, Higher, Stronger!”.

They were well-matched in those times of the history of the Olympic Games, when sport was not a profession for an athlete, but served as a form of recreation, entertainment. By affirming these Olympic mottoes, their creators could not think that they would pay huge sums for winning the Olympic Games, and sports would become a profession.

Thus, this contradiction is nothing but a contradiction between amateur and professionalism in the Olympic sport. In the existing Olympic philosophy, this problem is mainly viewed from a moral and ethical point of view. For an amateur in sports, the motto “Victory at all costs” is completely rejected, whereas for a professional this motto forms the basis of his life position. Where this motto is decisive, all ethical and moral principles cease to apply.

We can assume, that such a situation in the modern Olympic movement arose due to the following reasons:

- significant progress in the development of society has led to a change in the social function of sport, which has not been taken into account for a long time;
- delay in development of the modern concept of Olympism, reflecting changes in society and sport;
- aggravation of contradictions between the existing philosophy of Olympism and the practice of contemporary Olympic games.

These problems are becoming a new object of scientific research.

Originated in France, the Olympic ideas spread in various regions of tsarist Russia, including Ukraine.

Study of the influence of motor activity and sports on health, culture, education of children and young people in different countries allowed Coubertin to form an appropriate attitude to the Olympic sport as a means of upbringing the younger generation.

He believed, that Olympism combines sport with culture and education, due to its expressed humanistic potential, serves as an ideological and moral basis for the process of educating the younger generation. Thus, predicted the emergence of Olympic education.

It should be noted, that the fundamentals of Olympic education were also laid by P. Coubertin in the “Sports Pedagogy” (1919), and the term “Olympic education” was used in the second half of the twentieth century.

Subsequently, the relevant discipline was introduced into the educational process of higher educational institutions. The idea of harmonious human development has become the key value of Olympism.

The stage of the formation and development of the Olympic education began with the creation of the International Olympic Committee, the holding of the Session in 1897 (Havre, France), where the issues of the Olympic education were raised for the first time. With the opening of the International Olympic Academy (IOA) in 1961, the conception of the importance of Olympic education in the modern world has changed. The urgency of the development of this direction contributed to the creation of the IOC Special Commissions for Culture and Olympic Education in 2000. It was created as a result of the merger of two previous ones: the IOC Commission from the IOA and the Olympic Education (1967) and the IOC Commission on Culture (1968). Subsequently, to these organizations, that deal with the spread of olympism, joined the International Committee of P. de Coubertin, the international and national centers of olympic research and education, the organizing committees of the Olympic Games (OCOG), the national Olympic academies (NOA), and others. [10, p. 40].

Since the mid-90s of the 20th century, Ukraine has taken a prominent position in popularizing, implementing the Olympic education, enriching its content and forms.

The leading role in shaping the national model of implementation of Olympic education belongs to the Olympic Academy of Ukraine (OAU) and one of the world's leading specialized universities – the National University of Physical Education and Sport in our country.

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

In Ukraine, a fundamentally developed system of Olympic education, the implementation of which is carried out in two main areas: general education and special education (M.M. Bulatova, V.N. Platonov, 1998-2005) [11, p. 7; 23, p. 494].

It is based on the successful implementation of 10-year International Pro-gram of scientific research, educational and publishing activities in the field of Olympic sports, done by the OAU together with the National University of Physical Education and Sport. The program has been highly appreciated by the IOC leadership, leading experts all around the world.

Among the main directions of the development of Olympic education, scientific and pedagogical activities in Ukraine, one can distinguish: the introduction of the new specialty “Olympic and professional sports” in the Ukrainian National University of Physical Education and Sport, the creation of the first department in the world with the same name, the special publication of “Olympic literature”, publishing under the auspices of the IOC of fundamental research done by V.N. Platonov and S.I. Guskova “Olympic sport” (1994) in 2 volumes and “Encyclopedia of Olympic sport” (2002-2004) in 5 volumes, the publication of the international scientific and theoretical journal “Science in Olympic sports”, the creation of the National and regional centers of olympic research and education, organization and holding of “Olympic lessons” in schools of Ukraine, development and publication of educational-cognitive literature for pupils with an Olympic theme, etc. [7, p. 40; 23]

The issue of the history of the Olympic movement were worked out by the ukrainian authors: A.O. Bodnar (2014), V.M. Ermolova (2011), Ya. Galan (2015), A. Hakman (2017), I. Hruzevych (2017), O. Ivashchenko (2017), I. Nakonechnyi (2017), O. Tomenko (2008), O. Yarmak (2017), Ya. B. Zoriy (2016), and be foreign researchers: L.I. Lubysheva (2007), V.V. Stolbov (1996), V.I. Stolyarov & I.V. Barinova (2002), A.B. Sunik (1991) etc. Problems of the genesis of Olympism, the periodization of the Olympic Games, and their social significance were explored by L. Balatskaya (2016), I. Gorshova (2017), A.V. Hakman (2017), L.I. Lubysheva (2007) and others.

Starting from 2013, the Olympic Academy of Ukraine together with the NOC of Ukraine, the IOC of Ukraine and the Ministry of Youth and Sports of Ukraine announces the All-Ukrainian contest for the best model of the school organization implementing Olympic education in the educational

process among the schools of the project “Olympic Education” for the purpose of finding effective forms and methods for implementing the Olympic education in the educational process.

According to M. Bulatova, the active implementation of the ideology of Olympism in the general population, and, above all, in educational institutions, allows to counteract the negative influence of the street, the media, to counter social diseases, to promote the needs of physical culture and sports, a healthy lifestyle, refusal of bad habits, which in turn is the foundation of a prosperous, patriotic, humanist-oriented nation. [1, p. 2422; 16, p. 2638; 19, p. 2690; 30, p. 1017].

Considering that the Olympic education is a pedagogical process that is implemented at all levels of education, and school age is one of the crucial (most important) periods in shaping the physical, moral and spiritual development of the child, it is worth noting the expediency of the Olympic education of pupils [2, p. 7; 8, p. 44; 17, p. 75]. As at school age the child's body is actively developing, cognitive qualities and interests are forming, motor skills, moral and social principles of behavior are rapidly developing.

3. The structure of the Olympic education in the educational process

In recent times, many scholars and educators draw their attention to the need for significant increasing of the proportion of information, explanatory work on physical education lessons, physical education classes at schools, higher educational institutions and other educational institutions.

Thus, the classes organized for the following purposes – “Olympic lessons”, “lessons of the Olympic knowledge”, “Olympic hours”, etc. are more and more widespread.

Many countries have prepared various methodological materials, including movies and video files, to promote the ideas of Olympism. Work on the creation of such programs and materials is also ongoing in Ukraine.

Many scientists and experts believe, that to improve efficiency in promoting the ideas of Olympism, propaganda must be carried out not only in education, directly related to the field of physical culture and sports, but also in other disciplines, especially humanitarian [1, p. 2424; 5, p. 800; 14, p. 895].

The phenomenon of modern pedagogical reality, implementing the integrity of the educational process, is a real existing educational system. They become the object of investigation for many scientists and practitioners,

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

as actually performing a complete pedagogical process. Speaking about modern educational systems, it should be noted, that authoring systems of human upbringing as a phenomenon is not so frequent. Among all the studied works on the theory and practice of educational systems, the main direction proposed by members of the National Academy of Sciences of Ukraine, professors V.A. Karakovsky and L. I. Novikova was determined. Scientists claimed, that the basis of the activities of teachers, children and studying youth should lie in a set of ideas that define the future of educational institutions and creating in it an educational system [9, p.7]. It is necessary, that these ideas were inspired by the spirit of humanism and aimed children at mastering universal values, so that the relationships created in this activity, between the adults and children were humanistic, so that the pupils will not be isolated from the environment, but connected with it, connected reasonably, taking into account the peculiarity of this environment. In the base of the Olympic education and upbringing as an educational system lie humanistic ideas of the philosophy of Olympism, developed by Pierre de Coubertin. The educational system is complex psychological, socio-pedagogical education, that is uneven, self-regulating and controlling. This system is open: it not only successfully interacts with close and distant societies, but, mastering them, it becomes a powerful means of socialization. The educational system has a complex structure, it consists of components, fastened by system bonds. The connection of parts of the system into a single unit and facilitate the implementation of the Olympic education. Since these definitions, when modeling the educational system have a deep, theoretical sense, we denote the educational process as a holistic system.

In this case, the system forming element of the educational system can be considered not as a leading activity, but as the goals of education, and all the rest – means, content, forms, methods, activities, external and internal environment, system of relations, – organizational conditions that ensure the realization of goals. The scheme: the goal – the result, this is the essence of the system process. Often there is a too narrow interpretation of the upbringing goals of the Olympic education [4, p. 265]: the pedagogical goals of the Olympic movement are associated with “the upbringing of a moral and aesthetic attitude towards sport”. However, in addition to the development of physical and moral qualities in pedagogical activity, it is equally important to form and develop the intellectual, aesthetic, communicative personality traits. V.M. Ermolova (2011) claims, that the objective

of Olympic education and upbringing is to promote the implementation of the basic principles and ideas of Olympism, the Olympic Movement and the Olympic Games, which derive from their historical essence and defined today by the Olympic Charter, through a humanist organized pedagogical process, when the student voluntarily acquires knowledge and values that become the true motives of his behavior [12, p. 335]. Of course, in this definition, there is no end result of pedagogical activity aimed at attracting the younger generation to the ideals and values of Olympism. According to academician A.O. Bodnar (2014), “The central point for the system is the result, as any complex and any set become the system only through the result. At the same time, the system can not be stable, if the result itself does not affect the system of inverse afferentation with its existing parameters“ [4, p. 267]. The purpose of the Olympic education and upbringing as an educational system is the formation of an Olympic culture. In this case, specialists offer to interpret this concept in different ways. L.I. Lubyshева understands Olympic culture as the specific philosophy of life, which includes the spiritual content of sport [21, p. 38]. It is also noted, that the phenomenon of Olympic culture is a developing complex of accumulated by humanity knowledge, norms, values, meanings, patterns of behavior, on the basis of which the humanistic way of life of society and personal life style are formed. Due to this phenomenon the mechanism of transmission through the channels of cultural continuity of the accumulated and developing by the humanity Olympic values from generation to generation works [21, p. 36]. This definition is quite complex and voluminous. That is why, V.I. Stolyarov simplifies it and states that Olympic culture is the complex of knowledge related to the ideals and values of Olympism, interests, needs, skills and habits on the basis of which a healthy lifestyle is formed [25, p. 26].

Pedagogical activity aimed at forming an olympic culture in the younger generation is rather complicated, and connected with the formation of the upbringing space and the development of certain relations. At the same time Ya. B. Zoriy (2016) has identified only a few modern programs of Olympic education, within which the pedagogical activity is aimed at the formation of an Olympic culture (Olympic education, upbringing in a broad pedagogical sense).

In the content of the “Spartans friends” program, written by O.V. Kozyreva and V.I. Stolyarov, the main forms and methods of preparing preschool chil-

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

dren for the Spartan Games (tournaments), as well as the methods for conducting them were included. O.V. Kozyreva and V.I. Stolyarov claim, that in the course of preparation for games it is especially important to attract children to the world of physical culture, sports and art, as well as the orientation towards behavior, according to humanistic principles [25, p. 127]. Preparations for games are carried out both in kindergartens (at lessons) and at home. For this purpose, teachers together with parents create for each child an individual program of his personal development, health promotion, improvement of motor abilities, mental qualities, skills in the field of sports and art, expansion and deepening of knowledge, etc. O.V. Kozyreva and V.I. Stolyarov point out, that there are great opportunities for joining the work due to the “Spartans friends” program, with the work based on the Olympic education and upbringing, proposed in the V.I. Usakov. In his program “Working with the Olympic and pre-school education” V.I. Usakov proposes to use the method of preparation and holding small Olympic Games for implementation the Olympic education for pre-schoolers [27, p. 38]. The main forms of work that this program offers are: Olympic lessons, small Olympic games that combine various contests and sport competitions, as well as creative work in the only one in the world, the children's theater named after Pierre de Coubertin.

A great attention is paid to the health keeping program, which is realized at the expense of a scientifically substantiated complex of systemic measures that eliminate the causes of deteriorating the health of pre-school children. Therefore, the results of the implementation of this program show that with the help of the method proposed in it, teachers can not only contribute to the formation and improvement of the system of knowledge and motivation in preschoolers in the field of Olympism and the Olympic movement, but also improve children's health. And this, in turn, leads to the formation of a personal style of life in preschoolers. Must be admitted, that the creators of “Spartans friends” and “Working with the Olympic and pre-school education” consider it necessary to prepare staff for their implementation. In the program of V.I. Usakov variants of training was not revealed, when in the program written by O.I. Kozyreva and V.I. Stolyarov, for this purpose, workshops for kindergarten workers were suggested [25, p. 26].

For a non-sporting higher educational institution, a program consists of two complementary parts: 1. The section of theoretical training, which is proposed to be carried out during theoretical lessons (lectures, seminars),

and in the first 3-5 minutes of practical classes. Furthermore, during sport events – “Olympic Days” and meetings with major athletes – great attention is paid for promoting of Olympic ideals and values. An important role is assigned to the use of means of visual agitation – posters, stands with Olympic symbols, containing both the best student results and the results of the Olympic records. 2. The section of the organization of motor activity of students, which is realized through a well thought out system of training and competitions. The main competitions in this university are University Spartakiad and Spartan Games. It is important to note, that the results of the implementation of other programs that would contribute to the formation of Olympic education in a broad pedagogical sense for students in non-sporting universities.

Upbringing expansion in olympic education – the result of the purposeful activity of all those interested in its creation: teachers, cultural workers, social workers, doctors. In this case, the upbringing expansion is multidimensional and multi-level. The main purpose of the upbringing expansion of the Olympic education and upbringing – to provide a higher degree of coordination of interaction between children and young people with nature, society and with oneself. The upbringing expansion of the Olympic education and education creates external conditions, that contribute to self-realization at the personal level. “Outside” management of the development of the Olympic education and upbringing as an educational system should take place in the upbringing expansion and be carried out taking into account the principle of regionality. This principle requires, that the content, methods, forms of education and upbringing correspond to the level of development and identity of culture, economy, peculiarities of nature, historical background, mentality, social and interpersonal relations in the region. The nucleus of the Olympic education and upbringing as an educational system is its collective subject – the educational collective. The people it unites, can set their own subjective goals, but the objective development of the system requires the creation of such a microclimate, at which all the entrances to the system would feel comfortable. For this purpose, the system “grows” children and forms the behavior of its members un such a way, that they can live and work in this system and promote its further development. In essence, for its members, the educational system – is the sphere of relations that arises in a single educational group in the course of activities to achieve the goals. Relationships are widely consid-

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

ered here: not only interpersonal, but also to oneself, to nature, to the subject world, to spiritual values, to the environment, etc. Within the framework of the Olympic education and upbringing as an educational system in the process of activity and free communication, relations between the younger generations and their various communities are formed, between children and adults (educators, parents). As the analysis shows, they are the main factor of the system. The effectiveness of the Olympic education and upbringing depends on their character, to what extent they are humanistic. The main difference between the modern, humanistic educational system on the principles of Olympism from the authoritarian is, that everything here is created for the sake of the child himself, which serves as the subject of education. Both educators and students specify the objectives facing the school, transform them into a rank of practical tasks and carry out in the process of joint activity. The unification of children and adults into a single collective is the most important condition and result of the development of the modern educational system of the school.

It is generally acknowledged, that in order to implement the ideas of Olympism it is necessary to use not only educational, but also extra-curricular time. In practice, various forms of such work have been tested: the Olympic Day, the production of Olympic symbols, films and slides, as well as competitions in drawings, photographs, theatrical performances on the sports and Olympic themes, the design of stands, and even “Olympic halls”, lectures, seminars, debates, discussions, conferences, Olympic quizzes, discussion of interesting books or films dedicated to sports, the Olympic Games, the organization of competitions among the excellent students for the title “Most Sporting Excellence”, the organization of boards of honor for students who successfully combine studying, sports and social activity, the creation of Olympic museums, organization of correspondence with pupils, students, athletes from other countries interested in the problems of the Olympic movement, meetings with famous athletes, participants of the Olympic games and coaches of teams, organization of assistance the veterans of sports, former Olympians, etc.

Unfortunately, in the real practice of pedagogical work within the frame-work of the Olympic movement, there is an excessive passion for the enlightenment approach. Sometimes the goals and objectives of this work in general are reduced to the task of forming the Olympic education in children and youth. At the same time, it is often unreasonable to hope that by

means of explanatory work, on the basis of lectures, conversations during the “Olympic lessons”, “lessons of the Olympic knowledge”, “Olympic hours” with the help of only mottos and calls will be able to solve the problem of attraction the rising generation to the ideals and values of Olympism.

In recent years, sporting competitions have become more widely used to promote the ideas of Olympism among children and young people. During these competitions, the Olympic attributes are used: the rising of Olympic flag, the Olympic oath, the Olympic firing ceremony, and others. Also, “Small Olympiads”, “Olympic miles” and other Olympic competitions for children, teenagers and youth are regularly held.

However, in practice, the traditional model of organization of sports competitions, including the Olympic, contests, is based on strict rivalry of participants, encourage a small group of winners to demonstrate their superiority over others, win valuable prizes, rewards, get other material benefits associated with the victory. Therefore, using the traditional model of organization of sports, there are very significant difficulties in attracting children and youth to the spiritual, moral and aesthetic values of Olympism.

The above-mentioned negative features of the traditional model encourage to search and practically use in working with children and youth of new models of organization and holding of competitions that meet the goals and objectives of the Olympic education: orient the participants on the spiritual, moral and aesthetic values, rather than develop the desire to win at any price, do not give cause to violence, rudeness, aggressiveness, nationalism; form the desire for self-improvement, harmonious development.

The issue of Olympic topics is also reflected in the program “Physical Culture” for general education institutions, 1-11grades. The program includes the following topics: “Athletics competitions in the program of the Olympic Games” (Grade 3), “Prerequisites for the emergence of physical exercises. Healthy Lifestyle” (Grade 5), “Physical Education in Ancient Greece. The value of physical culture and sport to maintain mental performance. Aesthetic education in the process of physical education” (Grade 6), “Olympic Games of Ancient Greece. Principles of a healthy lifestyle” (Grade 7), “Revival of the Olympic Games of our time. Wellness systems and their role in health promotion. Fatal impact of harmful habits” (Grade 8), “Humanistic ideas of olympism. Health systems as a means of satisfaction of personal interests and motivations” (Grade 9), “History of sports development in Ukraine. Achievements of Ukrainian athletes on the

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

international scene. Factors that determine the effectiveness of competitive activities” (Grade 10), “Development of Physical Culture and Sports in Ukraine. Ukrainian athletes in the Olympic movement. Olympic sport at the present stage” (Grade 11) [8, p. 44].

At the initiative of the NOC of Ukraine from 2005 (in accordance with the Concept), every year on the eve of the Day of Physical Culture and Sports in educational institutions, Olympic lessons are held. Their content include informing students about the Olympic Games of Ancient Greece, the revival of modern Olympic games, the Olympic sport at the present stage, the importance of sport for the strengthening of peace and friendship among peoples, the problems of doping in sports, the environmental aspects of the Olympic movement, etc., holding small Olympic games with the observance of Olympic rituals, meeting with participants and medalists of the Olympic Games, outstanding trainers, veterans of sports, representatives of mass media, creative intellectuals, which activities are associated with sports topics. Since 2006, the All-Ukrainian Olympic lesson has gone beyond the school and began to take place on the central streets of the regional centers and Independence Square in the capital of Ukraine in Kyiv.

The main goal of the All-Ukrainian Olympic lesson is the education and upbringing of pupils in the humanistic values of the Olympic movement, formation of their skills and culture in a healthy way of life, engaging of them in active physical education and sports activities.

During the Olympic lesson, the Olympic symbols are used, while holding in the form of competitions – Olympic ceremonies and rituals: a solemn opening ceremony, a relay race of Olympic fire, inflammation of the Olympic flame, the raising of the Olympic flag, the swearing of the participants and judges, the ceremony of awarding and the solemn closing ceremony.

Also in schools, the Olympic Week is held, usually in September, starting with the Day of Physical Culture and Sports. Its main goal is to spread the ideas of Olympism, the development of the Olympic movement in Ukraine, the involvement of young people in systematic physical education and sports. The program of the Olympic week includes sports and entertainment events, the mandatory elements of which are the holding of Olympic sports, seminars, conferences, forums, contests related to the development and promotion of the Olympic movement.

Specialized higher education institutions of Ukraine introduced a special educational discipline “Olympic Sport”, which became mandatory

for students of all forms of education and postgraduate students. The course of Olympic Week includes topics devoted to the Olympic Games in ancient Greece, the revival of the Olympic Games, contemporary Olympic Games, Olympic ideals and values, the Olympic movement in Ukraine, the structure of the international Olympic movement, the legal basis of the Olympic movement, economic programs of the Olympic movement, Olympic sports and politics, history and trends in the programs of the Olympic Games, Olympic education, topical issues of the modern Olympic movement.

The discipline “Olympic sport” has been included in the curriculum of five specialized higher education institutions and thirty one higher educational institutions, in the structure of which there are faculties that educate specialists in the field of physical education and sports.

It should be noted, that a significant role in the work of higher educational institutions is played by cooperation with the secondary schools of Ukraine, which is realized in the following forms: organization and conducting of lectures, round tables, seminars on the Olympic theme for teachers of secondary schools; holding talks, lectures on the issues of Olympic sports and Olympic education with students; organization in contemporary educational institutions of sports holidays, meetings with prominent athletes.

4. The state of readiness for the implementation of the Olympic education in Chernivtsi

In the course of investigation, that was conducted in order to determine the status of the implementation of the Olympic education in the educational process, the questionnaire of teachers of physical culture in pre-school educational institutions, teachers of physical culture in schools and teachers of physical education in the higher educational institutions was made.

In the survey took part 75 respondents, (25 of which were instructors of physical education in the pre-school educational institutions, 25 – teachers of physical education and 25 – teachers of physical education at university level). The average work experience of respondents from pre-school educational institutions was 20 years, from secondary schools – 8 years, from universities – 14 years.

When answering the questionnaire, a method of ranking, the evaluation of objects by rank due to their significance, was offered to the respondents.

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

The place occupied by each of the selected objects was determined by the number of points he scored.

The majority of respondents believe, that the Olympic education can serve as an effective means of solving the problem of raising children and youth (206 points out of 250 possible, which is 82%).

The Group of experts from pre-school institutions assessed the level of implementation of the Olympic education: most experts have identified a high level of implementation (80%) and others (20%) as the average level of implementation.

Analysis of application of physical education instructors in the pre-school institutions allows to mark the shortcomings in the organization of Olympic education, namely: the low level of qualifications of personnel (56.8%), lack of material-technical base (68.8%), insufficient methodological support (60.8%) low level of knowledge of professionals (54%).

The main factors, according to experts, that interfere the implementation of the Olympic education are: the low level of children's motivation (62%), low level of physical health of children (52%), lack of reliable information about the health status of children (38%), low interest in material aspect of the instructor of physical culture (52%), insufficient material-technical base (81%).

Analyzing the level of implementation of the Olympic education in schools, it is worth noting that no one has mentioned it as low. Instead, 60% of respondents noted a high level of implementation of the Olympic education and 40% average.

We consider it expedient to note, that 60% of teachers of physical culture consider it inappropriate to implement in the educational plan of the tutor the section "Olympic education".

Instead, respondents from universities talk about the expediency of introducing into the program the section "Olympic education" (58%)

Assessing the level of implementation of Olympic education in their educational institution, respondents from higher education institutions assessed: high (55%) and average (45%).

Analyzing the applications of instructors of physical culture children's educational institutions, teachers of physical education in schools and teachers of physical education in higher education institutions, we can make the following conclusions:

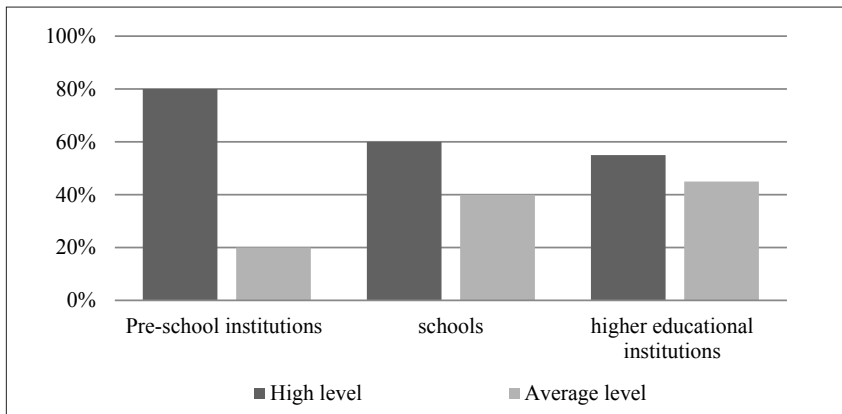
Most of the respondents believe, that the introduction of Olympic education will serve as an ideological moral basis for the upbringing of the

younger generation (88%). Thus, the results of the study confirm the importance of the integration of Olympic education in the educational process and its role in shaping the harmoniously developed personality.

Teachers have identified the most acceptable, in their opinion, the forms of the introduction of Olympic education in the educational process during the lessons and in extra time.

5. A comparative analysis of Olympic education in schools

During the survey, the level of implementation of Olympic education in educational institutions was assessed. Based on the results, we can conclude that the highest rating of the implementation of the Olympic education in educational institutions gave the respondents from the pre-school establishments of Chernivtsi city, where, according to the survey, the level of implementation of the Olympic education in educational process is 80%.

Fig. 1. Comparative analysis of the implementation of OE in educational institutions in Chernivtsi

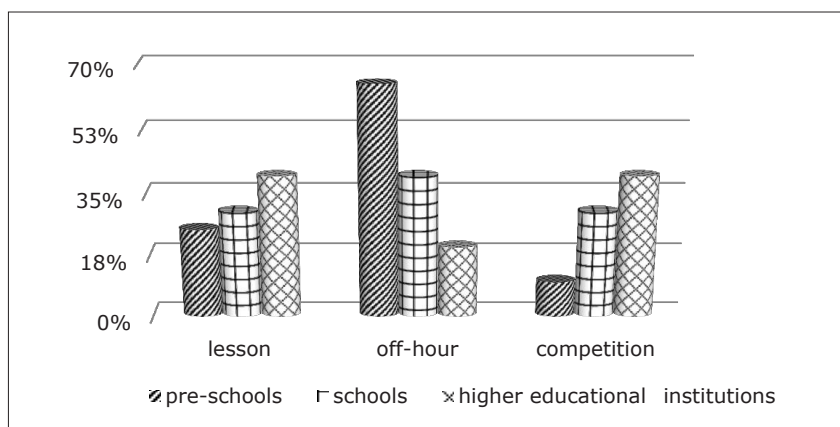
In second place regarding the level of implementation of the Olympic education in Chernivtsi – comprehensive educational institutions (60%), and the lowest level of implementation of the Olympic education in the educational process is in higher educational establishments – 55% (fig. 1).

The majority of respondents believe, that the Olympic education can serve as an effective means of solving the problem of raising children and

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

youth. They claim, that the implementation of the Olympic education in the educational process will contribute to: stabilization of psychophysical parameters (74%), increasing motor activity (97%), increasing interest in systematic physical training (82%) increasing the level of physical health (89%), improving health, activity and mood (95%).

Answers of respondents gave an opportunity to identify the most acceptable, in their opinion, the forms of the introduction of Olympic education (Fig. 2).

Fig. 2. The most effective forms of the introduction of Olympic education

So, in pre-schools, as the survey shows, 65% of the respondents find the most effective training – of the form of off-hour activities, according to the 25% of the respondents is the activities during the lesson, and only 10% noted competitive form. Regarding the forms of implementation of the Olympic education in schools, the opinions of respondents are divided as follows: 30% – during lesson, 40%–off-hour, 30% – and competitive. Respondents' opinions from the University level diverged a bit differently: 40% – during lesson, 20% – off-hour, 40% – and during competition time. As you can see, the off-hour form for the implementation of the Olympic education, according to the respondents, are more effective for children of pre-school age, and for older student competitive form will be more interesting.

6. Survey methodology

The following research methods were used during the research: theoretical analysis and generalization of literary sources, conversation, expert estimation, methods of mathematical statistics.

The investigation was conducted during 2016-2017 in various educational institutions in Chernivtsi. We conducted an ascertaining experiment to create a database necessary for studying the formation and implementation of Olympic education in educational institutions of Ukraine. Conduction of a survey of experts aimed at identifying the factors that best influence the implementation of the OE. In the survey took part 75 respondents, 25 of which were instructors of physical education in the pre-school educational institutions, 25 – teachers of physical education and 25 – teachers of physical education at university level.

The expert questionnaire consisted of 15 questions. The first part was of an informative nature, because the position and experience of the respondent's work and so on were studied. The second part of the questions was to determine the status of the implementation of the Olympic education in schools. The final part included questions that were aimed at sharing and popularizing of the Olympic education among the younger generation. The obtained data made it possible to determine the conditions for the optimal implementation of OE in educational institutions.

7. Conclusions

Creation of a modern system of education and upbringing of the younger generation is impossible without the optimal solution of a range of social, economic, environmental, political, legal and other tasks. One of the solutions of this difficult problem may be the organization of an educational process based on the ideology of Olympism, through the introduction of a system of Olympic education and the dissemination of literature among the student youth.

Olympic education, as an effective means of raising children and young people, has deep historical background. Its dynamics can be represented in the form of three successive stages: the first – the origins of the idea of the Olympic education; the second – the formation of its foundations; the third – the implementation and the development.

The implementation of Olympic education in the educational process of children and youth is carried out through the introduction of innovative

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

projects, the use of methodological aids, the use of various forms of dissemination of Olympic ideas.

The popularization of Olympic ideas, the implementation of Olympic education among the general population and, especially, among children, adolescents and young people are possible by: introduction of methodological recommendations, aimed at the relationship of educational material with Olympic ideals, in training programs of physical education and other disciplines; the usage of a differentiated approach for the dissemination of Olympic knowledge; utilizing of special situational tasks, role-playing games in the preparation of teaching staff.

The level of implementation of Olympic education in the educational process of educational institutions of Ukraine in Chernivtsi is the highest in the preschools, the highest rates – universities.

The attitude of physical education teachers and instructors of physical education to the implementation of Olympic education in the educational process of an educational institution is rather positive. They believe that the introduction of Olympic education will serve as the ideological moral basis of the process of upbringing of the younger generation (88%). Thus, the results of the study confirm the importance of integrating the Olympic education into the educational process and its role in the formation of a harmoniously developed personality.

A perspective direction of work will be the further study of the peculiarities of the introduction of Olympic education in the process of upbringing children and youth of different age groups, developing the structure and content of the Olympic education, recommendations for their further implementation.

References:

1. Andrieieva O., Hakman A., Balatska L., Moseychuk Y., Vaskan I. & Kljus O. (2017). Peculiarities of physical activity regimen of 11-14-year-old children during curricular and extracurricular hours. *Journal of Physical Education and Sport*, 17 (4), 2422–2427. doi:10.7752/jpes.2017.04269
2. Andrieieva, O., Galan Y., Hakman, A., & Holovach, I. (2017). Application of ecological tourism in physical education of primary school age children. *Journal of Physical Education and Sport*, 17 (1), 7-15. DOI:10.7752/jpes.2017.s1002
3. Balatskaya L., Hakman A., Nakonechny I. & Vaskan I. (2016). Socio-economic development of the country as a means of influencing the Olympic movement and physical culture. Sports. Olympism. Health : Endorsed the 65th anniversary of the organization of the Higher Education of Physical Culture of the Republic of Moldova: International Scientific Congress, 5-8. October 2016: 137-141.

4. Bodnar A.O. & Solopchuk M.S. (2014). Study of the level of formation of Olympic education in students of physical education faculties of higher educational institutions. *Bulletin of the Kamyanets-Podilsky National University. Physical education, sports and human health*. Whip 7: 265-272.
5. Bohuslavskva V., Furman Y., Pityn M., Galan Y., Nakonechnyi I. (2017). Improvement of the physical preparedness of canoe oarsmen by applying different modes of training loads. *Journal of Physical Education and Sport*, 17 (2), 797-803. DOI:10.7752/jpes.2017.02121
6. Bulatova M. (2007). Olympic Academy of Ukraine: priority areas of activity. *Science in the Olympic sport*. 2007. № 2: 5-12.
7. Bulatova M. (2008). Olympism as a universal concept of education and youth education. *Physical education at school № 1 (51)* 2008: pp. 40-43.
8. Bulatova M.M. & Yermolova M.V. (2007). Olympic education in the system of educational work of general educational institutions of Ukraine. *Olympic literature*, 2007: 44.
9. Bulatova M.M. (2005). The system of Olympic education and new forms of its implementation. *Olympic Sports and Sports for All: Abstracts of the IX International Scientific Congress*: 7.
10. Bulatova M.M. (2006). The system of Olympic education in Ukraine (1991-2006): methodology and practical results. *Modern Olympic sports and sport for all: Materials X International. sci. Congress: Gdansk, 2006*: 38-41.
11. Bulatova M.M. (2007). Olympic Academy of Ukraine: priority directions of activity. *Science in Olympics*. 2007. Number 2: 5-12.
12. Ermolova V.M. *Olympic Education: Theory and Practice: Teach. Manual K.*, 2011: 335.
13. Galan Ya., Kirilyuk M. & Kochubei M. (2015). Implementation of the Olympic education in vocational schools of Bukovina. *Materials of the IV International Scientific and Practical Conference*, November 5-6, 2015, Chernivtsi: 204-206.
14. Gorshova I., Bohuslavskva V., Furman Y., Galan Y., Nakonechnyi I., Pityn M. (2017). Improvement of adolescents adaptation to the adverse meteorological situation by means of physical education. *Journal of Physical Education and Sport*, 17 (2), 892-898. DOI:10.7752/jpes.2017.02136
15. Hakman A. & Krushelnytsky B. (2017). Olympic education as a component of the humanitarian education of the younger generation. "Physical culture and sport: experience and perspectives: materials of the international scientific and practical conference (Chernivtsi, April 6-7, 2017)«: 18-20.
16. Hakman A., Nakonechnyi I., Moseychuk Y., Liasota T., Palichuk Y. & Vaskan I. (2017). Training methodology and didactic bases of technical movements of 9-11- year-old volleyball players. *Journal of Physical Education and Sport*, 17 (4), 2638 – 2642. doi:10.7752/jpes.2017.04302
17. Hakman A.V. & Krushelnytsky B.M. (2017). The status of the implementation of Olympic education in the educational process (for example, the city of Chernivtsi). *Young Scientist*, 2017/3 (43): 74-77.
18. Hruzevych I., Bohuslavskva V., Kropta R., Galan Y., Nakonechnyi I., Pityn M. (2017) The effectiveness of the endogenous-hypoxic breathing in the physical

Olympic education in the educational process of Ukraine (in the case of...

training of skilled swimmers. *Journal of Physical Education and Sport (JPES)*, 17 (Supplement issue 3), 1009-1016. doi:10.7752/jpes.2017.s3155

19. Iedynak G., Galamandjuk L., Kyselytsia O., Nakonechnyi I., Hakman A. & Chopik O. (2017). Special aspects of changes in physical readiness indicators of young men with different somatotypes between 15 and 17 years of age. *Journal of Physical Education and Sport*, 17 (4), 2690 – 2696. doi:10.7752/jpes.2017.04311

20. Ivashchenko, O., Yarmak, O., Galan, Y., Nakonechnyi, I., & Zoriy, Y. (2017). Leadership as a fundamental aspect of the performance of student-athletes in university men's sports teams. *Journal of Physical Education and Sport*, 17, Supplement issue 2, 472– 480. DOI:10.7752/jpes.2017.s2071

21. Lubysheva L.I. (2007). Integration of sports and Olympic education in the educational space of the school. *Science in the Olympic sport*. 2007. № 2: 36-40.

22. Nakonechnyi I., Galan Y. (2017). Development of behavioural self-regulation of adolescents in the process of mastering martial arts. *Journal of Physical Education and Sport*, 17, Supplement issue 3, 1002-1008. DOI:10.7752/jpes.2017.s3154

23. Platonov V.N. & Guskov S. I. (1994). Olympic sport: In 2 tons. Olympic Literature. 1994. Book 1.: 494; 1997. Book 2: 384.

24. Stolbov V.V. (1996). The evolution of the Olympic ideas from Pierre de Coubertin to Juan Antonio Samaranch. Olympic movement and social processes: materials V Vseros. scientific and practical work. Conf., dedicated to the 100th anniversary of Intern. Olympus. Of the Committee: 22-28.

25. Stolyarov V.I. & Barinova I.V. (2002). System of Olympic education, education and training of youth (content and ways of formation). Materials conf. "The practice of Olympic education in the II International. Forum "Youth-Science-Olympism: 125-127.

26. Sunik A.B. (1991). "Olympic memoirs" by Pierre de Coubertin as a source of studying the history of the Olympic movement. Olympic Movement and social processes: Mat. All-Russ. Conf. Chelyabinsk.:39-50

27. Tomenko O. (2008). Features of the Olympic Education in the PRC on the eve of the Games of the XXIX Olympiad in Beijing. *Theory and methods of physical education and sport*. 2008. Number 3: 36-40.

28. Vaseba O. & Yukhimchuk V. (2007). Topical issues of Olympic education in the educational process of students of general education schools in Ukraine (for example, Lviv). Materials of continental seminar "Olympic education: upbringing, healthy lifestyle, social adaptation". K., 2007: 87-93.

29. Yarmak, O., Galan, Y., Hakman, A., Dotsyuk, L., Blagii, O. & Teslitskyi Yu. (2017). The Use of Modern Means of Health Improving Fitness during the Process of Physical Education of Student Youth. *Journal of Physical Education and Sport*, 17 (3). 1935-1940. doi:10.7752/jpes.2017.03189

30. Yarmak, O., Galan, Y., Nakonechnyi, I., Hakman, A., Filak, Y. & Blahii, O. (2017). Screening System of the Physical Condition of Boys Aged 15-17 Years in the Process of Physical Education. *Journal of Physical Education and Sport*, 17 Supplement Issue 3, 1017-1023. doi:10.7752/jpes.2017.s3156

31. Zoriy Ya. B. & Hakman. A.V. (2016). The system of Olympic education as a means of pedagogical process of the younger generation. *Scientific journal of NP Drahomanov NPP. Series 15: Scientific and pedagogical problems of physical culture (physical culture and sports)*. No. 4: 33-35.

**STRUCTURE OF PROFESSIONAL COMPETENCY
OF THE ENGINEER-PEDAGOGUE OF THE FOOD INDUSTRY
AND THE EFFECT ON THEIR ASPECTS
OF PROFESSIONAL PREPARATION**

**СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
ІНЖЕНЕРА-ПЕДАГОГА СФЕРИ ХАРЧОВИХ ВИРОБНИЦТВ
ТА ВПЛИВ НА НЕЇ ДИСЦИПЛІН ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ**

Yaschuk Sergey¹
Gvozdetska Yulia²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_13

Abstract. The article provides theoretical substantiation of the structure of professional competence of the future engineer-teacher of the sphere of food production and the influence on it of disciplines of professional training. The most important task of professional training of the future engineer-teacher of the sphere of food production in a higher educational institution is the formation of a high level of professional competence. Under the professional competence of the engineer-educator of the sphere of food production, we mean a set of interrelated personality qualities, which involves the perfect possession of engineering and pedagogical knowledge and practical skills to apply them in the process of professional activity, the ability to creatively and non-standard solve problems, be responsible for the consequences of their work and as well as professional growth through constant self-development, self-improvement and self-education. The components of the structure of professional competence of the engineer-teacher of the sphere of food production are determined: the motivational, cognitive, activity, and the competencies to be owned by the future engineer-teacher of the sphere of food produc-

---

¹ Doctor of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of Technological and Technological Disciplines,
Labor Protection and Safety of Life,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

² Teacher of the Department of Professional Education and Technologies by Profiles,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

Structure of professional competency of the engineer-pedagogue of the...

tion: general-cultural, social-psychological, general-professional, special. The analysis of the training program of the future teacher-engineer of the sphere of food production has been analyzed, which showed that in the process of professional training the necessary competencies are not sufficiently formed.

1. Вступ

В Україні наявна не відповідність між якістю, яку може забезпечити наявна фахова підготовка, і тими вимогами, що постають перед вищою освітою відповідно до розвитку суспільства. Головною умовою забезпечення потреби нашої держави у фахівцях є пошук шляхів удосконалення підготовки в галузі вищої освіти, їх поширення та практичне використання. Професійна освіта стає не лише засобом підготовки фахівців для різних сфер діяльності, а й обов'язковим етапом розвитку особистості для щораз більшого кола людей як в українському суспільстві, та і у світі [3, с. 6].

Нова освітня парадигма вимагає формування і розвитку у студентів вищої школи, майбутніх педагогів, професійної компетентності, ерудиції та мобільності. Становлення професіонала в сучасних умовах не є можливим без чіткого визначення змісту освіти, професійних компетенцій, особистісних якостей фахівця.

Потреба в організації спеціалізованої підготовки викладацьких кадрів для системи навчання робочим професіям почала формуватися у зв'язку з якісною зміною виробничої сфери, що проявилася в підвищенні наукомісткості виробництва, ускладненні і неперервному удосконаленні технології і технологічного устаткування тощо. Це, у свою чергу, об'єктивно зумовило підвищення вимог до професійних характеристик робітників, і відповідно, до якості їх професійного навчання, яке значною мірою, визначається професіоналізмом педагогічних кадрів, що здійснюють це навчання [17, с. 29].

Серед таких педагогів слід відмітити інженера-педагога сфери харчових виробництв. Це інженер-педагог в галузі харчування, здатний забезпечити різносторонній розвиток соціально-активної, гуманістично-спрямованої особистості студента; озброєння студентів системою технічних та спеціальних знань, умінь і навичок необхідних у майбутній трудовій діяльності кожному члену суспільства, достатніх для вивчення інших дисциплін, продовження навчання у системі неперерв-

ної освіти; формування уявлень про ідеї і методи професійної освіти та її ролі у пізнанні оточуючого довкілля.

Специфіка професійно-педагогічної освіти та тенденції розвитку сучасних харчових виробництв актуалізують проблему фахової підготовки майбутнього інженера-педагога сфери харчових виробництв. Сучасна система підготовки студентів у вищій школі є однією з актуальних проблем сьогодення, адже вона повинна відповідати оновленим вимогам і забезпечувати належний рівень готовності майбутнього інженера-педагога до ефективної педагогічної діяльності.

Тому, для підвищення якості фахової підготовки, формування високого рівня професійної компетентності майбутнього інженера-педагога сфери харчових виробництв, виникає потреба у визначенні та обґрунтуванні структури професійної компетентності.

Аналіз науково-педагогічної літератури засвідчив, що професійна компетентність зосереджена у фокусі пильної уваги педагогічної науки останнього десятиліття. Основні характеристики компетентнісного підходу розкрито у працях О. Андрєєва, Т. Байбери, Н. Бібік, І. Зимньої, В. Краєвського, О. Коберника, Г. Малик, Н. Нагорної, С. Нечіпор, О. Онопрієнко, Ю. Рибалка, А. Хуторського та ін.

Останнім часом з'явилися ряд дисертаційних досліджень, присвячених питанням формування різних видів компетентності майбутніх педагогів у процесі професійної підготовки. У дослідженнях Е. Врублевської та Ю. Койнова розглядаються: професійна компетентність, психолого-педагогічна компетентність розкриті у працях Н. Іванищева, Т. Маркіна, С. Молчанова та ін., ауто педагогічна компетентність – О. Шиян, комунікативна компетентність – В. Кашницікого, Г. Кудрявцевої, Д. Осягин, Е. Прозорової, соціально-психологічна компетентність – Л. Берестової.

Проте необхідно зазначити, що незважаючи на наявність численних досліджень, такі питання як формування професійної компетентності інженера-педагога сфери харчових виробництв у процесі фахової підготовки залишилися поза увагою дослідників.

Метою статті є теоретичне обґрунтування структури професійної компетентності майбутнього інженера-педагога сфери харчових виробництв та вплив на неї дисциплін фахової підготовки.

**2. Сфера діяльності та функції інженера-педагога
сфери харчових виробництв**

Найважливішим завданням фахової підготовки майбутнього викладача з основ технології харчових виробництв у вищому навчальному закладі є формування високого рівня професійної компетентності. Зазначимо, що основи професійної компетентності закладаються в період навчання. Результатом навчання є компетенції, що виражають знання, розуміння, уміння, цінності, інші особистісні якості, які набуває особа після завершення освітньої/навчальної програми [19, с. 21-22].

Професійна компетентність є об'єктивною категорією, яка фіксує суспільно визнаний комплекс знань, умінь, навичок певного рівня, що можуть бути застосовані у професійній сфері діяльності людини [13, с. 41]. Тому варто розглянути детальніше сферу діяльності та функції інженера-педагога сфери харчових виробництв.

Інженер-педагог – це фахівець із вищою освітою, який здійснює педагогічну, навчально-виробничу і організаційно-методичну діяльність з професійної підготовки учнів однієї з галузей виробництва в системі професійно-технічної освіти, а також кваліфікованих робітників на виробництві. Його характеризує широкий педагогічний профіль, він здатний суміщувати функції майстра виробничого навчання і викладача спеціальних технологій та загально технічних дисциплін, а також організувати професійне навчання [4, с. 8]. Складність, а часом і суперечливість, інженера-педагога як особистості і як викладача пояснюється тим, що інженерно-педагогічна діяльність є сплавом діяльності у двох системах – «людина-людина» і «людина-техніка», іншими словами – це поєднання гуманітарного і технічного типів праці [8, с. 132].

Як стверджує А. Сейтешев, інженера-педагога часто оцінюють тільки як предметника-викладача загально технічних і спеціальних дисциплін або інструктора з трудового навчання. Однак, щоб бути сьогодні справжнім педагогом-предметником, необхідно бути професіоналом-педагогом. Який володіє науковою культурою, вміє знаходити оригінальні, креативні способи викладення та інтерпретації навчального й поза навчального матеріалу. А також бути віртуозним майстром, виконавцем трудових прийомів; уміти вправно керувати технікою тощо; водночас, інженер-педагог залишається передусім

педагогом-вихователем. Він навчає не тільки знати та уміти, а й мислити, не тільки розуміти, а й відчувати [8, с. 133].

Специфіку інженерно-педагогічної діяльності Л. Тархан пояснює тим, що інженер-педагог виступає не просто її реалізатором, а й організатором й управлінцем. Оскільки управління є діяльністю над діяльністю (наддіяльністю), то інженер-педагог повинен бути підготовленим до неї на цьому понад рівні як в інженерно-технічному, так і у педагогічному сенсі: щоб викладати суто технічні дисципліни, він повинен досконало освоїти профільну, інженерно-технічну спеціальність, а також мати робітничу кваліфікацію, не нижчу того розряду, який отримують учні в професійно-технічних закладах освіти; щоб оптимально організувати педагогічну діяльність, він має набути знань та умінь дидакта, вихователя, проектувальника, методиста, організатора діяльності і мислєдіяльнісних процесів тощо [15, с. 64].

Т. Калініченко стверджує, що «інженерно-педагогічна» діяльність складається водночас з двох самостійних і тісно пов'язаних компонентів: інженерного і педагогічного. Причому цей зв'язок має знайти відображення в процесі професійної підготовки інженерів-педагогів, адже інженерно-педагогічна освіта – це єдина, цілісна система» [7, с. 77].

Сучасні науковці по різному підходять до визначення видів інженерно-педагогічної діяльності. Виділяють наступні складові інженерно-педагогічної діяльності: педагогічна, інженерно-технічна і виробничо-технологічна [4]; гуманітарна та технічна [2]; педагогічна та інженерна [15]; професійно-інженерна та професійно-педагогічна [8]; педагогічна, навчально-виробнича і організаційно-методична [10]; психолого-педагогічна, загально-наукова, інженерна та методична [13]. І. Рижкова зазначає, що специфічних видів робіт інженер-педагог виконує до чверті [12, с. 13]. До таких робіт дослідниця відносить: розробку виробничо-технічної та інструктивно-технічної документації, експлуатацію та обслуговування навчального обладнання, освоєння нових зразків техніки і технологій тощо.

Для того щоб конкретизувати перелік видів діяльності інженера-педагога, слід розглянути її особливості в системі професійної освіти.

Навчальний процес у професійних закладах освіти здебільшого є навчально-виробничим, із розвинутою системою практикумів та різноманітних практик з виробничого навчання, з широким вико-

Structure of professional competency of the engineer-pedagogue of the...

ристанням лабораторно-практичних занять. У повсякденній роботі інженер-педагог використовує документи, які не є характерними для загальноосвітньої школи або класичних вищих навчальних закладів, – кваліфікаційні характеристики, навчальні плани з професії та спеціальностей, програми й плани-графіки виробничого навчання та ін. Таким чином, зміст поняття «педагогічна діяльність» розширюється за рахунок включення специфічних аспектів її впровадження в умовах навчально-виробничого процесу у закладах професійної освіти [10, с. 110].

Діяльність інженера-педагога передбачає всебічну підготовку як до практичного, так і до теоретичного навчання в цілому за спеціальністю (аспектно), за дисциплінами професійного циклу (політехнічними, загальнопрофесійними та вузькоспеціалізацій), детермінованих конкретною професійною діяльністю визначеної сфери виробництва, що висуває підвищені вимоги щодо виробничо-технологічної підготовки такого фахівця. Зміст професійної підготовки кваліфікованих робітників та молодших спеціалістів обумовлений потребами ринку праці в спеціалістах певних професій та рівнів кваліфікації. Тому інженер-педагог повинен постійно оновлювати існуючі та створювати нові освітні програми, вдосконалювати та розробляти навчальні плани, робочі програми навчальних дисциплін, шукати нові та модернізувати існуючі педагогічні технології [10, с. 111].

Оскільки діяльність інженера-педагога є багатоаспектною, складною динамічною системою, то її усвідомлення потребує визначення функцій. Е. Зеєр пропонує наступне визначення поняття: «функції інженерно-педагогічної діяльності – однорідні за змістом групи, що складаються з видів діяльності які постійно повторюються та виконання яких характерно для інженер-педагогів» [5, с. 425].

Науковці по різному підходять до визначення функцій інженерно-педагогічної діяльності. Так, Е. Зеєр визначає дві групи функцій, характерних для діяльності інженера-педагога: цільові, спрямовані на навчання професії й розвиток особистості майбутнього фахівця, та операційні, які притаманні тільки інженерам-педагогам, оскільки забезпечують реалізацію першої групи функцій [5, 2]. В. Безрукава виділяє: цільові функції, до яких відносять функції навчання, виховання і розвитку, а також функції – засоби (гностична, проектувальна, конструктивна, комунікативна та організаційна), виконання яких

пов'язане з особистісними якостями інженера-педагога [2, с. 159]. О. Маленко серед важливих функцій інженера-педагога визначає: конструктивні, комунікативні, проектувальні та гностичні [20, с. 43].

Пропонуємо власний перелік функцій інженера-педагога:

- управлінська – полягає у використанні різноманітних форм і методів управління навчально-виховним та виробничо-технологічним процесом з урахуванням впливу різноманітних чинників внутрішнього та зовнішнього середовища;

- дослідницька – передбачає дослідження нових педагогічних теорій та напрямків, передового педагогічного досвіду, досягнень науки й техніки, нових технологічних процесів та інновацій з метою вдосконалення всіх компонентів діяльності інженера-педагога та забезпечення його саморозвитку;

- проектувальна – передбачає прогнозування, аналіз та вибір раціональних шляхів й засобів навчання, розробці дидактичного матеріалу, а також нормативної документації, різноманітних програм, проєктів та планів, що є основою управління педагогічним або виробничим процесом і забезпечує професійний розвиток як учнів так і інженера-педагога;

- дидактична – полягає у планомірній передачі професійних знань, умінь і навичок з використанням відповідних для цього технологій та навчально-методичного забезпечення;

- методологічна – передбачає озброєння учнів основами пізнання й розуміння всіх процесів і принципів загально-педагогічного та професійного характеру;

- комунікативна – передбачає вибір стратегії спілкування з метою встановлення правильних взаємовідносин з учнями, колегами, батьками учнів з боку педагога залежно від мети і завдань навчальної та педагогічної ситуації;

- виховна – забезпечує розвиток особистості майбутнього фахівця, його світогляду, формування професійно важливих якостей та професійної спрямованості на ефективне здійснення майбутньої професійної діяльності;

- виробничо-технологічна – передбачає володінням фундаментальними та практичними знаннями у визначеній сфері виробництва і передачі учням сутності технологічних процесів та практичного досвіду діяльності в цій галузі;

Structure of professional competency of the engineer-pedagogue of the...

- діагностична – полягає в отриманні та аналізі інформації про рівень професійного та особистісного розвитку майбутніх фахівців, який повинен відповідати його фахової підготовки.

Таким чином, можна вважати що інженер-педагог – це фахівець з вищою педагогічно-технічною освітою, який здійснює управління навчальною та виробничою діяльністю [8, с. 150], його основними функціями є управлінська, дослідницька, проектувальна, дидактична, методологічна, комунікативна, виховна, виробничо-технологічна, діагностична.

Інженер-педагог сфери харчових виробництв виконує обов'язки викладача практичного навчання професійного навчального закладу в галузі харчової промисловості. Професійна діяльність викладача з основ технологій харчових виробництв включає власне професійну(інженерну) та педагогічну діяльність. Мета педагогічної діяльності – професійне навчання і виховання підростаючого покоління, а мета професійної(інженерної) діяльності – розробка виробничо-технологічної документації, забезпечення виробничого процесу в навчальних майстернях, обслуговування матеріально-технічної бази лабораторій і кабінетів, освоєння нових технологічних процесів і техніки та ін.

Слід зазначити, що характерною особливістю професійної діяльності інженера-педагога сфери харчових виробництв є постійна необхідність у самостійному пошуку та методичній обробці нової технічної інформації, нових прийомів праці, нових технологій, оскільки відбувається постійний процес оновлення змісту спеціальних предметів. Педагога повинен постійно вдосконалювати свою професійну майстерність з метою підвищення якості навчально-виховного процесу в навчальному закладі на основі передового педагогічного досвіду, наукової теорії, емпіричних досліджень проблем професійної школи.

Найважливішим завданням фахової підготовки майбутнього інженера-педагога сфери харчових виробництв у вищому навчальному закладі є формування високого рівня професійної компетентності. Під професійною компетентністю інженера-педагога сфери харчових виробництв ми розуміємо сукупність взаємопов'язаних якостей особистості, що передбачає досконале володіння інженерно-педагогічними знаннями та практичними вміннями застосовувати їх у процесі професійної діяльності, здатності творчо і нестандартно вирішувати проблеми, нести відповідальність за наслідки своєї роботи а також

професійне зростання шляхом постійного саморозвитку, самовдосконалення та самоосвіти.

На переконання Т. Кашпур, навчити компетентності майбутнього інженера-педагога неможливо. Він повинен стати таким самостійно, «знайшовши та апробувавши різні моделі поведінки в певній предметній галузі, вибравши з них ті, які найбільшою мірою відповідають його стилю, домаганням, естетичному смаку та етичним орієнтаціям» [9, с. 80].

Для аналізу компетенцій інженера-педагога звернемося до дослідження І. Чебанної [18, с. 63], згідно якого компетенції – це потенційна активність суб'єкта діяльності; готовність і прагнення до продуктивної діяльності з повним усвідомленням відповідальності за її результати. Елементний склад компетенції, за І. Чебанною, включає: інструментальну основу діяльності (знання, вміння, навички, досвід діяльності); мотиваційну основу діяльності (мотиви діяльності); ціннісно-смислову основу діяльності (відповідальність за результати діяльності); індивідуально-психологічну основу (здатності до діяльності).

Формування знань і вмінь як інструментальної основи професійних компетенцій, згідно із сучасними психолого-педагогічними уявленнями, має включати наступні етапи:

1) врахування наявного у студентів життєвого досвіду, формування узагальненого уявлення (так звані передпоняття);

2) формування наукового поняття методами і засобами навчальної дисципліни з опорою на інноваційні технології навчання. Такими технологіями можуть бути укрупнення дидактичних одиниць, контекстне навчання та ін.;

3) перенесення знань і вмінь з дисциплінарної сфери в сферу майбутньої професійної діяльності за допомогою використання активних методів навчання, в т.ч. методу конкретних ситуацій (кейс-метода);

4) створення умов для творчої діяльності студентів, у якій можливе висунення ідей, формулювання гіпотез і перевірка їх на практиці.

Досягнути високих результатів формування професійних умінь можливо за дотримання таких умов [14, с. 12]:

- формування активного ставлення студента до навчання;
- подання навчального матеріалу в логічній послідовності;
- використання різних прийомів розумової та практичної діяльності;
- застосування знань на практиці.

Формування професійних умінь за концепцією Є. Кабанової-Меллер, Д. Богоявленського, Н. Менчинської [6, с. 147] передбачає дотримання трьох взаємопов'язаних умов:

- знання правила, за яким потрібно діяти;
- практичні проби цих дій;
- самоконтроль.

3. Компоненти структури професійної компетентності інженера-педагога сфери харчових виробництв

Аналіз наукової літератури [4, 8, 9, 18] дає підстави визначити, що в найзагальнішому вигляді компетентність складається з 3-х основних структурних компонентів. Когнітивний блок пов'язаний із знаннями і способами їх одержання. Діяльнісний компонент визначається процесом становлення вмінь на основі отриманих знань і способами реалізації цих умінь. Особистісний (мотиваційно-ціннісний) блок це є мотиви і ціннісні установки особистості, що виявляються у процесі реалізації нею своїх компетентностей.

Вважаємо дану структуру загальною і для професійної компетентності інженерів-педагогів сфери харчових виробництв. Розглянемо ці компоненти детальніше.

Особистісний (мотиваційно-ціннісний) компонент (загальнокультурні компетенції): педагог володіє цінностями (пошана до прав інших, толерантність, компромісність, орієнтація на здоров'я людини як найвищу цінність, тощо), а також бажанням брати участь у суспільному житті, має свою життєву позицію. Для педагога важливі такі риси, як охайність, скрупульозне відношення до виконуваних завдань, в чомусь навіть педантизм.

Формування особистісного компонента професійної компетентності не може здійснюватися у відриві від одержання загальнолюдських цінностей (основоположних цінностей української і світової культури), що включають певні ідеали, переконання та відповідну етичну позицію. Традиційними цінностями є патріотизм, служіння Вітчизні, гуманізм, пріоритет духовно-етичних цінностей по відношенню до матеріально-прагматичних, права людини, толерантність тощо.

Когнітивний компонент (професійні компетенції) охоплює професійно-методичні, інженерно-педагогічні знання. Він передбачає цілеспрямований педагогічний вплив на самосвідомість студентів

шляхом передавання їм певної системи знань. У цьому блоці можна виділити низку дисциплін, які дозволяють сформувати професійну компетентність майбутніх інженерів-педагогів сфери харчових дисциплін.

Діяльнісний компонент включає компетенції з фахової діяльності (спеціальні компетенції). Цей компонент передбачає, що фахівець володіє певними вміннями і навичками. Найбільшою мірою формуванню спеціальних компетенцій сприяють дисципліни циклу професійної підготовки.

Кожний компонент визначається відповідними компетенціями. Термін компетенція слугує для позначення інтегрованих характеристик якості підготовки випускника, категорії результату освіти. Як зазначає В. Байденко, компетенція виступає новим типом цілепокладання [1, с. 5]. Це, по суті, знаменує зрушення, від суто (або переважно) академічних норм оцінювання до зовнішнього оцінювання професійної та соціальної підготовленості випускників (з орієнтацією на її ринкову вартість). Звернення до оцінки якості освіти через компетенцію означає, що освіта тісно пов'язується з працевлаштуванням. Компетенції жорстко не пов'язані з конкретною професією, вони можуть бути використані у низці професій. Компетенції, подібно до здібностей, визначають успіх у багатьох сферах діяльності.

Випускник, який освоїв освітньо-професійну програму фахівця, повинен характеризуватися [13, с. 58]:

1. Загальнокультурними компетенціями: ціннісне і смислове ставлення до результату своєї діяльності, до світу і навколишньої дійсності; трансляція світової культури, знання норм поведінки, етикету ділової людини, володіння культурою спілкування.

2. Компетенціями соціально-психологічними: такими, що визначають його взаємодію з іншими людьми; що відносяться до вміння вчитися; потреба у праці, в професійних досягненнях; готовність до інновацій.

3. Компетенціями загальнопрофесійними: інформаційними, пов'язаними з отриманням і обробкою інформації; розрахунковими, пов'язаними з умінням розв'язувати професійні завдання з використанням адекватного математичного апарату; експлуатаційними; управлінськими, організаційними; конструкторськими; проектувальними; економічними, такими, що включають поведінку на ринку праці.

Structure of professional competency of the engineer-pedagogue of the...

Ці компетенції повинні формуватися як загальні для загального кола професій. Вони забезпечують гнучку поведінку на ринку праці.

4. Спеціальними компетенціями або професійно-функціональними знаннями й уміннями, які забезпечують прив'язку до конкретного об'єкта, предмета праці. Вони забезпечують конкретизацію загально-професійних компетенцій.

Визначаючи компоненти структури професійної компетентності, потрібно виходити з визначення самого поняття професійної компетентності – на нашу думку це сукупність професійних знань, умінь і навичок, мотиваційно-ціннісних, особистісно-діяльнісних та результативних характеристик особистості, які забезпечують здатність успішно виконувати професійні завдання і обов'язки педагогічної діяльності.

Тому компонентами структури професійної компетентності майбутнього інженера-педагога сфери харчових виробництв будуть:

- мотивація навчально-професійної діяльності (мотиваційно-ціннісний компонент);
- професійні знання, які необхідні для оволодіння професією (когнітивний компонент);
- уміння і практичний досвід для здійснення певного виду діяльності (діяльнісний компонент).

4. Структура професійної компетентності інженера-педагога сфери харчових виробництв

Аналіз і узагальнення наявних досліджень дозволили нам визначити структуру професійної компетентності майбутнього інженера-педагога сфери харчових виробництв:

В основі компетентнісного підходу лежить ідея переходу від показників професійної діяльності до загальних компетенцій – результатів професійної освіти і далі до вибору відповідних організаційних форм, змісту, методів навчання. Проведене дослідження дозволило адаптувати розроблену російським дослідником Н. Фоміним [16, с. 85] компетентнісну модель конкурентоздатного фахівця до особливостей професійної діяльності інженерів-педагогів і визначити необхідні йому компетенції (рис. структура професійної компетентності). Ми виходили з того, що фахова компетентність майбутніх інженерів-педагогів також може бути розкрита через низку ключових компетенцій, кожна з яких складається з певного набору знань,

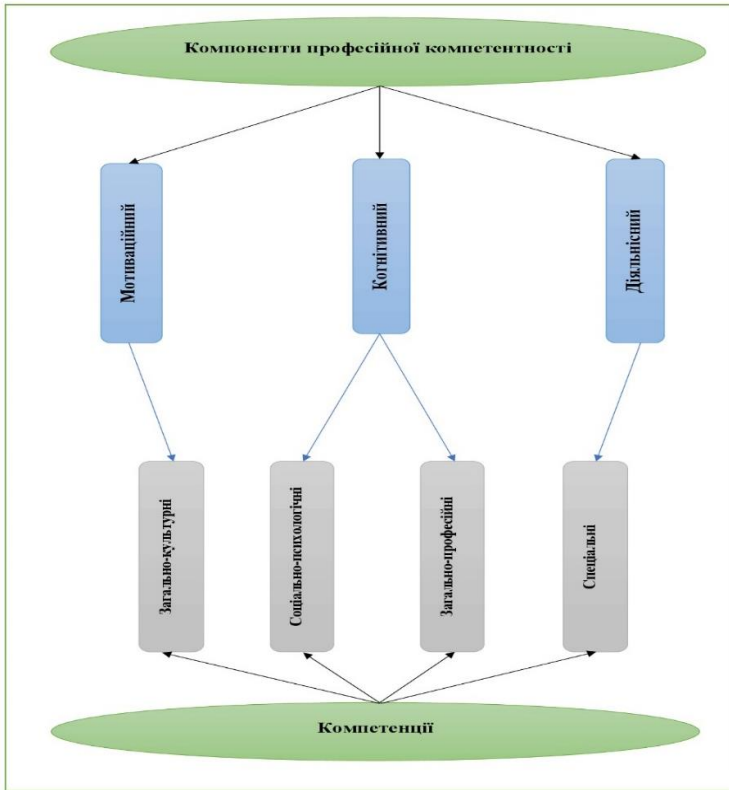

Рис. 1. Структура професійної компетентності

умінь, навичок, особистісних якостей і здібностей їх реалізувати в практичній діяльності.

Серед компетенцій фахівця виділяють базові компетенції – універсальні компетенції широкого спектру використання. Базові компетенції багатofункціональні, надпредметні, міждисциплінарні і багатовимірні, оскільки охоплюють пізнавальні, операційно-технологічні, емоційно-вольові та мотиваційні компоненти. До базових компетенцій, які базуються на відповідних знаннях, відносяться:

– загальнонаукові: знання основних законів природи, суспільства і діяльності людини;

Structure of professional competency of the engineer-pedagogue of the...

– соціально-економічні: знання основ економіки та організаційної поведінки;

– громадянсько-правові: знання громадянсько-правових норм;

– інформаційно-комунікаційні: знання основ інформатики та комунікаційних технологій;

– політехнічні: знання природничо-наукових основ техніки і технологій, принципів функціонування автоматизованого виробництва, систем контролю і управління ними;

– спеціальні: фахові знання в сфері професійної діяльності.

Аналіз освітньо-професійної програми (ОПП) і навчальних планів фахової підготовки майбутніх інженерів-педагогів сфери харчових виробництв і навчальних програм фахово-орієнтованих дисциплін дозволив нам визначити такі ключові компетенції, якими має володіти майбутній інженер-педагог сфери харчових виробництв (рис. структура професійної компетентності).

Загально-культурні компетенції:

1. Повага до національних та міжкультурних цінностей.

2. Здатність до формування власної світоглядної позиції у загально-наукових термінах.

3. Здатність до зберігання, поширювання та збагачування культурного потенціалу України.

4. Здатність отримувати, опрацьовувати й відтворювати інформацію державною та іноземною мовами.

Соціально-психологічні компетенції:

1. Здатність до аналізу суспільно-політичних відносин та формування адекватної моделі соціальної поведінки.

2. Навички дотримання вимог соціальної та корпоративної безпеки.

3. Здатність до самопрезентації у різних умовах загальної та професійної діяльності.

Загально-професійні компетенції:

1. Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій.

2. Здатність до технічного мислення.

3. Здатність до аналізу результатів розрахунків, вимірювань та спостережень в предметній області.

4. Базові уміння щодо математичного, фізичного й графічного моделювання в предметній області.

5. Здатність до використання сучасних комп'ютерних технологій в предметній області.

6. Усвідомлення особливостей енерго- та ресурсозбереження.

7. Навички дотримання правил здоров'язбереження, безпечної діяльності та збереження навколишнього середовища.

8. Здатність до використання знань щодо властивостей матеріалів, специфічних для конкретної предметної галузі, що відповідають технологічним, конструктивним, екологічним та іншим вимогам.

Спеціальні компетенції:

1. Здатність до системного аналізу технічних і педагогічних систем, процесів та ситуацій, вивчення передового виробничого та педагогічного досвіду, впровадження досягнень вітчизняної й зарубіжної науки і техніки.

2. Здатність аналізувати глобальні та розробляти етапні цілі власної професійної діяльності, а також професійної діяльності підлеглих або навчальної діяльності учнів, усвідомлюючи її результати у когнітивній, афективній і психомоторній сферах.

3. Здатність до аналізу техніко-економічних показників технологічних процесів у своїй предметній галузі згідно спеціалізації.

4. Здатність здійснювати аналіз професійної діяльності фахівця з метою формування змісту освіти, конструювання змісту навчання і виховання, вибір оптимальних технологій підготовки у професійних навчальних закладах та на виробництві.

5. Здатність розв'язувати типові спеціалізовані задачі, пов'язані із вибором матеріалів, виконанням необхідних розрахунків, конструюванням технічних об'єктів у своїй предметній галузі згідно спеціалізації.

6. Здатність до застосування сучасних методів автоматизації процесів проектування, виробництва та інженерії (CAD/ CAM/ CAE).

7. Здатність з урахуванням співвідношень цілей, часу й простору планувати та організовувати власну професійну діяльність, а також діяльність підлеглих чи учнів у виробничій галузі або освіті, забезпечуючи необхідні умови для застосування просторово-часових, матеріально-технічних, фінансово-економічних та ін. ресурсів.

8. Здатність самостійно виконувати трудові процеси на виробництві згідно спеціалізації.

Structure of professional competency of the engineer-pedagogue of the...

9. Здатність до експлуатації, удосконалення, модернізації технічного обладнання галузі на основі знань про основи та принципи його функціонування.

10. Здатність здійснювати експлуатацію навчального обладнання кабінетів, лабораторій і майстерень, контроль його стану, а також створювати методичне забезпечення лабораторно-практичних занять та різного роду практик.

11. Здатність реалізовувати освітні проекти за допомогою доцільних вербальних та невербальних засобів спілкування, управляти пізнавальною діяльністю суб'єктів виробничого й освітнього процесів.

12. Здатність розв'язувати типові задачі, специфічні для конкретної предметної галузі.

13. Здатність генерувати оригінальні, творчі ідеї щодо вирішення виробничих та педагогічних ситуацій.

14. Здатність до використання та адаптації програмного забезпечення виробничого та освітнього процесів.

15. Здатність приймати участь в підготовці графіків робіт, замовлень, заявок, інструкцій, пояснювальних записок, карт, схем, освітніх документів тощо, а також встановленої звітності за затвердженими формами й у визначені терміни як для виробничого, так і для навчально-виховного процесів.

16. Здатність здійснювати систематичний контроль виробничого або педагогічного процесів та швидко їх корегувати за допомогою відповідних додаткових технологій.

17. Здатність до швидкого включення у взаємодію з іншими суб'єктами виробничого або освітнього процесів, налагодження зв'язків у трудовому і учнівському колективах, а також конструктивного розв'язання конфліктних ситуацій, володіння методами саморегуляції емоційного стану.

18. Здатність на основі знань законодавства, галузевих і освітніх норм та стандартів до здійснення професійної діяльності в галузевих або освітніх структурах у правовому полі.

19. Здатність до реалізації системи заходів із забезпечення відповідності виробничого і навчального середовища у структурному підрозділі підприємства, організації, установи чи закладу нормам безпеки життєдіяльності.

20. Здатність вибудовувати траєкторію власного кар'єрного та професійного розвитку.

5. Аналіз фахової підготовки інженера-педагога сфери харчових виробництв

Згідно освітньо-професійної програми підготовки інженерів-педагогів сфери харчових виробництв, метою фахової підготовки майбутнього викладача з основ технологій харчових виробництв є формування та розвиток загальних і професійних компетентностей в галузі професійної освіти, що направлені на здобуття студентом рівня бакалавр та надання освіти в сфері харчових технологій із широким доступом до працевлаштування у професійних навчальних закладах та на підприємствах харчової промисловості.

Ми здійснили аналіз навчальних програм з фахової підготовки інженера-педагога сфери харчових виробництв. Наприклад, під час вивчення дисципліни «Процеси та апарати харчових виробництв» студенти повинні знати основні положення і наукові основи курсу, основи гідравліки, логічно пояснювати сутність гідравлічних процесів, що застосовуються при виробництві харчової продукції; вміти визначати шляхи здійснення гідравлічних, механічних, теплових, масообмінних процесів, використовуючи різного роду апарати; застосовувати раціональні методи оброблення продовольчої сировини, виготовлення продукції.

Метою викладання навчальної дисципліни «Технологічне обладнання харчової галузі» є набуття студентами необхідних знань і навичок щодо конструкції, принципу роботи, умов експлуатації технологічного устаткування харчових виробництв та застосування їх у майбутній професійній діяльності.

Основними завданнями дисципліни «Технологічне обладнання харчової галузі» є вивчення призначення та сфери використання машин і апаратів для механізації та автоматизації технологічних процесів у харчовій галузі: вивчення теоретичних основ процесів теплової, механічної та холодильної обробки продуктів харчування; вивчення технічних характеристик устаткування, конструкції та принципу дії, особливості його експлуатації в умовах ринкової економіки; опанування навиками роботи на устаткуванні, які необхідні в подальшій професійній діяльності; знання вимог безпеки при роботі з устаткуванням.

Після вивчення навчальної дисципліни «Товарознавство» майбутні педагоги одержать знання про харчову цінність усіх груп продовольчих товарів та їх естетичні і смакові властивості. Це дасть можливість

Structure of professional competency of the engineer-pedagogue of the...

визначити місце як окремих груп, так і окремих видів продуктів у харчуванні та передбачати їх попит. Вивчення факторів, що впливають на споживні властивості харчових продуктів, дасть можливість фахівцям уникнути зниження якості товарів, що позитивно впливають на якість готових страв, які виготовляються у громадському харчуванні.

Під час вивчення дисципліни «Технологія виробництва продуктів громадського харчування» студенти здобувають теоретичні знання, практичні вміння і розвивають навички виконання виробничих функцій з виготовлення харчової продукції, набувають умінь давати технологічну оцінку діям під час технологічного процесу виробництва продукції харчування в асортименті, а також умінь здійснювати бракераж готової продукції, що супроводжує виробничий процес у закладах ресторанного господарства.

Завдання курсу «Виробниче навчання» полягають в тому, щоб забезпечити вивчення студентами класифікації продуктів харчування, особливостей обробки продуктів рослинного і тваринного походження, технології приготування перших страв, гарнірів, страв з м'яса, риби, овочів, круп та бобових, приготування напівфабрикатів, оформлення та відпуску страв. Крім того передбачається ознайомлення студентів з хімічним складом та енергетичною цінністю продуктів харчування, організацією технологічного процесу приготування страв, організацією приймання та зберігання продуктів харчування і напівфабрикатів.

6. Висновок

Проте, як показав здійснений нами аналіз навчальних програм, у процесі вивчення дисциплін циклу фахової підготовки інженера-педагога сфери харчових виробництв не передбачено формування знань, умінь і навичок, що стосуються:

- вміння виявляти проблеми в професійній діяльності;
- вміння працювати у команді, уникати конфліктів;
- самостійно працювати над професійним удосконаленням, вивчати інновації у галузі, орієнтуватись на вимоги роботодавця і споживача;
- вибудовувати інтелектуальні стратегії для виробництва;
- вміння аргументовано вести дискусію;
- здатності ухвалювати рішення у стандартних і нестандартних ситуаціях;

- уміння суміщати управлінські й виконавські функції;
- уміння швидко адаптуватися до змін у виробничих ситуаціях;
- здатності генерувати нові ідеї;
- готовності до впровадження техніко-технологічних інновацій;
- уміння створювати продукцію якіснішу і дешевшу;
- уміння працювати з інформацією;
- розвитку культури рефлексії непродуктивного особистісного досвіду;
- здатності доводити професійні знання до рівня творчого застосування.

Всі перераховані вміння і здатності є фактично показниками компетентного конкурентоздатного фахівця [16].

Тому робимо висновок, що у процесі фахової підготовки майбутніх інженерів-педагогів сфери харчових виробництв недостатньою мірою формуються необхідні компетенції. Очевидно, що вплив дисциплін фахової підготовки на формування здатності інженера-педагога виконувати професійні завдання та обов'язки, тобто на рівень його професійної компетентності, буде залежати від застосовуваних у процесі навчання методологічних підходів, прийомів, принципів, інноваційних педагогічних технологій.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі сучасного стану сформованості професійної компетентності майбутніх викладачів з основ технологій харчових виробництв у процесі фахової підготовки у вищих педагогічних закладах освіти України.

Список літератури:

1. Байденко В.И. Компетенции в профессиональном образовании / В.И. Байденко // Высшее образование в России. – 2004. – № 11. – С. 3–13.
2. Безрукава В.С. Педагогика. Проективная педагогика. Учебное пособие для инженерно-педагогических институтов и индустриально-педагогических техникумов / В.С. Безрукова. – Екатеринбург: Издательство «Деловая книга», 1996. – С. 344.
3. Гулай О. Неперервна освіта – умова формування висококваліфікованого фахівця / О. Гулай // Вісник Львівського університету. Серія: педагогіка. – 2010. – Вип. 26. – С. 3-10.
4. Зеер Е.Ф. Профессионально естановление личности инженера-педагога / Зеер Е.Ф. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1988. – С. 10.
5. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования: Учебное пособие / Э.Ф. Зеер. – 2-е изд., перераб. – М.: Издательство Московского

Structure of professional competency of the engineer-pedagogue of the...

психолого-соціального інститута; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2003. – С. 480.

6. Кабанова-Меллер Е.Н. Психология формирования знаний и навыков у школьников / Е. Н. Кабанова-Меллер. – М.: Изд-во Акад. Пед. наук РСФСР, 1962. – С. 376.

7. Калініченко Т.В. Комуникативна складова інженерно-педагогічної освіти / Т.В. Калініченко // Проблеми інж.-пед.освіти: зб.наук.праць. – Х.: УПА, 2005. – Вип.9. – С. 76.

8. Каньковський І.Є. Система професійної підготовки інженерів-педагогів автотранспортного профілю: монографія / Ігор Євгенійович Каньковський; за ред. Н.Г. Ничкало. – Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2014. С. 562.

9. Кашпур Т.О. Професійна підготовка майбутнього інженера-педагога на основі компетентнісного підходу / Т.О. Кашпур // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009. – Вип. 17. – С. 79–83.

10. Крокошенко О.Я. Складові професійно-педагогічної діяльності інженера-педагога у системі професійної освіти / Збірник наукових праць. Ч. 1. – Луганськ, ЛНУ, 2010. – С. 262.

11. Маленко А.Т. Воспитание инженера-педагога : учеб.-метод. пособие для вузов / А.Т. Маленко. – М. : Высш. шк., 1986. – С. 120.

12. Рыжкова И.В. Совершенствование педагогической подготовки будущих преподавателей профессионального обучения в отраслевом вузе: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / И.В. Рыжкова. – Саратов, 2009. – С. 22.

13. Сичавська Н.С. Формування фахової компетентності майбутніх техніків-технологів у процесі вивчення професійно-орієнтованих дисциплін, дис... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2012. – С. 273.

14. Талызина Н.Ф. Деятельностный подход к построению модели специалиста / Н.Ф. Талызина // Вестник высшей школы. – 1986. – № 3. – С. 10–14.

15. Тархан Л.З. Компетентностный подход в обучении инженера-педагога/ Л.З. Тархан // Проблеми інж.-пед. Освіти: зб. наук. праць. – Х.: УПА, 2005. – Вип.10. – С. 60.

16. Фомин Н.В. Компетентносная модель конкурентоспособного специалиста как ориентир высшего профессионального образования / Н.В. Фомин // Вестник Брянского государственного университета. – 2009. – № 1. – С. 85–90

17. Цідило І.М. Теорія і методика підготовки майбутніх інженерів-педагогів до застосування інтелектуальних технологій у професійній діяльності, дис. док. пед. наук: 13.00.04. Тернопіль, 2015. – С. 528.

18. Чебанная И.А. Понятие и структура компетенций выпускников в условиях профессионального образования / И.А. Чебанная // Вестник Ставропольского государственного университета. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2008. – Вып. 55. – С. 62-65.

19. Якимович Т.Д. Основы дидактики професійно-практичної підготовки: навчально-методичний посібник / Якимович Т.Д. – Львів, 2013. – 8,0 друк. арк., С. 72.

20. Яцура Н.Г. Становление профессионально-педагогической компетентности преподавателя технического колледжа: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н.Г. Яцура. – Иркутск, 2006. – С. 22.

References:

1. Bajdenko V.Y. (2004) Kompetencyy v professionalnom obrazovanii [Competences in vocational education] Higher education in Russia vol. 11, pp. 3–13.
2. Bezrukava V.S. (1996) Pedagoghyka. Proektyvnaja pedagoghyka. Uchebnoe posobie dlja ynzhenerno-pedagoghycheskykh ynstytutov y yndustrialjno-pedagoghycheskykh tekhnikumov [Pedagogy. Projective pedagogy. A manual for engineering-pedagogical institutes and industrial-pedagogical technical schools] Ekaterynburgh: Delovaja knygha. (in Russian).
3. Ghulaj O. (2010) Neperervna osvita – umova formuvannja vysokokvalifikovanogo fakhivcja [Continuing education is a condition for the formation of a highly skilled specialist] Visnyk Ljvivskjogho universytetu. Serija: pedagoghika [Visnyk of Lviv University. Series: pedagogy], vol.26, pp. 3-10.
4. Zeer E.F. (1998) Professjonalno estanovlenye lychnosti ynzhenera-pedagogha [Professional identity of the engineer-teacher], Sverdlovsk: Ural. university. (in Russian)
5. Zeer E.F. (2003) Psykholohyja professjonalnogho obrazovanyja: Uchebnoe posobie [Psychology of vocational education: Textbook], Voronezh: NPO “MODEK”. (in Russian)
6. Kabanova-Meller E.N. (1962) Psykholohyja formyrovanyja znanyj y navykov u shkolnykov [Psychology of the formation of knowledge and skills in schoolchildren] Moscow: Akad. Ped. nauk RSFSR. (in Russian)
7. Kalinichenko T.V. (2005) Komunikatyvna skladova inzhenerno-pedagoghichnoji osvity [The communicative component of engineering and pedagogical education], Problemy inzh.-ped.osvity: zb.nauk.pracj. [Problems of engineering and pedagogical education: a collection of scientific works], Kharkiv: UIPA, vol. 9, pp. 76. (in Ukraine)
8. Kanjkovskij I.Je. (2014) Systema profesijnoji pidgotovky inzheneriv-pedagoghiv avtotransportnogho profilju: monografija [System of professional training of engineers-teachers of the motor transport profile: monograph], Khmelnytskyi: FOP Cjupak A.A. (in Ukraine)
11. Malenko A.T. (1986) Vospytanye ynzhenera-pedagogha: ucheb.-metod. posobie dlja vuzov [Education of the Engineer-Teacher: A Teaching-Methodological Manual for Universities], Moscow: Vissh. shk. (in Russian)
12. Rizhkova Y.V. (2009) Sovershenstvovanye pedagoghycheskoj podgotovky budushhykh prepodavatelej professjonalnogho obuchenyja v otraslevom vuze: Avtoref. dys. kand. ped. nauk: 13.00.08 [Perfection of pedagogical preparation of future teachers of vocational training in a branch higher educational institution: Abstract of the dissertation. Cand. ped. Science: 13.00.08], Saratov. (in Russian)
13. Sychavska N.S. (2012) Formuvannja fakhovoji kompetentnosti majbutnikh tekhniv-tekhnologhiv u procesi vyvchennja profesijno-orijentovanykh dyscyplin, dys... kan. ped. nauk: 13.00.04 [Formation of professional competence of future technicians-technologists in the process of studying professionally-oriented disciplines, dis ... can. ped Sciences: 13.00.04], Kyjiv. (in Ukraine)
14. Talizyna N.F. (1986) Dejatelnostnij podkhod k postroenyju modely specyalysta [The activity approach to building a specialist model], Vestnyk vysshej shkoly [Herald of Higher School], no3, pp. 10–14. (in Russian)

Structure of professional competency of the engineer-pedagogue of the...

15. Tarkhan L.Z. (2005) Kompetentnostnyj podkhod v obuchenyy inzhenera-pedagohga [Competence approach in the training of the engineer-teacher], Problemy inzh.-pezh. Osvity: zb. nauk. Pracj [Problems of engineering and pedagogical education: a collection of scientific works], Kharkiv: vol.10, pp. 60. (in Ukraine)
16. Fomyn N.V. (2009) Kompetentnosnaja modelj konkurentosposobnogo specyalysta kak oryentyr visshyego professyonaljnogho obrazovanyja [Competent model of a competitive specialist as a benchmark for higher professional education], Vestnyk Brjanskogho ghosudarstvennogho unyversyteta [Bulletin of Bryansk State University], no1, pp. 85–90. (in Russian)
17. Cidylo I.M. (2015) Teorija i metodyka pidgotovky majbutnikh inzheneriv-pedagohhiv do zastosuvannja intelektualjnykh tekhnologhij u profesijnij dijaljnosti, dys. dok. ped. nauk: 13.00.04 [The theory and methodology of training of future engineers-teachers to the application of intellectual technologies in professional activity, dis. doc. ped Sciences: 13.00.04], Ternopilj. (in Ukraine)
18. Chebannaja Y.A. (2008) Ponjatye y struktura kompetencyj vipusnykov v uslovyjakh professyonaljnogho obrazovanyja [The concept and structure of competences of graduates in the conditions of vocational education], Vestnyk Stavropoljskogho ghosudarstvennogho unyversyteta [Herald of the Stavropol State University], Stavropolj: SGhU, vol. 55, pp. 62–65. (in Russian)
19. Jakymovyh T.D. (2013) Osnovy dydaktyky profesijnjo-praktyčnoji pidgotovky: navchaljno-metodychnyj posibnyk [Fundamentals of didactics of vocational training: a teaching manual], Ljviv, pp. 21-22. (in Ukraine)
20. Jacura N.Gh. (2006) Stanovlenye professyonaljno-pedagohghycheskoj kompetentnosti prepodavatelja tekhnyleskogho kolledzha: Avtoref. dys... kand. ped. nauk: 13.00.01 [Formation of the professional-pedagogical competence of the teacher of the technical college: Abstract. dis ... cand. ped. Sciences: 13.00.01], Yrktusk. (in Russian)

**PEDAGOGICAL VIEWS OF S. MYROPOLSKY
ON THE CONTENTS OF PRIMARY EDUCATION**

**ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ С. МИРОПОЛЬСЬКОГО
НА ЗМІСТ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ**

Holiuk Oksana¹
Rodiuk Nataliia²

http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_14

Abstract. The article is devoted to the integral analysis of S. Miropolsky's didactic views. The peculiarities of the teacher's approach to the essence of the learning process are discovered: the structural components of the content of education are revealed, and the pedagogical requirements to it are grounded.

The subject of the study is S. Miropolsky's didactic views. The purpose of the research is to determine the contribution of the teacher to the development of the theory of learning, based on the analysis and systematization of historical and pedagogical sources, educational and methodical literature, archival documents, materials of the national periodicals of the XIX century and the pedagogical heritage of S. Miropolsky.

The methodological basis of the research is the concept of state-building in Ukraine, updating and democratization of all spheres of social and economic life of the society; the theory of scientific knowledge; the dialectical materialistic positions on the interconnection of the national and the universal, on the advisability of the creative using the heritage of outstanding teachers in modern pedagogical practice. The research is based on the principles of historicism, systematic, scientific, creative approach to the individual as a subject of the educational process.

Study of the pedagogical heritage of S. Miropolsky, analysis of historical and pedagogical literature on the topic of research, archival documents

---

¹ Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor,
Head of Department of Pre-school and Primary Education,
Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, Ukraine

² Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at Department of Pre-school and Primary Education,
Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, Ukraine

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

allowed to establish the teacher's contribution to the development of theoretical and practical issues of didactics.

S. Myropolsky in his pedagogical searching relied on the pedagogical ideas of Y. Komensky, as well as the achievement of progressive domestic pedagogical thought, as reflected in the writings of M. Korf, M. Pirogov, V. Stoyunin, K. Ushinsky and others. He supported and developed the ideas of Christian education, general education, school democratization, and educational training.

Considering the issues of education in connection with the tasks of social and moral development of society in specific historical conditions, S. Miropolsky understood learning as a two-way process. S. Miropolsky advocated the equality of girls and boys in obtaining the education. The merit of the teacher was: a) inclusion the components of the universal development and elements of the national and practical education in the content of education; b) the formulation of certain requirements regarding the content of education.

The result of the development of theoretical issues related to the organization of the learning process was the substantiation of the stages of mastering the educational material and their “structural elements of assimilation” (attraction of attention, organization of perception, comprehension, consolidation of perceived and assimilated information, knowledge control), as well as the definition of teacher’s functions – guarding and guiding.

1. Вступ

Педагогічна наука і шкільна практика сьогодні знаходяться у стані пошуку оптимальних шляхів реалізації творчої діяльності особистості, розвитку демократизації навчально-виховного процесу. Основною метою програми «Освіта. Україна XXI століття» є визначення стратегії розвитку освіти в Україні й створення життєздатної системи безперервного навчання для досягнення високих освітніх рівнів і забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості та формування інтелектуального потенціалу як найвищої цінності нації. У новому Державному стандарті початкової освіти зазначено, що її метою є гармонійний розвиток дитини відповідно до її вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей і потреб, виховання загальнолюдських цінностей, підтримка життєвого оптимізму, розвиток самостійності, творчості та допитливості.

Таким чином, у сучасних умовах проблема науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу набуває актуального значення. Саме це підсилює особливий інтерес до вітчизняної історії освіти і виховання. Без знання того, як розвивалась теорія і практика навчання і виховання молодих поколінь у минулому, неможливо вирішити нагальні питання.

Сучасна дидактика базується на ідеях відомих зарубіжних педагогів та представників просвіти, у той час, як педагогічна спадщина українських педагогів ще детально не вивчена. Відродження забутих імен національних діячів – імпульс для розвитку дидактики в сучасній національній школі. У зв'язку з цим педагогічна спадщина педагогів другої половини XIX століття представляє глибокий інтерес для педагогічної науки і практики.

Слід відзначити, що вагомий внесок у вирішення сучасних проблем дидактики внесли Ю.К. Бабанський, М.О. Данилов, Б.П. Єсіпов, М.М. Скаткін. Серед українських дослідників сучасних дидактичних питань виділяються праці В.І. Лозової, О.В. Онищука, В.Ф. Паламарчука, О.В. Савченко.

Величезна кількість прогресивних ідей, що були висунуті педагогами-просвітянами минулого, не втратили своєї актуальності й у наш час. Тому великий інтерес зараз викликає педагогічна спадщина українських педагогів XIX століття: Х.Д. Алчевської, С.В. Васильченка, Б.Д. Грінченка, М.І. Демкова, О.В. Духновича, К.В. Єльніцького, П.Ф. Каптерева, М.О. Корфа, С.О. Рачинського, К.Д. Ушинського тощо, вивченням яких присвячені кандидатські дисертації І. Грушкевича, М. Ковалю, В. Лаврив, О. Неживого.

Значний внесок у розробку теорії і практики виховання й освіти зробив вітчизняний педагог XIX століття С.І. Миропольський. Про нього, як про вченого і педагога, згадували М.О. Корф, С.О. Рачинський, К.В. Єльніцький, М.І. Демков, В.Я. Абрамов, Д.І. Багалій та ін.

Педагогічні праці С.І. Миропольського можна зустріти в таких історичних та літературних виданнях: «Наша початкова школа», «Журнал Міністерства Народної Просвіти», пам'ятні книжці Харківської губернії на 1868 рік, Харківському календарі на 1869 і 1870 роки, монографії Д.І. Багалій та Д.П. Міллер «Історія міста Харкова за 250 років його існування».

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

Педагогічна спадщина С.І. Миропольського відрізняється величчю та багатогранністю. Він, спираючись на дидактику Я.А. Коменського, К.Д. Ушинського, розвинув та поглибив теорію і практику шкільної освіти, висунув широку просвітницьку програму, що відповідає інтересам народних мас. Практична і теоретична діяльність С.І. Миропольського прощтовхнула вітчизняну педагогіку, закріпила в ній прогресивні ідеї суспільного педагогічного руху в Україні та Росії у другій половині XIX століття.

Загальна характеристика педагогічних поглядів та діяльності С.І. Миропольського подана в дисертаційному дослідженні М.М. Головкової (1994 р.). Специфіка його поглядів відносно виховуючого навчання розкрита в дослідженні С.Т. Золотухіної (1995 р.).

Мета дослідження – на основі аналізу та систематизації історико-педагогічних джерел, навчально-методичної літератури, архівних документів, матеріалів вітчизняної періодики XIX століття та педагогічної спадщини С.І. Миропольського, визначити внесок педагога у зміст початкової освіти.

Завдання дослідження:

1. Визначити концептуальні положення, що покладені в основу дидактичної системи С.І. Миропольського.
2. Розкрити специфіку поглядів С.І. Миропольського на сутність навчання.
3. Виявити і охарактеризувати компоненти змісту освіти.

Методологічною основою дослідження є концепція державотворення в Україні, оновлення та демократизації всіх сфер соціально-економічного життя суспільства; теорія наукового пізнання; діалектико-матеріалістичні положення про взаємозв'язок національного та загальнолюдського, про доцільність творчого використання спадщини видатних вітчизняних педагогів у сучасній педагогічній практиці. Дослідження базується на принципах історизму, системності, науковості, творчого підходу до особистості як суб'єкта навчально-виховного процесу.

Наукова новизна даного дослідження полягає у тому, що вперше подається цілісний аналіз дидактичних поглядів С.І. Миропольського, розкрито особливості підходу педагога до сутності процесу навчання; визначено мету, завдання навчання, виявлено етапи засвоєння навчального матеріалу й адекватні їм структурні елементи засвоєння, функції

вчителя в процесі викладання; виявлено структурні компоненти змісту освіти і обґрунтовані педагогічні вимоги до нього.

2. Сутність процесу навчання за С.І. Миропольським

Однією з основних проблем педагогіки XIX століття була проблема «чого вчити і як учити». По-своєму вирішував її і С.І. Миропольський. Як показав аналіз його історико-педагогічної спадщини, в основу його дидактичних переконань було покладено ідеї, висловлені Я.А. Коменським у «Великій дидактиці».

Поняття «процес навчання» належить до початкових у педагогіці і визначається як двосторонній процес, у ході якого здійснюється взаємозв'язок учителя і учнів, спрямований на засвоєння школярами основ накопиченого суспільством соціального досвіду, виховання і розвиток учнів [4, с. 3]. С.І. Миропольський, як свідчить вивчення його педагогічної спадщини, розглядав процес навчання як частину цілісного педагогічного процесу і виділяв його основні компоненти: викладання (діяльність учителя) і навчання (діяльність учнів).

У роботах «Дидактичні нариси. Учень і виховне навчання в народній школі», «Народна школа за ідеями Коменського», «Навчання грамоті» С.І. Миропольський відзначав, що в процесі навчання повинне здійснюватися засвоєння учнями знань, умінь і навичок, розвиватися пізнавальні здібності учнів, їх уміння самостійно працювати. Вважаючи, що діяльність учителя має бути спрямована не стільки на повідомлення готових відомостей, скільки на «усебічне збудження розумової природи дитини», С.І. Миропольський справедливо вказував на те, що учитель в процесі викладання повинен збуджувати і підтримувати самостійність учня, зміцнювати його сили і здібності, при цьому уникати наказів, що обмежують силу самодіяльності, педантизму і формалізму. Цю ж точку зору підтримували багато педагогів того часу: М.О. Корф, П.Ф. Каптерев, К.В. Єльніцький, М.І. Демков та інші.

Як показало проведене нами дослідження, одне з істотних завдань процесу навчання С.І. Миропольський вбачав у «збудженні допитливості дітей в якомога більшій кількості напрямів». Внаслідок того, що допитливість за своєю природою властива кожній людині, учитель у процесі навчання, підкреслював педагог, повинен реалізувати принаймні дві функції: «охоронну» – не заважати розвитку і вияву інтелектуальних інстинктів дитини, і «спрямовуючу» – давати потреби,

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

що пробудилася, матеріал, який сприяв би її правильному вихованню, «наводити діяльну силу на пряму дорогу» [9, с. 311].

У «Підручнику з дидактики» (1901 р.) С.І. Миропольський писав, що навчання – це процес оволодіння знаннями, що вивчаються, уміннями і навичками і застосування їх на практиці. Головною характеристикою цього процесу він вважав «самостійність під керівництвом учителя».

Розглядаючи навчання як цілісний процес, С.І. Миропольський чітко виділив етапи засвоєння навчального матеріалу й адекватні їм «структурні елементи засвоєння». Він вважав, що будь-яке навчання повинне розпочинатися з постановки учням мети. Спочатку передбачається притягнути увагу учнів: запропонувати послухати, подивитися. Надалі постановка мети ускладнюється у вигляді завдань різного типу, постановки питань, завдань практичного і пізнавального характеру.

Наступним етапом навчання С.І. Миропольський вважав організацію сприйняття цієї нової інформації і її осмислення так, щоб, «спираючись на збудження самодіяльності учня і впливаючи на розум його, створити в ньому можливість іти свідомо до мети». Сергій Іринейович Миропольський відзначав, що на цьому етапі завдання вчителя полягає не в повідомленні готових знань, а в умінні змусити учня самого «усе катувати, вивчати, досліджувати».

На етапі закріплення сприйнятої і засвоєної інформації, як відзначав С.І. Миропольський, завдання вчителя полягає в тому, щоб «з одного і того ж матеріалу, видозмінюючи, відтворити предмет знову, даючи повний простір самодіяльності учнів» [9, с. 312].

Як відомо, для того, щоб учителям знати, як іде процес засвоєння, потрібний зворотний зв'язок. З цією метою, на думку С.І. Миропольського, потрібний контроль знань, який він пропонував проводити у формі опитування. Він підкреслював, що в того вчителя, який володіє мистецтвом опитування, «увесь клас живе, усі натхненні, зацікавлені, усі беруть участь у вирішенні цих питань, уми і увага всіх у постійній напрузі» [9, с. 313].

Відзначимо, що всі запропоновані й описані С.І. Миропольським етапи процесу навчання в цілому відповідають сучасному процесу навчання, в якому не завжди вони позначаються в явному вигляді, а можуть «поєднуватися, опускаватися і чергуватися». Навчання в сучасній школі вирішує три найважливіші задачі: здобування школярами

знань, розвиток учнів і формування ставлення до навколишнього світу, тобто виховання. Як показало вивчення педагогічних робіт педагога, такі ж завдання висував перед процесом навчання і С.І. Миропольський. Він справедливо вважав, що діти повинні виходити зі школи, не лише маючи знання. Цього дуже мало. Вони повинні мати розвинений розум, пробуджену допитливість, навичку і любов до праці, завдатки здорового, чесного характеру, любов до правдивості, повагу до людської особистості, прагнення до самоосвіти і навичку свідомо підкорятися вимогам закону (дисципліні) [9, с. 117].

Заслугою С.І. Миропольського є те, що він один з перших у вітчизняній педагогіці ввів поняття «виховне навчання» [3, с. 78]. Він відзначав, що в навчально-виховний процес «входить учень, учитель і виховне навчання». При цьому, підкреслював він, виховне навчання обов'язково має зважати на індивідуальність учня, що вимагає ґрунтовного і всебічного знайомства з ним. С.І. Миропольський писав: «Тільки тоді учитель в змозі надати виховний характер навчанню, коли між ним і учнем встановиться міцний і вільний, заснований на взаємній любові, довірі і повазі моральний зв'язок» [5, с. 225].

На думку С.І. Миропольського, навчання «є не метою, а засобом» для досягнення цілей, що стоять перед школою. Тому він також, як і І.Ф. Гербарт, і Ф.А.В. Дистервег, вважав, що однією із закономірностей процесу навчання є те, що навчання в школі не повинне відокремлюватися від виховання, і «було б непослідовно у вихованні брати за основу одне, а в навчанні – інше» [7, с. 41; 9, с. 115]. С.І. Миропольський порівнював виховне навчання з мистецтвом. Він підкреслював, що якщо в мистецтві художник повинен добре ознайомитися зі своїм матеріалом, щоб утворити з нього художній твір, то тим більше це потрібно для педагога, «матеріалом діяльності якого є не мертва матерія, а жива істота».

Тісний взаємозв'язок виховання і навчання С.І. Миропольський вбачав у загальній педагогічній основі. Він відзначав, що знання засвоюються розумом, але здобуття знань вимагає зусилля волі, а почуття проникають в усю психічну діяльність дитини. Педагог підкреслював, що почуття задоволення і радості, що супроводжують навчання, полегшують його, а неприхильність, навпаки, обтяжує заняття, оскільки те, «що людині хочеться, то легше досягається». Але для «хотіння», вважав С.І. Миропольський, потрібне знання того, що можна хотіти. Цим

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

він і пояснив той факт, що воля знаходиться в психологічному зв'язку зі знанням, а знання залежить від волі [9, с. 115].

Слід особливо підкреслити своєрідність і динаміку поглядів С.І. Миропольського на мету і завдання навчання. У роботі «Народна школа за ідеями Коменського» (1873 р.) С.І. Миропольський, як і Я.А. Коменський, стверджував, що основною метою навчально-виховного процесу є всебічний і рівномірний (гармонійний) розвиток особистості. Але вже в 1890 році в роботі «Дидактичні нариси. Учень і виховне навчання в народній школі» Сергій Іринейович Миропольський вказував на необґрунтованість цього твердження. Він виступив проти терміну «гармонійний розвиток», вважаючи, що «цей термін неправдивий, не представляє нічого ясного, визначеного, ґрунтовного, довільно, хистко, суперечливо». Педагог відзначав, що справа виховання і навчання живої людської особистості настільки важлива і відповідальна, що в її зміст не можна вносити нічого неясного, невизначеного, одностороннього, а тим більше хисткого і неправдивого, і вважав марним шукати цей зміст у «вигадках людських». На думку С.І. Миропольського, знайти її можна тільки у того, хто сказав: «Я – шлях, істина і життя». С.І. Миропольський писав: «Христос є істинна основа всякого християнського виховання – церковного, домашнього, шкільного, громадського, – й іншої основи ніхто не може покласти. У слові Божому ми знаходимо систему виховання, з якою не може порівнятися жодна з систем людських, а всі священні писання є богодуховеними і корисними для навчання» [7, с. 36-39].

Одним з головних соціально-педагогічних питань досліджуваного періоду було питання про загальне й обов'язкове навчання. Як свідчать архівні документи Розпорядчого відділу Харківської міської управи, з другої половини 60-х років багато земств зверталися до Міністерства народної освіти з клопотанням про введення обов'язкового навчання [14]. Підкреслюючи появу багатьох досліджень з цього питання, Міністерство відзначало, що серед них найповнішою і доказовішою є праця С.І. Миропольського «Школа і держава. Обов'язковість навчання в Росії. Історичний етюд» (1876 р.). У цій роботі С.І. Миропольський виклав такі переваги обов'язкового навчання:

1. Обов'язкове навчання поставить школу в очах народу в правильне і високе положення, підніме її авторитет. Школа стане освітнім інститутом для всіх.

2. «Обов'язковість», будучи визнаною законом, перенесе справу народної освіти з області випадковості в «позитивну сферу розумної свідомості і зі сфери благих бажань в область практичної участі».

3. «Обов'язковість» зробить школу близькою народу, знищить розлад сім'ї зі школою.

4. «Обов'язковість» дозволить правильно організувати, упорядкувати відвідування школи учнями; дасть можливість вести справу навчання правильно, тямучо, без перерв, з корисними результатами. Зі школи виходитимуть учні, що дійсно отримали початкову освіту, здатні до самоосвіти.

5. «Обов'язковість» дозволить заснувати школи для дорослих, оскільки з'явиться контингент грамотних осіб, бажаючих поповнити свої знання.

6. «Обов'язковість» створить умови для облаштування шкіл сільсько-господарських, необхідних для покращення сільського побуту народу.

7. «Обов'язковість» уперше узаконить навчання дівчат.

8. «Обов'язковість» усуне «прикрі явища», коли і відкриті школи місцями закриваються, а в багатьох випадках перебувають порожніми.

9. «Обов'язковість» сприятиме з'ясуванню взаємних обов'язків суспільства і держави у справі народної освіти.

10. «Обов'язковість» освіти зрівняє витрати на школи, зробить неможливим повне їх ігнорування.

11. «Обов'язковість», надаючи міцне і позитивне значення школі, викличе до школи велику участь у суспільстві.

12. «Обов'язковість» прославить інститут учителів, їх значення і працю.

13. «Обов'язковість» зробить благодійний вплив на учнів, забезпечивши їх повним проходженням курсу початкової школи.

14. «Обов'язковість» дозволить кожному селянинові отримати безкоштовну освіту.

15. «Обов'язковість» послужить засобом для усунення ранньої і згубної експлуатації дитячої праці на фабриках і заводах.

16. «Обов'язковість» з морального боку задовольнить вимоги права, справедливості, зробивши освіту доступною для всіх, «прославивши це право і зробивши його обов'язком».

17. «Обов'язковість» з юридичного боку зробить доступними для народу вимоги закону.

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

18. «Обов'язковість» навчання сприятиме розвитку в народі прямих і вірних понять відносно особистих і громадських обов'язків у шкільній справі.

19. Збігаючись з природними обов'язками батьків щодо дітей, обов'язкове навчання дасть нову гарантію, що ці обов'язки, що надавалися раніше напризволяще, не можуть бути далі порушені безкарно.

20. «Обов'язковість» навчання благотворно вплине на економічний побут народу [11, с. 370-374].

Як бачимо, в основі поглядів педагога на процес навчання, на необхідність його організації, на перевагу обов'язкового навчання людей усіх прошарків лежить демократизм і гуманізм.

Аналіз вищевикладених положень щодо переваг обов'язкового навчання, сформульованих С.І. Миропольським, свідчить про те, що Сергій Іринейович встановив у своїх науково-методичних роботах і постійно підкреслював пряму залежність між оволодінням системою первинних знань, умінь і навичок і підвищенням добробуту народу. Ріст добробуту народу він вбачав, передусім, у «розвитку сукупності соціальних особистостей». А такий розвиток можливий тільки завдяки новій системі освіти, основою якої є обов'язковість і загальнодоступність. У розумінні педагога школа тільки тоді стане дійсно корисною суспільству, коли справа навчання стане справою державною для всіх, і сімейною для кожного. І, як наслідок, висловлює цікаві, на наш погляд, ідеї про створення шкіл для дорослих, сільськогосподарських шкіл і шкіл для дівчаток. Через обов'язковість автоматично вирішуються питання про єдині навчальні вимоги, статус учня і батьківські обов'язки. Отже, система народної освіти, побудована на принципах загальнодоступності та обов'язковості, здатна докорінно викоренити багато вад суспільства і виправити викривлені погляди заможних його прошарків на шкільну освіту.

У вересні 1876 р. Міністерство розіслало циркулярне розпорядження директорам і інспекторам народних училищ з питаннями, що стосуються введення в початкових школах обов'язкового навчання. З відповідей директорів і інспекторів народних училищ був складений цілий друкарський том, виданий Міністерством народної освіти за 1880 р. під заголовком «Матеріали з питання про введення обов'язкового навчання в Росії». Вони (матеріали) свідчили про малу кількість як дітей у школах, так і кількість самих шкіл. Але, незважаючи

на об'єктивні потреби суспільства в освіті, Міністерство народної освіти відмовилося від подальших кроків по введенню в Росії обов'язкового навчання. Відзначивши, що існуюча система земських шкіл занадто дорога для простого народу, Міністерство висловило думку, що і «сам принцип обов'язковості у справі навчання якось не до душі російській людині».

У 90-х роках питання обов'язкового навчання знову постало на порядку денному. Так, у 1896 р. А.С. Ілларіон подав заяву в Державну Думу про введення обов'язкового навчання дітей у місті Харкові. Міське управління, відзначаючи, що окрім бажання необхідно мати і можливості його реалізувати, визнало необхідним розглянути потреби, пов'язані із здійсненням цього питання, розмір необхідних засобів і джерело їх покриття. І тільки коли ці дані будуть отримані, тоді можна просити уряд, і «це прохання матиме форму не платонічного побажання, а глибоко обдуманого і серйозної справи» [14]. 24 вересня 1898 р. Державна Дума обрала комісію з питань про введення загального навчання в Харкові.

Як показало проведене дослідження, питання про введення загального навчання довгий час розроблялося тільки в теоретичному плані. І лише в 1907 році (після смерті С.І. Миропольського), уряд і законодавчі установи приступили до практичного здійснення заходів щодо введення в країні загальної обов'язкової освіти.

Окрім прибічників обов'язкового навчання в педагогічних кругах існували і його затяті супротивники. В якості вагомого аргументу вони висували те, що коли початкова освіта стане долею всіх, без урахування соціального стану, то не буде лакеїв, праль, покоївок і тому подібне, оскільки освічені люди не захочуть йти в служіння, а всі захочуть бути панями. Крім того, школа відірве селянина від землі і змусить шукати легший заробіток.

Супротивники «обов'язковості» були і в уряді. Вони дотримувалися думки, що управляти освіченим народом важче, ніж неосвіченим. Відомий педагог XIX ст. В. Вахтерів на сторінках журналу «Вісника виховання» виступав з різкою критикою подібних поглядів. Дотримуючись думки про відкриття обов'язкових загальноосвітніх шкіл не в інтересах тієї або іншої віри, тієї або іншої спеціальності, а в інтересах народу, він переконливо доводив, що тільки освічений, цивілізований народ «всяку міру, прийнятну урядом в інтересах народу, зустрине не

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

лише загальним співчуттям і схваленням, але і діяльною підтримкою» [1, с. 1-10]. Такої ж точки зору дотримувався і С.І. Миропольський.

С.І. Миропольський був повністю солідарний з Я.А. Коменським у тому, що для початку навчання найбільш сприятливим є підлітковий вік (7-8 років), оскільки саме з цього віку дитина починає жити свідомим життям [7, с. 13-14].

Особливий інтерес викликають і мають певну теоретичну значущість висунені С.І. Миропольським у книзі «Методика навчання письму в народній школі» «дидактичні начала» навчання в народній школі:

1. Збуджувати допитливість і бажання до навчання в дитини, оскільки без бажання навчання йде погано, успіх не є надійним. Учитель стоїть біля дошки, показує і розповідає, а учні позіхають і намагаються швидше втекти від справи. У цьому випадку С.І. Миропольський рекомендував застосувати педагогічний такт, що збуджує в дітях дружню завзятість, і що не дозволяє нікому позіхати в той час, коли треба займатися справою.

2. Уникати марних труднощів, які не під силу дитині, але при цьому строго і послідовно переходити від простого до складного, від легкого до важкого, від відомого до невідомого.

3. Будь-яку важку справу давати потроху, так, щоб учень міг вільно і виразно виконувати її, а інакше справа не під силу відіб'є бажання у школяра працювати. Для цього С.І. Миропольський вводив «підготовчі вправи».

4. Розвивати в дітях самодіяльність.

5. Прищеплювати дитині добрі шкільні навички, звичку до акуратності, чистоти, справності і порядку; привчати дитину до точної і уважної роботи з самого початку.

6. Організувати зміни і різноманітність занять, що збуджують увагу дитини.

7. Використовувати хороші способи навчання, однаково зручні як в поодинокому навчанні, так і у великих класах.

8. Набуті дитиною уміння повинні мати практичний характер і «застосування», а виконувані вправи – зрозумілі і осмислені [8, с. 11-14].

Вивчення «дидактичних начал» дозволяє підкреслити особливості поглядів С.І. Миропольського на реалізацію принципів природовід-

повідності, доступності, послідовності, систематичності, врахування вікових особливостей дитини. Як бачимо, всі «начала» тісно переплітаються з принципом самодіяльності в навчанні, що самій дитині дозволяє поступово переростати з об'єкта спеціальних дидактичних дій в суб'єкт, що вільно і усвідомлено оволодіває знаннями.

Підкреслюючи важливість прищеплення дитині «добрих навичок», С.І. Миропольський, з одного боку, звертав увагу на необхідність з самого початку вчити дитину «особливому педантизму» в навчальній роботі, з іншого, розуміючи, що такого роду «педантизм» занадто важкий для маленької дитини, – вказував на обов'язковість зміни і різноманітність навчальних занять, використання «хороших способів навчання». Саме завдяки цим вимогам, відзначав педагог, навчальний процес стає повним, вільним від муштри і схоластики.

У педагогіці давно ведуться суперечки про прагматичне навчання як надмірний абсолют практичної спрямованості будь-якого вчення. С.І. Миропольський показав себе «розумним прагматиком», оскільки єдиним критерієм для отриманих знань він вважав уміння їх практичного використання, тим самим міцно зв'язуючи теорію і практику.

Таким чином, зазначені «дидактичні начала» були вагомим внеском в теоретичну розробку дидактики того часу. І, на наш погляд, представляють інтерес і для сучасної педагогічної науки.

Як показав аналіз педагогічної спадщини С.І. Миропольського, він був істинно віруючою, глибоко релігійною людиною. Саме цим пояснюється зв'язок навчання з релігією. Він відзначав, що навчання може досягати своїх високих цілей тільки за допомогою церкви, тому «між школою і церквою має бути тісний живий зв'язок» [7, с. 42]. У книзі «Дидактичні нариси. Учень і виховне навчання в народній школі» С.І. Миропольський писав: «Церква – є училище віри і благочестя для всіх християн; поза церквою немає порятунку; поза церквою не може бути істинного християнського виховання і вчення» [7, с. 42].

Таким чином, С.І. Миропольський, розглядаючи процес навчання як частину цілісного педагогічного процесу, виділяв викладання (діяльність учителя) і навчання (діяльність учнів) в якості його основних взаємозв'язаних сторін. Він обґрунтував етапи засвоєння навчального матеріалу (привертання уваги, організація сприйняття, осмислення, закріплення сприйнятої і засвоєної інформації, контроль знань).

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

Вважаючи, що в процесі навчання повинні засвоюватися учнями знання, уміння і навички, розвиватися їх пізнавальні здібності, уміння самостійно працювати, С.І. Миропольський тим самим підкреслював важливість і взаємозумовленість трьох функцій навчання: освітньої, розвивальної і виховної. Виділяючи в якості основної мети процесу навчання «усебічне збудження розумової природи дитини», а також «збудження допитливості дітей в якомога більшій кількості напрямів», С.І. Миропольський продовжив розвиток ідей Я.А. Коменського про загальну, безкоштовну, обов'язкову освіту, рівну як для хлопчиків, так і для дівчаток. Специфічним для дидактичних поглядів С.І. Миропольського була постановка перед учителем двох завдань: «охоронного» (не заважати розвитку інтелектуальних інстинктів дитини) і «спрямовуючого» (дати потребі, що пробудилася, матеріал, який сприяв би її правильному вихованню).

Ідеї С.І. Миропольського щодо виділення викладання і навчання в якості взаємопов'язаних сторін процесу навчання, важливості і взаємозумовленості освітньої, розвивальної і виховної функцій навчання актуальні і сьогодні.

3. Питання змісту початкової освіти за С.І. Миропольським

Вивчення педагогічної теорії і шкільної практики минулого показало, що при визначенні змісту освіти допускалося немало помилок, які негативно позначилися на якості навчання. Зміст освіти відставав від рівня науки, виявлявся переобтяженим, тим самим спотворювався характер навчання як чинника розвитку і формування особи [4, с. 11].

Питання змісту освіти займали гідне місце в педагогічній спадщині і С.І. Миропольського. Вони знайшли відображення в таких роботах: «Народна школа за ідеями Коменського» (1873 р.), «Навчання грамоті» (1901 р.), «Школа і суспільство. Приватна Харківська жіноча недільна школа» (1892 р.). Як і Я.А. Коменський, а також багато його співвітчизників (Х.Д. Алчевська, А.В. Духнович, В.М. Каразін, М.О. Корф та ін.), С.І. Миропольський велику роль надавав просвіті російського народу. Він відзначав, що зневага освітою народжує «огрубілість і здичавіння мас», послабляє силу суспільства, підриває авторитет уряду, веде до анархії і загибелі. І, навпаки, освіта, справедливо підкреслював він, служить потужною єднальною і зміцнюючою силою всіх сфер громадського життя, народжує загальну довіру, збільшує продук-

тивність країни, ушляхетнює маси і прославляє народний добробут [2, с. 95; 9, с. 110].

Особливий інтерес викликає тлумачення С.І. Миропольським поняття «освіченість». Дивлячись на просвіту народу як на глибоке, серйозне і велике завдання, з яким цілком може впоратися народна школа, педагог справедливо вважав, що бути освіченим – це не означає володіти великим обсягом знань, говорити багатьма мовами, необхідно просто усвідомлювати людську гідність і направляти свою діяльність у дусі цієї свідомості. За С.І. Миропольським, освіта є: а) «загальне право людини»; б) «потреба людської природи» (оскільки людина за своєю природою прагне до розвитку, розум її жадає знання, височіє і облагороджується ним); в) борг, «бо порушення його є порушення Божественної волі всіх людей, що призиває до розуму і свободи, до розвитку і досконалості»; г) «загальна вигода людей» [2, с. 95].

У статті «В чому наше завдання» (1873 р.) С.І. Миропольський визначив мету освіти: «зробити людину людиною», тобто прославити людину до її ідеалу як свідомо діючу, розумно-вільну істоту. Відповідно до цієї мети педагог виділив три мети народної школи: а) «діяти розвивальним чином на всю натуру дитини»; б) «прищепити їй ясні і виразні поняття і знання, що становлять необхідну умову для розумового розвитку людини, пробудити в ній прагнення до самоосвіти»; в) «сприяти вихованню в ній істинно людського характеру» [6, с. 15-16]. Як бачимо, ці завдання припускають органічний взаємозв'язок освіти, розвитку і виховання дитини.

Видатний педагог другої половини XIX століття, виступаючи за рівне отримання освіти як хлопчиків, так і дівчаток, підкреслював несправедливість і «шкідливість» віддалення дівчаток зі школи. Саме жінка, мати і вихователька своїх дітей прищеплює перші навички, створює умови для розвитку, виховання характеру. У роботі «Народна школа за ідеями Коменського» (1873 р.) він писав: «Залишаючи матер неосвіченою, ми засуджуємо на нещасття всю сім'ю; і навпаки, жінка-мати легко і зручно передає грамотність дітям, і, таким чином, служить кращою помічницею вчителя» [9, с. 111]. Ця позиція педагога і сьогодні не втратила своєї актуальності. Такої точки зору дотримувалися і багато прогресивних діячів того часу. Так, наприклад, у циркулярному листі Обер-прокурор Святійшого Синоду м. Харкова К. Победоносцев (12 вересня 1892 р.), звертаючись до Його Величності

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

сті з проханням посприяти «можливо ширшому поширенню початкових шкіл», висловлював особливе жалкування за нікчемним відсотком дівчаток, що навчаються [14].

Цікавим є трактування С.І. Миропольським «народної школи». На його думку, вона так називається не тому, що нижча, створена для дітей бідняків, а тому, що вона – таке ж загальне надбання «як повітря, як світло», тому що складає перший і загальний ступінь початкового утворення всього народу. Сергій Іринеїнович звертав увагу на те, що народна школа є школою освітньою, елементарною, де зникають недоречні відмінності громадського і соціального статусу батьків. Він писав: «Школа народна має бути так організована, щоб у ній однаково могли навчатися діти різних прошарків, усього народу, в цьому сенсі вона є школою народною» [9, с. 114]. Крім того, С.І. Миропольський вказував, що перед народною школою стоять два головні взаємопов'язані завдання: «Вона виховує і навчає дітей, або що теж, коротко, утворює їх» [9, с. 115].

Вважаючи, що в школі розум людини повинен стати освіченим, «воля зміцнитися на добро і серце потягнутися до всього людського», розумна думка стати словом, а слово – справою, С.І. Миропольський підкреслював, що знання служить основою діяльності розвиненої особи. Тому в основу змісту освіти педагог поклав єдність реальної і формальної освіти.

Суть формальної освіти, яка веде свій початок від Локка (XVII ст.) він вбачав у всебічному розвитку психічних сил учня. Реальна освіта, вважав С.І. Миропольський, що становить «вищу якість розумового матеріалу, який повідомляється дітям», не можна обмежити тільки тими предметами, які підлягають зовнішнім почуттям або дають глибоку матеріальну користь. На думку педагога, реальність припускає предмети духовного світу і тотожна з поняттям «істинна дійсність». Ознаками ж реального утворення С.І. Миропольський вважав істинність, здоровий світогляд, розвиненість і міцність розумової і моральної сторони людини. Він вважав, що така реальність безпосередньо і тісно зв'язана із завданнями формальної освіти, оскільки вона збуджує любов до чесної праці, до взаємної допомоги, спонукає, підтримує і направляє людину до самостійних зусиль «вibrатися на пряму дорогу, створити собі краще існування, охороняти своє і загальне існування».

Слід зазначити, що передові російські педагоги XIX століття, такі як М.О. Добролюбов, К.Д. Ушинський, М.Г. Чернишевський, піддавали різкій критиці теорію як формальної, так і реальної освіти. Заслугою С.І. Миропольського є те, що він один з перших узяв кращі ідеї обох теорій, об'єднав їх в єдине ціле.

Одним з питань, на які повинен відповідати зміст освіти, є питання: «чого вчити в школі». На нього С.І. Миропольський, як і Я.А. Коменський, відповідав, що в школі повинні вчити всіх усьому, а не обмежуватися тільки елементарною грамотністю. У початковій школі, на його думку, в стислому і скороченому вигляді повинно бути передано дітям те, що здатне робити їх «істинними людьми», тобто мають бути прищеплені необхідні знання і створені умови всебічного розвитку дитячої природи.

Відмінною рисою підходу С.І. Миропольського до розробки питань змісту освіти є те, що він один з перших в історії педагогічної думки об'єднав воедино оволодіння системою знань, умінь і навичок і формування морально-християнських, вольових якостей особи. У статті «В чому наше завдання?» (1873 р.) Миропольський писав, що в зміст курсу початкової школи повинні органічно входити загальноосвітні елементи, тобто елементи, що «роблять людину людиною», і елементи практичного знання, що готують дитину до життя за певних умов [6, с. 18].

У роботі «Народна школа за ідеями Коменського» С.І. Миропольський визначив засоби «загальнолюдської і національно-практичної освіти». Наприклад, «загальнолюдська освіта» здійснюється за рахунок розумового, естетичного, фізичного виховання адекватними засобами. Так, розумова освіта здійснюватиметься, за переконанням С.І. Миропольського, завдяки ґрунтовному знайомству з рідною мовою, виразному читанню, письмовому і друкарському слову, мистецтву письма, «рахуванню» на цифрах і рахунках; геометрія в поєднанні з кресленням. До засобів для розвитку волі і характеру він зараховував початкові молитви, вчення віри і християнської моральності, знайомство з богослужінням. Серед засобів естетичного утворення С.І. Миропольський виділяв спів загальнозживаних мелодій, основи музики, неважкі п'єси (поодинокі і хором), спів священних гімнів, церковних співів, малювання, геометричне креслення. Фізичний розвиток дітей, на думку Миропольського, забезпечується заняттями гімнастикою, іграми і навчальними прогулянками.

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

Враховуючи попередній досвід навчання і виховання, С.І. Миропольський довів, що національно-практична освіта повинна досягатися за рахунок: а) знайомства дітей з навколишньою природою (вітчизняна географія, відомості з природознавства); б) знайомства з минулим рідного народу (вітчизняна історія, твори вітчизняної літератури); в) знайомства з основами сучасного життя рідного народу (відомості з області права – юридичні, відомості з області економіки – господарські); г) розвитку практичної навички в праці (знайомство з обраними ремеслами, практичні відомості з механічних мистецтв). Це була одна з перших комплексних розробок структури змісту освіти, для якої був характерний гармонійний зв'язок загальнолюдської і національної освіти (таблиця 1). Причому цей зв'язок стає настільки чутливим і взаємозворотним від одного її елементу до іншого, що правильніше було б говорити про діалектику загальнолюдського, національного і практичного в теорії С.І. Миропольського.

Таблиця 1

С.І. Миропольський про компоненти змісту початкової освіти

I. Загальнолюдський розвиток			
Розумова освіта	Розвиток волі і характеру	Естетична освіта	Фізичний розвиток
засоби			
– Рідна мова – Читання – Письмо – Числення – Геометрія – Креслення	– Початкові молитви – Знайомство з богослужінням	– Спів – Музика – Малювання – Геометричне креслення	– Гімнастика – Ігри – Навчальні прогулянки
II. Національно-практична освіта			
Знайомство з навколишньою природою	Знайомство з минулим рідного народу	Знайомство з основами сучасного життя рідного народу	Розвиток практичної навички в праці
засоби			
– Вітчизняна географія – Відомості з природознавства	– Вітчизняна історія – Твори вітчизняної літератури	– Відомості з області права (юридичні) – Відомості з області економіки (господарські)	– Знайомство з ремеслами – Практичні відомості з механічних мистецтв

Звертає на себе увагу те, що головним засобом розвитку характеру виступає релігія з її постійною стриманістю в правах і безліччю доброчесностей. Християнство органічно зливається з науковими знаннями, культурою, вихованням у праці і обов'язковою практичною діяльністю. Таким чином створюється міцне ядро тих якостей, умінь і рис вдачі, без яких становлення особистості стає пустим звуком. У сучасній педагогіці зміст освіти розглядається як педагогічне втілення моделі соціального замовлення, тобто вимоги суспільства до того, що повинен знати і уміти, які якості повинен мати учень.

Як показав аналіз педагогічної спадщини С.І. Миропольського, вимоги, що виділяються ним до змісту освіти, співзвучні із сучасними. Так, у статті «В чому наше завдання» (1873 р.), він висунув у якості вимоги до змісту освіти спрямованість на реалізацію мети зробити «людину людиною», тобто «прославити людину до її ідеалу» [6, с. 51]. Наступна вимога – «створення умов усебічного розвитку дитячої природи» може бути досягнута, на думку С.І. Миропольського, шляхом «учити всіх усьому», а не обмежуватися елементарною грамотністю [9, с. 134].

Своєрідністю відрізняється погляд С.І. Миропольського на практичну і наукову значущість освіти. Він вказував, що предмети повинні входити в початкову школу не як науки, а як «практичні уміння», щоб дитина якнайшвидше отримала насолоду від уміння практичного застосування своїх знань [12, с. 106]. Вимога забезпечення гуманізації освіти повністю, на наш погляд, збігається з сучасною. С.І. Миропольський вважав, що досягти цього можна шляхом включення в зміст освіти матеріалу про минуле рідного народу, його культуру, історію і підвищення статусу таких предметів, як Закон Божий і спів.

Особливу увагу в змісті освіти С.І. Миропольський приділяв необхідності обліку вікових і «природних особливостей» учнів. У роботі «Народна школа за ідеями Коменського» він писав, що «природа людини – це та загальна, постійна і незмінна основа, на яку спирається і з якої витікає елементарний курс народної школи [9, с. 115]. Займаючись розробкою питань змісту освіти, С.І. Миропольський так будував програму навчання, щоб курс кожного року був закінченим, тобто якщо учні з будь-якої причини (а це найчастіше брак коштів) не зможуть продовжувати навчання, то після закінчення кожного року вони «знатимуть принаймні основу всіх предметів» [12, с. 8-9].

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

Слід зазначити, що С.І. Миропольський одним з перших у вітчизняній науці вказав на необхідність того, щоб «усі предмети елементарної школи знаходилися в тісному взаємозв'язку один з одним». Він вважав, що зміст освіти повинен розглядатися не як сума окремих предметів, а як певна система навчальних дисциплін. Як бачимо, вимоги до відбору змісту освіти, сформульовані С.І. Миропольським, не лише були вагомим внеском в педагогічну науку досліджуваного періоду, але і не втратили своєї актуальності і на сьогодні (таблиця 2).

Таблиця 2

С.І. Миропольський про вимоги до змісту початкової освіти

Вимоги до змісту освіти	
сформульовані С.І. Миропольським [9; 12]	ті, що існують у сучасній педагогічній науці
– спрямованість на реалізацію мети зробити «людину людиною»	– спрямованість освіти на реалізацію мети усебічного розвитку особистості
– створення умов усебічного розвитку дитячої природи	
– практична значущість	– висока наукова і практична значущість змісту, що включається в основи наук
– забезпечення гуманізації освіти	– забезпечення гуманізації освіти
– облік вікових і природних особливостей учнів	– відповідність складності змісту освіти віковим і реальним навчальним можливостям учнів
– врахування матеріального добробуту народу	– врахування єдності змістовної і процесуальної сторін навчання
– врахування міжпредметних зв'язків	– структурна єдність змісту освіти

Будучи переконаним в тому, що обсяг матеріалу, що викладається, залежатиме від часу, учителя, умов школи, міри розвитку і віку учнів, що поступають, і так далі, С.І. Миропольський вважав, що окремими предметами викладання повинні стати: Закон Божий, рідна мова, рахунок, геометрія, креслення, спів і гімнастика, а інші – вивчатися по книзі для читання. У силу своїх релігійних переконань основним і найважливішим предметом початкової школи С.І. Миропольський вважав Закон Божий, головне завдання якого він вбачав не в повідомленні знань, а в «доброму вихованні серця і волі людини». Він підкреслював, що цей предмет не лише є головним, але і визначає напрям усього нав-

чання в школі, а всі інші предмети мають бути поставлені від нього у більш менш тісну залежність. Радив викладати Закон Божий «щиро, правдиво, з сердечною прихильністю» [12, с. 11]. У програму навчання Закону Божого Сергій Іринейович включав вивчення молитов, Священну історію Старого і Нового Завіту, пояснення Богослужіння і Катехізис. Він вважав, що навчання молитвам збуджує в душі дітей потребу в спілкуванні з Богом у слові; Священна історія наповнює душу дітей представленнями з духовно-морального світу, з життя людей, і збуджує віру в релігійне почуття; Катехізис затверджує в душі основні істини віри, правила християнського життя, вказує «основні надії в любові християнській»; пояснення Богослужіння закликає дітей до благоговійної і розумної участі в церковній молитві, до дотримання церковних звичаїв і правил любові до церкви православної.

Особливу увагу С.І. Миропольський приділяв прищепленню дітям навички жити під дахом і постійним впливом церкви. Це, на його думку, складає «остаточну мету релігійної освіти, що надається дітям у школі, і до неї має бути спрямоване викладання всіх предметів Закону Божого» [12, с. 1].

За силою значущості після вивчення Закону Божого С.І. Миропольський ставив навчання церковному співу, який ототожнював з «мовою почуттів», душевних станів, «мовою серця». Церковний спів у початковій школі, як відзначав С.І. Миропольський, знаходячись у тісному зв'язку із Законом Божим, має на меті навчання і зміцнення учнів у церковно-молитовному почутті і потім підготовку учнів до свідомої участі в церковно-громадській молитві, виконання простих співів у церкві і на молитвах вдома і в школі. Маючи на увазі під церковним співом старовинні наспіви, що полягають у церковно-співецьких книгах і вживані при Богослужінні, педагог справедливо вважав, що навчатися співу повинні всі учні, за винятком тих, хто має фізичні недоліки, що перешкоджають співу. Він вважав, що початковий церковний спів не вимагає жодних виняткових музичних дарувань і голосових засобів. Крім того, С.І. Миропольський висловлював думку, що елементарне навчання співу не повинне мати теоретичного характеру, а ґрунтуватися переважно на практичних вправах, на мелодіях, які б розвивали музичне почуття і заохочували б учнів [13, с. 29-48].

Як показав аналіз педагогічної спадщини С.І. Миропольського, він піддавав різкій критиці погляди тих педагогів, які вважали грамотність

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

метою навчання; сам же розглядав грамотність як засіб до подальшої самоосвіти. Основним («формальним») завданням читання вважав вірне розуміння учнями змісту, який виражається в письмових (чи друкарських) знаннях. Він вважав, що читання в дидактичних цілях повинне викладатися одночасно з письмом.

Дослідження показало, що заслугою С.І. Миропольського є і те, що він уперше ввів у науковий обіг і вказав на чотири, на його думку, головні характеристики «естетичного читання»: правильність, свобода (побіжність), свідомість, виразність [13, с. 68; 10, с. 8].

На жаль, у сучасній школі мають місце випадки, що при перевірці умінь читати перевіряють тільки швидкість (побіжність) читання. І якщо правильність і виразність іноді стають об'єктами уваги, то усвідомленість при перевірці читання в молодших класах найчастіше випускається з виду. Тому ситуація, коли дитина, намагаючись збільшити швидкість читання, абсолютно не може відтворити сенс прочитаного, є характерною для практики сучасної школи. Крім того, С.І. Миропольський особливу увагу приділяв підбору книг для читання. Для початкової школи він рекомендував твори Пушкіна, Дмитрієва, Крилова, Хемницера, Кольцова, Нікітіна, Некрасова, Тютчева, Аксакова, Курочкіна, Жуковського, Гоголя, Тургенева, Толстого, Григоревича, Достоевського [10, с. 195], що свідчить про гарний літературний смак педагога і про його знання вітчизняної літератури.

Слід зазначити своєрідність позиції С.І. Миропольського щодо арифметики, яку він вважав за необхідне ввести в початкову школу не як науку, а як практичне уміння обчислювати, і тому називав цей предмет «численням». Завданнями навчання «численню», на його думку, мають бути: навчання дітей нумерації, формування умінь свідомо виконувати арифметичні дії і застосовувати їх при вирішенні практичних питань. Він вважав, що навчання численню має освітнє практичне значення. Сергій Іринейович, так само як і В.М. Каразін, який був засновником народної школи для сільських дітей, справедливо підкреслював, що вправи і завдання для «числення» повинні слідувати в систематичному порядку від простих і легких до важчих, а зміст завдань має бути запозичений із сільського побуту і селянської обстановки, щоб не було нужди в сторонніх поясненнях незнайомих дітям предметів [12, с. 104-107].

Таким чином, С.І. Миропольський, виходячи з розуміння освіти як «загального права людини», «потреби людської природи», боргу і

«загальної вигоди людей», визначив мету просвіти і освіти: «зробити людину людиною».

Відкидаючи спробу обмежити школу рамками елементарної грамотності, він виділив триєдину мету народної школи: а) повідомити дитині зрозумілі і виразні поняття, що становлять необхідні умови для розумового розвитку людини, пробудити в ній прагнення до самоосвіти; б) діяти розвиваючим чином на всю натуру дитини; в) сприяти створенню істинно людського характеру. Поклавши в основу змісту освіти єдність реальної і формальної освіти, С.І. Миропольський один з перших в історії педагогічної думки об'єднав воедино такі компоненти змісту освіти, як оволодіння системою знань, умінь і навичок і виховний компонент. Це була одна з комплексних розробок структури змісту освіти, для якої характерний гармонійний зв'язок загальнолюдського і національного виховання.

4. Висновки

Вивчення педагогічної спадщини С.І. Миропольського, аналіз історико-педагогічної літератури з теми дослідження, архівних документів дозволили встановити внесок педагога в розробку теоретико-практичних питань дидактики.

1. С.І. Миропольський в своїх педагогічних пошуках певною мірою спирався на педагогічні ідеї Я.А. Коменського, а також досягнення прогресивної вітчизняної педагогічної думки, що відображені у працях М.А. Корфа, М.І. Пирогова, В.Я. Стоюніна, К.Д. Ушинського та ін. Він підтримував і розвивав ідеї християнського виховання, загальної освіти, демократизації школи, виховного навчання.

2. Розглядаючи питання освіти у зв'язку з завданнями соціального і морального розвитку суспільства в конкретних історичних умовах, С.І. Миропольський, як і його сучасники, розумів навчання як двобічний процес. Відхиляючи спробу офіційних кіл обмежити школу рамками елементарної грамотності, С.І. Миропольський виділяв триєдину мету народної школи: а) повідомити дитині зрозумілі та чіткі поняття, що складають необхідні умови для розумового розвитку людини, пробудити в ній прагнення до самоосвіти; б) діяти розвиваючим чином на всю натуру дитини; в) сприяти утворенню справжнього людського характеру, що свідчить про важливість і взаємообумовленість трьох функцій навчання – освітньої, розвивальної та виховної. С.І. Миро-

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

польський один з перших у вітчизняній педагогіці не відокремлював процес виховання від навчання, ввів у науковий обіг термін «виховне навчання» (1871 р.).

3. С.І. Миропольський, як і більшість його співвітчизників у боротьбі за створення національної школи виступав за позастанову освіту, за рівність дівчаток і хлопчиків в її отриманні. Заслугою педагога було: а) включення до змісту освіти компонентів загальнолюдського розвитку (розумова освіта, розвиток волі та характеру, естетична освіта, фізичний розвиток) та елементів національно-практичної освіти (знайомство з оточуючою природою, з минулим рідного народу, з основами сучасного життя рідного народу, розвиток практичних навичок у праці); б) формулювання певних вимог щодо змісту освіти – спрямованість на реалізацію мети «зробити людину людиною», створення умов всебічного розвитку дитячої природи, практична значимість, забезпечення гуманізації освіти, врахування вікових та природних особливостей учнів, врахування матеріального благополуччя народу, врахування міжпредметних зв'язків.

4. Підсумком розробки теоретичних питань, пов'язаних з організацією процесу навчання, стало обґрунтування етапів засвоєння навчального матеріалу та адекватних ним «структурних елементів засвоєння» (привертання уваги, організація сприймання, осмислення, закріплення сприйнятої та засвоєної інформації, контроль знань), а також визначення функцій вчителя в процесі викладання – охороняючу (не заважати розвитку та проявам інтелектуальних інстинктів дитини) та спрямовуючу (подати потрібний матеріал, що сприяв би правильному вихованню).

Теоретичні ідеї, положення, практичні пропозиції С.І. Миропольського щодо теорії навчання, будуть прийнятними за умов реформування змісту освіти на основі посилення його національного компонента, врахування досвіду, накопиченого вітчизняною педагогічною думкою з питань дидактики в системі підготовки вчителів і підвищення їхньої кваліфікації.

Список літератури:

1. Вахтеров В.П. К вопросу о всеобщем обучении // Вестник воспитания. – 1897. – № 1. – С. 1-10.
2. Ельницкий К.В. Русские педагоги второй половины XIX столетия. – СПб. : Изд. Д. Полубояринова, 1904. – 167 с.

3. Золотухіна С.Т. Тенденції розвитку виховуючого навчання. – Харків : Основа, 1995. – С. 157.
4. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання. – Харків : ОВС, 1997. – 338 с.
5. Миропольский С.И. Воспитание и начальное обучение : руководство для сельских учителей и матерей / Сост. И. Шарловский, Варшава, 1870 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1871. – № 153. – С. 103-108.
6. Миропольский С.И. Гимнастика в народной школе // Семья и школа. – 1876. – Т. 1 – С. 28-45.
7. Миропольский С.И. Доклад в первом заседании «учредительной и редакционной комиссии» С.-Петербургского Педагогического Общества 4 октября 1872 // Семья и школа. – 1873. – № 3. – С. 40-50.
8. Миропольский С.И. Методика обучения письму в народной школе. – СПб. : Изд. Костомина, 1884. – 116 с.
9. Миропольский С.И. Народная школа по идеям Коменского // Наша начальная школа. – 1873. – № 3. – С. 102-146; № 4-5. – С. 270-333; № 6. – С. 29-101.
10. Миропольский С.И. Обучение грамоте. – 4-е изд., вновь пересмотр. и исправ. – СПб. : Тип. Глазунова, 1891. – 206 с.
11. Миропольский С.И. Современное состояние вопроса об обязательности обучения в России // Семья и школа. – 1876. – № 6. – С. 253-312; № 7. – С. 315-378.
12. Миропольский С.И. Учебник дидактики. Методика предметов обучения в начальной школе. – СПб. : Изд. Скороходова, 1901. – 121 с.
13. Миропольский С.И. Учебник дидактики. Часть вторая практическая. – 3-е изд. – СПб. : Изд. Скороходова, 1905. – 124 с.
14. Тишик О.А. Проблеми дидактики в педагогічній спадщині С.І. Миропольського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – Теорія та історія педагогіки / О.А. Тишик. – Харків, 1998. – 20 с.

References:

1. Vakhterov V.P. (1897) K voprosu o vseobshchem obuchenii [On the issue of universal education]. *Herald of education*, no. 1, pp. 1-10.
2. Elnitsky K.V. (1904) *Russkie pedagogi vtoroy poloviny XIX stoletiya* [Russian educators of the second half of the XIX century]. St. Petersburg: D. Poluboyarinov's Publishing House. (in Russian)
3. Zolotukhina S.T. (1995) *Tendentsii rozvytku vykhovuiuchoho navchannia* [Trends in the development of educational training]. Kharkiv: Osнова. (in Ukrainian)
4. Lozova V.I., Trotsko H.V. (1997) *Teoretychni osnovy vykhovannia i navchannia* [Theoretical foundations of education and training]. Kharkiv: OVS. (in Ukrainian)
5. Myropolsky S.I. (1871) *Vospitanie i nachal'noe obuchenie: rukovodstvo dlya sel'skikh uchiteley i materей* [Upbringing and primary education: a guide for rural teachers and mothers]. *Journal of the Ministry of National Education*, no. 153, pp. 103-108.
6. Myropolsky S.I. (1876) *Gimnastika v narodnoy shkole* [Gymnastics in the public school]. *Family and school*, vol. 1, pp. 28-45.

Pedagogical views of S. Myropolsky on the contents of primary education

7. Myropolsky S.I. (1873) Doklad v pervom zasedanii "uchreditel'noy i redaktsionnoy komissii" S.-Peterburgskogo Pedagogicheskogo Obshchestva 4 oktyabrya 1872 [Report in the first meeting of the "constituent and editorial commission" of the St. Petersburg Pedagogical Society on October 4, 1872]. *Family and school*, no. 3, pp. 40-50.
8. Myropolsky S.I. (1909) *Metodika obucheniya pis'mu v narodnoy shkole* [Methodology of teaching writing in popular school]. St. Petersburg: Kostomin's Publishing House. (in Russian)
9. Myropolsky S.I. (1873) Narodnaya shkola po ideyam Komenskogo [Popular school on the ideas of Komensky]. *Our Primary School*, no. 3, pp. 102-146; no. 4-5, pp. 270-333; no. 6, pp. 29-101.
10. Myropolsky S.I. (1891) *Obuchenie gramote* [Literacy training]. St. Petersburg: Glazunov's Printing House. (in Russian)
11. Myropolsky S.I. (1876) Sovremennoe sostoyanie voprosa ob obyazatel'nosti obucheniya v Rossii [The current state of the issue of compulsory education in Russia]. *Family and school*, no. 6, pp. 253-312; no. 7, pp. 315-378.
12. Myropolsky S.I. (1901) *Uchebnik didaktiki. Metodika predmetov obucheniya v nachal'noy shkole* [Textbook of didactics. Methodology of teaching subjects in elementary school]. St. Petersburg: Skorokhodov's Publishing House. (in Russian)
13. Myropolsky S.I. (1905) *Uchebnik didaktiki. Chast' vtoraya prakticheskaya* [Textbook of didactics. Part two, practical]. St. Petersburg: Skorokhodov's Publishing House. (in Russian)
14. Tishik O.A. (1998) *Problemy dydaktyky v pedahohichnii spadshchyni S.I. Myropolskoho* [Problems of didactics in pedagogical heritage S.I. Myropolsky] (PhD Thesis), Kharkiv : Kharkiv State Pedagogical University of Grigory Skovoroda.

**EUROPEAN EXPERIENCE OF THE METHODOLOGICAL TRAINING
OF FUTURE TEACHERS OF BIOLOGY**

**ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД МЕТОДИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ**

Hrytsai Nataliia¹

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_15

Abstract. In the conditions of reforming the system of higher education in Ukraine, its integration into the European educational space, it is important to study the experience of foreign countries to introduce the best educational achievements into the practice of Ukrainian Universities. The article has been analyzed the main characteristics of methodical training of future teachers of biology in the Universities of Europe on the examples of Hungary, Republic of Poland, of Czech Republic and Slovakia, the Republic of Slovenia, the Republic of Bulgaria and Romania. The contents of biology textbooks and teaching materials have been disclosed. The leading scientists and methodologists in each country have been identified.

It was established that in Poland, during the study of “The didactics of Biology” and other disciplines of methodical direction, use of project, information and communication technologies, didactic games, micro-examination, portfolio, writing essays and essays. In the Czech Republic, more importance is attached to the use of the method of projects in schools and Universities, and in Slovakia, the introduction of digital learning technologies, a three-stage biology education model. The presence of specialized departments on didactics of biology, which successfully operate in the Universities of Poland, the Czech Republic and Slovakia, testifies to the serious attitude towards the methodological training of future biology teachers. It was found out that Hungarian biologists-methodists give great attention to the motivation in training the biology, introduction the e-learning and problem studying, using the Internet. In the Republic of Slovenia the methodical training of masters involves studying courses “The didactics

---

¹ Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor of the Department of Biology and Medical Physiology,
Rivne State University of Humanities, Ukraine

European experience of the methodical training of future teachers of biology

of biology”, “The biology didactical practicum”, and “The informational and communicative technologies in biology education”. In Bulgaria in training the future teachers of biology apply active and interactive studying, portfolio, computer-based learning, and provide teaching “The methods of teaching the biology” and the number of other disciplines. In Romania the study of didactics the biology acquainted with such issues as problematic, computer training, group work, alternative assessment methods (projects, portfolios, self-evaluation), as well as the role of the teacher in the formal and non-formal education. The experience of European countries requires careful analysis, systematization and generalization, as well as the introduction of the best achievements in the native education.

1. Вступ

В умовах інтеграції вищої освіти України в європейський освітній простір, впровадження нових вимог до якості підготовки майбутніх фахівців відповідно до положень Болонської конвенції корисним буде ознайомитися із сучасним станом методичної підготовки майбутніх учителів біології в країнах Європи і використовувати їхній досвід у навчальному процесі вітчизняних закладів вищої освіти. Варто погодитись із твердженнями М. Барбера та М. Муршеда про те, що «якість шкільної освіти ґрунтується на якості роботи вчителів, які в ній працюють» [1, с. 17].

Тенденції розвитку педагогічної освіти в зарубіжних країнах ґрунтовно досліджували Н. Авшенюк, О. Локшина, Т. Кристопчук, О. Огієнко, Н. Постригач, Л. Пуховська, А. Сбруєва та ін.

Особливості підготовки вчителів у різних країнах Європи вивчали Л. Пуховська (Західна Європа), Н. Авшенюк, В. Базуріна, І. Задорожна, А. Соколова, Н. Яцишин (Велика Британія), А. Василюк, Е. Вишневіська, С. Деркач, О. Кучай, В. Пасічник (Польща), Т. П'ятакова, Л. Черток (Швейцарія), Є. Захаріна, Є. Процько (Бельгія), В. Гаманюк, А. Турчин, Л. Чулкова (Німеччина), В. Семілетко (Норвегія), Г. Кузьменко (Іспанія), О. Голотюк, О. Романенко (Франція), Л. Дзевицька (Австрія), С. Сапожников (Румунія, Болгарія, Греція) та ін. Досвід підготовки вчителів біології описано в публікаціях Є. Боркача, Ш. Галя (Угорщина), М. Туленкової (Словаччина).

Проте на сьогодні виникла потреба в узагальненні та систематизації європейського досвіду методичної підготовки майбутніх учителів

біології та впровадженні кращих його здобутків у вітчизняній педагогічній освіті.

Метою дослідження є визначення особливостей методичної підготовки майбутніх учителів біології в різних європейських країнах.

Завдання: проаналізувати навчальні плани підготовки майбутніх учителів біології в європейських університетах; визначити провідних учених-методистів та схарактеризувати їхні праці; порівняти зміст методичних дисциплін в університетах Польщі, Чехії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Болгарії, Румунії; з'ясувати особливості методичної підготовки в кожній країні.

У ході дослідження проведено огляд літератури з проблеми дослідження, проаналізовано зміст навчальної літератури для студентів з методики навчання біології, опрацьовано освітні програми підготовки майбутніх учителів біології, навчально-методичне забезпечення дисципліни «Дидактика біології» та вибіркового курсів методичного спрямування різних університетів Європи, визначено прогресивні риси методичної підготовки студентів у різних країнах.

2. Методична підготовка майбутніх учителів біології в Польщі

У методичній підготовці майбутніх учителів біології в університетах Республіки Польща ключовою дисципліною є «Дидактика біології».

У підручнику Веслава Ставінського (*Wiesław Stawiński*) «Дидактика біології та охорони довкілля» детально розкрито основні питання, пов'язані з сучасною методикою навчання біології, природознавства і охорони навколишнього середовища, представлено приклади вирішення навчальних проблем, як з літератури так і з власних наукових досягнень і практики викладання. Книга складається з двох частин: у першій частині висвітлено дидактику біології та охорони довкілля як науки і предмета дослідження, особливості сучасної організації навчального процесу, розкрито нові тенденції у викладанні біології в Польщі і в світі; у другій частині описано викладання різних галузей – від проблем природничої дошкільної освіти до дидактики ботаніки, зоології, фізіології, екології [14].

У Польщі в багатьох університетах створено лабораторії дидактики біології, зокрема на біологічному факультеті Варшавського університету (*Uniwersytet Warszawski*), на факультеті біології та охорони довкілля Сілезького університету в Катовицях (*Uniwersytet Śląski* w

European experience of the methodical training of future teachers of biology

Katowicach), на біолого-хімічному факультеті Білостоцького університету (*Uniwersytet w Białymstoku*), на факультеті біології Гданського університету (*Uniwersytet Gdański*) та ін. У лабораторіях проводять заняття зі студентами, організовують освітні проекти і різні форми професійного вдосконалення вчителів.

Лігія Тушинська (*Ligia Tuszyńska*) – професор, завідувач лабораторії дидактики біології Варшавського університету (*Uniwersytet Warszawski*), автор численних праць з методики навчання біології та охорони довкілля [18], викладає такі дисципліни: «Дидактика біології», «Дидактика природознавства», «Дидактика вищої школи», «Оздоровча освіта», «Основи дидактики для вчителів», а також керує педагогічними практиками в початковій школі, гімназії і середній школі.

Дисципліна «Дидактика природи» («Дидактика природознавства» – *Н.Г.*) спрямована на студентів, які зацікавлені в отриманні права викладання природознавства в початковій школі. Під час вивчення дисципліни майбутні педагоги вчать інтегрувати знання з біології, географії, фізики та хімії в блоці «природа». Основний акцент зроблено на практичних аспектах викладання (виявленню творчості в планах уроків) і методи їх оцінювання, активні форми навчання (проведення природничих експериментів, робота на місцевості), а також роль позашкільних освітніх центрів вивчення природи.

«Дидактика біології» – дисципліна для навчання студентів другого ступеня (магістратури), зацікавлених в отриманні дозволу навчати біологію в середніх школах. Курс охоплює 90 годин занять (загалом 6 кредитів ECTS), які проводяться в аудиторіях факультету біології, а також у середніх школах.

Вивчення дидактики біології спрямовано на формування компетентностей учителя біології у проведенні уроків, позакласних заходів, а також практичного застосування дидактичних засобів, методів активізації навчання, мультимедійних презентацій, біологічних експериментів, освітніх проектів та проведення освітнього вимірювання під час уроку біології в школі.

На заняттях вивчають широкий спектр стратегій, методів і форм навчання, що дають змогу планувати, реалізовувати та оцінювати проведеною діяльністю для третього і четвертого етапу шкільної освіти. Відомі методи та форми навчання можуть легко застосовувати в школі, пробуджуючи інтерес до біології в учнів і надихаючи їх вживати заходи

для охорони і розвитку довкілля. У межах реалізації викладання біології студент спостерігає за уроками та проведенням навчальної діяльності, що сприяє правильному вибору методів, навчальних технологій, форм роботи та навчальних засобів.

Практичні заняття з дидактики біології виконуються відповідно до таких тем: аналіз загальної навчальної програми основної освіти для третього і четвертого етапу навчання; опрацювання навчальної програми для гімназій та ліцеїв на основі підручника учня та літератури для вчителя; правильне формулювання мети уроку; визначення стратегій навчання, методів, прийомів та форм навчання; самостійне проектування навчальних посібників; освітні вимірювання; розроблення детального плану уроку; виконання освітнього проекту як програми групової діяльності; розроблення інструкцій для проведення дослідів та лабораторних занять; підготовка учнів до біологічної олімпіади; спостереження за уроками біології та підготовка і проведення пробних уроків у середній школі, організація педагогічних досліджень.

Педагогічні практики проводяться у середніх школах в обсязі 120 годин і повною мірою готують до роботи за фахом вчителя біології [2].

У Гданському університеті (*Uniwersytet Gdański*) на факультеті біології працює лабораторія дидактики біології під керівництвом Рити Суски-Врубель, викладачі якої забезпечують викладання дисциплін методичного спрямування. Для студентів-бакалаврів напрямку «Природознавство» в 5–6 семестрах читається «Дидактика природи», а для магістрантів напрямку «Біологія» – «Дидактика біології», а також педагогічна практика. Випускники, які навчаються за програмою другого ступеня можуть працювати вчителями біології в середній школі, а студенти, які закінчили бакалаврат з напрямку «Природознавство» – лише викладати природознавство у початковій школі.

Навчання біологів в магістратурі складає загалом 300 годин занять і 150 годин практики викладання, проведених у середніх школах. Студенти проходять три види практики, що відображено в навчальному плані: 1) спостереження уроків (2 семестр); 2) асистування вчителів (3 семестр); 3) самостійне проведення занять (4 семестр). Після завершення практики студенти оформлюють портфоліо, пишуть відгук про практику [2].

European experience of the methodical training of future teachers of biology

У польській методиці навчання біології важливого значення надають методу проєктів, електронному навчанню та формуванню цифрової компетенції.

3. Методична підготовка біологів у Чехії та Словаччині

У головному університеті Чеської Республіки – Карловому університеті в Празі функціонує кафедра навчання та дидактики біології, яка забезпечує викладання різних дисциплін методичного спрямування: «Методи і форми активізації навчання природничих предметів» (“Aktivizační metody a formy výuky přírodovědných předmětů”), «Актуальні питання викладання біології» (“Aktuální otázky ve výuce biologie”), «Вправи з дидактики біології» (“Cvičení z didaktiky biologie”), «Дидактичні аспекти викладання біології» (“Didaktické aspekty výuky biologie”), «Дидактика біології» (“Didaktika biologie”), «Екологічна освіта та виховання в умовах початкової та середньої школи» (“Ekologická výchova a vzdělání v podmínkách ZŠ a SŠ”), «Екскурсії у викладанні біології та природознавства» (“Exkurze ve výuce biologie a přírodopisu”), «Міждисциплінарні зв’язки в біології» (“Mezipředmětové vztahy v biologii”), «Спостереження і експеримент у шкільній практиці» (“Pozorování a pokus ve školní praxi”), «Шкільні проєкти» (“Školní projekt”), «Теорія і практика шкільних навчальних програм» (“Teorie a praxe školních vzdělávacích programů”) та ін.

Учений-біолог Мілада Швецова (*Milada Švecová*) досліджує методику проведення екскурсій, використання методу проєктів у школі та позашкільній роботі, реалізацію міжпредметних зв’язків та інші питання дидактики біології. Крім того, науковець є автором низки наукових статей із проблеми підготовки майбутніх педагогів, зокрема про нові тенденції в методологічній підготовці вчителів біології та геології в Карловому Університеті, інновації у підготовці студентів, ефективність поєднання теорії і практики в підготовці викладачів природничих предметів, інтеграцію форм навчання як інноваційного явища у викладанні природничих дисциплін в Чеській Республіці, використання проєктів у підготовці вчителів природничих дисциплін, можливості інтеграції ІКТ у навчанні природознавства та біології, роль фахової дидактики у підготовці майбутніх учителів біології та педагогічної практики [16].

М. Швецова розробила і викладає курси «Дидактика біології» (на рівні бакалавра), «Шкільні проєкти», «Теорія і практика шкільних

навчальних програм з природничих предметів», «Екологічна освіта в шкільній практиці» (на рівні магістра). Так, у змісті «Дидактики біології» передбачено вивчення таких тем: 1. Дидактика біології як наука. 2. Навчальна документація, освітні програми. Природнича освіта в межах ЄС. 3. Завдання викладання природознавства та біології на різних рівнях і в різних типах шкіл. Класифікація цілей. Встановлення освітніх завдань. 4. Підручники: функції, структурні елементи, перелік підручників, затверджених МО. 5. Методи навчання. 6. Методи активізації навчання учнів. Проблемні методи – спостереження і експеримент, методи самонавчання. 7. Класичні та сучасні засоби навчання. 8. Формування понять та створення біологічного малюнка. 9. Підготовка вчителя до уроку. 10. Проблемні завдання та їх використання в природознавстві та біології. 11. Оцінювання результатів навчання біології. Якісна і кількісна оцінка учнів з біології, дидактичні тести – варіанти і типи тестів, теорія і практика створення тестових завдань, обробка та інтерпретація результатів тестування, міжнародні програми TIMSS та PISA. 12. Екологічне виховання у біологічній освіті, виховання здорового способу життя та профілактика вживання наркотиків. 13. Організаційні форми навчання біології. Лабораторні роботи, семінари, практичні заняття та екскурсії, групові заняття, дидактичні ігри, шкільні проекти, біологічні змагання.

Тісно пов'язана з чеською методичною наукою дидактика біології в Словацькій Республіці. В Університеті Коменського в Братиславі на кафедрі дидактики природничих наук, педагогіки і психології природничого факультету методичну підготовку майбутніх учителів біології забезпечено такими обов'язковими дисциплінами, як «Дидактика біології» та педагогічна практика з біології для бакалаврів, «Дидактика біології», «Техніка і методика шкільних експериментів з біології» та педагогічна практика для магістрів. Крім того, передбачено викладання багатьох цікавих вибіркових дисциплін в магістратурі, як-от: «Нові інформаційні технології в природничих науках», «Статева освіта та підготовка до шлюбу та батьківства», «Нові тенденції у викладанні предмета», «Роль учителя у профілактиці наркоманії та інших залежностей» [3] тощо.

Серед учених-методистів варто виокремити Катаріну Ушакову (*Katarína Ušáková*) – авторку і співавторку багатьох шкільних підручників з біології, збірників тестових завдань, численних наукових праць

European experience of the methodical training of future teachers of biology

у галузі методики навчання біології, зокрема, «Основи дидактики біології» [20]. Крім того, К. Ушакова досліджувала зміст та інноваційні тенденції дидактики біології у підготовці майбутніх учителів, роль шкільних біологічних експериментів як засобу практичного навчання студентів, цифрові технології у методичній підготовці майбутніх педагогів [19] тощо.

У програмі з дисципліни «Дидактика біології» передбачено вивчення таких тем: «Дидактика біології як наука», «Зміст біологічної освіти», «Загальна структура підготовки вчителів до викладання», «Планування навчального процесу», «Дидактичні принципи», «Методи навчання біології», «Практичні методи викладання біології», «Формування понять у навчанні біології», «Організаційні форми викладання природознавства та біології», «Засоби навчання біології», «Робота з підручником. Робота з літературою та інтернет-ресурсами», «Екологічна освіта та виховання», «Перевірка результатів навчання біології та оцінювання», «Використання біологічних екскурсій з урахуванням регіональних умов школи», «Міжпредметні зв'язки у навчанні біології». Варто зазначити, що в окремі теми винесено міжпредметні зв'язки, роботу з підручником та інтернет-ресурсами, біологічні екскурсії.

У Трнавському університеті у Трnavі (*Trnavskej Univerzity v Trnave*) в магістратурі педагогічного факультету для майбутніх учителів біології викладають дисципліну «Теорія і практика викладання біології». Програмою дисципліни передбачено вивчення таких питань: «Дидактика біології як наука», «Історія навчання біології в Словаччині», «Огляд навчального блоку – етапів навчального процесу», «Підготовка вчителів до викладання», «Завдання біологічної освіти», «Освітні стандарти, навчальні плани, державні освітні програми», «Дидактичні принципи та їхнє застосування в навчальному процесі», «Структура та зміст біологічної освіти», «Триетапна модель навчання біології», «Методи навчання», «Характеристика та використання словесних методів у навчанні біології», «Робота з книгою як метод навчання», «Організаційні форми навчання біології. Характеристика неформальної природничої освіти», «Засоби навчання біології», «Методи відбору та оцінювання знань і навичок з біології», «Дидактичні тести», «Природничі стежки і їх дидактичне використання у викладанні біології», «Біологічні екскурсії», «Дидактичний малюнок з біології», «Дидак-

тична гра у навчанні біології» [3]. Таким чином, тематика курсу передбачає вивчення більш конкретних питань (дидактичні тести, природничі стежки, дидактичний малюнок, дидактичні ігри тощо).

4. Методична підготовка майбутніх учителів біології в Угорщині

У закладах вищої освіти Угорщини майбутнім учителям біології викладають такі дисципліни методичного спрямування: “A biológia tanítása” («Викладання біології») для рівня бакалавр (alapképzés), “A biológia tantárgypedagógiája” («Біологічна освіта»), “A biológia tantárgypedagógia legújabb eredményei” («Останні досягнення в галузі біологічної освіти») та ін. для рівня магістр, або майстер (mesterképzés).

Так, в одному з провідних ВНЗ Угорщині Дебреценському університеті (Debreceni Egyetem) в магістратурі зі спеціальності «Учитель біології» (“Biológiatanár”) читається курс «Останні досягнення в галузі біологічної освіти» (лектор – доктор Іболя Ревакне-Марковці), який передбачає ознайомлення з такими актуальними проблемами:

– Розділ 1. Конструктивна педагогіка викладання біології. Мета пізнання у викладанні біології. Підручники та посібники з біології. Концепція підручника та його види. Мобільна панорама та електронні підручники. Критерії оцінювання підручників. Підручники для учнів різного віку. Робочі зошити, альбоми, практичні посібники. Збірники завдань.

– Розділ 2. Завдання теорії і практики біологічної освіти. Групи дидактичних завдань. Типи завдань з біології та їхня класифікація. Аналіз конкретних типів змісту і завдань з погляду педагогіки і психології. Дошка для малювання та її роль у викладанні біології. Методика застосування мікроскопа. Типи препаратів, методика приготування.

– Розділ 3. Концепція моделі. Типи моделей. Структурні, функціональні, теоретичні та експериментальні моделі. Необхідність використання моделей. Методика моделювання. Застосування методичних моделей.

– Розділ 4. Використання комп’ютерів у навчанні біології. Комп’ютер як наочний посібник. Умови і можливості PowerPoint. Інтернет-додатки. Е-проекти. Електронне навчання. Співпраця. Перевірка знань з біології. Рейтинг з біології у класі. Оцінювання методів навчання біології. Можливості наукових досліджень. Вимірювання ефективності методів навчання біології у класі. «Лісова школа», зоопедагогіка, музейна педагогіка [3].

European experience of the methodical training of future teachers of biology

В Університетському коледжі Ніредьгаза в Інституті біології факультету природничих наук та інформаційних технологій готують учителів біології на рівні бакалавра. Під час вивчення курсу «Спеціальна методика» (“Szakmódszertan”), розробленого Мартою Тот Доброни (Dobroné Dr. Tóth Márta), студенти засвоюють такі теми: методика навчання біології (концепція, предмет, вимоги до навчання біології, знання матеріалу); конкретні завдання викладання біології у формуванні особистості; методи викладання та навчання; спеціальні мотиваційні можливості викладання біології, розвиток пізнавальних навичок; документи, які використовують у викладанні біології; засоби навчання біології; моніторинг продуктивності учнів і оцінювання; роль спостережень та експериментів у біологічній освіті; форми організації навчання біології; організаційні та методичні питання поза-класних заходів з біології; методи викладання біології в класі; методи педагогічної діяльності: демонстрації, лекції, пояснення, розповідь, контроль, оцінювання ефективності. Майбутні учителі аналізують плани і програми, складають плани уроків, проектів, готують мультимедійні презентації, самостійно опрацьовують навчально-методичну літературу. Учительська практика студентів триває упродовж цілого семестру [3].

Серед угорських біологів-методистів варто назвати таких науковців, як Іштван Кочур (*István Kacsur*), Геза Добо (*Géza Dobó*), Дьордь Фозекош (*György Fazekas*), Єва Боджар (*Éva Bodzsár*), Ірен Бекафі (*Irén Békefi*), Іболя Ревакне-Марковці (*Ibolya Revákné-Markóczi*) та ін.

Так, у книзі Дьордя Фозекоша висвітлено наукове дослідження проблем біологічної освіти [9]. Угорський вчений Геза Добо є автором численних посібників з методики навчання біології, зокрема “A biológia tanítása” [7], “A biológia tantárgypedagógiája” [8] та ін.

У низці видань книги “A biológia tanítása” за редакцією Іштвана Кочура розкрито зміст і структуру викладання біології, схарактеризовано методи навчання, вказано особливості групових та індивідуальних робіт, описано методику контролю знань та критерії оцінювання, сутність виховної роботи вчителя. Окрему увагу приділено методиці викладання різних розділів біології, зокрема цитології, екології, генетики, еволюційного вчення та ін. [11].

Досить цінним є сучасний посібник з методики навчання біології “Kézikönyv a biológiatanítás módszertanához” за редакцією Єви Боджар,

у якому висвітлено такі питання: методологія навчання біології, методика навчання біології як наука та її зв'язки з іншими дисциплінами; мотивація у викладанні біології; зміст біологічної освіти; планування уроків біології; організаційні форми навчання біології; позакласна діяльність з біології; екологічна освіта у викладанні біології; методи і засоби викладання біології; використання підручника біології та іншої навчальної літератури; застосування мережі Інтернет у навчанні біології; контроль знань учнів з біології [6] тощо.

5. Методична підготовка майбутніх учителів біології в Республіці Словенія

Майбутніх учителів біології в Словенії готують на факультеті природничих наук та математики Університету м. Марибор (*Univerza v Mariboru*). Для студентів магістратури кафедрою дидактики біології забезпечено викладання таких дисциплін методичного спрямування: «Дидактика біології» (*“Didaktika biologije”*), «Практикум з дидактики біології» (*“Biološki didaktični praktikum”*), «ІКТ в біологічній освіті» (*“IKT v biološkem izobraževanju”*), «Наставництво в позакласній діяльності» (*“Mentorstvo obšolskim dejavnostim”*) та проведення педагогічної практики. Лектором є Андрей Шорго (*Andrej Šorgo*), який керує кафедрою дидактики біології і досліджує інформаційно-комунікаційні технології навчання [13].

У ході методичної підготовки студенти під час навчання на лекціях ознайомлюються з теоретичними основами професії вчителя, під час лабораторних занять випробовують себе в ролі вчителя, використовують різні методи навчання, виконують лабораторні експерименти, досліди з живими організмами, проводять тестування та оцінювання умінь та навичок, а потім перевіряють свої знання та вміння в безпосередньому контакті з учнями.

Навчальним планом магістратури на дисципліну «Дидактика біології» передбачено 7 кредитів ECTS: 30 год. – лекцій, 15 год. – семінари, 45 год. – лабораторні роботи, 120 год. – самостійна робота.

На лекціях розглядають такі питання: предмет дидактики біології; зв'язок між загальною та спеціальною дидактикою; специфіка дидактики біології та методики викладання біології; моделі викладання біології в Словенії та світі; навчальні плани та навчальні програми змістових ліній з біології у початковій і середній школі; модель педагогічного

European experience of the methodical training of future teachers of biology

змісту і технічні знання; компетенції в галузі освіти; планування уроку, постановка цілей, стратегія викладання і навчання; дидактичні принципи; методи роботи в класі; форми навчання; перевірка та оцінювання роботи школи; дослідно- і проблемно-орієнтоване навчання; навчальні посібники та обладнання; ІКТ в освіті; навчання еволюції; соціально-природничі теми; дослідницька діяльність; робота в класі.

Лабораторні вправи передбачають практичну роботу майбутніх учителів: підготовку планів уроків, розроблення навчальних посібників, методичних матеріалів, виготовлення пристроїв, презентацій, а також мікровикладання.

На вивчення дисципліни «Практикум з дидактики біології» передбачено 12 кредитів на 2 семестри. На заняттях студенти освоюють методи лабораторних і практичних робіт, проводять дидактичні біологічні експерименти, планують лабораторні та експериментальні роботи, вивчають правила техніки безпеки під час роботи, застосовують ІКТ в лабораторних і польових роботах, вчать оцінювати лабораторні та експериментальні роботи, працюють з живими організмами, обслуговують віварії, самостійно проводять лабораторні роботи у вигляді мікровикладання [3].

У найбільшому державному університеті – Люблянському (*Univerza v Ljubljani*) на педагогічному факультеті готують учителів двох предметів, як-от: біологія-хімія, біологія-фізика, біологія-домогосподарство, біологія-техніка.

Для них викладають дисципліну «Дидактика біології», на яку передбачено 19 кредитів: 90 год. лекцій, 15 год. семінарів, 15 год. практичних, 60 год. лабораторних, 45 год. практичної підготовки, 60 год. педагогічної практики і 285 год. самостійної роботи. Крім того, цікавими є курси «Дидактика з основами ІКТ», «Педагогічна методологія» та ін.

Для викладання в гімназіях студенту потрібно закінчити програму навчання другого ступеня – магістратуру, де передбачено викладання таких дисциплін методичного спрямування, як «Вибрані розділи біології з дидактикою» (*“Izbrana poglavja biologije z didaktiko”*), «Позашкільні заняття з біології» (*“Pouk biologije izven šole”* – дослівно «Навчання біології за межами школи») та «Екологічна освіта» (*“Okoljsko izobraževanje”*).

Викладання дидактики біології та методично орієнтованих дисциплін забезпечують Грегор Торкар (*Gregor Torkar*) і Єлка Стргар

(*Jelka Strgar*). Г. Торкар проводить наукові пошуки у галузі екологічної освіти, освіти для сталого розвитку, охорони природи, вивчає ставлення майбутніх учителів до природи, роль педагога в природоохоронній діяльності, вплив цінностей учителя на освітню і виховну роботу з охорони природи [17]. Є. Стргар досліджує проблеми підвищення інтересу студентів до біології, мотивацію навчально-пізнавальної діяльності, а також методику вивчення клітинного циклу, властивостей живих систем та інших тем у середній школі [15].

На біотехнічному факультеті Люблянського університету готують учителів-біологів за педагогічною магістерською навчальною програмою другого ступеня «Біологічна освіта» (*“Biološko izobraževanje”*). Навчання триває два роки і становить 120 кредитів. Мета програми підготовки – виховання біологічно та педагогічно висококваліфікованого і мотивованого вчителя біології, який відповідатиме на виклики часу під час викладання біології в гімназіях, а також у середніх технічних і професійних школах.

Упродовж 1–3 семестрів вченими-методистами Єлкою Стргар (*Jelka Strgar*) і Ізтком Томажичем (*Iztok Tomažič*) для студентів-біологів читається основна дисципліна методичного спрямування – «Дидактика біології», на яку винесено 16 кредитів: 105 год. лекцій, 45 год. семінарських занять, 65 год. лабораторних занять, 15 год. польових робіт, 250 год. самостійної роботи.

Основні питання курсу: важливість та використання живих організмів у навчанні біології (вирощування і догляд за живими істотами в штучному середовищі, вироблення позитивного ставлення до живих організмів, правила безпеки та етичні стандарти у використанні живих організмів у процесі навчання); форми навчально-виховної роботи; основні методи і прийоми навчально-виховної роботи; засоби навчання (підручники та робочі зошити з біології, аудіо-візуальні засоби, інформаційно-комунікаційні технології у навчанні біології); навчальні плани та програми з біології; основи конструювання навчального процесу (річне і тематичне планування, класифікація і таксономія знань, актуальних для шкільної простору (Блум, Марзано, Вігінс), адаптація змісту освіти до цільової групи учнів); реалізація навчального процесу (використання відповідних форм і методів роботи, управління навчальним процесом у різних ситуаціях і на різних рівнях освіти); оцінювання навчального процесу (методи контролю навчання, пере-

European experience of the methodical training of future teachers of biology

вірка та оцінювання знань, самооцінювання); методика проведення лабораторних робіт, біологічного експерименту та польових робіт; педагогічні дослідження; шкільна документація; система освіти в Словенії та зарубіжних країнах [3].

Під час навчання упродовж двох років проводять педагогічну практику в початковій і середній школі, під час якої студенти спостерігають за проведенням уроків учителем-наставником, допомагають йому організовувати навчальний процес, знайомляться зі шкільною документацією, готують, проводять і оцінюють власні заняття та формують портфоліо педагогічної практики. Оцінюють практику після публічного захисту портфоліо.

6. Методична підготовка біологів в університетах Болгарії та Румунії

Результати наукового пошуку дають підстави стверджувати, що в Болгарії є багато фахівців, наукова спеціальність яких – «методика навчання біології». Серед них – Наташа Цанова, Надежда Райчева, Грозданка Ставрева, Снежана Томова, Ася Асьонова, Светлана Ангелова, Елка Радославова та ін.

Серед сучасних болгарських учених-методистів вважаємо за доцільне виокремити Наташу Цанову та Надежду Райчеву (Софійський університет «Св. Климент Охридський»), авторів праці «Методика на обучението по биология – теория и практика» («Методика навчання біології – теорія і практика»). У монографії розкрито загальну концепцію методики викладання біології як науки та навчальної дисципліни у вищій школі, представлено теоретичні ідеї та технології вирішення основних проблем методики викладання біології: модель фахівця – учителя біології; завдання навчання біології; біологічна освіта в середній школі; вибір і структурування навчального матеріалу; навчальний процес з біології – системний аналіз, мотиви і мотивація, алгоритмізація процесу, навчальні задачі з біології, форми організації, методи навчання; контроль у процесі навчання біології; теорії навчання, зміст навчальних предметів «Людина і природа» та «Біологічна і валеологічна освіта» [5].

Цінним також є підручник з методики навчання біології Грозданки Ставрової (Пловдійський університет «Паїсій Хилендарський»), у якому вибрано, систематизовано, доповнено й узагальнено теоретичні

та прикладні досягнення з методики навчання біології, що становлять теоретичну основу професійно-педагогічної підготовки студентів – майбутніх учителів біології. Зміст складається з трьох частин, 6 розділів та тематичних комплексів: *частина перша «Вступ у методику навчання біології»*: «Розділ 1. Виникнення та історичний розвиток методики навчання біології», «Розділ 2. Методика навчання біології як наука»; *частина друга «Теорія навчання біології. Методологія»*: «Розділ 3. Методологічні основи», «Розділ 4. Компоненти системи навчання біології. Методичні поняття системи», «Розділ 5. Теорія біологічної освіти»; *частина третя «Теорія навчання біології – стратегії і технології»*: «Розділ 6. Організаційні системи і форми навчання в біології». В підручнику методична наука і дисципліна розглядається як триєдина модель «методологія – стратегія – технології», що, на думку автора, є моделлю прогресивного розвитку методики навчання [4].

У Софійському університеті «Св. Климент Охридський» впроваджено бакалаврську і магістерську програму за спеціальністю «Учитель біології з викладанням англійською мовою». Бакалаврам викладають обов'язкові дисципліни «Методика навчання біології» і «Методика і техніка навчального експерименту з біології», а серед вибірових дисциплін – «Електронне і дистанційне навчання в біологічній освіті», «Позакласна робота з біології», «Екологічна освіта і виховання», «Прикладна психологія в біологічній освіті». Магістрантам запропоновано такі обов'язкові дисципліни методичного модуля: «Інноваційні технології навчання біології», «Міжпредметні зв'язки у навчанні біології», «Управління якістю біологічної освіти в середній школі», «Педагогічне конструювання та комп'ютерні технології у навчанні біології».

У Румунії методична підготовка майбутніх учителів біології реалізується в ході вивчення модуля педагогічних дисциплін. Так, студенти, які виявили бажання освоїти професію вчителя біології, укладають угоду з відділом підготовки вчителів (*departamentul pentru pregătirea personalului didactic*) університету і факультативно вивчають дисципліни педагогічного модуля, зокрема «Дидактику спеціальності» («Дидактику біології»).

У найбільшому вищому навчальному закладі Румунії – Яському університеті імені А. Й. Кузи (*Universitatea Alexandru Ioan Cuza din Iași*) на біологічному факультеті для бакалаврів-біологів виокремлено факультативний педагогічний модуль обсягом 30 кредитів, до якого входить

European experience of the methodical training of future teachers of biology

педагогіка, педагогічна психологія, дидактика спеціальності, курси за вибором та педагогічна практика. Варто зазначити, що планом визначено також підсумкове оцінювання дидактичного портфоліо студента.

Програмою дисципліни «Дидактика спеціальності» передбачено розгляд таких загальних тем: навчальний план та його структура, шкільний підручник, проектування навчання, урок як основна форма організації навчання, структура і типи уроків, традиційний і сучасний урок, аналіз і оцінювання уроків, навчання через дослідження і відкриття, методи навчання, організація навчання в малих групах, кооперативне навчання, стратегії навчання, засоби навчання, оцінювання, дидактичні принципи тощо.

У Клужському університеті імені Бабеша-Бойяї (*Universitatea Babeş-Bolyai Cluj-Napoca*) на факультеті біології та геології також готують майбутніх учителів біології за контрактом. «Програма психопедагогічного навчання» розрахована на 30 кредитів і охоплює такі дисципліни, як психологія навчання, педагогіка (загальна педагогіка, теорія і методологія навчальних програм, теорія і методологія навчання, теорія і методологія оцінювання), дидактика спеціальності, комп'ютерне навчання, робота класного керівника, які викладають упродовж шести семестрів, та педагогічну практику.

У Західному університеті Тімішоари (*Universitatea de Vest din Timisoara*) на факультеті хімії, біології та географії для бакалаврів курс дидактики біології викладає Ніколета Яновічі (Nicoleta Ianovici). Варто зупинитися на її посібнику «Дидактика біології – лекційний курс і семінари», в якому докладно розкрито зміст дисципліни [10]. У книзі висвітлено такі теми:

Розділ 1. Вимоги до навчальної роботи. Навчальні компетенції. Навчальні комунікації. Стили навчання. Мотиваційні аспекти у навчальній роботі. Короткий психологічний маршрут. Конкуренція і співпраця. Мистецтво мотивації. Профіль учителя біології.

Розділ 2. Курикулум. Процес освіти в Румунії. Навчальний план і реформа. Національний курикулум. Планування в освіті. Цілі освіти. Навчальні програми. Програми для гімназій. Програми для ліцеїв. Шкільні підручники. Застосування дидактичних принципів у проектуванні викладання та навчання біології.

Розділ 3. Навчальні технології. Методологія дидактики. Специфічні методи біології: експозиція, словесні, спостереження, метод

демонстрації, експеримент, метод практичної роботи, навчання через відкриття, проблематизація (проблемно-орієнтоване навчання), моделювання, алгоритмізація, комп'ютерне навчання, інтерактивні методи. Засоби навчання.

Розділ 4. Педагогічне проектування. Сутність педагогічного проектування. Педагогічне проектування в сучасній дидактиці. Поняття освітньої (навчальної) одиниці. Процесуальний алгоритм у проектуванні навчальних модулів. Проектування одиниці змісту (уроку). Послідовність календарного планування. Проекти для навчальних одиниць.

Розділ 5. Оцінювання роботи школи залежно від навчальних цілей. Функції оцінки. Види оцінювання. Альтернативні методи оцінювання (систематичне спостереження за діяльністю і поведінкою учнів, проект, есе, портфоліо, самооцінювання). Побудова тестів. Успішність школярів.

Розділ 6. Учитель біології та його роль у формальній і неформальній освіті. Роздуми про значення вчителів у суспільстві. Від екологічної освіти до освіти для сталого розвитку. Класна година.

Розділ 7. Організація та проведення педагогічної практики. Журнал педагогічної практики з документами, підготовленими студентами-практикантами. Документація діяльності, яка допомагала в педагогічній практиці. Документація виконаної діяльності. Портфоліо практики [10].

В Університеті м. Орадя (*Universitatea din Oradea*) на факультеті наук (*Facultății de Științe*) «Дидактику біології» для майбутніх учителів викладає Маріана Марінеску (*Magiana Marinescu*), автор численних праць з методики навчання біології та посібника «Дидактика біології. Теорія і практика» [12]. Ця робота є джерелом інформації не лише для науково-педагогічної підготовки студентів-біологів і захисту доквілля, але й для вдосконалення вчителів-практиків.

Румунські вчені активно впроваджують альтернативні стратегії навчання (проблемне, проектне, евристичне, комп'ютерне навчання) і стверджують про їхню більшу ефективність порівняно із традиційним навчанням.

7. Висновки

Методична підготовка майбутніх учителів біології в університетах різних країн Європи має свої особливості. Так, у Польщі підготовка студентів має практико орієнтований характер. Під час вивчення

European experience of the methodical training of future teachers of biology

«Дидактики біології» та інших дисциплін методичного спрямування використовують проектні та інформаційно-комунікаційні технології, дидактичні ігри, мікрОВикладання, виготовлення портфоліо, написання рефератів та есе тощо.

В університетах Чеської та Словацької Республіки студенти ознайомлюються з методами активізації навчальної діяльності учнів, проблемним і проектним навчанням, дослідницько-орієнтованим навчанням, методикою проведення екскурсій, організацією біологічних експериментів, використанням мультимедійних технологій та іншими сучасними проблемами дидактики біології. У Чехії більше значення надають використанню екскурсій і методу проектів у школі та університеті, а в Словаччині – впровадженню цифрових технологій навчання, триетапної моделі навчання біології.

Для угорських учених-методистів актуальними є дослідження мотивації навчальної діяльності, використання навчальних проектів, реалізації проблемного підходу, впровадження особистісно- та дослідно-орієнтованого навчання, комп'ютерних технологій, основних засад екологічної освіти тощо.

У Словенії важливе місце відводять ознайомленню майбутніх учителів біології з інформаційно-комунікаційними технологіями, дослідницькою діяльністю, методикою використання живих організмів у навчанні біології.

Болгарські науковці важливе значення надають педагогічній практиці студентів, а також пропонують застосовувати у підготовці майбутніх учителів біології інноваційні технології: проектне навчання, навчання через співпрацю, інтерактивне навчання, портфоліо, комп'ютерно орієнтоване навчання.

У Румунії під час вивчення дидактики біології детально ознайомлюються з проблемним, комп'ютерним навчанням, методикою організації групової роботи учнів, альтернативними методами оцінювання (зокрема портфоліо). У навчальних планах румунських університетів відведено 30 кредитів на викладання факультативного педагогічного модуля.

Таким чином, кожна країна має свої особливості методичної підготовки майбутніх учителів біології. Українським ученим і викладачам необхідно ґрунтовно вивчити досвід зарубіжних країн і впроваджувати кращі здобутки у вітчизняних закладах вищої освіти. Особливу увагу

варто приділити організації дослідницько-орієнтованого навчання, застосуванню інформаційно-комунікаційних технологій, захисту студентами методичних проєктів, портфоліо практики тощо.

Перспективи подальших досліджень полягатимуть у вивченні досвіду підготовки майбутніх учителів біології в університетах інших країн.

Список літератури:

1. Барбер М., Муршед М. (2008). Как добиться стабильно высокого качества обучения в школах. Уроки анализа лучших систем школьного образования мира. *Вопросы образования*, № 3, С. 7–60.
2. Грицай Н. Б. (2017). Методична підготовка майбутніх учителів біології в університетах Польщі та України: компаративний аналіз. *Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine : Collective monograph*. Vol. 1. Lublin : Izdawnieciaba “Baltija Publishing”, p. 116–133.
3. Грицай Н. Б. (2016). Теорія і практика методичної підготовки майбутніх учителів біології : монографія. Рівне : О. Зень.
4. Ставрева Г. (2010). Методика на обучението по биология : учебник. Пловдив : Университетско издателство «Паисий Хилендарски».
5. Цанова Н., Райчева Н. (2012). Методика на обучението по биология – теория и практика. София : Pensoft.
6. Bodzsár É. (2005). Kézikönyv a biológiatanítás módszertanához / szerk. Szeged : Trefort.
7. Dobó G. (1979). A biológia tanítása. Budapest : Tankönyvkiadó.
8. Dobó G. (1994). A biológia tantárgypedagógiája : tanárképző főiskola. Budapest : Nemzeti Tankönyvkiadó.
9. Fazekas G. (1975). A biológia-tanítás tudományos vizsgálata (1960–1974). Budapest : Tankönyvkiadó.
10. Ianovici N. (2006). Didactica Biologiei – suport de curs și seminar. Timișoara : Ed. Mirton.
11. Kaesur I. (1987). A biológia tanítása. Budapest: Tankönyvkiadó.
12. Marinescu M. (2010). Didactica biologiei. Teorie și aplicații. Pitești : Editura Paralela 45.
13. Šorgo A. Verčkovnik T., Kocijančič S. (2010). Information and Communication Technologies (ICT) in Biology Teaching in Slovenian Secondary Schools. *Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education*, no 6 (1), ss. 37–46.
14. Stawiński W. (2006). Dydaktyka biologii i ochrony środowiska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
15. Strgar J. (1998). Motivacija obiskovalcev kot izhodišče za pedagoško delo v Botaničnem vrtu Univerze v Ljubljani (PhD Thesis). Ljubljana : Univerza v Ljubljani.
16. Švecová M., Stoklasa J., Borůvkova J., Šulcová R. (2001). Projects and Teaching Practice in Training Teachers of Natural Science Disciplines at the Charles

European experience of the methodical training of future teachers of biology

University of Prague. *Matthias Belivs University Proceedings, Faculty of Natural Sciences*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela. Vol. 1. № 1. pp. 13–24.

17. Torkar G. (2006). Vplivi učiteljevih vrednot na njegovo vzgojno izobraževalno delovanje na področju varstva narave (PhD thesis). Ljubljana: Univerza v Ljubljani.

18. Tuszyńska L. (2005). *Metodyka nauczania biologii i ochrony środowiska : dla studentów i nauczycieli przedmiotów przyrodniczych*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

19. Ušáková K. (2013). *Digitálne technológie a didaktická príprava budúcich učiteľov. Priority terciálneho vzdelávania učiteľov prírodoved ných, poľnohospodárskych a príbuzných odborov*. Nitra : FPV UKF, ss. 42–47.

20. Ušáková K. (1990). *Základy didaktiky biológie*. Bratislava: Univerzita Komenského.

References:

1. Barber M., Murshed M. (2008). Kak dobit'sya stabil'no vysokogo kachestva obucheniya v shkolakh. Uroki analiza luchshikh sistem shkol'nogo obrazovaniya mira [How to achieve consistently high quality of education in schools. Lessons from the analysis of the best systems of school education in the world]. *Voprosy obrazovaniya* [Education issues], no 3, pp. 7–60. (in Russian).

2. Hrytsai N. B. (2017). *Metodychna pidhotovka maibutnikh uchyteliv biologii v universytetakh Polshchi ta Ukrainy: komparatyvnyi analiz* [Methodical preparation of future teachers of biology at the universities of Poland and Ukraine: comparative analysis]. *Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine : Collective monograph*. Vol. 1. Lublin: Izdavnictvo "Baltija Publishing", pp. 116–133. (in Ukrainian).

3. Hrytsai N. B. (2016). *Teoriia i praktyka metodychnoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv biologii* [Theory and practice of methodical preparation of future teachers of biology]: monograph. Rivne: O. Zen. (in Ukrainian).

4. Stavreva G. (2010). *Metodika na obucheniye po biologia* [Methods of teaching biology]: uchebnik [textbook]. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo "Paisiy Khilendarski". (in Bulgarian).

5. Tsanova N., Raycheva N. (2012). *Metodika na obucheniye po biologia – teoriya i praktyka* [Methods of teaching biology – theory and practice]. Sofiya: Pensoft. (in Bulgarian).

6. Bodzsár É. (2005). *Kézikönyv a biológiatanítás módszertanához / szerk. Szeged: Trefort*.

7. Dobó G. (1979). *A biológia tanítása*. Budapest: Tankönyvkiadó.

8. Dobó G. (1994). *A biológia tantárgypedagógiája: tanárképző főiskola*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

9. Fazekas G. (1975). *A biológia-tanítás tudományos vizsgálata (1960–1974)*. Budapest: Tankönyvkiadó.

10. Ianovici N. (2006). *Didactica Biologiei – suport de curs și seminar*. Timișoara: Ed. Mirton.

11. Kacsur I. (1987). *A biológia tanítása*. Budapest: Tankönyvkiadó.

12. Marinescu M. (2010). Didactica biologiei. Teorie și aplicații. Pitești: Editura Paralela 45.
13. Šorgo A., Verčkovnik T., Kocijančič S. (2010). Information and Communication Technologies (ICT) in Biology Teaching in Slovenian Secondary Schools. *Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education*, № 6 (1), ss. 37–46.
14. Stawiński W. (2006). Dydaktyka biologii i ochrony środowiska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
15. Strgar J. (1998). Motivacija obiskovalcev kot izhodišče za pedagoško delo v Botaničnem vrtu Univerze v Ljubljani (PhD thesis). Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
16. Švecová M., Stoklasa J., Borůvková J., Šulcová R. (2001). Projects and Teaching Practice in Training Teachers of Natural Science Disciplines at the Charles University of Prague. *Matthias Belivs University Proceedings, Faculty of Natural Sciences*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Vol. 1, № 1, pp. 13–24.
17. Torkar G. (2006). Vplivi učiteljevih vrednot na njegovo vzgojno izobraževalno delovanje na področju varstva narave (PhD thesis). Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
18. Tuszyńska L. (2005). Metodyka nauczania biologii i ochrony środowiska: dla studentów i nauczycieli przedmiotów przyrodniczych. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
19. Ušáková K. (2013). Digitálne technológie a didaktická príprava budúcich učiteľov. *Priority terciálneho vzdelávania učiteľov prírodovedných, poľnohospodárskych a príbuzných odborov*. Nitra: FPV UKF, ss. 42–47.
20. Ušáková K. (1990). Základy didaktiky biológie. Bratislava : Univerzita Komenského.

**INFORMATION CULTURE AND “INTERPASSIVE DISEASE”
OF E-SOCIETY: STATE AND DIGITAL CHALLENGES**

**ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА Й «ІНТЕРПАСИВНІ ХВОРОБИ»
Е-СПІЛЬНОТИ: СТАН І ЦИФРОВІ ВИКЛИКИ**

Grubov Volodymyr¹
Sanakuiev Mykola²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_16

Abstract. The urgency of the stated problem associated with the increasing influence of the technology of the human logosphere and the reformatting on this basis of its inner world as a personification of the nature of historical, moral-cultural and psychological behavioral reactions of its existence.

The subject of the study is the internal “vibration” of the information person whose extreme forms are “interpassive diseases” of the e-society.

The purpose and task is an attempt to determine the influence of information flows on the mental state of man and the inclusion of various forms of inter-passive diseases inclusion into the human personality that affect its rationality. The achievement of the goal requires the solution of two interrelated tasks – a refinement of the defects of information culture as the effects of cross-cultural communication and the determination of the specifics of “interpassive diseases” as a result of violation of socio-cultural and psychological integrity of the individual. To achieve the goal, the following methods were used: dialectic, systemic, axiological, and comparative.

The content of the first issue, “Information Culture and the Psychological Consequences of Cross-Cultural Communication”, reflects the statement that with the growth of information flows in the human psychic there is a gradual formation of new multilayered series of modern value orientations that influences its cultural identity. Information pressure of a more attractive culture promotes a soft separation of people from the background of traditions and gives human personality new features that it has not had in previ-

---

¹ Doctor of Political Sciences, Professor, Ukraine

² PhD, Senior Lecture of the Department of Advertising and Public Relations, Institute of Journalism, Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

ous history – spatial freedom, mobility and independence in an exchange of views. For unformed individual human consciousness, such tendencies are a challenge to lifestyle and selected subcultural projects. These challenges are manifested both at the individual and group levels, and in the production of new forms of information and psychological dependence.

An attempt is made to look at information culture as a out-civilizational phenomenon of being a modern person that produces an informational personality with an inner-personal conflict, a struggle between motives and contradictory goals of self-affirmation as a social being, which puts himself in front of the eternal natural choice: body or soul? The bias towards the technological way of life turns it into an eternal nomad, “a subject of unhappy consciousness” (Hegel), who is incapable of comprehending the truths of life. Ultimately, this leads to generational gap and a fundamental change in values and moral and psychological landmarks.

The content of the second issue, “From psychological mutations to” interpassive diseases «, reflects the statement that the new information reality becomes a source of mental stress, and the human personality is experiencing a state of psychological pressure. As a result, the individual begins to prefer such information, which does not require intensive intellectual work, and turns into its consumer. With the loss of volitional qualities of human rationality and the change in the psychological characteristics of the picture of the communication space, there are changes in the psychology of the formation of informational socio-cultural practices, which are particularly manifested in the “interpassive deseases” of e-society.

Conclusions. The aforementioned forms of “interpassive deseases” signal to the society that the growing wave of information in the absence of socio-cultural filters and clear regulatory and legal regulation of the media space becomes a very dangerous challenge for the mental health of the society and the individual. A person with interpassive disease experiences two opposite feelings: on the one hand, as self-enclosed being, it tends to feel certain self-confidence from the fact that it can always realize the needs of its “ego” in the cyberspace, but, on the other hand, in the depths of her soul there is always a doubt in her insignificance and hope for something external that can always support and save her. In this state, it becomes an easy prey to the neoter cultural-ideological currents that offer their universal recipes for self-improvement and self-development, remaining the absolutely indifferent to the possible choice of the person himself.

The above analysis allows us to focus on the issue of the ratio of personal and general. The limits of personal Internet-freedom and the prospects of the possibilities of computer technologies as new constituents of the existential basis of security, prompts the state institution to take steps to protect both the mental health of man and the sociocultural and moral symbols of his being as the basis of the integrity of the human person. First of all, this should happen at the national level in the form of developing national-oriented strategies for information security, information policy and raise of the information and cultural literacy of the person himself.

1. Вступ

У культурне збагачення людини інформаційні технології привнесли не тільки необмежені можливості ознайомлення з багатством світової цивілізації, але й феномен паралельного життя у духовно-культурному світі, який все більше сприймається як необмежене користування цінностями інших культур. Сьогодні нову культурну реальність відтворює віртуальне суспільство е-мережі як поза історична спільнота, що об'єднана силою групових і особистих прагнень. Головними салагонами цієї спільноти стало «знати більше», «мені це цікаво», «я хочу бути почутим», «моя думка важлива» тощо. Такий кібермікс внутрішніх установок робить людину «місцем зустрічі» абсолютно різних світоглядних принципів, а її розум – «інструментом сумніву», який губиться у тонкощах еклектичних хитросплетінь культурних кодів [1]. З одного боку це приводить до зростання етичного плюралізму і знецінення цінностей, а з другого як визначав А. Тоффлер, до внутрішнього «хитання» самої людини, що пов'язана з пошуком своєї ідентичності. На його думку «відсутність ідентифікації з субкультурними групами занурює нас у відчай самотності, відчуження і неефективності. Ми починаємо запитувати, «хто ми такі?». ...Субкультура, до якої ми належимо, допомагає нам відповідати на будь-які питання; вона тримає наші життєві лінії на місці» [2, с. 249-252]. Інформаційна доба людства проблему внутрішнього «хитання» людини актуалізувала у крайніх формах її асоціалізації і «хворобах» е-спільноти, які з зростаючою приреченістю стають неабияким викликом для нової генерації інформаційної людини. Отже нова реальність вимагає нових оцінок того, що відбувається у світі людського буття, зокрема, акцентування уваги на наслідках «хвиль» інформаційної революції, що зачіпає як внутрішній

світ людини, так й її поведінкові і психологічні реакції, які продиктовані інформаційною комунікацією і перспективами її розвитку.

Аналіз останніх публікацій і праць. Певною мірою цієї проблематики торкаються такі відомі дослідники проблематики інформаційного суспільства як А. Тоффлер, С. Тулман, П. Слотердайк, С. Жижек, М. Маклюен, В. Зомбарт, К. Шваб, Ю. Хайрулліна, О. Дзьобань, С. Романюк, О. Слюсар, А. Горелов, М. Мамардашвілі, О. Плотнікова, О. Прудникова А. Барнаш, Є. Крініцина тощо. Наприклад, А. Тоффлер концентрує свою увагу на зміні стилю життя людини, її внутрішнього світу та психології мотивацій її поведінки [2], К. Шваб подивився на людину і людську психологію через призму глибини змін її внутрішнього світу, які диктуються цифровими технологіями «Четвертої промислової революції» [3], С. Жижек аналізує джерела народження в інформаційній цивілізації психології інтерпасивної людини, як виклику її соціальної природі [4], О. Прудникова розглядає зміну типі мислення і психологічного портрету людської особистості, які відбуваються під тиском інформаційних потоків та їхніх наслідків, [5], О. Дзьобань звертає увагу на зростання електронного насильства та наслідки для психічного здоров'я людини, [6], Л. Зиннурова акцентує увагу на формування у новому столітті цинічної людини як результату внутрішнього культурного і психологічного колапсу, що несе інформаційна безпорадність [7]. Віддаючи належне авторській думці цих вчених слід сказати, незважаючи на достатньо ґрунтовний характер їхніх праць, особистісні і групові аспекти ідентифікації і психологічні реакції людини на феномени інформаційної культури е-спільноти, які матеріалізуються в «інтерпасивних хворобах» висвітлено ще недостатньо.

Отже **метою і завданнями** статті є спроба визначити вплив інформаційних потоків на психічний стан людини та привнесення у людську особистість різноманітних форм «інтерпасивних хвороб», які уражають її раціональність. Досягненню мети сприятиме вирішення двох взаємопов'язаних завдань, – це уточнення вад інформаційної культури у наслідках крос-культурної комунікації і визначення специфіки «інтерпасивних хвороб» як результату порушення соціокультурної і психологічної цілісності людської особистості. Логічним є те, що ці завдання розкриваються у двох відповідних розділах з відповідним змістом.

Для досягнення мети були використані такі методи: **діалектичний, системний, аксіологічний, компаративний.**

2. Інформаційна культура і психологічні наслідки крос-культурної комунікації

Безперечним фактом сьогодення є те, що постіндустріалізм перестає бути суто технічним проектом. У науковому дискурсі відносно його вже знайомих інтенцій як наука, освіта, екзистенція все більшого значення набуває фактор інформаційної культури, де людині відводиться центральне місце. Як про органічну складову культури, про інформаційну культуру йдеться багато. Проте, як і з її великою попередницею [культурою] само визначення інформаційної культури перебуває в авторських інтерпретаціях, пошуках її основ і типологізації. У цій проблематиці для нас цікавим є типологізація на основі структурно-діяльнісного підходу, яка охоплює як специфіку устрою інформаційної сфери у її багатоматіті, так і діяльність різноманітних груп населення у самому широкому переліку. Відповідно до цього підходу інформаційну культуру умовно можна поділити на масову інформаційну культуру, спеціалізовану інформаційну культуру і особистісну інформаційну культуру [8, с. 166-170].

Зрозуміло, що крім позитивно проголошених сенсів інформаційна культура не може не приховати й явні проблеми. В першу чергу, вони пов'язані з відхиленою чуттєвістю економічної людини, яка позиціонує себе переважно в світі речей і провокує «хитання» її внутрішнього світу (А. Тоффлер). Наслідком цього, перед людиною постають питання ролі нових духовних селекцій, пошуку особистісної і колективної ідентичності та прискорення соціокультурних розшарувань. З одночасними змінами її внутрішнього світу і соціально-психологічного складу змінюються її пріоритети та потреби [9, с. 54-55]. У свою чергу зростання інформаційних потоків поступово формує нові багатозарові ряди в психіці людини та сприяє диференціації і поглибленню її внутрішнього життя, а інформаційні можливості остаточно відривають людину від підґрунтя «традицій» і наділяють людину індивідуальність новими рисами, яких вона не мала за попередню історію – просторовою свободою, мобільністю і незалежністю в обміні думками, допитливістю «без меж» тощо.

Для несформованої окремої свідомості такі тенденції є викликом стилю життя і обраних субкультурних проектів. Ці виклики проявляються як на індивідуальному і груповому рівнях, так і в продукуванні нових форм інформаційної залежності. Наприклад, на індивідуальному

рівні інформаційне суспільство породило такий соціальний феномен як *kid adults* (дорослі діти) – крайню форму людської особистості, яка весь час перебуває у полі Internet культури й Internet економіки. Це власне її ефір життя, простір «незбагнених мрій» і вічних прагнень. Визначальною рисою такої особистості є внутрішньо-особистісний конфлікт, боротьба мотивів і суперечливість цілей самоствердження як соціальної істоти, яка сама себе ставить перед природним вибором: тіло чи душа. Ухил у бік технологічної нікрофілії і відповідного способу життя перетворює її у вічного кочівника у пошуках «духу» матеріального світу, світу речей, у якому домінує лише мораль споживання. Інформаційна культура цю тенденцію абсолютизує у психології споживання товарів VIP групи – яхти, літаки, розумні дома, дорогій одяг, функціональні годинники, функціональні окуляри тощо. Груповий рівень відтворення цього феномену лише перетворює обрану лінію поведінки у колективну віру соціальних груп в єдиний шлях самоствердження у конкурентному середовищі. Споживання перетворюється на новий феномен соціальної релігії. Цей феномен економічної людини інформаційної доби В. Зомбарт визначає через салоган «впевненості у спокої, якій притаманний будь-якому органічному життю» [10, с. 14], адже, на його думку, економічна людина піклується лише про себе і про ідеальну організацію власного середовища.

Це є свідченням, що рівень світоглядної культури визначається «здатністю людського організму в своїй поведінці відхилитися від генетично запрограмованих, інстинктивних форм поведінки. У будь-якому конкретному випадку лінію її поведінки будуть визначати: світовідчуття, світоуявлення, світосприйняття, світобачення, світорозуміння, що заявляють про себе певним типом культурологічної поведінки у суспільстві» [11, с. 81]. Як писав Л. Виготський «Особистість не вроджена, але виникає у результаті культурного розвитку, тому «особистість» є поняття історичне. Вона охоплює єдність поведінки, що вирізняється ознакою оволодіння» [12, с. 315]. Така постановка проблеми потребує відповіді на надто чутливе питання: оволодіння чим?. Для раціонального сприйняття реальності це надто важливо. Відповідь на нього як зазначалося вище дає культурологія, але неабиякі важелі знаходяться і в сфері освіти, яка в умовах відкритості інформаційного простору і конкуренції культур пропонує альтернативні погляди на соціально-економічні, політичні, духовно-культурні і психологічні процеси.

Information culture and “interpassive disease” of e-society: state and digital...

За цих умов відбувається трансформація традиційної ментальності і психологічних настанов цілих соціальних груп, що виражається в надкритичному ставленні до внутрішньої інформації, що відображає минуле і некритичному – до інформації, що надходить ззовні. Особливо контрастних форм це набуває у молоді, яка вже навчилася «плавати» в інформаційному просторі Internet, але яка позбавлена досвіду читати «інформаційні коди» повідомлень і розгадувати стратегії Internet-візаві. Вважається, що вік 12 – 40 років відповідає максимальній потребі як у загальній, так і в професійно-спеціалізованій інформації. Це вік прирощування і розширення різноманітної інформації. Проте молоді люди віком від 18 до 24 років надають перевагу загальній інформації як формі можливої діалогічності життєвих орієнтирів і способу вибору власної ідентичності. «З точки зору інформаційних процесів це означає порушення діахронних структур. У суспільстві відбувається розрив поколінь, кардинальна зміна цінностей і моральних орієнтирів» [13, с. 17].

Такі тенденції є ознакою того, що у результаті крос-культурної комунікації як феномену інформаційного єднання національних культурних практик, з'являються нові культурні форми як віддзеркалення більш сильніших інформаційних культур. Результатом цих складних процесів стає деформація інформаційних структур і втрата ними такої вагомості функції як продукування культурних кодів і глибинних соціокультурних, історичних і психологічних змістів, які завжди носять крайнознавчий характер. Нова реальність стає джерелом стресів, а людська особистість переживає стан психологічного напруження. Унаслідок, індивід починає віддавати перевагу такій інформації, яка не вимагає інтенсивної інтелектуальної роботи, а сама вона перетворюється лише на споживача інформації. Звідси інформація, яка не вимагає зусиль для її засвоєння, сприймається пасивно, а це у свою чергу, у зворотному зв'язку, послаблює характер діалогічності. У цій ситуації суб'єкт, який управляє комунікацією стає лідером діалогу і через систему настанов спрямовує дії соціальної групи й індивіда у потрібному напрямку. Відтворюється механізм «м'якої сили», що дозволяє здійснювати маніпуляцію не прямо, а опосередковано, створюючи ілюзію свободи власного вибору. З цього приводу влучно висловився американській філософ і культуролог Г. Шіллер – критик концепції культурного імперіалізму. На його думку «сьогоднішній концепт культурного імперіалізму найкраще

описує суму процесів, коли домінуюча культура засвоює засоби сили і тиску, а також підкупу для формування інституцій, які пропагували б цінності домінуючого центру системи» [14].

В умовах домінування культурно-психологічних стереотипів певних субкультур, які принесла інформаційна епоха проблема свободи власного вибору виявляється тим каменем спотикання, навколо якого людська раціональність втрачає свій глибинний сенс – діяти розумно і відповідально як це диктують глибинні екзистенціальні покликання. Виклики характеру такої раціоналізації свободи вибору простежуються у двох площинах – площині культури і площині психології. С. Тулман у праці «Людське розуміння» проблему вибору свідомо виносить за межі, так званого, «форуму раціональності». На його думку, за раціональністю стоїть сам акт можливості комунікації як певного процесу, її справжній зміст можуть розкрити лише горизонти справжніх світів комунікантів, в яких прихований загальнокультурний аспект. Головним завданням розуму є обговорення і застосування понять в загально-соціальному і психологічному комунікативному просторі в їх «соціальних і політичних практиках», що і визначає раціональну процедуру відбору [15, с. 170-175]. Ю. Хабермас феномен вибору практично ідеалізував. Це простежується у тому, що сам акт комунікації як процедури відбору (вибору) загальнокультурних і загальносоціальних смислів у нього тісно переплетений з обов'язковою свободою, рівністю і взаємоповагою сторін. Суперечність такого підходу полягає у тому, що в умовах інформаційного середовища де взаємодіють різні культурні феномени і практики це практично неможливо. Адже в комунікації діє не лише раціональна, ірраціональна але й психологічна складова. Цю особливість С. Жижек пояснює через Фромівську формулу «свідомої втечі від свободи» як вчинку слабкої людини, яку лякає сама відповідальність за вибір як акту свободи. В умовах духовно-культурної кризи особистість, на думку С. Жижека, намагається відмовитися від вибору на користь Другого. Цей акт він називає «заміщенням». Сам феномен «заміщенням» виглядає досить просто – це відмова від будь-яких сутнісних елементів, наприклад страхів, на користь Другого. Вона [відмова] відчиняє простір, в якому можна відчувати себе вільним від цих елементів, наприклад, «коли Другого приносять в жертву замість мене, я зможу жити з усвідомленням того, що я приніс за свою провину розплату. Це виглядає як ритуал, в якому я переносу

відповідальність за вибір на Другого, я знімаю з себе відповідальність і виграю необтяжливий нічим власний простір, в якому я можу реалізувати свою свободу. Я дію через Другого, цю дію можна назвати інтерактивністю. Але вона (інтерактивність) має зворотній бік – інтерпасивність, перенесення пасивності на Другого, і ця сторона, на думку Жижека більш небезпечна. В ситуації вибору ця звичка до заміщення приводить до того, що Другий, залишаючись пасивним спонукає мене робити активні дії, здійснювати вибір без вибору, імітувати активність, імітувати вибір [16, с. 15-23]. Подібне психоаналітичне пояснення процесів вибору/не вибору є досить продуктивним у межах Internet-культури, яка пропонує новий тип заміщення: співрозмовником людини стає кіберпростір як нова ноосфера, яка уособлює колективний розум XXI століття. У результаті в умовах зростання кількості інформації, конкуренції ідей і практик людська свобода стає заручницею недосконалої раціональності, а її власний вибір позбавлений дійсної свободи.

В праці «Цінності культури і доли містечтв» О. Кривцун справедливо зазначає, що людські потреби є ні тільки результатом історії економічних процесів, але й вони увібрали глибинні психологічні зміни у самій людині, які відбулися під тиском середовища, в якому вона живе. З цього приводу він пише: «Історично-специфічний устрій людських потреб – це об’єктивний і значною мірою саморухливий процес. «Психологічні мутації», завдяки яким у людині з’являються нові установки і потреби, легко розмивають сталі норми, якщо ті приходять у протиріччя з умовами безперервних змін реальності. Такого роду психологічна трансформація може відбуватися сама собою, тобто за межами прямої апеляції до свідомості (хоча його участь і не виключається). Свідомість переважно занята засобами, озброєнням і нормами задоволення потреб – останні ж складаються на основі участі усвідомлених і неусвідомлених факторів, які приймають участь в «психічних мутаціях» [9, с. 56].

3. Від психологічних мутацій до «інтерпасивних хвороб»

Інформаційна культура поняття «психологічні мутації» дещо розширила. З’явилося поняття «психоморфоз». Воно відобразило стійкий характер певного переліку негативних рис, які формує інтелектуальний формат особистості у межах «спіралі тиші». Цей термін застосував психолог Шеррі Теркл, який працює в Масачусетському універси-

теті (США). Під ним він розуміє звуження і поляризацію особистісних джерел інформації людини Internetкультури. «Це є важливим оскільки те, що ми читаємо, чим ділимося з іншими і, що бачимо в контексті соціальних медіа визначає наші рішення» [3, с. 133]. Така поведінка є типовим психологічним явищем для великих груп Internet спільноти і має властивість до повторення у масових масштабах.

Психоморфоз – це соціально-психологічний вимір особистісного інтелектуального розвитку. Як феномен свідомості і специфічний спосіб мислення психоморфоз став чинником вивільнення людської особистості від раціональної заданості і заміщенням її варіаціями і алогізмами віртуального світу. У результаті інформаційні потреби переважно зосереджуються на своєрідній культурній реторті, в якій «програються» опозиційні цінності, «моделюються» неправильні типи поведінки, «пропагується» новий стиль життя, нові формати спілкування тощо. Тобто складаються такі образи, які потім у якості стійкого інформаційно-художнього еквіваленту епохи – метафор, символів, міфологем підхоплюються великою е-аудиторією і стають її життєвими орієнтирами. Це стає основою інформаційного оновлення філогенетичного процесу де людська особистість починає одночасно жити у двох духовних світах: у світі стадій культурно-історично розвитку і у світі «інтерпасивності» (С. Жижек) Internet спільноти. Те, що у свідомості людини перший світ відтісняється на другі ролі, свідчить хоча б той факт, що переважна частина активного населення планети постійно перебуває в Internet просторі, в маніфестаціях форм інформаційної культури, у яких домінують крайні «епатуючі мотиви, що пов'язані з гіпертрофією і абсолютизацією насилля, екстремізму, еротики, легкого і красивого життя тощо» [9, с. 57]. Тобто не з найкращими формами людської психіки і поведінки.

Це дає підстави висловити думку, що сучасна особистість все більше перетворюється в «суб'єкт з нещасною свідомістю» Гегеля, який жахається того, що він повинен досягнути власним розумом. Слабкість такої «неповнолітньої» (І. Кант) раціональності проявляється як в силу того, що в кіберпросторі більшість людей губиться через захоплення модними ідеями і течіями, так і в силу того, що саме ця частина людства демонструє свою неспроможність користуватися власним розумом без сторонньої допомоги. На психологічному рівні такі «мутації» можна представити як «інтерпасивні хвороби». Природу такого захворювання

Information culture and “interpassive disease” of e-society: state and digital...

можна порівняти з епідемією грипу, коли великі групи людей в силу слабкості імунітету починають хворіти і розповсюджувати небезпечний вірус. Виходячи з попередніх зауважень сам феномен «інтерпасивних хвороб» можна уявити як залежність раціональності від «потому інформації» і втрату особистістю колективних соціально-вагомих і морально-психологічних змістів. У кінцевому рахунку з втратою людською раціональністю вольових якостей і зміною картини її психологічних характеристик відбуваються зміни і у її психології формування інформаційних соціокультурних практик. Отже кожна «інтерпасивна хвороба» має свою специфіку, а Internet-простір цю специфіку лише примножує. В науковому дискурсі ця проблематика постійна, ми ж пропонуємо розглянути її в онтології хвороб, які ця «інтерпасивність» продукує у сьогоденні і на майбутнє.

Internet-будинок. Як глобальний проект Internet давно перетворився у великий будинок, своєрідну комуналку де мешкають і спілкуються родичі, друзі і просто знайомі. Вони завжди поруч і знаходяться на відстані «кліку». Поспілкуватися, або зайти в гості означає відвідати профіль іншого, що практично прирівнюється до відвідування кімнати, де живе співрозмовник і де відображений його внутрішній світ, наприклад, фото, музика. Завдяки такій технології будь-який діалог може миттєво перерости в полілог, а співрозмовник набути більш колективного і полікультурного виміру. Так з'являється колективне «МИ» чи «ВОНИ». Змінюється і психологія е-людини: «друзі» стають об'єктами уваги і піклування, у людей зібраних в одному місці зникає відчуття дискомфорту і тривоги, а відсутність в Internet-будинку перманентної соціальної конфліктності, робить людину більш чутливою до проблем і страждань інших. Відбувається єднання одиноких душ, які не знайшли себе у реальному житті. Феномен такої поведінки полягає у тому, що людина тікає від стандартизації світу в якому вона перебуває і обставин, які її теж стандартизують: робота, умови і ритми життя, оточення, мораль. «Люди стають схожі один на одного, як продукт, який вони виробляють, створюючи неякісну, понуру у своїй одноманітності масу» [9, с. 45].

Отже такий спосіб втечі людини від себе в культурні проекти кіберпростору породжує більш небезпечну ситуацію: комунікація позбавлена моральної мети і соціально-вагомих орієнтирів стає форматом (Т. Фрідмен) «суперечливого Я» як збірного (сконструйованого)

образу, який поступово втрачає глибинні основи самоідентифікації та зв'язки з реальним життям. Занурення в себе як акт психологічного пошуку власного «Я», комунікація підміняє поверхневим спілкуванням, а сама вона перетворюється на соціальну булімію – невтомну Сізіфову працю, яка ніколи не задовольнить спрагу дійсного спілкування.

Like-емоції. Як спосіб неформальної комунікації, який націлений на емоційно-психологічну сферу людини феномен Like ствердився на початку нашого століття. В молодіжному середовищі Like став лакмусовим папірцем рівня соціально-групового визнання. Націлений на зовнішній бік сприйняття інформації (фото, тексту, репліки тощо) він також слугує своєрідним маркером визнання е-спільнотою «талантів» особистості, яка цю інформацію розмістила. Сленгове «круто» і відповідний smile-символ стають знаковими формами стану психологічної «збудженості» аудиторії до розміщеного повідомлення. Феномен Like відображає глибинні властивості людської психіки відчувати свою причетність до інших, свою соціальність: бути почутим, бути побаченим, бути цікавим.

Проте, комунікацію не слід обов'язково сприймати як лінійну справу, у якій все задано, і у якій всі завжди задоволені. Особливістю соціальних комунікацій є те, що у боротьбі за визнання людина сама себе робить заручником власних амбіцій. Моральна сторона спілкування е-спільноти потребує постійних зусиль особистості у руслі прийнятих норм, які складають загальновизнані правила формування контенту повідомлень. Соціальні мережі спрямовують індивідуальну свідомість у напрямку, де визнання та прихильність потрібно заслужити. Адже Like не ставиться людині за те, що вона просто є. Для того, щоб заслужити прихильність та отримати Like необхідно зробити те, що може відповідати правилам спільноти. Потрібно бути не тільки «цікавим» для «НИХ», а бути часткою цього культурного організму і жити у загальновизнаному ритмі і стилі. Отже зворотній бік Like очікувань ставить свободу особистості перед вибором: бути собою, або підкорюватись дисгармонії особистісних взаємин, яка продиктована культурою інформаційного середовища. Прикладом того, що для людини ця дилема не є порожнім звуком є, так званий, «синдром Snezhana». Його поява у публічному просторі пов'язана з дівчиною з Белграду Сніжаною Павлович (Snezhana Pavlović), яка на підґрунті залежності від спілкування у соціальних мережах потрапила до психі-

атричної лікарні. Причиною стресу Сніжани стала незадоволеність у соціальній потребі, яка була викликана неувагою її друзів до коментарів, які вона розмістила у соціальній мережі “Facebook”. Сніжана не отримала очікувану кількість лайків [17].

Ігри. Ігри є часткою художньо-емоційного сприйняття людиною життя. Вони є засобом відображення історичного лиця людини, яке найбільш контрастно проявляється через реалізацію потреб людини в періоди вільного волевиявлення. Наприклад, Греція подарувала людству Олімпійські ігри, Римська імперія – гладіаторські бої, а наше сьогодення – ігри у віртуальному світі. Діяльність людини в момент дозволяє перетворює того хто їм володіє, в іншого суб’єкта, і у якості цього іншого суб’єкта, вона вступає потім в безпосередній процес духовно-культурного виробництва.

В сфері дозволяє діє чітка закономірність: зміст культурних потреб і форми їх задоволення є показником «міри особистості» самого індивіду, тобто міри «людяності людини», її раціональності, про що у свій час сказав І. Кант. В момент розваги у людини зміщуються уявлення про норми і про їх порушення, про дозволене і про заборонене. Окутана негою привабливання нова сюрреальність, яка задана грою зливається з порядком речей заданих нормами культурного життя. Змістом інформаційного матеріалу стає видовище, сповнене емоційного контексту, який подано в експресивному вигляді. За цих умов людина втрачає себе і, стаючи активним співучасником гри не помічаючи того, відає свою волю в руки іншого, тобто тому, хто цю ситуацію зрежисував. Глибину цього дійства передає вислів, що гра – це можливість втратити себе. Як констатують фахівці «у будь-якому суспільстві і за всі часи перший тип поведінки неминуче перемішувався другим» [9, с. 57]. Е-ігри є яскравим виразом такого феномену.

Як продукт зростання цифрової грамотності і певних соціально-психологічних установок й переваг е-ігри стали невід’ємною часткою стилю життя, перш за все, такої великої соціальної групи як молодь. Жива чуттєвість і тяга до всього нового в світі Internet розваг перетворили цей соціальний прошарок у головного споживача специфічного продукту Internet індустрії і локомотив, якому відведена роль розширення її географії. Саме через цю причину, виходячи з своїх потреб й очікувань велика частка сучасного суспільства відводить певне місце пошукам збудження, виокремлюючи цьому захопленню

велику частку свого життя. Цьому сприяють і маркетингові стратегії великих компаній в сфері е-розваг: скільки б «гарним», або «поганим» не був би той чи інший комплекс потреб у різних соціальних груп, жоден з них не залишиться без відповідних форм задоволення.

Наступні форми «інтерпасивних хвороб» безпосередньо пов'язані з інформаційно-цифровим характером психоморфозу (іноді його називають цифровим психоморфозом) як особливої форми психологічної залежності «нешасної свідомості» Гегеля й специфікою її реакцій у нових соціокультурних практиках інформаційного суспільства. Цю специфіку відображають такі форми «інтерпасивних хвороб» як «планшетна свідомість», «кліпове» мислення, «цитатне» мислення, цифрова інфантильність, трансактивна пам'ять тощо [18, 19, 20, 21].

Планшетна свідомість. Суб'єктно-об'єкту сторону феномену планшетної свідомості визначає активнодіючий індивід, інструментарій і способи, завдяки яким він формує свій інформаційний світ. Це є комп'ютер, світ гаджетів й Internet ресурс. Сутність планшетної свідомості полягає в тому, що до будь-якої інформації людина ставиться як споживач певного продукту, де формат споживання носить абсолютний характер. Тобто споживання заради споживання. Основу перманентності цього процесу сформували погляди на «успішну людину», що з'явилася на зламі століть. В суспільній свідомості фігура нової людини стала позиціонуватися як вузькопрофільний фахівець з високим рівнем комп'ютерної грамотності. З часом така соціально – психологічна установка була втілена в освітні практики і переросла у так звані «освітні послуги» і «лідерську освіту», де об'єкт освіти практично перетворився на глечик давньогрецького філософа Протагора. Його не потрібно виховувати, його лише потрібно заповнювати відповідним інформаційно-освітнім контентом. За таким способом навчання інформація перетворилася на «ВСЕ», а її зміст у певний догмат, який треба лише зазубрити. Зворотно, від «викладача став потрібен не стільки зміст пропонованого матеріалу, скільки форма, театральність, а сам носій «планшетної свідомості» став акцентувати увагу лише на «сучасності» матеріалу та/або способі подачі його викладачем» [19, с. 467]. Це призвело до певного парадоксу: інформації забагато, а рівень освіти низький. Тобто, ми стаємо заручниками штучно створеної ситуації, коли кількість інформації перестала означати її якість, а сам об'єкт освіти перетворився в предмет інформаційних вливань.

Сьогодні таку картину ми можемо спостерігати у будь-якому вищому навчальному закладі, включаючи й закордоні. Яскравим прикладом вад такої освітньої політики є так зване «списування» і постійне звернення студентів до джерел «планшетної пам'яті».

Кліпове мислення. Основою поняття «кліпове мислення» складає термін “clipping”, що означає необроблену аналітично інформацію, не зведення розрізнених фактів, а поверхове «бачення» необробленої інформації. Поняття «кліпове мислення» з'явилося у 80-х роках ХХ століття і вказувало на особливості психіки людини сприймати інформаційно-сюжетну картинку музичних кліпів. Звідси і назва – «кліпове мислення». Дослідники цього феномену звернули увагу на особливості людської свідомості щодо сприйняття кліпових фрагментів, які пов'язані між з собою лише формально. Проте, ці фрагменти залишаються достатньо різними та такими, що чергуються з великою швидкістю. Швидко зміна інформаційних сюжетів провокує глядача до «стрибків» мислення та ідей, які теж не пов'язані між собою [22, с. 78]. Такий спосіб подання матеріалу применшує логічне мислення і, навпаки, збільшує емоційне і психологічне напруження. З точки зору інформаційного менеджменту це цілком вивіреним кроком, за яким прихована чітко сформована мета – одномірність семантико – логічних характеристик інформаційного простору повинна утримувати людську свідомість у певних інформаційних і емоційних рамках. З позиції соціально-культурного погляду ці рамки позиціонуються як смаки користувачів. Завдяки цьому звужується інформаційний горизонт певних соціальних груп і настає однолінійність інформаційно-культурного простору, в якому циркулюють одні й ті ж самі ціннісні орієнтири. Проте, слід мати на увазі, що смаки й інтереси завжди носять індивідуальний і груповий характер і на основі цих відмінностей у будь-якому соціумі утворюються стійкі культурні анклавів, які намагаються жити тільки їм притаманним стилем. Для будь-якої інформації це слугує своєрідним матричним фільтром їхнього соціального здоров'я. Прикладом такого характеру організації інформаційно-культурного життя є життя негритянських або іспаномовних громад в США. Притаманно це і для європейського мультикультуралізму. З позиції взаємодії і конкуренції культурних феноменів, – це природно.

Це свідчить, що у глибинах людської психіки закладено інформаційно-культурні коди, які спрацьовують як під впливом умов і обста-

вин її життя, так і в силу її культурної належності і специфіки нервової організації. Завдяки цьому на рівні соціуму зростання кількості інформації може призвести до непорозуміння і неможливості ведення діалогу, а на рівні особистості – до когнітивного дисонансу між внутрішнім та зовнішнім світом. Це стає можливим тому, що зовнішній обсяг інформації для людини є не тільки значним, але й агресивним. Тобто таким що уявляє собою небезпеку для внутрішньої цілісності індивіду в силу особливостей рівня його функціональної грамотності і особистісної неготовності/неготовності до сприйняття запропонованого контенту. Наслідком цього стають негативні емоції і незадоволення собою, людина починає відчувати дискомфорт спричинений як інформаційним тиском, так й інформаційним голодом. На місце оригінальності приходять стереотипи мислення і сприйняття світу за принципом калейдоскопу.

Різновидом «кліпового мислення» є *«цитатне мислення»*. Цей термін виник в межах філософії структуралізму та постструктуралізму і вживався для характеристики творчості письменників-постмодерністів. За висловами дослідників, ця література покликана виразити внутрішнє відчуття «космічного хаосу», світу, де панує «внутрішній розпад речей» [21]. Сам феномен цитування пов'язаний з зверненням до культурних кодів, які присутні у таких поняттях як «родова пам'ять», «підсвідоме», «історична свідомість», «самоідентифікація» тощо. В основі акту цитування відбувається співвіднесення тексту як інформаційної форми, яка відображає певний культурно-історичний контент з інформаційним матеріалом іншої культурної епохи, іншого часу і простору. Мистецтво письменника як художника слова полягає у тому, щоб цей культурно-історичний контент твору при введені нової фактури семантико-модального звучання не набув недоречних форм. Саме це побоювання лежить в основі сучасної версії «цитатного мислення», коли час і простір втратили своє духовно-культурне й історичне коріння, а до нього звертається майже вся Internet спільнота. Саме з цього часу термін «цитатне мислення» розширив свої межі і отримав негативні інтенції.

Цифрова інфантильність. Поняття «цифрова інфантильність» співзвучно з поняттям «Internet-інфантильність», але його онтологія розкриває різнорівневі можливості людини інформаційного суспільства щодо користування ресурсами «світового павутиння» залежно

Information culture and “interpassive disease” of e-society: state and digital...

від доступу до «оцифрованого» світового інформаційного ресурсу. «Цифровий доступ» надає людині розширені можливості для особистого зростання та сприяє досягненню своїх цілей з найменшими зусиллями. З легкістю цифрового життя зростає соціальний егоїзм і відчуження. Конкурентно-спроможними стають ті, хто скоріш освоєю інформаційні технології і вдало користується ресурсом мобільності. Тому віра у прекрасне життя для всіх, яке ніби то пропонує інформаційне середовище скидає свої примари, коли людина входить у поле правил ринку праці. «На ринках праці, зазначає засновник Даоського економічного форуму К. Шваб, віддається перевага обмеженому колу технічних навичок, тому цифрові платформи і ринки, побудовані на основі глобальних поєднань, готові платити завищені винагороди невеликій кількості зірок. ...Переможцями стануть ті, хто спроможний у повній мірі приймати участь в інноваційно-орієнтованих екосистемах шляхом надання нових ідей, бізнес моделей, товарів і послуг, а не ті, хто може запропонувати тільки низку кваліфікацію або звичайний капітал» [3, с. 78].

Широкого розповсюдження це явище набуло починаючи з 80-90-х років ХХ століття, коли у країнах західної цивілізації з'явилося «суспільство споживання», а само воно в критичних матеріалах стало позиціонуватися як спілкування численних суб'єктів на ім'я “kid adults” (дорослі діти). Така картинка західного соціуму віддзеркалила нову специфіку організації життя на рівні індивіда, коли багато людей, знаходячись у структурі суспільства споживання стали пізно одружуватися (або жити на самоті – singleton), відмовлятися від сім'ї і дітей, і просто жити у своє задоволення. Лінія «пасивного індивідуалізму» позначилася і на суспільній активності. Нове покоління kid adults, створивши певний суспільний прошарок, практично стало ігнорувати суспільне життя у його традиційних формах і перетворилося у звичайнісінький клас споживачів соціальних благ. Практичний розсудок такої людини, перебуваючи у стані вічного незадоволення життям, у життєві пріоритети висунув світ матеріальних речей. Технологічні новації цей внутрішній позов лише посилили.

Internet ресурс цю залежність тільки зміцнив. Крім залежності від речей індивід став залежним і від культури Internet середовища, у тонкощах форм подачі якої людська свідомість відразу підпадає під опіку її нав'язливого характеру з досить суперечливими наслідками. З одного

боку, опинившись один на один із мережею «доросла дитина» опиняється у світі віртуальних повідомлень, які тяжіють до спрощення, як в лексичній, так і в семантичній формах. Такий спосіб спілкування знімає напруження і утворюючи ситуацію довіри значно спрощує діалог. А з другого, відсутність у цих формах красок емоційного забарвлення приховує безліч пасток, які маскуються у «дитячість» в висловах й у «приємність» сленгу, чим створюється штучний фон доступності і довірливості мовного поля користувачів Інтернету. Знаходячись у такому натовпі, особистість втрачає своє «Я», розчиняє його у певному консолідованому образі споживача. У підсумку, такий механізм повернення до «дитячості» знижує у користувачів здатність до критики, і спонукає до конформізму. Відбувається «втеча не тільки від свободи» (Е. Фромм) і розчинення власного «Я», але й руйнування самого буття. Людина стає Internet планктоном, легкою здобиччю для маніпуляції.

У молодіжному середовищі стиль життя “kid adults” сьогодні яскраво проявляється у трудовій діяльності. Йдеться про прагнення до фрілансу, вільних заробітків, коли молода людина прагне грошей і кар’єри. З одного боку така практика привітається, адже це є ознакою «духовного росту», а з іншого, за визнанням соціологів, вона порушує баланс між віддачею та отриманням від суспільства. На зворотному боці невдоволення життям і стан постійної «гонки за лідерство» провокують зростання деяких психосоматичних розладів, росту органічних та нервових захворювань, наприклад, таких як депресія. Вважається, що депресія є найнебезпечнішим захворюванням епохи постіндустріалізму і на рубежі 20-30 років нашого століття, вона може набути масштабів епідемії. Серед країн індустріальної «десятки» найуразливішою країною до цього захворювання є Японія, де за даними ВООЗ кількість самогубств є найвищою.

Трансактивна пам’ять. У 2016 році група вчених з Вісконтентського університету (США) оприлюднили результати тривалого експерименту серед студентів університету. Експеримент полягав у дослідженні *гостроти пам’яті* серед двох груп студентської молоді: першу групу склали студенти, які зверталися до «електронною» пам’яті [світу гаджетів] постійно й за будь-яких обставин. Другу групу – студенти, які віддавали перевагу формально-логічним здібностям людського розсудку й його природній властивості до запам’ятовування отриманої інформації. Хоча результати декого збентежили,

але, разом з тим, з позиції розуміння людини як соціально-біологічної істоти вони були цілком переконливими. Результати показали, що гострота пам'яті, а це здатність переосмисленого і точного висловлювання отриманої кількості інформації, у студентів другої групи, порівняно з студентами першої групи, виглядала значно вищою. Це пояснювалося зниженням активності у студентів першої групи процесів психомоторики, які сприяють активізації центрів головного мозку, що відповідають за види пам'яті. У результаті, платою за такий «комфорт для мозку» стала часткова втрата короткостроковою пам'яттю її природної властивості як еластичність, тобто, здібності запам'ятовувати і забувати. Діалектика результатів цього експерименту виявилася досить простою: порожнеча породжує порожнечу і якщо нема що запам'ятовувати, то нема що і забувати.

Отже, з попереднього прикладу стає зрозумілим, що трансактивна пам'ять означає заміщення природної пам'яті людини, яка містить культурно-історичні й психологічні феномени її буття на цифрову (електронну), яка природно цих феноменів позбавлена. Захоплення людською спільнотою благ цивілізації, у тому числі і благ, що «за нас хтось думає» та відмова сучасного покоління від традиційних знань і способів їх отримання як «зайвого» і «несучасного», трансформують пересиченість життям у синдром цифрової амнезії. В умовах медійного перевантаження «супернатуральними стимулами» надлишкова інформація лише стимулює гіперактивність мозку та його перенавантаження, і ніяким чином не торкається завдань впорядкування отриманої інформації, а головне формуванню культури мислення. На додаток багатозначність, мультимедійність та перманентне оновлення контенту інформаційного матеріалу створюють для трансактивної пам'яті безліч інформаційних «печер» Р. Бекона, в яких вона остаточно втрачає соціальні орієнтири і психологічну стійкість. З цього приводу доречною є думка великого філософа, що «хибні авторитети, нерозумні натовпи подібні намальованому, або зробленому з каменя оку, яке володіє лише назвою ока, а не його властивостями» [23, с. 542].

4. Висновок

Вищезазначені форми «інтерпасивних хвороб» сигналізують суспільству, що зростаюча хвиля інформації в умовах відсутності соціокультурних фільтрів і чіткого нормативно-правого регулювання

медійного простору стає надто небезпечним викликом для психічного здоров'я соціуму й індивіду. «Інтерпасивно хвору» людину розривають два протилежні відчуття: з одного боку як самозамкнута в собі істота, вона схильна відчувати певну самовпевненість від того, що в кіберпросторі вона завжди може реалізувати потреби свого «Я», але, з другого – в глибинах її душі постійно присутній сумнів в її нікчемності і надія на щось стороннє, що завжди може її підтримати і спасти. У такому стані вона стає легкою здобиччю новомодних культурно-ідеологічних течій, які пропонують свої універсальні рецепти самовдосконалення і самозростання, зберігаючи при цьому вигляд своєї абсолютної байдужості до можливого вибору самої людини.

Наведений аналіз дозволяє нам акцентувати увагу і на питанні співвідношення особистого і всезагального. Межі Інтернет свободи особистості і перспективи можливостей комп'ютерних технологій як нових складових екзистенційного підґрунтя безпеки, спонукають інститут держави до кроків щодо захисту як психічного здоров'я людини, так і соціокультурних і моральних символів її буття як основ цілісності людської особистості. Перш за все, це повинно відбуватися на національному рівні у спосіб вироблення національно-орієнтованих стратегій інформаційної безпеки, інформаційної політики та зміцнення інформаційно-культурної грамотності самої людини.

Список літератури:

1. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Ж. Бодрийяр; М.: Добросвет, 2000. – 258 с.
2. Тоффлер А. Футурошок. – СПб.: Лань, 1997. – 464 с.
3. Шваб К. Четвертая промышленная революция. Эксмо. 2016. – 208 с.
4. Жижек С. Интерпасивность. Желание влечение. Мультикультурализм. Пер. с англ. – СПб.: Алетейя, 2005. – 156 с.
5. Прудникова О. В. Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти: монографія / О. В. Прудникова: за заг. ред. О. П. Дзьобаня. – Харків: Право, 2017. – 496 с.
6. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності: Монографія. – Х.: Майдан, 2010. – 260 с.
7. Зиннурова Л. И. Цинизм как серьезный недуг современной культуры // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 225. – С. 127–131.
8. Прудникова О. В. До проблеми типологізації інформаційної культури // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: ВАДЕКС, 2014. – С. 164–174.
9. Кривцун О. А. Ценности культуры и судьбы искусства. – М.: Знание, 1989. – 64 с.

Information culture and “interpassive disease” of e-society: state and digital...

10. Зомбарт В. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. – М.: Наука, 1994. – 443 с.
11. Хайрулліна Ю.О. Показники міри сформованості світоглядної культури особистості// Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: ВАДЕКС, 2014. – С. 77–84.
12. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. Собр. Соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
13. Дзьобань О.П., Романюк С.М. Інформаційні детермінанти сучасних трансформаційних процесів // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Х.: Право, 2012. – № 3. – С. 13–19.
14. Schiller, Herbert I. Communication and cultural domination / H.I. Schiller. – International Arts and Sciences Press, 901 North Broadway, White Plains, N.Y. 10603. 1976, P. 9–10.
15. Маклюэн М. Война и мир в глобальной деревне. М.: АСТ, 2012. – 219 с.
16. Жижек С. Интерпасивность. Желание, влечение. Мультикультурализм. Пер. с англ. – СПб.: Алетейя, 2005. – 156 с.
17. Опасности социальных сетей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
18. Риски Интернета: цифровой психоморфоз и инфантильность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://webscience.ru/details/riskii-interneta-cifrovoy-psihomorfoz-i-infantilnost>.
19. Слюсар В.М. Рациональне насилля в глобальному світі як ствердження принципу соціальної взаємодії «вибір без вибору»/Час вибору: виклики інформаційної епохи: колективна монографія / за заг. ред. О.А. Івакіна, Д.В. Яковлева. – Основа: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 472.
20. Слотердайк П. Критика циничного разума Москва: АСТ, 2009. – 800 с.
21. Цитатное мышление / Постмодернизм. Словарь терминов [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://postmodernism.academic.ru/150/%D1%86%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B5>.
22. Санакуев М.Г. Соціально-філософський аналіз інформації в системі комунікацій. Дис. канд. філ. наук. Дніпропетровській нац. ун-т. ім. Олеся Гончара: Дніпропетровськ. 2015. – 178 с.
23. Таранов П.С. 120 философов: Жизнь. Судьба. Учение. Мысли: В 2-х т. – Симферополь: «Реноме», 2002. – 704 с.: Т. 1. – 684 с.

References:

1. Bodrijjar Zh. (2000) Prozrachnost' zla [Transparency of Evil] Moscow: Dobrosvet.
2. Toffler A. (1997) Futuroshok [Future Shock]. Saint-Petersburg: Lan'.
3. Shvab K. (2016) Chetvertaja promyshlennaja revoljucija. [The Fourth Industrial Revolution] Moscow: Jeksmo.
4. Zhizhek S. (2005) Interpasivnost'. Zhelanie vlechenie. Mul'tikul'turalizm. [Inter-passivity. Desire attraction. Multiculturalism.] Saint-Petersburg: Aleteja.
5. Prudny`kova O. V. (2017) Fenomen informacijnoyi kul`tury`: ontologichny`j status ta socioantropologichni determinanty`: monografiya [The phenom-

enon of information culture: ontological status and socioanthropological determinants: monograph] Kharkiv : Pravo.

6. Dz'oban' O.P. (2010) Informacijna bezpeka u problemnomu poli socio-kul'turnoyi real'nosti : Monografiya [Information security in the problem field of socio-cultural reality: Monograph] Kharkiv: Majdan.

7. Zinnurova L.I. (2012) Cinizm kak ser'eznyj nedug sovremennoj kul'tury [Cynicism as a serious ailment of modern culture] Simferopol: Kul'tura narodov Prichernomor'ja., no. 225, pp.127–131.

8. Prudny'kova O.V. (2014) Do problemy' ty'pologizaciyi informacijnoyi kul'tury' [On the problem of typology of information culture] Politologichny'j visny'k. Zb-k nauk. pracz'. Kyiv: VADEKS, pp. 164–174.

9. Krivcun O.A. (1989) Cennosti kul'tury i sud'by iskusstva [The values of culture and the fate of art] Moscow: Znanie.

10. Zombart V. (1994) Burzhua. Jetjudy po istorii duhovnogo razvitija sovremennoho jekonomicheskogo cheloveka [Etudes on the history of the spiritual development of modern economic man] Moscow: Nauka.

11. Xajrullina Yu.O. (2014) Pokazny'ky' miry' sformovanosti svitoglyadnoyi kul'tury' osoby'stosti [Indicators of the degree of the formation of the worldview of a personality culture] Politologichny'j visny'k. Zb-k nauk. pracz'. Kyiv: VADEKS, pp. 77–84.

12. Vygotskij L.S. (1982) Istorija razvitija vysshih psihicheskikh funkcij. Sobr. Soch.: V 6 t. [History of development of higher mental functions. Collected Works in 6 volumes.] Moscow: Pedagogika.

13. Dz'oban' O.P., Romanyuk S.M. (2012) Informacijni determinanty' suchasny'x transformacijny'x procesiv [Information determinants of modern transformation processes] Visny'k Nacional'noyi yury'dy'chnoyi akademiyi Ukrayiny' im. Yaroslava Mudrogo. Seriya: Filosofiya, filosofiya prava, politologiya, sociologiya. Kharkiv: Pravo., no. 3, pp. 13–19.

14. Schiller, Herbert I. (1976) Communication and cultural domination. New York: International Arts and Sciences Press.

15. Makljuven M. (2012) Vojna i mir v global'noj derevne [War and Peace in a Global Village] Moscow: AST.

16. Zhizhek S. (2005) Interpasivnost'. Zhelanie, vlechenie Mul'tikulturalizm. [Inter-passivity. Desire, attraction. Multiculturalism] Saint-Petersburg: Aleteja

17. Opasnosti social'nyh setej (2018) [The Dangers of Social Networks] Available at: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>(accessed 5 February 2018).

18. Riski Interneta: cifrovoj psihomorfoz i infantil'nost' (2018) [Risks of the Internet: digital psychomorphosis and infantilism] Available at: <http://webscience.ru/details/riski-interneta-cifrovoy-psihomorfoz-i-infantilnost> (accessed 5 February 2018).

19. Slyusar V.M (2016) Racional'ne nasy'llya v global'nomu sviti yak stverdzhennya pry'ncy'pu social'noyi vzayemodiyi "vy'bir bez vy'boru" [Rational violence in the global world as a confirmation of the principle of social interaction "choice without choice"] Chas vy'boru: vy'kly'ky' informacijnoyi epoxy': kolekty'vna monografiya [Time of choice: challenges of the information age: collective monograph] (eds. O.A. Ivakina, D.V. Yakovlev) Kherson: "Gelvetyka" pp. 265-270.

Information culture and “interpassive disease” of e-society: state and digital...

20. Sloterdajk P. (2009) Kritika cinichnogo razuma [Criticism of the cynical mind] Moscow: AST.

21. Citatnoe myshlenie / Postmodernizm. Slovar' terminov (2018) [Cytate thinking / Postmodernism. Glossary of terms] Available at: <http://postmodernism.academic.ru/150/%D1%86%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B5> (accessed 5 February 2018).

22. Sanakuyev M.G. (2015) Social'no-filosofs'kyj analiz informaciyi v sy'stemi komunikacyj [Socio-philosophical analysis of information in the system of communications] (PhD Thesis) Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk National University of Oles Gonchar.

23. Taranov P.S. (2002) 120 filosofov: Zhizn'. Sud'ba. Uchenie. Mysli [120 philosophers: Life. Fate. Teachings. Thoughts] Simferopol: “Renome”.

**SOCIAL MEDIA INFLUENCE ON PUBLIC OPINION
AND YOUTH BEHAVIOR**

Husak Olviia¹
Fiialka Svitlana²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_17

Abstract. Main objective. The article deals with the key factors of the virality of media content in social networks and technical university students' media literacy in social networks. **Methodology.** We analyzed the concept of virality and generalized the reasons that affect the popularity of the information posted in social networks. The three main groups of virality factors were singled out: content (its subject and form), the audience and the specific character of a social network. We have also analyzed the content of the three most popular Ukrainian media in Facebook: "Ukrayinska Pravda", "Hromadske TV" and "TSN" to define the virality factors in modern Ukrainian conditions. The study was conducted in National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Kyiv, Ukraine). In addition quantitative analysis of 10 closed ended responses, qualitative analysis of 5 open ended responses and focus group discussion experts were done. The study population included students (n =1100) of the fourth course and 10 experts (professors in the fields of engineering (5 persons), pedagogics (2 persons) and social communications (3 persons)). **Results and conclusions.** Due to the study results there are few most popular content topics (politics, war in eastern Ukraine and basic needs) that cause the virality of information. Given the specificity of the algorithm for ranking posts in Facebook news line, we traced the reasons for the popularity of certain materials, which are caused by the situation in the country, emotions, induced by the publication, type of content and time of users' activity in the social network. The survey questionnaire captured the attitudes of students about the social networks and their role in everyday life and professional development, found out what

---

¹ PhD in Social Communications Sciences, Senior Lecturer,
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Ukraine

² PhD in Social Communications Sciences, Associate Professor,
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Ukraine

Social media influence on public opinion and youth behavior

---

percentage of students uses social networks for educational purposes, revealed whether the students trust to information from posts in social networks, as well as their reactions to messages. The qualitative analysis found out the reasons why students use or do not use social networks for their educational purposes, why are they joining or are not joining social networking groups that discuss political topics, why do they react or do not react on insults in social networks, why do they always (do not always) critically analyze information in social media, why do they think it is necessary (not necessary) to implement media literacy courses in the university. The focus group discussion revealed how social networks have influenced education, factors impacting social networks use for education, how the experts foresee the role of social networks in education and collected opinions about the media literacy as a part of engineering curriculum. Overall the observations found out weak spots in students' media literacy. Thus, it is necessary to implement media education in technical universities to teach students to become media "literate" in order to participate responsibly in the new century society, analyze media information critically and recognize misinformation.

1. Introduction

Technological peculiarities of the development and functioning of the worldwide web and communication technologies led in general to significant differences in the processes and methods of attracting and establishing the audience of offline and online media. In recent years there is also a huge increase of the role of social networks in the formation of both the content and the audience of modern mass media. Instant update of information in social networks, an increase of the number of information sources and other peculiarities of the new media functioning make it possible to speak about informational overproposition which consequently gives rise to the competition between online media and social networks, causing not only the improvement of quality and presentation of content, but also the reduction of the audience of specific media websites. Therefore, one of the tools to increase the traffic from social networks and successful media SMM-promotion is the virality of content. In addition, viral content can influence essentially public opinion and manipulate public conscience in terms of hybrid warfare and lack of clear mechanisms of informational confrontation. Using the factors of information popularity on social networks,

particularly emotions it evokes, the submission style, time of publication, subject matter, and taking into account the principles of ranking reports by particular social networks, Ukrainian media can secure an effective source of audience, the popularity in a new media space and become a means of countering hybrid aggression in social networks.

But to be engaged and critical media consumers, we need to develop skills and habits of media literacy. In order to participate responsibly in the new century society and navigate through an increasingly complex media landscape, it is important to begin the process of media literacy education in childhood and continue throughout life.

Many local and foreign researchers studied media in social networks. Having analyzed the articles from the “Times”, American scientists J. Berger and K. Milkman single out a number of content features, which affect its virality, in particular readers’ emotions the content causes. However, there is a lack of analysis of the peculiarities of preparing the virality content for social networks in Ukrainian reality. This fact determines the relevance of our study. **The aim** of this paper is to define the factors of content virality of Ukrainian media in social networks under conditions of hybrid warfare and to explore the general attitude and perceptions of students of technical specialties at the last year of bachelor program about social networks and their role in professional development.

Methods of the study. The task required a combination of general and specific scientific methods – theoretical and empirical. In particular, we used the methods of generalization and terminological analysis to clarify the definitions of the term “virality” and “virality content”. Analytic and synthetic method allowed us to single out the virality factors of the content and to get an idea of the whole system of measures applied for the promotion of information on social networks. The method of observation and measurement was used for collecting the actual source material for the theoretical study of the factors of virality content under Ukrainian conditions; the comparison method made it possible to define the features of popularization of information under special circumstances, such as during the hybrid warfare. The method of content analysis was used for in-depth study of text messages of social networks in order to select the indicators, which allowed us to interpret the study results into specific recommendations concerning the promotion of media content under present-day conditions.

Social media influence on public opinion and youth behavior

To understand the media literacy level of students of technical specialties the questionnaire based study was conducted in National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Kyiv, Ukraine). Study sample consists of 1100 students. 8 students aren’t registered in any social network and 34 are registered but they visit networks twice a month or more rarely. So really 1058 students were polled: 925 males (87.43%) and 133 females (12.57%). They had an average age of 24.5 years, with a range of 20 to 29 years. The survey questionnaire (10 closed ended and 5 open ended items) and Focus group discussion (FGD) captured the perceptions and attitudes of students about social networks. The internal consistency of closed ended items were calculated. The study population was briefed about the nature and purpose of study. The survey questionnaire was sought from all the 1058 students. The students were answered the questionnaire in a lecture classes. The survey was followed by a structured FGD (n = 10). The participants of FGD were carefully selected. The selection of FGD participants were based on the representation of professors in the fields of engineering (5 persons), pedagogics (2 persons) and social communications (3 persons). The FGD, which lasted for two hours, was conducted by two members of Publishing and Printing Institute, one as a facilitator, and other who recorded the discussion verbatim. The FGD was an attempt to find out attitudes and perceptions regarding social networks and its potential role in engineering education.

Quantitative data was analyzed by percentage distribution and Qualitative data by categorization. The transcripts of the focus group were collated and categorized.

2. The factors of the content virality of Ukrainian media in social networks

Virality content is the publications that have the ability to the virus-like self-replication, i.e. to the natural replication of materials by the users of social networks. The audience, uses the “sharing” buttons (e.g., “tell your friends”, “share”, “tweet”), for spreading interesting publications [1]. The researchers of Internet communication explain the phenomenon of virality by Metcalfe law, due to which the network utility is proportional to the square of the number of its users [2]. According to this law, the reason of content virality may be in the increasing number of users interested in it, and as a result the value of the content increases.

However, it should be noted that the phenomenon of virality is more complex and versatile. In general, we can talk about three major components of virality factors:

- content – its features, form, subject area, etc. (for example, an article consisting of 10 000 signs will be less popular among users than a striking infographics on the same subject);

- audience (the users of social networks share only the information that will be interesting or useful among their friends, wanting to get a “bonus” in return – “like” thanks, admiration, etc.);

- the peculiarities of social network that influence the form and type of content, as well as the activity and characteristics of the audience (the best hours for posting, peculiarities of ranging materials in the news line, etc.).

While considering the first factor of virality – the very content – one should mention the results of the studies of American scientists J. Berger and K. Milkman, who have analyzed nearly 7,000 articles, published in “Times” from August 30 to November 30, 2008 to find out the materials that have been most frequently shared by users. Having taken into account such factors as time of article posting, the author's popularity, author's sex, length and complexity of the material, J. Berger and K. Milkman revealed two characteristics which define the virality of an article. They found out that the popularity of the material depends primarily on how positive its basic idea is and how strong reader's emotions it can evoke [3]. In general there are several features that affect virality of materials in social networks:

- emotions the publication causes. More emotional materials are being more frequently shared in social networks. Positive emotions contribute to popularity more than negative;

- vitally important information. The users of social networks react emotionally to the information relating to their basic needs (according to Maslow's pyramid), events that significantly affect or may affect their lives, etc;

- usefulness of the information. Users share the materials that may be useful, valuable and practical. Usually, this information is posted and shared in the form of lists and short notes, rolls or instructions;

- the latest information. The content that publishes exclusive information first usually gains considerable popularity among the users of social networks [4, p. 51].

However, considering the factor of content peculiarities together with another factor – the peculiarities of the audience, namely psychological fea-

tures that encourage people to share some information, the most important factor of information virality is its ability to activate the audience emotionally [5, p. 108]. Only those materials that cause the state of arousal and readiness for action or encourage users to emotional activity have a chance to become viral sharing online. This is explained by the psychological state of a person caused by different emotions: positive emotions, such as inspiration, a great joy, laughter, induce us to share impressions. They also increase the activity and stimulate the feeling of fear and anger. However, such emotions as sorrow or satisfaction, vice-versa, reduce users' activity.

In addition, the content sharing in social networks is also influenced by another feature of users' psychology – the desire to get attention from their virtual friends via “like”, thanks, and other methods of post appraisals in social networks, that is why users will share only that information which is likely to attract his audience.

The popularity of content also depends significantly on the peculiarities of the very social networks: the hours of users' greatest activity on the net, the algorithms for ranking posts in the news line, etc. As the services of web analytics show, for example, in Facebook the traffic begins to grow from 9 am and falls by 4 pm. The best time for publishing materials in this network is from 1 pm to 4 pm on weekdays. As the studies show, the most clickable links appeared to be those which were posted in Facebook on Wednesday at 3 pm. Similar data for Twitter indicate that one can get the highest amount of clicks on this network on Monday between 1 pm and 3 pm. The Twitter audience is the most active between 9 am and 3 pm, but after 8 pm the publication of content in the network is the least effective [6]. The VKontakte network, which is popular in Ukraine, becomes most effective for posting information is after 7 pm and between 1 pm and 3 pm [7]. However, one should also take into consideration the peculiarities of the target audience and the subject area of the resource that can also affect user's activity in social networks.

Besides, some networks have their own algorithm for ranking posts in the news line, so, it is important to mind this fact while creating the virality content. For example, Facebook often changes the ranking factors and one of the recent changes, reported by the company in 2014, was the creation of an algorithm based on trending topics and the speed of user's interaction with the post [8]. Also this network continues taking into account the ranking factors from a previous mechanism EdgeRank:

- affinity (the frequency of interaction with certain users);
- type of action (e.g. a comment makes the post more valuable than “like”);
- time of publication (new posts weigh more) [9].

Most social networks are likely to abandon the chronological news line in the nearest future. It was already announced by such popular networks as VKontakte and Instagram, so we may also consider this peculiarity of social networks as important factor of content virality.

In considering the issue of creating the virality content, it is worth mentioning not only the tools but also the goal of sharing such viral information. With the help of virality content media, companies, organizations can achieve not only extreme popularity, better SMM indicators or conversion. Virality content makes it possible to manipulate the audience. An incredible amount of information that appears in the news line in the internet, satiety of information space makes the users focus on the choices of other people interested in the content, and not to look for the best posts in the net on one’s own. As J. Berger notes, consequently the lists of the most popular content can generate topics for wide discussion. For example, the more people saw and shared an article about financial reform, the more likely that others will get the belief that financial reform deserves more attention from the state than the reform of environmental protection, even if the core of financial reform is not as important as environmental [5, p. 96].

Imposing certain topics to the audience for discussion or diverting attention from important, but problematic issues with the help of the factors of virality content may be regarded as a method of manipulating public consciousness that makes it possible to achieve the desired response to the information, for example, in terms of hybrid warfare.

In order to determine the factors of virality content of Ukrainian media in social networks, we have analyzed the Facebook pages of the three media that are the most popular on this network according to the rating of an international company in the segment of social marketing Socialbakers [10]: “Ukrayinska Pravda”, “Hromadske TV” and “TSN” in the period from April 18 to 24, 2016. These three media have more than 500 thousand readers. Overall we have analyzed 683 pages of posts on these media.

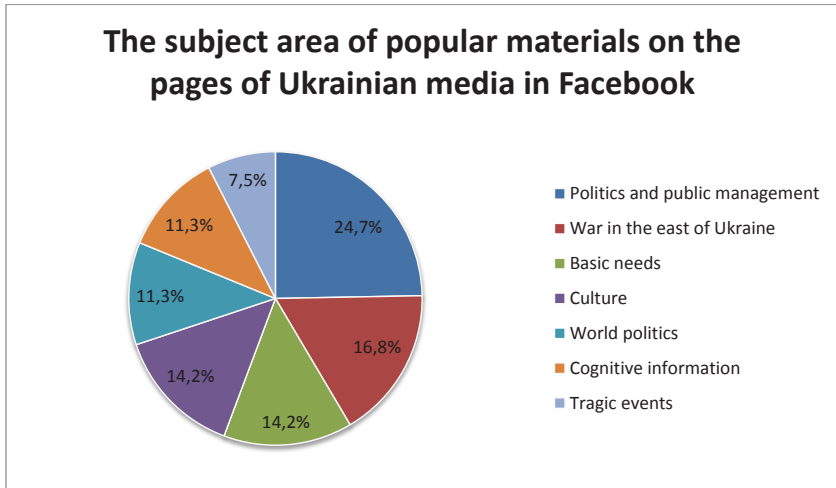
The results of our analysis were considered at in terms of such groups of factors as type of content, date and time of publication and the subject area of messages.

Social media influence on public opinion and youth behavior

Type of content that is being shared in social networks has appeared to be the one of the most important factors of post popularity. The pages of media under analysis most frequently contained published links to the web site with a short message about the content of the article. Thus, for example, all the materials on “Ukrayinska Pravda” pages were the links to the site with the full text; the “TSN” page besides publications with links, several times there were only photos posted; “Hromadske TV” contains various types of content: photo, video, link to the site, gif-animation, etc. And it turned out that the posts from “Hromadske TV” on the same subjects as in other media, published at the same time, appeared to be the most popular and most shared among users. For example, the news about a new video of “Okean Elzy” was published on “TSN” at 11:16, and received 631 likes, 7 comments and 147 shares. The news was actually the link to the TSN website, where everybody could watch the very video. At the same time, the same news on the “Hromadske TV” was published at 12:08, and received 7,400 likes, 77 comments and 4,296 shares. The number of shares is nearly 30 times higher than the number of shares on TSN, probably due to the format of the post. “Hromadske TV” published the very clip on its page in the social network, not just the link to the site with this news. The mobility of users on social networks and the specificity of the services having entertainment purposes (communication, viewing photos, videos, listening to music) cause the greater popularity of the content that can be viewed immediately in the news line of social network. This is the reason of great popularity of other such posts on various topics (pictures of V. Klychko riding a bicycle, photos from the ceremony of lighting the Olympic flame in Greece, video of Kyiv from the bird's-eye view, photos of tulips exhibition in Kyiv, video dedicated to 26th anniversary of the Hubble telescope, etc. – they all received 2,000-6,000 likes).

In addition to the format of the material, the determining factor of content popularity in social networks is the subject matter of information. According to our analysis, the most popular posts (Fig. 1) on the media pages in Facebook are the following: 24,7% – on policy and public management; 16.8% – the war in the east of Ukraine; 14.2% – the culture; 14.2% – basic needs (education, health, material well-being, improvement of the city, etc.); 11.3% – on world politics; 11.3% – cognitive information, sports, space, etc.; 7.5% – tragic events in Ukraine and the world.

Fig. 1. The subject area of popular materials on the pages of Ukrainian media in Facebook

According to international studies, the most viral is the content which evokes positive emotions. However, our research shows that in Ukraine, the highest percentage of top posts is about the war and politics and under current conditions such posts do not arouse the sense of joy and satisfaction of the audience. The dominance of negative emotions in the media of social networks can explain by the transformation of the sense of materials on given topics into the sphere of vital needs (according to the Maslow pyramid); under conditions of a hybrid warfare, most people see even politics through the lens of survival, security, being able to provide themselves with food, heat and other urgent resources. Among the most popular posts are those that have been commented by the most active users, they are also dedicated to the politics:

– “Klychko says he “decided to ride a bike to work and in the downtown” – 521 comments.

– “The new government is preparing a new rise of prices” – 414 comments.

– “If you haven’t come to the session – pay a fine” (about MPs) – 280 comments.

– “Russian special squad soldiers Alexandrov and Yerofeyev are found guilty and sentenced to 14 years in prison” – 240 comments.

Social media influence on public opinion and youth behavior

– “Hroisman increased MPs’ salaries on the same day when they supported his candidacy for prime minister” – 229 comments.

And since, according to the algorithm of ranking information in the Facebook news line, a comment is more valuable for a post than “like”, the information of such subject matter becomes the most popular.

The most shared posts on media pages in the social network were the following:

- The new video of “Okean Elzy” – 4,296 shares.
- When to expect the visa-free regime – 1,512 shares.
- How does Kyiv look like from the bird's-eye view – 1,268 shares.
- An Easter township is opened in the center of Kyiv – 1,109 shares.
- Travelers created an interactive Google-map and marked there the most interesting and outstanding places in Ukraine – 829 shares.

All the posts, the most popular for sharing, cause joyful emotions and concern good news. This fact confirms the idea that the audience shares mostly positive data on their pages, expecting to receive some encouragement or gratitude from their friends in social networks – “like”, share, etc.

The highest number of likes received those popular posts the basic idea of which is approved by users, they refer positively to that event:

- The new video of “Okean Elzy” – 7,400 likes.
- “Klychko says he “decided to ride a bike to work and in the downtown” – 6,300 likes.
- “Adidas company stops using plastic bags” – 5,300 likes.
- “An Easter township is opened in the center of Kyiv” – 4,900 likes.
- “Lviv wants to ban concerts and shows of Ukrainian and foreigners who support Russian aggression and propagate separatism” – 4,000 likes.

However, “likes” for ranking posts in Facebook are not as valuable as comments and “shares”.

Besides the content and subject forms, the date and time of posting materials can also affect the popularity of information in social network. But the importance of this factor depends primarily on the characteristics of the social network, its algorithm for constructing user’s news line, etc. For example, for social networks with chronological news line, the time of information posting may be crucial to its virality. But most social networks have abandoned this type of news line and rank users’ posts using more complex algorithms. Therefore, according to the analysis of Ukrainian media pages in Facebook, there is no clearly evident link between the popularity of a material and the

time of its publication. The materials that appear in the news line most often are those which have the highest interaction with users – they comment it, share, like, regardless of the time of posting. It should be noted that the users become most active in the evening, so the posts published in the afternoon and later usually attract more attention of the audience.

3. Technical university students' media literacy in social networks

Modern society is a society of social networks. They provide an opportunity for all to create a profile with photos and information about themselves, exchange messages, change a status, post messages on the own and others' walls, upload photos and videos, create communities of interest and even earn real or virtual money. Social networks provide contact with virtual friends 24 hours a day 7 day a week and create understanding of the world. However, the modern people do not always think about the influence of social networks on their beliefs, decisions, deeds. They are not always critical about information in social networks and do not pay attention why certain information has been included in a message, what has not been included, what the key ideas are, and how such ideas affect them? Moreover, along with the emergence of social networks individuals are expected not only to consume but also produce, share and criticize digital contents [11, pp. 834-843; 12]. So, we always must understand that our messages have an impact as well as clearly articulate our thoughts to avoid misunderstanding.

Media literacy has crucial influence on all levels of education, including higher education. The last one, “once a bastion for traditional instruction, has begun a transition to media-based teaching” [13].

To become media literate responsible citizen, students need media education, namely developing expertise with the increasingly sophisticated information, affecting the way they think, feel, and behave. According to G. Gerbner [14], the goal of media education is the formation of a broad coalition to enhance the freedom and diversity of communication, to develop a critical understanding of the media as a new approach to liberal education. A. Fedorov [15] considers media education to be “a process of personal development with the help and on the material of mass media (media) in order to form a culture of communication with the media, creative, communicative abilities, critical thinking, the ability to fully perceive, interpret, analyze and evaluate media texts, learning different forms of expression with the help of media technology, but at the same time he stresses that

Social media influence on public opinion and youth behavior

---

there is no single and only theory of media education in the world.” Being media educated requires critical thinking skills from future professional that empower them make socially responsible decisions in workplace [16].

J. Share [17] has categorized the different approaches to media education to fit into four different areas. These are the protectionist approach, media arts education, media literacy movement, and critical media literacy. The protectionist approach views audiences of mass media as dupes of the media, vulnerable to cultural, ideological or moral influences, and needing protection by education. The media arts education approach focuses on creative production of different media forms by learners. The media literacy movement is an attempt to bring traditional aspects of literacy from the educational sphere and apply it to media. Critical media literacy is defined as an educational response that expands the notion of literacy to include different forms of mass communication, popular culture, and new technologies. It deepens the potential of literacy education to critically analyze relationships between media and audiences, information, and power. Along with this mainstream analysis, alternative media production empowers students to create their own messages that can challenge media texts and narratives [18, pp. 59–69].

H. Jenkins et al. [19] suggest that the media literacy skills required for participation in this new world are all essentially social skills, including: play, performance, simulation, appropriation, multitasking, distributed cognition, collective intelligence, judgment, transmedia navigation, networking, and negotiation.

Media literacy on the level of higher education includes the ability to notice propaganda or recognize fake, bias, spin, misinformation, the ability to seek information in various sources and types of media, synthesize it, reflex, knowledge of how media messages shape our culture and society, mechanisms of destructive media information influence, theory of reasoning, understanding how Internet and mobile technologies affect personality; understanding the functioning of the media space, knowledge of media owners.

Social networking sites such as Facebook, Twitter, image and video sharing sites (e.g., Facebook, YouTube, Instagram), promote proactive participation and contribution, and diverse interactions [20]. But Stanford’s report summary states, that “our ‘digital natives’ may be able to flit between Facebook and Twitter while simultaneously uploading a selfie to Instagram and texting a friend. But when it comes to evaluating information that flows through social media channels, they are easily duped” [21]. As M. Lynch,

a philosopher who studies technological change, observed the Internet as “both the world’s best fact-checker and the world’s best bias confirmer – often at the same time” [22]. The lack of media literacy may widen existing society divides while creating new barriers which impede engagement with and participation in society [23, p. 42].

Quantitative data analysis

The questionnaire had ten closed ended items, which dealt with the regular use of social networks among the sample population (n = 1058) (table 1).

Table 1

Percentage of responses to closed ended items

No	Item	Strongly Disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly Agree	Not Responded
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Do you use social networks for your educational purposes?	8.60	8.22	9.74	62.29	9.64	1.51
2	Are you joining social networking groups that have to do with the direction of your training?	23.25	10.30	19.19	19.09	27.98	0.19
3	Is it fun to read posts about technic in social networks?	9.28	11.72	13.43	44.56	21.01	0
4	Are you joining social networking groups that discuss political topics?	19.84	31.07	17.34	23.75	7.19	0.81
5	Is it fun to argue with social networks members?	34.17	24.02	21.58	34.09	5.32	0,82
6	Do you react on insults in social networks?	26.71	17.59	5.01	37.93	12.76	0
7	Do you always critically analyze information in social networks?	0	4.60	18.04	49.85	27.51	0

Social media influence on public opinion and youth behavior

Ending of Table 1

1	2	3	4	5	6	7	8
8	Do you tend to share not verified information?	38.75	15.68	19.76	18.14	6.16	1.51
9	Do you always trust citations?	12.04	14.97	13.45	46.13	8.98	4.43
10	Do you think it is necessary to implement media literacy courses in your university?	15.75	16.45	12.87	39.99	13.34	1.60

The results of the survey indicate that 71.93% of the students use social networks for their educational purposes. At the same time, 16.82% does not do this. Only 47.07% students are enrolled in social networking groups that have to do with the direction of their training, although 65.57% of the respondents likes to read posts about technic in social networks. Meanwhile only 30.94% of students are joining social networking groups that discuss political topics. 39.41% of the respondents are sure that it fun to argue with social networks members, 50.69% of the students usually react on insults in social networks. 77.36% of the respondents suppose that they always critically analyze information in social networks. But 24.30% responded they tend to share not verified information, and 55.11% of the students always trust citations. Thus, although nearly 80% believe that they critically evaluate information on the social networks, it is alarming that more than half of the students respond to insults in social networks, almost a quarter of students share unverified information, and more than 55% are accustomed to trusting quotes without thinking about their authenticity.

Qualitative data analysis

Categorization of responses to open ended item "Why do you use or do not use social networks for your educational purposes?"

71.93% of the students use social networks for their educational purposes. The reasons put forth are categorized into: (1) social networks are user friendly, (2) information is relevant and interesting, (3) vast information available, (4) information being interactive and personalized, (5) the opportunity to discuss professional information and share it, (6) the opportunity to connect with their lecturer, (7) the opportunity to join a group on

professional interests. However, 16.82% students did not support the idea to use social networks for their educational purposes and emphasized that social networks: (1) do not always give reliable and authentic information, (2) distract from learning, (3) give simplified and not verified information, (4) give biased information, (5) offer repetitive information, (6) offer unsuitable information, (7) give unsystematized information.

Categorization of responses and their percentage distribution to open ended item “Why are you joining or are not joining social networking groups that discuss political topics?”

30.94% of students are joining social networking groups that discuss political topics. The reasons are following: (1) enjoy the criticism of authorities, (2) believe that they can influence political processes by expressing their opinion, (3) get information about the political situation in the country, (4) unite around political forces, which they sympathize with, (5) leave angry comments. But 50.91% of the respondents are not joining social networking groups that discuss political topics. The reasons were following: (1) I do not want to, (2) I would like to, but do not have the time, (3) I am irritated by any policy.

Categorization of responses to open ended item “Why do I react or do not react on insults in social networks?”

50.69% of the students react on the insults in social networks. The reasons put forth are categorized into: (1) I cannot restrain myself; (2) I want to win the dispute, (3) I want to punish the offender, (4) I like to insult people on the Internet. But 44.30% of the respondents do not react on insults in social networks. The reasons were following: (1) everyone has the right to their opinion, (2) I know that, responding to insults, I provoke trolls, (3) I do not read any comments.

Categorization of responses to open ended item “Why do I always (do not always) critically analyze information in social networks?”

77.36% of the students suppose that they always critically analyze information in social networks. The reasons: (1) I do not want to be deceived, (2) I like to unmask the authors of the posts, (3) I am an educated person and should perceive information responsibly. Only 4.60% of the student accept they do not always critically analyze information in social media. The reasons were following: (1) I have no time, (2) I am sure that my friends share only verified information, (3) I have no clue how to analyze information critically, (4) I think, it is not important.

Social media influence on public opinion and youth behavior

Table 2

Focus Group Discussion excerpts

How do social networks has influenced engineering education?	Factors impacting social networks use for education	How do they foresee the role of social networks in engineering education	Media literacy as a part of engineering curriculum
<ul style="list-style-type: none"> • “tremendously” • “brand-new technical information is available on social networks” • “an opportunity to watch videos with presentations of technical innovations” • “students cannot live without social networks at all” • “there are links on e-books, quizzes on social networks, so many references, etc.” • “we are using, images, videos from social networks to teach and make lectures interesting... the influence is huge!” • “social networks are crucial in scientific communications” • “the benefits of using the social network as a platform for learning: an opportunity for distance communication, possibility of joint work; presence of a forum, “wall”, chat; ability to trace the activity of participants” 	<ul style="list-style-type: none"> • “most of them use social networks entertainment purpose” • “they follow their teachers... if you share professional information, they will definitely read and sometimes they will discuss the topic” • “they are inspired by the achievements of peers from other countries” • “they need moderators of information flows with professional information” • “they need popular scientific information from related specialties to form an integral system of knowledge and increase interest in science” 	<ul style="list-style-type: none"> • “has already transformed the way of teaching, learning and evaluation at all levels of education” • “faculties should know how to use social networks effectively, so that they can understand students better” • “a great platform for professional discussions and solving complex problems” • “high potential for the formation of environmental responsibility” • “danger of copyright infringement” 	<ul style="list-style-type: none"> • “should be incorporated” • “yes, it will help” • “students already are much aware “ • “is a must” • “depends on the faculty” • “not really needed” • “at least they will become aware how to verify information” • “I feel that I should go through a formal training about how to optimally use social networks” • “with increased opportunities for people to influence people through social networks, students must learn more rigorous settings about the content they create, and not just about what they consume”

Categorization of responses to open ended item “Do you think it is necessary (not necessary) to implement media literacy courses in your university?”

53.33% of the students suppose it is necessary to implement media literacy courses in university. The reasons put forth are categorized into: (1) it will help me to identify false information, (2) I do not have enough information on how to behave in social networks, (3) it is important how to use social networks in the right way, (4) it is important for my career. But 32.2% of the students think it is not necessary to implement media literacy courses, because: (1) I have enough knowledge, (2) media literacy is required only for journalists, (3) these knowledges will not help me in professional activity, (4) media literacy is a pseudoscience.

Focus Group Discussion supported the hypothesis of increasing role of media literacy in engineering curriculum (table 2).

Based on the results of the survey, focus group discussion and own teaching of the theory of mass communication, we summarized the basic media competencies that students need while working on the social networks (table 3).

Table 3

Basic media competencies while working on a social network

Understanding messages (how they work and influence on individuals and society)	Using social networks (in professional activities and achieving own goals)	Communication (interaction)
1. How do they affect my personal well-being and well-being of my country? 2. How do they strengthen or weaken society’s democratic structures? 3. How do I decode messages I get? 4. What actions do I get impelled by the messages?	1. How true and reliable information is? 2. Do not I look at message from just one perspective? 3. Can I identify facts versus opinions? 4. How much do I control the level of access to personal information? 5. Do not I violate the law of intellectual property?	1. Do I need this information? 2. Do other people need information that I share? 3. How might other people understand or interpret this message differently from me? 4. What arguments do I use to support my opinion? 5. Am I polite in social network? 6. How do I react to hate speech in social networks? 7. Do I know a foreign language at a level sufficient for communication? 8. What values and lifestyle do I promote? 9. What feedback do I expect from an audience?

4. Conclusions

The results of the study showed that in the Ukrainian context, given the political situation and hybrid warfare, the most popular content in social networks is on burning topics – politics, war, basic life needs; in the form of video, photos or short text without links to external resources for full information; posted in the afternoon or later. The audience most often “likes” the content, which causes positive emotions, however, according to the principles of ranking information in the news line of Facebook, the posts receive the biggest coverage of the audience when they are shared and commented by users. So, to increase the information virality in social networks the publication must encourage people to discuss and comment (include questions or call in the text, to have a bit conflicting implication), correspond to the subject area of popular topics for Ukrainians, and for sharing the material – enable the user to get reaction from friends for his “repost”, for example, owing to the usefulness of the material, emotions of joy, pride, exaltation and importance of information to a wide audience.

In addition this study was conducted to analyze the attitude about role of social networks among technical students and estimate the need social networks media literacy in their curriculum.

The present study revealed that students are aware of the disadvantages attached to social networks as a reference source in terms of vulnerability to misuse and unreliability resource of information.

The Focus group discussion experts further the assumption that students are getting more and more influenced by social networks as a ready source of information. The teachers support the idea of incorporating its basic training in curriculum. The faculties themselves understood that they should receive a formal training about how to optimally use social networks for better teaching activities.

Due to gathered qualitative data, we can safely determine that social networks use amongst engineering students is a part of their daily routine. Most of the students actually depend on it for retrieval of information. We can conclude that students tend to overestimate the influence of social networks on beliefs and behavior of others and underestimate their influence on themselves. Modern youth needs higher education with solid media education backgrounds combined with professional training. We propose not so much to offer a specific course on media literacy, but to democratize the technical schools themselves and to form critical thinking through

the whole educational process. Because critical thinking cannot be taught through one course. There should be a systematic approach.

References:

1. Dementiy D. (2013) Kak sozdavat viralnyy kontent dlya sotsialnykh setey: 7 sovetov [How to create viral content for social networks: 7 tips]. *TexTerra*. Retrieved from: <http://texterra.ru/blog/kak-sozdavat-viralnyy-kontent-dlya-sotsialnykh-setey-7-sovetov.html> (accessed 18 May 2016). (in Russian)
2. Metkalf B. (2014) Zakon Metkalfa sorok let spustya poslerozhdeniya Ethernet [Metcalfe's Law after 40 Years of Ethernet]. *Otkrytye Sistemy*. Retrieved from: <http://www.osp.ru/os/2014/01/13039684/> (accessed 18 May 2016). (in Russian)
3. Konnikova M. (2014) The six things that make stories go viral will amaze, and maybe infuriate, you. *The New Yorker*. Retrieved from: http://www.newyorker.com/online/blogs/elements/2014/01/the-six-things-that-make-stories-go-viral-will-amaze-and-maybe-infuriate-you.html?utm_source=tny&utm_campaign=general-social&utm_medium=facebook (accessed 18 May 2016).
4. Husak O. (2014) Rol sotsialnykh merezh u roboti redaktora zadlya popularyzatsiyi saytu internet-ZMK [The role of social networks in the editor's work for popularization of the online-media site]. *Visnyk Knyzhkovoyi palaty*, no. 7 (216), pp. 48–51. (in Ukrainian)
5. Berger J. (2014) *Zarazitelnyy. Psikhologiya sarafannoho radio. Kak produkty i idei stanovyatsya populyarnymi* [How products and ideas become popular]. Moscow: ACT, Mann, Ivanov i Ferber. (in Russian)
6. Hordienko M. (2016) Kohda luchshe publikovat posty v sotsialnykh setyakh [Best Times To Post On Social Media]. *Blog digital-ahentstva Fresh IT*. Retrieved from: <https://freshit.net/blog/internet-marketing/kogda-luchshe-publikovat-posty-v-socialnyx-setyax/> (accessed 18 May 2016). (in Russian)
7. Zorab R. (2012) Luchshe vremya dlya postinha vo VKontakte ili kak sobrat bolshe laykov [Best Times To Post On V Kontakte or how to get more likes]. *Cossa*. Retrieved from: <http://www.cossa.ru/155/23989> (accessed 18 May 2016). (in Russian)
8. Owens E., Vickrey D. (2014) News Feed FYI: Showing More Timely Stories from Friends and Pages. *Facebook Newsroom*. Retrieved from: <http://newsroom.fb.com/news/2014/09/news-feed-fyi-showing-more-timely-stories-from-friends-and-pages/> (accessed 18 May 2016).
9. Silaeva D. (2014) Chto stalo s alhoritmom ranzhirovaniya Facebook [What happened with Facebook Rank Algorithm]. *Cossa*. Retrieved from: <http://www.cossa.ru/152/74285/> (accessed 18 May 2016). (in Russian)
10. RBK-Ukraina (2015) *Socialbakers vyznachyla top-10 naybilsh chytanykh ukrayinskykh ZMI u Facebook* [Socialbakers have identified top 10 most-read Ukrainian media in Facebook]. Retrieved from: <https://www.rbc.ua/ukr/news/socialbakers-opredelila-top-10-samyh-chitaemyh-1448887542.html> (accessed 18 May 2016). (in Ukrainian)
11. Koc M., Barut E. (2016) Development and validation of New Media Literacy Scale (NMLS) for university students. *Computers in Human Behavior*, no. 63, pp. 834-843.

12. Graber D., Mendoza, K. (2012) New Media Literacy Education (NMLE): A Developmental Approach. *Journal of Media Literacy Education*, no. 4 (1), pp. 82-92.
13. Strawser M. (Ed.). (2017) *Enhancing the twenty-first-century classroom*. London.
14. Gerbner G. (1995) Educators Activists Organize to Promote Media Literacy in U.S. *The New Citizen*, no. 2 (2).
15. Fedorov A. (2010) *Slovar" terminov po mediaobrazovaniju, mediapedagogike, mediagramotnosti, mediakompetentnosti* [Dictionary of terms for media education, media pedagogy, media literacy, media competence]. Taganrog. (in Russian)
16. European Commission (2009) *Commission Recommendation on Media Literacy in the Digital Environment for a More Competitive Audiovisual and Content Industry and an Inclusive Knowledge Society*. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009H0625&from=EN>. European Commission 2009. (accessed 18 September 2017).
17. Share J. (2002) *Media Literacy is Elementary: Teaching Youth to Critically Read and Create Media* (Rethinking Childhood). New York: Peter Lang.
18. Kellner S., Douglas J. (2007) Critical media literacy is not an option. *Learning Inquiry*, no. 1(1), pp. 59-69.
19. Jenkins H., Purushotma R, Clinton K. Weigel M., Robinson (A). (2006). Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century. *New Media Literacies*. Retrieved from <http://newmedialiteracies.org/> (accessed 18 September 2017).
20. McLoughlin C., Lee M. J. W. (2007) Social software and participatory learning: Pedagogical choices with technology affordances in the Web 2.0 era. Paper presented at the ASCILITE, Singapore.
21. Brook D. (2016) Stanford researchers find students have trouble judging the credibility of information online. *Stanford*. Retrieved from <https://ed.stanford.edu/news/stanford-researchers-find-students-have-trouble-judging-credibility-information-online> (accessed 11 September 2017).
22. Lynch M. (2016) Googling is Believing: Trumping the Informed Citizen. *New York Times*, March 9. Retrieved from <http://opinionator.blogs.nytimes.com/2016/03/09/googling-is-believing-trumping-the-informed-citizen/> (accessed 18 September 2017).
23. Leaning M. (2009) *Issues in information and media literacy*. Santa Rosa.

ANDRAGOGIC APPROACH AS A BASIS FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL MOBILITY OF FUTURE TEACHERS OF PHYSICAL EDUCATION

Denysenko Nataliia¹

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_18

Abstract. The problem of professional flexibility of the prospective PE teachers is a new phenomenon in the national pedagogical science. The given materials are peculiar because the author explores the andragogic approach from the historical-practical perspective.

In this monograph the phenomena of professional flexibility formation during the process of Physical Education prompted the author to make scientific correlations between the historical background of flexibility and the modern international practice. Perhaps for the first time the attention of sporting community was diverted to the system of professional flexibility formation among the prospective PE teachers with regards to the needs of the national school.

The periodisation, suggested by the author is as follows: Sophistic period (Ancient history), Middle Ages; Pansophistic period (New Age XVII century); The period of Reformation K. D. Uschynsky (second half XIX c. – beginning of XX c.); Explicit period (second half of XVIII c. – XIX c.); Constructively-flexible period in adult education (end of XX c. – begging of XXI c.); Mentorship period (70-s to present XX c.); The period of Competency (in active use in 60-s of XX c. and is still used nowadays); Cluster period (starting in 2015 and until nowadays).

As the result of author's historical-pedagogical analysis, the scientific content was enriched with a considerable number of scattered scientific views regarding the examined phenomenon in the Physical Education. Those views are of arguable nature and that is why they almost fall out of the limits of the contemporary process of professional flexibility formation among the prospective PE teachers in the HEE environment.

---

¹ Candidate of the Pedagogical Sciences, Honoured Teacher of Ukraine, Lecturer in Theory and Methodology of Physical Education, Academy of Recreational Technologies and Law, Ukraine

1. Introduction

The transition of the modern society into an utterly different condition requires other changes in educational characteristics as well. The scientists describe it as ‘mobile information’ society, which is characterised by awareness about trends in the economic market. Such awareness is of fluctuating nature itself, as it has an ability to constantly transform into new forms. That is why the last century saw a change in norms of social developments, as well as rising popularity of new concepts in teaching training. Notably the training system of prospective PE (Physical Education) teachers, that has been providing methodological stability for many years, is now becoming less important in a mobile information society. In our mind, in order to resolve this problem, we need a truly innovative breakthrough in educational systems’ development strategies, in management of such systems, and in theoretical foundations about organisation of a flexible learning process.

It is, thus, natural that there is a need to combine the efforts of human sciences practitioners in order to develop an integrated theory of skills formation among prospective PE teachers, which stays up-to-date and can be viewed as:

- a solution to the problematic situation emerging from insufficient personal development, which is described by famous scientists as an actively creative, unrestricted, conscious, independent social activity of a person, their own individual development, and formation of own lifestyle through trial and error [16, 11, 12, 13];

- an adaptability to new professions emerging in the labour market;

- a ‘self-restoration’ during the times of crisis;

- a solution to a contradiction between the necessity to provide flexible PE learning and the impossibility to do that using traditional methods (and others).

Thus, it is necessary to make a comparative analysis of different methodologies and their potential effectiveness in training of PE teachers.

We pay your attention to the fact that in teaching terminology, the term ‘methodology’ is one of the those that can be read in a number of different, sometimes contradictory, ways. That is why there is no uniform meaning of this term. Through the thorough analysis of the methodological classifications available we managed to distinguish the scientific views of E. Yudin. He highlights the ‘methodology of pedagogy’ and considers it to be multi-layered, dividing it into four levels:

- 1) historically-philosophical methodology;
- 2) general scientific methodology;
- 3) competitive scientific methodology;
- 4) disciplinary methodology (or the professional one) [19, p. 31].

Thus, the variety of methodological approaches is undeniable. Thus, let us explore the historically-philosophical methodology regarding the formation of professional flexibility of the prospective PE teachers. Because the history is the scientific foundation that preserves valuable views of educational reformers, which were verified over time. History prompts us to explore new ways and forms of reaching certain scientific aims.

One of the most successful method in this respect is the andragogical approach. In the research paper the preference is given to the andragogical approach because it can simulate the formation process of the 'new flexible PE teacher' to the greater extent in the conditions of Higher Educational Establishment.

The term 'andragogy', created analogically to the term 'pedagogy' (from the Greek anor, Andros – meaning a 'grown-up man' and ago – 'to lead'), was first used in 1833 by the German teacher O. Kapp (in his book 'Platon's Erziehungslehre, als Pädagogik für die Einzelnen und als Staatspädagogik'). The term was used to describe the special area of pedagogy which explores the difficulties in teaching in adult education.

As Professor O.V. Sychomlynska (Doctor of the Pedagogical Sciences) states: '... all teachers directly practicing in an educational sphere and engaging in a social- pedagogical movement wanted to create 'a new individual', an individual of new generation, that would align with all the requirements of socio-economic challenges...' [16, p.6]. And, as the scientist believes, this aim was 'the great integrational beginning in many teachers' thoughts, which linked the ideas about a new individual with the educational developments, thoughts about its content, forms and methods of teaching, as well as forms of organisation and types of educational establishments' [16, p.6].

I. H. Herasymova seems to express a similar idea and thinks that '... one of the characteristics of implementation of andragogical approach in the learning process at the Higher Educational Establishment is the necessity to transfer a student into the 'new status', namely from the position of 'I am taught' to 'I learn') [6, p.258].

Considering the above, L. Piletska also discusses the theory of a 'new teacher's' formation. At the same time, the scientist expresses concerns

Andragogic approach as a basis for the formation of professional mobility...

that ‘... the transition to marketplace conditions of development, crises of global, as well as local scale, has become the reason of the teacher’s of given specialty uncertain position in the labour market’. She adds that the modern professional educated to the degree level ‘has very low probability of being provided with the work place, which would satisfy their aspirations and needs’ [13, p. 280]. Considering the scientist’s thesis, it is worth paying attention to the ways to solve this problem, that have to provide a professional with an ability to change the direction of their professional activity, master new related professions, and if needed – to change the direction of professional activity for the professional and personal fulfillment and for staying competitive in the labour market’ [13, p. 280].

These observations help to establish that the problem of educational flexibility of 'adults' stays in the range of scientific inquiries of representatives from the psychological and pedagogical sciences, which correlates with the tendencies of modern Ukrainian society. Clearly, the research into problems of professional flexibility of prospective teachers is just at the beginning. However, despite the small number of approved candidates’ dissertations there is some valuable research done for the purposes of obtaining the Doctor’s degree. Among this research are the works of A. Artushenko, L. Amirova, A. Vaschenko, L. Vovk, O. Diomina, N. Koshemiakina, Y. Mysychenko, L. Merkylova, R. Prima, L. Piletska, N. Panasenko.

With such an aim in mind, we consider it appropriate to analyse the history of the given problem and establish the necessary connections with the system of formation of the professional flexibility of prospective PE teachers. As V. A. Kovalchuk highlights, the history is ‘the necessary scientific foundation, which stimulates a search of new ways and forms of achieving the given goals’ [8, p. 24]. It is rather obvious that the reference to the pedagogical legacy of the past, an in-depth exploration of pedagogical approaches, where the problems of adult education are highlighted, leads to its better understanding and sage in the process of reformation of the higher educational system in the sphere of physical education.

It is worth mentioning that as a result of historical-pedagogical analysis we tried to explore the periodisation of flexibility genesis in adult education. The outcome of this analysis was the segregation of the certain periods, shown in the table 1.

**The periods of creation and developments in problems
of the formation of a professional flexibility of the prospective
PE teachers in a historical context**

The periods of the formation of a professional flexibility of the prospective PE teachers	The outline of system theories' development, the founders
Sophistic period (Ancient history), Middle Ages	<p>→ the formation of a theoretical system of nurturing of prospective philosopher-kings in a 'perfect polis' with expanding educational age limits to 45 years (Plato)</p> <p>→ the formation of new educational system model by traveling (flexible) teachers –sophists (the founders of sophism - Gorgias Protagoras)</p>
Pan-sophistic period (New Age XVII century)	<p>→ the establishment of new science 'Pan-sophistry', that implied ideas of flexibility in learning during the lifetime</p> <p>→ the formation of new complex science about a teacher – didaskology, aimed at improvements of professional training of a teacher (Ya. A. Komensky)</p>
The period or Reformation K.D.Uschynsky (second half XIX c. – beginning of XX c.)	<p>→ the formation of new cohort of famous scientists and teachers, what have expressed a variety of views on education, including the development of professional flexibility (ideas of physical education in a pedagogical legacy of K.D.Uschynsky(1824–1870) serve as the illustration to this period))</p>
Explicit period (second half of XVIII c. – XIX c.)	<p>→ a creation of new specific forms of adult education (teaching club) and intensive developments of already existing ones (higher public schools, evening, weekend, educational associations, public universities etc.), formation of basis for distant learning (courses for correspondents)</p> <p>→ a destruction of 'unassisted professional swimming' theory, that required the establishment of new educational changes aimed at teachers' professional flexibility development. (Eugen Rosenstock, Hainrik Hanselmann and others)</p>
Constructively flexible period in adult education (end of XX c. – begging of XXI c.)	<p>is characterised by the different forms of the andragogy theory spreading around the world (a good example for this period would be the opening of the International Andragogy Institute in Venezuela)</p>

Andragogic approach as a basis for the formation of professional mobility...

Ending of Table 1

Mentorship period (70-s to present)	→ can notice interesting links between the formation of professional flexibility skills and the role of a mentor (researchers P. A. Early, D. Weindling confirm that the American teacher M. Nowles uses the term ‘andragogic mentor’ for the first time)
The period of Competency (in active use in 60-s of XX c. and is still used nowadays)	→ ways of updating the educational sense and teaching methods in accordance with the contemporary needs and integration to international educational environment are established. → re-orientation of educational programmes to competency-based approach and the creation of effective mechanisms for their implementation → ‘Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations’ (‘DeSeCo’) programme was established, that has tried to systemise and generalise the experience from other countries (one of the most prominent international experts in this filed was Franz Whinert)
Cluster period (starting in 2015 and until nowadays)	→ 15 January 2015 the scientific centre NHEE (National Higher Educational Establishment) ‘University of Educational Management’ of the National Academy of the Pedagogical Sciences of Ukraine (NAPS) established the ‘Virtual Laboratory ‘Scientific educating cluster UMO’’. However, until this day the legislative basis for the Ukrainian cluster politics does not exist, as there are no laws regarding this mode of development and this, in its turn, does not promote the development of educational clusters (NAPS of Ukraine)

Thus, let us characterise and explore the rationale behind the period segregation. We are deeply convinced that the ‘lifelong learning’ leads to the formations of a flexible personality, including that of the PE teacher.

2. Sophistic period

We deem it to be worthwhile to separate this historical context of the period in adult education. The research of Aristotle, Seneca, Confucius is taken by some scholars as the original sources of exploration into questions regarding the education of a personality. The historical exploration, conducted by L.M. Kapchenko, signifies that ‘the andragogy was practiced by Pythagoras, Socrates, Plato, Jesus Christ, religious leaders and followers, philosophers, political figures, writers, scientists of different periods

and from different parts of the world. Ancient Greek and Jewish teachers were using the terminology, that emerged even before the andragogy, and included the elements of the said science, expressing its main meanings and definitions' [7, p. 7].

T.O. Lazarevych seems to hold the same opinion, saying that 'ideas of Socrates, Plato, Aristotle mirror the ideas about the lifelong learning and about the peculiarities and manners of receiving knowledge at different stages of life' [9, p.14]. The author finds similar questions in the Ancient Rome as well, in works from the Renaissance age. One interesting author's discovery from the archive is that '... during the Middle Ages, when no one was conducting any research into the adult education, it nevertheless existed in different forms almost in every European city'. Those were migrating students that '... were learning the main crafts under masters' supervision', 'such type of leaning was lasting more than one year, and also in masters' studios there were even certain rules and regulations regarding the living conditions, education, and regarding the stay of a student 'in training'. Those rules were written down in studio policies in most of the middle-aged European cities [9, p. 15].

The research by N. Demchenko adds to the theory of the lifelong learning. The researcher provides us with the convincing examples of how '... Plato in IV BC was talking about educating the future philosopher-kings in the 'ideal polis' and was advocating for the widening of the educational limits to 45 years. He thought that such a 'long road' only can lead to wisdom' [3, p. 40]. Taking the lifelong learning as the basis of the education, he wrote in 'Protagoras': '... Education and mentoring start in the early years of childhood and continue during the lifetime' [3, p. 83].

We can find the basis of this concept of adult education in the views of Y. Levchenko, who conducted the research of the archived historical materials and found the andragogical and flexibility roots in times that date back to the VIII-V centuries BC. The researcher claims that 'the Greek city-states were characterised by the cultural overturn, followed by freethinking, critical reconsideration of the established traditions, standards of thought and behaviour' [10, p. 131]. The creative freedom, achieving success in life, active developments in person's inner world were becoming the life norm, social values and even sense of person's activity. Under such circumstances the group of migrating (flexible) teachers-sophists was formed. They established the reform of the traditional educational system and led to

Andragogic approach as a basis for the formation of professional mobility...

the development of the theoretical basis of the innovative pedagogical models (the founders of sophism – Gorgias and Protagoras; famous sophists – Hippias of Elis, Prodicus of Ceos, Antiphon, Thrasy machus) [10, p. 131]. In the context of our research, an interesting idea of researchers is that the travelling teachers-sophists using the statement that ‘ a man is the measure of all things’, justified their own ideal of a ‘ capable and powerful man’ [10, p. 131]. That is why their work as flexible teachers-sophists was mostly coming to the formation of an individual, focuses exclusively on political activity, on achieving a personal success. Taking into consideration that sophists were teaching students in exchange for a certain monetary compensation, they needed to use the methods that would guarantee them success [10, p. 131].

Thus, in ancient times certain things were established, such as the andragogical foundations of the adult education; flexibility in education; the collaboration between teachers and students; skills that they must possess; the necessity of an individualistic approach to each ‘adult student’, that would guarantee success. Ideas and instructions of philosophers, mentors, travelling teachers-sophists of that period stay prevalent even till these days.

3. Pansophistic (Didaskological) period

While analysing this period, some researchers acknowledge the andragogical approach as ‘flexible’ and that this idea of flexibility in the lifelong learning was practiced by the famous Czech pedagogue –humanist, the founder of the scientific pedagogy Y. Komesky (1592 – 1670).

Also, the views of the Yan Amos Komesky were important with regards to the training of the prospective PE teachers. In his famous work ‘Pansophia’, the pedagogue says ‘we need to build a new school unlike the existent middle-aged one, that would teach the skills and knowledge, necessary for the ever-changing life’ [18, p. 38]. According to his believes, ‘new ideals demand the youth would be taught and be learning in a way that nothing would make they feel lost and unprepared’ [18, p. 38]. Y. A. Komen-sky thinks that this education can only be provided by the pansophia, the science about everything, that is bases on common grounds, is pursuing the universal truth and harmony. We share this idea with the famous pedagogue-humanist, because a human is ‘...a product of the social environment that needs a constant development and that an educational process follows

them all the time' [18, p. 38]. The researcher was convinced that the teacher, the creator of the future needs to know a lot; to possess the talent of teaching; to know why and when to express firmness; to know how to encourage children to explore and learn; to quickly change the educational system (if needed) etc. Also, Y. A. Komenskyy provided the justification for the complex science about a teacher – 'didaskology', the aim of which was the improvement of professional training of a teacher and their competency.

For the purposes of analysis of this period, our attention was diverted to other works of Yan Amos Kamenskyy as well. While examining his works 'The Great Deduction' (1628), which became known as one of the most important works on 'flexible pedagogy', we saw that Y.A. Komenskyy reached the conclusion about the necessity of a lifelong learning and justified this idea. We agree with the ideas of various scientists, T.O. Laserevych for instance, that the conceptual legacy of Y.A. Komenskyy gives the reasons to consider him as the founder of the flexible pedagogy and andragogy, even though the famous pedagogue was never actually using those terms himself [9, p. 15].

Thus, the analysis of the pan-sophistic period of the lifelong learning helped to find the ways of formation of a professional mobility of prospective PE teachers, as well as new requirements for the said specialists, including those regarding their adaptation to new professional circumstances.

4. The Reformation period of K. D. Ushinskyy

Considering the understanding of history in the context of our research, the second half XIX c. – beginning of XX c., known as the 'period of the reformation' in adult education, hold a particular interest to us. As O. V. Sychomlynska claims '... this century gave us a large number or great figures of scientist and teachers, that have demonstrated a wide variety of views on education and teaching' [16, p. 6]. A good example of growing attention to this period is the work of a famous teacher K. D. Ushinskyy (1824-1870), who dedicated significant attention to the questions of adult education.

The research of S. S. Marchuk ' The ideas of physical education of school children in a teaching legacy of K. D. Ushinskyy' (Lutsk, 2015) illustrates the scientific interest to the pedagogical legacy of K. D. Ushinskyy. This caused the emergence of new research into the life of the pedagogue, re-reading of his works in order to solve modern educational problems and find new rational flexible ways of overcoming the difficulties of

Andragogic approach as a basis for the formation of professional mobility...

the modern teaching activities. The researcher also notes that the formation of the flexible personality in a modern PE practice ‘calls for the teachers, scientists, educators, practitioners to start creatively using the legacy of the progressive teachers of the past. That includes the famous Ukrainian pedagogue and democrat, a professor, a school education activist, a writer, a leading figure in the national and international pedagogical and psychological science – Konstantin Dmytrovych Ushinskyy. His scientific legacy and enlightening activities hold one of the key positions in the history of the Ukrainian teaching thought’ [11, p. 3].

K. D. Ushinskyy forms the idea of the flexible compensatory approach in the adult education for the first time: ‘... better if the student leaves the school without having the theoretical knowledge than having the theoretical knowledge alone and nothing besides that’ [17, p. 28]. The scientist expresses the idea of the non-stop education, giving the priority to the tasks of the weekend schools – to develop ‘an aspiration and ability for the independent learning, acquisition of new knowledge and lifelong learning, without the assistance of a teacher’ in adult students [17, p. 22]. He suggested the methods of adult education, showed the necessity of the differentiation and individualisation (the separation of weekend schools into those for females and males) [17, p. 22].

The valuable observations regarding our research by S. L. Soloveichyk helped to establish that in 60s of the XIX c. the youth was presented with the opportunity to express personal flexibility and work in different directions. Thus, in the book ‘The age of learning. The lives of the great teachers’ it is stated that ‘... at this time precisely the capitalist entrepreneurship was actively developing, all the social classes needed ‘individuals –activists’. At his time the initiative was valued, as well as the lively character, bright and precise word. The researcher thinks that K. D. Ushinskyy with his articles showed this general necessity in flexibility, meaning the ability to raise individuals capable of adapting to the ever-changing conditions in life [15, p. 22].

Thus, by making the comparative analysis of the ideas of the local teacher- democrat K. D. Ushinskyy, we reached the conclusion that the ideas of flexibility emerged in the national education at the end of the XIX century, when the capitalist entrepreneurship was actively developing and there was a need for action in different forms. For instance, K. D. Ushinskyy thought that the adult education was facing the need to raise the flexible

individuals, the individuals of an action. The analysis of the Reformation period confirms the belief that the professionals characterised as ‘a person of an action’ in the labour market tend to be: competitive; with a greatly increased ‘value’; full of employment opportunities. They are also more successful in fulfilling their professional duties, especially in the non-standard situations; their chances for a dignified employment in the modern globalised world increase.

5. Explicit period (second half of XVIII c. – XIX c., begging of XX c.).

In this period the social circumstances, ideas of the famous philosophers, distinguished individuals and teachers, all made a valuable contribution to the development of components of teachers’ professionalism. The research of M.V. Zembytska was an important stage in the development of the educational system of this historical age. After analysing the archived materials, the scientist found some negative tendencies in the flexible education of the explicit period. And this only confirmed the teachers’ concern that the educational reforms of the 1980-s regarding the flexible hiring policy were dominated by the ‘sink or swim’ principle. This principle was characterised by ignoring the young teachers’ needs and problems about the professional adaptation and growth [20, p. 181]. The scientist states that after receiving their teaching licence ‘...the young professionals without the due support were ‘free swimming’, that often looked like ‘a freefall’. And this negative tendency required new educational reforms, that indeed occurred and implied the emergence of the new generation of flexible teachers’ [20, p. 181].

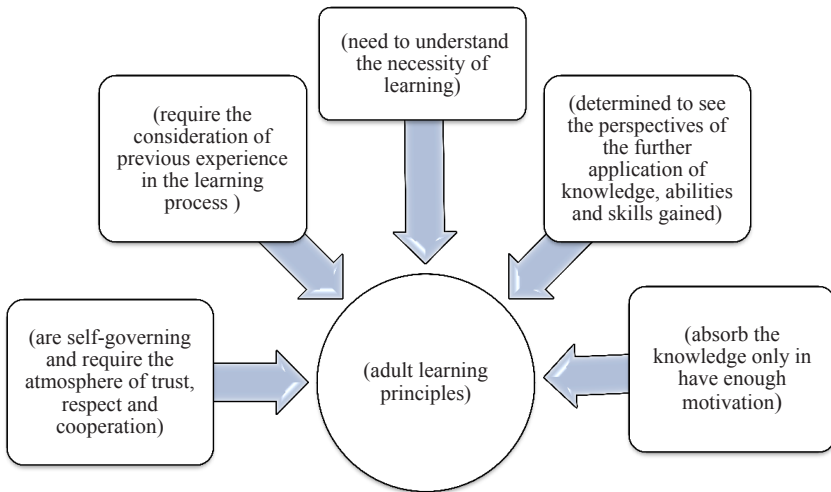
It is worth mentioning the innovations in social development of that period modified the old traditions or started contributing something new to the social practice, something that the young generation was longing for. In this respect, we found new research in the word-wide pedagogy. For instance, the German sociology scientist and teacher Eugene Rosenstock in his speech to the Frankfurt Academy (1921) was saying that the flexibility in adult education requires new teachers, specific methods and philosophy. In his book ‘Andragogy: the nature, possibilities and limits in adult education’ (1951), the Swiss psychiatrist Hainrik Haselmann is using the said terminology while trying to re-educate the adults. At the same time, S. I. Zmeyov points out that in the first half of the XX century the adult education was not widespread and that the addragogy was not common either [21, p. 8].

Andragogic approach as a basis for the formation of professional mobility...

Thus, this period is defined by the 'trial and error' method in the system of flexible teacher development. At the same time, only towards the end of the XX century, the area of teaching theory and flexibility in the practice of adult education gains recognition, and the scientific understanding of adult education and the foundations of andragogy are finally formed.

6. Mentorship period

In this respect, we need to examine the characteristics of flexibility and readiness for the professional activity provided by the L. V. Chumak. In her work 'Genesis of the formation of the components of teachers' professional skillset: the first half of the implicit period of teaching profession formation' she discovered the division of education that was called 'mentorship'. The author characterises the explicit period as the '... formation of the professional skillset of the youth mentors', as '... the beginning of the long-lasting stage of establishing and developing the national system for teachers' support for them to conduct the professional activity'. She also describes it as '... the comprehension of the social value of the teaching professions and the formation of the premises for further establishing the components of the flexible teachers' skillsets, that will be valuable in the future' [2, p. 63].

Exhibit 1. Adult learning principles (per M. Knowles)

For example, the researchers P. A. Early. D. Weindling notice that the American teacher M. Knowles, who in 1970 used the term ‘the andragogy of the mentorship’ for the first time and that he claims that in adult education the determinative motivation for learning, its imperialisms, and problem-based learning are essential. M Knowles defines the six learning principles for adults, demonstrated in the Exhibit 1 [4, p. 57].

The researchers prefer ‘the institutions of mentorship’ that successfully operate in the USA nowadays. With similar excitement, the researchers positively assess the programmes of the ‘institutions of mentorship’, which are used bases on the andragogy principles and are aimed at the teaching cooperation between the mentor and the mentee. During such cooperation, the real-life educational scenarios need to be discussed, as well as modern teaching techniques be deployed, must be created the necessary environment for the independent knowledge acquisition, the formation of the personal flexibility and adaptability skills for the fast-changing real-life conditions [4, p. 57].

Thus, M. V. Zembitska thinks that the ‘andragogy of mentorship’ is the main engine of progress and the mentor plays the role of the coordinator, while choosing the most effective methods and forms of providing the information’ [20, p. 182]. The most interesting from the perspective of the physical education (and we agree with that) are the researcher’s views on the appropriateness of using the mentorship as the process for the flexibility formation among the prospective PE teachers.

Hence, the modern take on the mentorship period has demonstrated that the reforms of the 1980-s gave a start to the modernisation of the flexibility system and to the psychological and professional support for the teachers, their professional growth and development. During the next three decades, there has been numerous research done, that proved the direct connection between the mentors’ influence and the psychological well-being of the future teachers, the quality of training in the HEE and the formation of their professional flexibility.

7. Constructively -flexible period in adult education

The collective monography edited by L. M. Kapchenko 'Andragogical foundations of professional education for unemployed' (2013), describes those times views on education. The researchers point out that the promotion of the constructive pedagogy in different forms at the end of XX beginning of XXI centuries can be seen in different countries of the world. In Yugo-

Andragogic approach as a basis for the formation of professional mobility...

slavia in 1969 the journal on the adult education called ‘Andragogy’ was founded, there was a ‘Flexible Yugoslavian Union of Andragogy’, and in 1993 Slavic ‘Andragogic Centre of the Republic of Slovenia’ and the journal ‘The Knowledge of Andragogy’ started operating. The International Institute of Andragogy was opened in Venezuela. The Korean ‘Organisation of Adult Education and Lifelong Learning’ publishes a journal ‘The Andragogy today’, China is actively pursuing andragogic research as well...’ [7, p. 9].

We can observe that the problem of flexibility in adult education is the burning issues for the scientists from the different countries. The most in-depth research was made by E. Lindenmann, M. Knowles (USA), Turos (Poland), S. Zmeev (Russia), N. Hychkalo, L. Lukyanova, L. Sigaeva (Ukraine) and others. The scientific literature analysis conducted by the Doctor of the Pedagogical Sciences, Professor T. M. Desyatov, shows that ‘the official recognition of the constructive andragogy’ in the European countries and the USA was happening during the 70s of the XX century. This is linked to the publication of the research ‘Contemporary Adult Education. Andragogy versus Pedagogy’ by the American scientist Malcolm Knowles, in which the conceptual foundations of a new science are justified.

Hence, while researching this period, we were mostly interested in the increase in numbers of the professional higher education providers, who incorporate the special science – andragogy into their programmes for modernisation of training for the future teachers. In particular, the andragogy becomes constructively-flexible, as evidenced by the experience of Yugoslavia, Slovenia, Venezuela, Poland, China, the United States of America, Ukraine, Russia, Germany. But, unfortunately, the scientists of this historical period have not formed the specific uniform definition of andragogy in terms of formation of professional flexibility on the prospective PE teachers. This area has its own peculiarities and this is conceptually significant for the purposes of our research. It is also worth mentioning that in this historical period there has been profound examination of materials regarding the competency-based approach. It would be logical to explore the content of this period.

8. The competency (teamwork) period

It should be noted that the competency period has become the turning point in research regarding the formation of the professional flexibility of the prospective PE teacher, their competitiveness, ability to tackle new rec-

reational and educational tasks. This period is actively referred to during the last 10-15 years as 'competency-oriented' and 'flexible education'.

Nowadays the competency period is closely linked to the formation of the flexible study goals. As O. Ovcharuk rightly notices, 'this is happening not on the national, but rather on the global, international levels, when the main educational priorities and goals are expressed in the international conventions and documents and serve as the strategical landmarks for the international community. The author thinks that this is the reason why nowadays it is important that 'an individual can not only use their own knowledge, but also is ready to change and adapt to new requirements of the labour market, utilise the information, is active, can take decisions on the spot and learn during the lifetime' [12, p. 6].

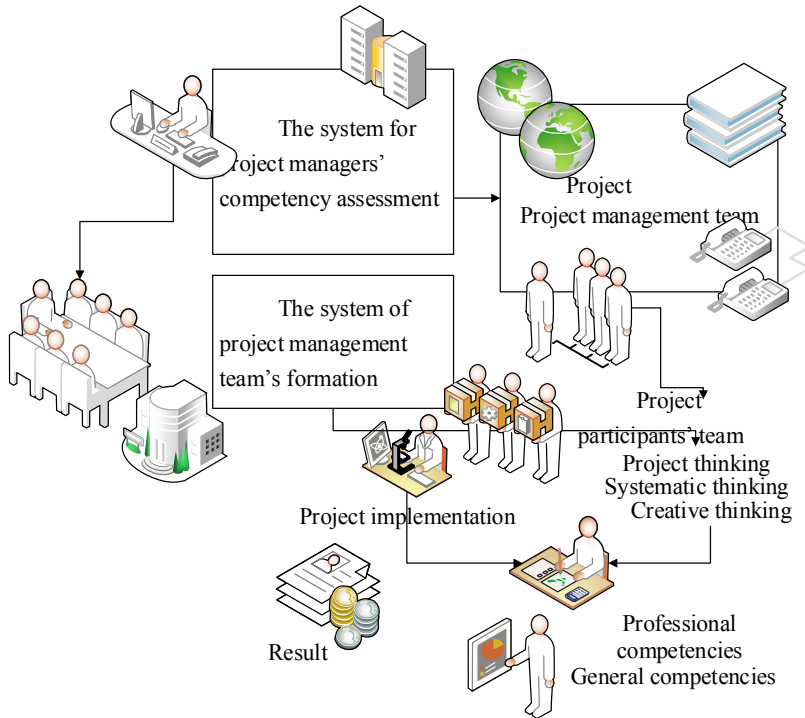
The views of L. Filipova deserve a special attention in terms of our research. She thinks that nowadays it is the indisputable fact that 'the professional qualities of an expert in any field are guided by the combination of knowledge, skills and abilities, gained in a certain Higher Educational Establishment. The researcher points out that the ability to deploy those characteristics 'is the primary thing that the employers look for in the modern labour market, accessing those skills against the applied, business, psychological framework and others' [5, p. 1]. From the point of view of employers', in particular manufacturers, businessmen and psychologists from abroad, this terms reflects on the job candidate's abilities to perform their duties according with the KSAO (Knowledge, Skills, Abilities and Other characteristics), which is important for the purposes of our research.

In particular, the scientist thinks that the competent professional (as defined by KSAO) differs from the qualified because of their flexibility, 'because the $\frac{3}{4}$ of them are utilising their professional knowledge, skills and abilities at their job; $\frac{3}{4}$ are always self-developing and push beyond the limits of their fields; $\frac{3}{4}$ consider their profession to be a precious asset'.

Let us focus on the scientific accomplishments of the foreign scientists, important for our research (Cl. Beelisle, M. Linard, B. Rey, L. Turkal, N. Guignon, M. Joras and others). They link the content of the competency period in adult education with the formation of the teamwork skills (Cl. Beelisle), with the willingness of an individual to use all their assets, necessary for accomplishing a specific task within a given situation (M. Linard, B. Rey). We should note that most of the foreign scientists describe this period as the 'teamwork' and explain that the success-

Andragogic approach as a basis for the formation of professional mobility...

ful accomplishment of any project is not possible without a project team (L. Turkal, N. Guignon, M. Joras).

Scheme 1. Generalised conceptual model of the formation of a flexible personality, able to work in a team (as defined by KSAO)

Some national scientists suggest author's conceptual models of the team formation, separating them into 'general', 'specific' and 'instrumental' competencies, that should be used in practice. The analysis of the stated principles, based on KSAO standard, allowed us to justify the content and structure of the phenomenon examined (teamwork competency) and express it in Scheme 1. The Scheme 1 shows the generalized conceptual model of the team formation, following the specifics of the given project.

To sum up, we can claim that nowadays the high competency level of professionals is viewed as a big competitive advantage for a country.

Hence, in the international educational area we can observe a stable tendency towards the development of standards for professional education, oriented at the competency approach.

9. Cluster period

The analysis of the generalised conceptual model of the formation of a flexible personality, able to work in a team (as defined by KSAO), prompted us to highlight another period in the system of formation of the professional flexibility of the prospective PE teachers. The period is the *cluster period*, based on the ‘collaboration theory’.

Cluster can mean a ‘bunch’, ‘clump’, ‘collection’, ‘group’ (for instance, of people, objects), or a ‘bee hive’; as a process, it literary means ‘to grow together’, ‘to gather in groups’, ‘to become overcrowded’. ». In the economic dictionary of a businessman we have a definition ‘Cluster – is a group of objects that describe similar things, that possess common characteristics’. The dictionary of the foreign words defines ‘cluster’ – as the collection of several similar elements, that can be viewed as one item that has special characteristics.

In the pedagogical literature that describes the theory of ‘collaboration’, there is a lack of information regarding the connection between different establishments in terms of clusters. However, the experience of cluster politics is an effective one, while there is a growing awareness of the cluster philosophy in the international community and the clusters themselves are becoming the key components of the national and regional economic development plans.

The examination of the cluster processes, global experience of cluster formation and the characteristics of cluster politics in different countries was made in different works of local and foreign scientists, for instance: M. E. Porter, M. P. Voinarenko, S. I. Sokolenko, N. A. Mikula, P. Y. Belenkiy, O. M. Tyschenko, I. V. Brykova, O. V. Annenkova, V. I. Chuschykov and many others. The results of the scientific works’ analysis show that in many developed countries (USA, Canada, Japan, Finland, France, Germany, Italy and others) clusters became an effective instrument for increasing the competitiveness of the territories. At the same time in each country, clusters have their own characteristics, specifics of organisation and functioning.

Swedish educational cluster, based in the Uppsala University and the ‘Research Triangle’ cluster in the North Carolina (USA) are the successful

Andragogic approach as a basis for the formation of professional mobility...

examples of these structures functioning abroad'. We should note that in our country we also have some positive cluster experience. Chmelnytska region should be considered as the pioneer of 'clusterisation' in Ukraine, where before the 2000 there were several industrial clusters formed – those for manufacture, construction, nutrition, tourism and green rural tourism.

We also appreciate the scientific position of E. R. Chernyshova stating that '...the result of educational cluster activity is the diffusion of the innovative activity from one subject of productive relationship to another. That is why the clusters can be the basis for formation of effective flexible-national system for the preparation of prospective PE teachers' [1, p. 189].

Unfortunately, nowadays in Ukraine, as evidenced by E. R. Chernyshova 'there is no legal basis for the cluster politics implementation, there is no law supporting this model of the country development' [1, p. 189]. And still, in the framework of our research, we can observe a number of Ukraine's positive starting steps regarding the cluster politics in education. Having the aim of organising the research into the issues of scientific- educational cluster formation, the scientific centre 'University of Educational Management' of NAPS established the 'Virtual Laboratory 'Scientific educating cluster UMO'' on 15 January 2015. Such projects use the national and international developments in different areas and check whether they are appropriate for the research of selected areas of science. Such projects use the national and international developments in different areas and check whether they are appropriate for the research of selected areas of science. Unfortunately, so far this does not apply to the area of the Physical Education.

Thus, based on the current research, we will try to develop and experimentally prove our own conception of the educational cluster formation of the professional flexibility of the prospective PE teachers. The research will be based on the Higher Pedagogical Educational Establishment (HPEE) 'the Academy of Recreational Technologies and Law' (Lutsk, Volyn region), 'Lutsk Pedagogical College' and their functioning model. In our opinion this is a very important and current idea, that needs to be implemented in practice. We are convinced that cluster union will enable their participants gain certain advantages through:

- 1) firstly, mastering the new information search methods, information and knowledge exchange, receiving new flexible-professional academic opportunities;

2) secondly, increasing the number of the innovation-oriented partners, reducing the risks occurring during the organisation of joint recreational projects;

3) thirdly, increasing the adaptability level to the external fast changing environment;

4) fourth, it will encourage to overcome the barriers between the regional educational establishments, difficulties in communication among the experts and students from different scientific fields;

5) fifth, with the changes in mechanisms of governmental funding of the educational system, planned by the new laws, our Volyn educational establishments will have to compete not just among themselves, but also with the other regions of Ukraine, in order to attract better students;

6) sixth – the opportunities to access scarce resources and competencies;

7) seventh, it is becoming more common that we have to compete against the Polish and European Universities, that are opening their doors for the best Ukrainian students. The only way to remain competitive – ‘is to improve the quality and form the culture of quality’. This is best done collectively, in a functioning academic environment.

Thus, the study of the andragogical approach history has discovered a considerable amount of the academic literature, that encompasses the issues and problems, similar to those of the history of adult education. Those issues are about the establishment of the progressive tendencies in training of the flexible teaching workforce. The analysis of the academic literature’s content verifies the existence of the phenomenon, such as ‘adult education’, ‘flexible education’, ‘competency’, ‘creativity’, ‘resourcefulness’, ‘mentorship’, ‘tutoring’, ‘enterprise’, ‘persistence’, ‘perseverance’ and the constant interest towards those, as the resource for the flexible individual formation, by the theorists and practitioners.

10. Conclusions

Based on the research of scientists from different historical periods regarding the andragogic approach in the system of formation of the flexible PE teacher, we have found interesting overlaps and parallels. Those enabled us to comprehend the decisive role of educating the adult person, who is capable of expressing the personal flexibility throughout the lifetime. As the result of the historical-pedagogical analysis we tried to examine the periodisation of the flexibility genesis in adult education, as well as justified the general tendencies and established the characteristics of its development in different historical eras

Andragogic approach as a basis for the formation of professional mobility...

The result of this analysis is that we have distinguished several relevant periods: the Sophistic period (Ancient history), Middle Ages; the Pan-sophistic period (New Age XVII century); the period of Reformation by K.D. Uschynskyy (second half XIX c. – beginning of XX c.); the Explicit period (second half of XVIII c. – XIX c.); the Constructively -flexible period in adult education (end of XX c. – begging of XXI c.); the Mentorship period (70-s to present); the period of Competency (in active use in 60-s of XX c. and is still used nowadays); the Cluster period (starting from 2000 in Ukraine and until nowadays). Also, the analysis of the academic literature enabled us to reach a conclusion that the most valuable specialist for any society (of different historical periods) is the one that has got the ability to self- improve throughout the lifetime and the desire to form the personal professional flexibility. We have to highlight the fact that in the European countries, in addition to the term lifelong education, the terms that signify the different aspects of continuity in education are very common: for instance, continuing education, recurrent education, permanent education, further education, postgraduate education, adult education, remedial education etc. The researcher of the modern education reforms highlight that the same phenomena can be expressed in the different terms, views and definition. However, we also note that the analysis of the andragogic approach regarding the system of formation of professional flexibility of the prospective PE teachers enables us to state that there has been no complete systematic research done. We only have separate isolated examples dealing with the development of signature flexibility projects in physical education.

The absence of the systematical educational studios concerning the stated problem is also manifesting into the discrepancies between the objective need in flexibility formation in prospective PE teachers and the insufficient level of inquiry into this matter, generalisation in the historical-pedagogical literature. Also, there is an inconsistency between the awareness of the role and importance of the ‘flexible personality’, its main principles and the capacity to implement that into the teaching practice of the modern educational establishments.

Hence, the necessity to eliminate the above-mentioned inconsistencies requires an awareness and the theoretical and methodological justification of the modern provisions regarding the system of professional flexibility formation among the prospective PE teachers in the Higher Educational Establishments.

References:

1. Chernyshova Ye.R. (2012). *Metodyka otsinky mizhnarodnoi konkurentospromozhnosti pidpriemstv* [Methodology of rating the international competitiveness of factories]. [Electronic resource]. Economic strategy and perspectives for the trade and service development, vol. 2, pp. 189-197. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/esprstp_2012_2_29. [in Ukrainian].
2. Chumak L.V. (2014). *Intehratyvnyi fenomen profesiinoi maisternosti vchytelia* [The integrative phenomenon of professional teacher's art]. Pedagogical education: theory and practice. Pedagogy, no. 21, pp. 63-68. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Potip_2014_21_14. [in Ukrainian].
3. Demchenko N. (2013). *Neperervna profesiina osvita fakhivtsiv aviatsiinoi haluzi* [Uninterrupted professional education of specialists in the aviation industry]. [Electronic resource]. The theory and methodology of education management, vol. 10. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/OD_2013_6_5. [in Ukrainian].
4. Early P. (2004). *A changing discourse : from management to leadership. Understanding school leadership*. London : Paul Chapman Publishing, 175 p. [in English].
5. Filipova L. (2009). *Profesiini kompetentsii fakhivtsiv z dokumentalnykh komunikatsii: osvittii aspekt*. [Professional competences of documental communication specialists: educational aspect]. [Electronic resource]. The bulletin of Book Chamber, vol. 1, pp. 25-28. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkp_2009_1_15. [in Ukrainian].
6. Herasymova I. (2013). *Kontseptsiiia formuvannia profesiinoi mobilnosti maibutnikh fakhivtsiv ahrarnoi sfery* [Conception of professional mobility formation of future specialists in the agrarian sector]. [Electronic resource]. Education for adults: theory, experience, perspectives, vol. 5, pp. 35-45. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/OD_2013_6_5. [in Ukrainian].
7. Kapchenka L.M. (2013). *Andrahohichni zasady profesiinoho navchannia bezrobotnykh : Kolektyvna A 66 monohrafiia* [Andragogical foundations of professional education for unemployed: collective monograph]. K.: IPK DSZU, 124 p. ISBN 978-617-649-022-7. [in Ukrainian].
8. Kovalchuk V. A. (2016). *Profesiina pidhotovka maibutnikh uchyteliv do roboty v umovakh variatyvnosti osvitno-vykhovnykh system* [Professional training of future teachers for work in conditions of educational systems variability]. The bulletin of the Glukhiv National Pedagogical University named after Alexander Dovzhenko. Series: Pedagogical Sciences, vol. 30, pp. 13 – 22. [in Ukrainian].
9. Lazarevich A. A. (2014). *Innovatsionnoye razvitiye i problemy legitimizatsii nauki* [Innovative development of science and problems of its legitimization]. [Electronic resource]. Scientific works of [The Black Sea National University named after Petro Mohyla of the complex "Kyiv-Mohyla Academy"]. Series: Sociology. T. 234, vol. 222, pp. 14-18. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2014_234_222_4. [in Russian].
10. Levchenko Yu. (2010). *Postat nastavnyka u vykhovnii tradytsii antychnosti* [Image of mentor in the educational tradition of antiquity]. [Electronic resource] Youth and Market, no. 1-2, pp. 130-134. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2010_1-2_31. [in Ukrainian].

Andragogic approach as a basis for the formation of professional mobility...

11. Marchuk S.S. (2015). *Idei fizychnoho vykhovannia shkoliariv u pedahohichnii spadshchyni K. D. Ushynskoho: dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01* [Ideas of physical education for pupils in the pedagogical heritage of K. D. Ushinsky: dissertation of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.01]. Lutsk, 264 p. [in Ukrainian].
12. Ovcharuk O.V. (2004). *Kompetentnisnyi pidkhdid u suchasni osviti: svitovyi dosvid ta ukrainski perspektyvy*. [Competence approach in the modern education: world experience and Ukrainian perspectives]. Library of educational policy. K. : KIS, 112 p. [in Ukrainian].
13. Piletska L. S. (2013). *Profesiina mobilnist osobystosti: psykholohichnyi aspekt analizu* [Professional mobility of person: the psychological aspect of the analysis]. [Electronic resource]. Theoretical and applied problems of psychology, no. 3, pp. 205-210. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipp_2013_3_35. [in Ukrainian].
14. Savchenko O. P. (2010). *Kompetentnisnyi pidkhdid u suchasni vyshchii shkoli* [Competence approach in the modern higher school]. Pedagogy and Science: history, theory, practice, tendencies of development, vol. 3, pp. 16-23.
15. Soloveychik S. L. (1972). *Chas uchenichestva. Zhizn zamechatelnykh uchiteley* [The time of learning. The life of wonderful teachers]. Vol. 2, M. : Children Literature. [in Russian].
16. Sukhomlynska O. V. (2013). *K. D. Ushynskiy na tli doby* [Ushinsky on the background of the age]. [Electronic resource]. The bulletin of the Chernihiv National Pedagogical University. Pedagogical Sciences, vol. 110, pp. 6-8. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2013_110_4. [in Ukrainian].
17. Ushynskiy K. D. (1983). *Vybrani pedahohichni tvory : v 2-kh t. T. 1.* [Selected pedagogical works: in 2 t. T. 1.]. Theoretical problems of pedagogy. K. : Soviet school, 488 p. [in Ukrainian].
18. Vykrushch V. (2013). *Pansofia Ya. A. Komenskoho yak osnova zabezpechennia komparatyvistiskoho pidkhdodu v istorii dydaktyky* [Ya. A. Komenskiy's Pansofia as a basis for providing the comparative approach in the history of didactics]. [Electronic resource]. Problems of modern teacher's training, no. 8 (2), pp. 38-45. Retrieved from: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppsv_2013_8\(2\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppsv_2013_8(2)_8). [in Ukrainian].
19. Yudin E. G. (1978). *Sistemnyy pokhod i printsip deyatelnosti: metodologicheskiye problemy sovremennoy nauki* [Systemic approach and the principle of activity: methodological problems of the modern science]. M. : Science, 391 p. [in Russian].
20. Zembytska M. V. (2015). *Kontseptualni pidkhdody do zdiisnennia nastavnytstva molodykh uchyteliv u SShA* [Conceptual approaches for mentoring of young teachers in the United States]. The bulletin of the Zhytomyr National University named after Ivan Franko, vol. 1, pp. 179-185. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2015_1_37. [in Ukrainian].
21. Zmeyev S. I. (2007). *Andragogika: osnovy teorii. istorii i tekhnologii obucheniya vzroslykh* [Andragogy: the fundamentals of theory, history and technology of adult learning]. M.: PER SE, 272 p. [in Russian].

**PECULIARITIES OF THE USAGE
OF INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN THE PROCESS
OF PROFESSIONAL TRAINING OF THE FUTURE SPECIALISTS
OF CULTURAL-AND-LEISURE SPHERE**

Kalinina Larysa¹

Orlova Olena²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_19

Abstract. The problems of high quality training of future workers for cultural-and-leisure sphere are considered to be up-to-date these days. That is a characteristic feature of nowadays and is one of the most important trends of domestic education modernization, a significant factor of providing the educational demands. Recently, in Ukraine the tendency of wide introduction of interactive methods and training technologies is observed. At present, the problem of development and introduction of innovative pedagogical technologies into educational process of the higher educational institution is studied both in theoretical and didactic aspects, moreover, the foreign experience as for introduction of pedagogical innovations is actively investigated. Appearance, development and introduction of interactive methods into the higher education system are stipulated by the fact that modern education faces new tasks: not only to give students knowledge but provide them with formation and development of their cognitive activities and abilities, creative thinking, independent thinking work skills.

1. Introduction

The educational reforms in Ukraine are being caused by political, economic and social transformations and result in the necessity of its improving and approaching the levels of the world educational standards.

The strategic tasks of building up the educational system require solving out of a number of scientific and practical problems closely connected with

---

¹ Candidate of Pedagogical Sciences,
Senior Lecture at the Department of Culturology,
Separate Division “Mykolaiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts”, Ukraine

² Candidate of Culturology,
Senior Lecture at the Department of Culturology,
Separate Division “Mykolaiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts”, Ukraine

Peculiarities of the usage of interactive technologies in the process of...

the professional training and advancing the qualification of the workers engaged in the cultural-and-leisure sphere.

The problems of the qualitative training of the future workers of the cultural-and-leisure sphere are to be up-to-date these days. The optimization of this process is raveled with specific peculiarities of an adult [4, p. 273] and requires the use of new forms and methods those could ensure effective developing and forming impact including the use of interactive technologies in the academic process.

Interactive training is the process when the learner is involved in the activities. He is enabled to talk, manage, simulate, write, draw and etc. and is not only listener and observer but actively participates in the activities [14, p. 6].

The tendency to introduce interactive methods and technologies into the training is recently observed in Ukraine. That is a characteristic feature of nowadays and one of the important trends in the modernization of domestic education and significant condition for providing the educational requirements.

It should be noted that at present the problems of developing and introducing innovative pedagogical technologies into the university academic process are being investigated both in theoretical and didactical aspects; foreign experience of introducing the innovative pedagogical working outs are actively studied as well.

2. Analysis of the Latest Researches and Publications

Principal problems of the educational innovations in modern domestic theory and practice are being studied by: Yu. Babanskyi, M. Bashmakova, I. Bomba, L. Burkova, L. Vashchenko, V. Davydova, L. Danylenko, D. Johnson, P. Drobyazko, O. Dusavytskyi, V. Zhyvodora, O. Kozlova, M. Kryuger, J. Meyers, A. Pidlasyi, N. Pogribna, S. Podmazin, O. Pometun, O. Popova, I. Prygozhyn, H. Selevko, K. Ushakova, N. Fedorova, A. Khutorskoy, N. Yusufbekova and others.

Among the foreign scholars who are studying interactive technologies we can name as follows: D. Johnson, J. Dewey, L. Bradford, Joseph Edward Mayer, Carl Rogers, C. Stout, J. Schneider and others.

Mentioned problematics is covered in the researchers of domestic psychologists: L. Burlachuk, I. Vachkov, V. Zakharov, L. Karamushki, S. Maksymenko, L. Petrovska, N. Povyakel, N. Chepeleva, T. Yatsenko and others.

The problem of introducing the interactive technologies into the academic process and improving the technologies of the future specialists training are investigated by: V. Bezpalko, I. Bohdanov, I. Dychkivska, V. Yevdokymov, I. Prokopenko, M. Klarin, O. Smolyuk; forms and methods of active training are researched by P. Shcherban, V. Rybalskyi, O. Verbytskyi; adapting interactive technologies to the practice of adults' training are studied by S. Sysoyev, I. Zhernosek, N. Protasova, V. Slastenin, T. Sorochan and other scholars.

Peculiarities of application of interactive technologies, their forms and methods in the educational process are revealed in the research works by such scholars and educators as L. Asimov, N. Bohomolov, Yu. Yemelyanov, V. Zakharov, Ye. Mykhaylov, V. Platanov, A. Panfilov, L. Petrovska, A. Smolkin, N. Khryashchov and others.

M. Klarin, V. Kremen, L. Pyrozhenko, Ye. Polat, H. Pyatakova, A. Khutorskyi and other scientists pay attention to the development and introduction of interactive educational forms into the process of future specialists' training.

Appearance, development and introduction of interactive methods into the higher education system are specified by the fact that these days modern education faces new tasks: not only to give students the knowledge but to provide formation and development of their cognitive activities and abilities, creative thinking, skills for independent brainwork.

Uprising of those new tasks is also stipulated by rapid development of information technologies. It should be stressed that earlier the skills and abilities gained during the higher educational training could be used for a long period of time or even during the whole period of working activities but nowadays in the century of information technologies it is necessary to upgrade and improve them constantly.

The same concerns the culturological education and is supported in the research works by M. Levenets who states that "culturological education in the Ukrainian universities today goes through complicated situation connected with the formation of new strategies and models of development of education in general and culturological education in particular and the last is based on the principles of globalization and regionalization, integration and diversity of educational structures, unification of directions and specialties of professionals' training, innovativeness of educational techniques" [5].

Peculiarities of the usage of interactive technologies in the process of...

The analysis of scientific-methodical literature, studying the experience and considering our own practical experience enable us to make a conclusion that some aspects of the problem under investigation have been studied but the place and role of interactive technologies in the educational system of the universities of culture and arts are not investigated and revealed enough in up-to-date researches.

Thus, the actuality of the given problem, its insufficient development in the domestic pedagogical science, necessity to overcome existing contradictions and requirements to be introduced into the educational process of universities of culture and arts stipulated our research.

Object of our research – to introduce interactive educational technologies in the professional training process of future specialists for the sphere of cultural-and-leisure activities in the university culture and arts.

Subject of our research is the contests of interactive training forms and their impact on improving the students' motivation for creative and professional development.

Aim of our Research: to prove theoretically, develop, introduce and examine effectiveness of implementation the interactive training methods into the educational process of the universities of culture and arts.

The aim of our research is stipulated by defining and solving the following **tasks**:

- to analyze scientific works on the problem under survey and generalize theoretical principles of using the interactive technologies in the system of higher education;

- to specify the key notions (“innovative educational technologies”, “interactive technologies”, “active training”, “interactive training”, “specialist”, “cultural-and-leisure sphere”).

- to analyze the state and problems of introduction the interactive methods into the educational process of the higher educational institution;

- to specify the effectiveness of the professional development of the future specialists of the cultural-and-leisure sphere by means of introduction the interactive methods and technologies into the academic process.

3. Survey methodology

In accordance with the defined tasks of our research the following methods have been applied: the analysis of philosophic, culturological, psychological, pedagogical literature on the problem under study; gener-

alization of the theoretical data, comparison, systematization, classification, contrast).

Chosen direction of the research is in correspondence with the scientific-research theme of the Department of Culturology of Separate Division “Mykolaiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts”: “Development of Professional Competence of Future Specialists of Cultural-and-Leisure Sphere in the Terms of European Integration”.

4. Findings

Introduction of interactive technologies into the academic process in the universities of culture and arts should be performed minding different types of pedagogical innovations which could result in positive changes of the traditional pedagogical process. They are basing on the new achievements of the pedagogical science and shall ensure higher level of the professional training of future specialists of cultural-and-leisure sphere.

Studying the experience as for introducing innovative pedagogical technologies into the system of higher education in Ukraine enable us to outline some positive tendencies, namely: raising the diagnostic directions, social-gaming training context, dialogueness, modelling of different professional situations, improving the role of creative personality of the student.

The research works of the modern scholars (N. Balytska, K. Bakhanov, O. Bida, H. Voloshyna, O. Yelnikova, H. Kobernyk, N. Kolomiyets, L. Kondrashova, O. Korotayeva, L. Pyrozhenko, N. Pobirchenko, O. Pometun, H. Samokhina, T. Serdyuk, M. Skrypnyk, N. Suvorova, G. Shevchenko, P. Shevchuk and others) prove that among existing problems of the higher education one of the most important is to create such training conditions those could give a student the opportunity to research independently and deeply general problems of culture expressed in the contests of the educational process and develop themselves in professional and creative way.

O. Shapran proves that the innovative pedagogical technology combines well-organized totality of actions, operations and procedures which ensure the creation and gradual introduction of different types of pedagogical innovations positively affected traditional pedagogical process, modernize and transform it [16, p. 23].

Term “interactive training” is quite new and it was introduced in 1975 by the German scholar G. Fritz who defined the purpose of the interactive process which foresees the changes and improving the models of participants’

Peculiarities of the usage of interactive technologies in the process of...

behavior. Analyzing partner's reactions and the reactions of his own, the participant shall change the model of his behavior and consciously takes it over that enables to talk about interactive methods as the process of interactive training [6, p. 46].

Term "interactive" is a compound word which consists of two words "inter" (that means "mutual") and "act" (that means "to have an effect"). Interactive method is a type of interaction by means of conversation, dialogue [13, p. 53].

Nowadays, "interactive training", "interactive training technologies" are mostly studied in terms of partner interaction, mutual cognitive process, constructive training dialogue in the frameworks of the systems "students-lecturer", "student-educational environment of the higher educational institution" [10, p. 23].

Interactive training is a specific form of cognitive activities organization with its specified goals. One of those is to make comfortable conditions for studies when a student feels himself successful, improve his intellectual level and those make training process much more effective [2].

Basic principle of interaction is many-sided communication characterized by the absence of polarity and minimal concentration on the lecturer's point of view [3].

Interactive training is based on the principle of direct participation of everyone and that obliges the lecturer to make a student the object of teaching-and-educational process who shall search the ways and means to solve the problem out.

The usage of interactive forms and methods allow forming the knowledge and skills involving students to active educational-cognitive activities.

Psychologists (R. Bybrykh, V. Znakov, L. Karamushka, N. Kolomenyskiy, T. Kornyllova, Yu. Shvalb and others) mark that the formation of knowledge is more effective when the activity is higher and that results in better understanding, memorizing, storing and renewing new information but make the skill to get new knowledge and skills practically.

It should be noted that in a number of researches (N. Anikeyeva, I. Abramova, L. Borysova, A. Verbytskyi, I. Ivanov, V. Platov, V. Podinovskiy, V. Rybalskiy, A. Smolkin, I. Syroyezhyn, S. Shmakov and others) it is firmly proved that the majority of effective changes in orientations, motivations and behavior of adults are easier to be done in groups i.e. in the process of group interactive training.

Scholars and scientists proved and supported that innovative interactive education stimulates cognitive activities and encourages the formation certain competences with the students: to obtain the stages of educational activities; to develop critical thinking; to advance their self-confidence; to development self-sufficiency; to firm positive “Self-concept”; to develop creativity, managerial and communicative abilities; to form correspondent life and professional competences; to make the atmosphere of cooperation and active interaction; to rise the successfulness [10].

Mentioned above enables us to make a conclusion that interactive training methods comprise interconnected mutual activities of students and a lecturer when all participants of the educational process interact with each other, exchange the information, solve the problems out together, model situations, dip into the atmosphere of cooperation with joint settling down the problems.

As interactive training foresees the demonstration of the pedagogical process participants’ activity so active methods applied in it are considered to be an obligatory constituent of interactive technologies.

It should be noted that the forms of interconnection between a lecturer and students in the teaching-and-educational process are based on three groups of methods: passive, active and interactive training.

Passive method is a type of lecturer-student interaction when the lecturer is a principle figure at the class and the students are passive listeners.

In contrast to active training methods those are based on one-sided communication (it is initiated and encouraged by the lecturer), interactive methods conceptually change the scheme of communication in the educational process [7].

Active training assumes that when analyzing his own reactions and partner’s reactions, the participant of the educational process shall remodel his behavior and consciously adopt it.

Considering students’ activity we should accept that intensive activities and practical training in the educational process and knowledge and skills formation, ability to use them in certain situations. Training activity is a basic condition of conscious learning [14, p. 173].

Interactive methods are the form of training when the students and a lecturer are involved in the conversation and dialogue between each other. That is a kind of cooperation, mutual training: lecturer – student, student – students. Herewith, a lecturer and a student are equal and identical subject of the training process.

Peculiarities of the usage of interactive technologies in the process of...

It should be stressed that interactive cooperation comprises the prepotency of one participant of the educational process over the other, one opinion over the other.

When the students involved in communication they are learning how to find common language with the others, be democratic, tolerant, to think critically, and to make justified decisions.

Psychological-and-pedagogical provisions allow defining certain educational demands which are to put into effect the interactive methods.

Firstly, language skills' training should be done in the context of students' actual communication with each other.

Secondly, communication training should be included into other activity as its integral part (we mean professional and scientific-educational activities).

Thirdly, the development of language abilities should be performed in the conditions of solving communicative problem-oriented tasks.

To realize students' training in group shall allow the following conditions:

- general goal;
- individual responsibility and levels of possible success;
- interdependence of the group members;
- mutual educational-cognitive and creative activities of the students in group;
- every student's contribution into solving the class assignment;
- general assessment of the group work that includes the estimation of the method of the activity and final output.

Actual problem in modern pedagogical science is seen the problem of interactive training methods' classification. It should be noted that there is no full classification at present. We can suppose that this is connected with the lack of distinct differentiation between active and interactive training methods; the same methods are found as active and interactive ones.

O. Golubkova classifies interactive training methods basing on their communicative functions and divides them into three groups:

- debating methods (conversation, group discussion, developing and analysis of true to life situations);
- game methods (didactic and creative games including business, role, managerial and counter games);
- psychological group of interactive methods психологічна (sensitive and communicative training, empathy) [3, p. 16].

Subjective position of the educational process participants is realized basing on the following factors:

– dialogic interaction that foresees, first of all, principal equality of the sides as for understanding the facts, assessment, relations, explaining each other's value-based and ideological views, open atmosphere of interaction, participants' readiness to make conversations, continuous professional and personal attitude of learners;

– subjective activity which is a condition of subjective attitude, the characteristic feature defining success of any activity;

– creative educational environment which foresees the advanced education structure development, its contents and educational technology, ensuring the conditions of emotional-value-oriented study of the given materials [15, p. 9].

We should state the features of interactive class which can be found in the peculiarities of the educational process subjects' interaction, in the contents and structure and suppose the following forms:

- physical – participants can change their working places, move free in the classroom, change their seats, communicate, write, listen;

- social – participants interact actively with others, put questions, give answers, exchange the opinions;

- cognitive – participants independently solve the problems, make amendments, give talks and make presentations, gain their own experience.

In accordance with our survey we shall consider interactive training as gaining certain experience during academic process which is characterized by high level of students' activity, quite long duration of the academic activities, their independent creative work, advanced level of motivation and emotiveness, constant interaction the group of students and the lecturer.

With the help of interactive technologies the students are enabled to:

- analyze educational information, study educational material in creative way that makes the process of gaining knowledge more effective and comprehensible;

- study how to form their point of view and express it in understandable way, to give reasons and debate;

- study to listen to other people and respect their alternative opinions;

- model different social situations, enrich their own social experience by means of being involved into various true to life situations and their modelling;

Peculiarities of the usage of interactive technologies in the process of...

- study how to build up the relationships inside the group, avoid conflict situations, settle them down, find compromises, be ready for dialogue and consensus;
- develop the skills for project activity, independent work, performing creative activities.

The following principles of interactive training are allocated:

Principle of activity. To reach defined goals every student has to take an active part in the process of communication and interact with others in active way.

Principle of open feedback includes suggesting by one student or all students' opinions, ideas or objections as for given tasks. Due to active use of feedback principle the members of the group can learn how other people percept their manner of communication, way of thinking or peculiarities of behavior.

Principle of experiment is students' active search of new ideas and ways of solving suggested tasks. This principle is very important as it might be a sample of the strategy applied for the real life and be an impact for the development of creativity and initiative of the student's personality.

Principle of trust in the communication is directed on the special organization of the educational space for the group during the class and is based on the refusal from classically equipped classroom but the students and a lecturer are sitting in circle facing to each other in order to change the students' stereotypic orientation and traditional viewpoint as it is necessary to deliver and arrange interactive classes and a lecturer's role during that kind of classes.

Principle of equality of the positions means that the lecturer does not aim to force his ideas and thoughts on students but acts together and on equal terms with them, in turn, every student can perform the role of organizer, leader.

Mentioned above lets us make a conclusion that the educational process is built up basing on active group and individual activity as for gaining certain experience.

When using that kind of approach there is an emphasis on independent learning of the theoretical material, discussions and debates in groups, analysis of certain situations (case method), business games, developing of creative individual and team projects etc.

Everything aforesaid enables us to outline the following specific features of interactive training comparing with classical academic education:

- preceptive activation of thinking i.e. to build up such kind of educational situation when a student has to be active in spite of his wish;
- involving the students into the educational process i.e. their activity should be long-term but not short-term or even episodic;
- the period of activity of every member of the students' group has to coincide with the period of lecturer's activity i.e. students' activity must have the same duration as the lecture's one;
- independent creative solutions made by the group, micro groups during individual tasks performing;
- higher level of students' motivation and emotiveness;
- constant interaction between the group and the lecturer with the help of direct and indirect connections [8, p. 39].

We should emphasize that interactive training is essentially differs from traditional one, stimulates formation of deep motivation, gives possibility for intellectual and creative self-development, revealing the initiative and develops communicative skills. Thus, the use of the given type of education is to be an integral part of the process of training of the future specialists for cultural-leisure sphere in the universities of culture and arts.

We are to consider the use of the interactive training methods minding the specific character of training of future specialists for cultural-leisure sphere and specificity of educational subjects in the Separate Division "Mykolaiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts" as exemplified by teaching the following subjects: "Animation-gaming leisure technologies", "Organization of animation activities", "Organization of leisure for tourism industry", "Recreation management", "Entertainment and leisure industry" for culturology students: leisure activity managers, event-managers.

Authors have developed and put into practice the syllabi in such subjects as "Animation-gaming leisure technologies", "Organization of animation activities", "Organization of leisure for tourism industry", "Recreation management", "Entertainment and leisure industry". When teaching of those the meaningful attention is given to making certain psychological-and-pedagogical conditions in order to use interactive training methods in an effective way.

Lecturers' serious preparation work has been done before teaching those subjects. They selected certain interactive and animation-gaming methods, creative exercises and tasks influencing the value of the proposed syllabi and directed on solving the specific tasks necessary for further professional

Peculiarities of the usage of interactive technologies in the process of...

activities of the workers of cultural-leisure sphere. Mistakes and negative consequences in further professional activities have been analyzed. It should be stressed that they can result in inadequate formation or lack of certain skills with the future specialists those might have been formed in the process of studying mentioned above academic subjects.

When teaching future professionals of cultural-leisure sphere, lecturers use professionally directed interactive methods, namely: didactic, business and training games, trainings, debates, brainstorming, ideas public defense, adaptation for the stage and staging methods, market and auction of ideas, intellectual warming-ups, pair share, micro group work, "aquarium" method, "Karusel" (merry-go-round), "SOHP" method (self-organized educational space), discussing problems in the general circle, "hot microphone", "case" method, problem solving method, "tree of decisions" method, animation games, "role playing" method, "position taking" method, "position changing" method, "uninterrupted scale of thoughts" method, "unbroken chain" method, discussions and debates.

During the classes in mentioned above academic subjects great attention is paid to the following methods: problem-oriented discussion (when the participants change information and ideas in an active way in order to search and solve given problem); analysis of certain situations (considering by the team a true to life situation which needs solving of one or several problems with a number of possible answers); situation-role games (participants play different roles modelling certain true to life situation from the sphere of culture and leisure); creative presentations (making public presentations of creative reports devoted to performed tasks); work in small groups (a group of 4-5 students is given a task and they are responsible for its fulfilment together as a whole team; duties among the members of the team are divided by themselves independently); individual tasks (when students are given an opportunity to solve a certain problem or task independently).

The authors of the syllabi used to try avoiding any pressure on the students from the lecturer's side and ignoring lecturers' thoughts and offers. It should be said that there is an indisputable regularity: the more a person is imposed something ununderstandable and incomprehensible the more inner opposition that arouses and might result in conflict, ignoring or formal attitude to the process of studying.

And vice versa, the more concrete and understandable is an offer, the more forces and energy have been given when making common decision,

the more is the output and, in this case, the student tries harder when studying.

During the process of teaching the lecturers are constant searching more effective methods. In the practice of teaching such subjects as “Animation-gaming leisure technologies”, “Organization of animation activities”, “Organization of leisure for tourism industry”, “Recreation management”, “Entertainment and leisure industry”, one of the key methods is training game method which is highly effective as for encouraging motivation and giving students space for practical use of the given professional knowledge and that foresees maximum closing to the true to life situations both in everyday ones and professional sphere. Conditional problem situation is a basic aspect of the game and is developing during the class as a separate animation-gaming plot. As a rule, it is based on the real professional problem and its solving requires from the students certain professional competences.

To play the game and make the game plot it is necessary to have enough choice of parts to be divided between all participants of the class. This interactive method covers the opportunities to solve the problems which do not have a single decision and encourages future specialists to search original decisions and ways to draw back unpredictable situations.

Moreover, it is important to ensure to feel free choosing tasks and training parts minding students’ individual abilities and opportunities. The students must be active and act in non-standard way and exercise the situation of success at every stage of work which enables to form the professional communication skills, an ability to listen to the counterpart, argue and defend his own point of view, develop creative personality of every participant of the game.

Gaming method foresees making subject and social contests of future professional activity, modelling relationships, which it is characterized by, professional problems, real contradictions and hardships those exist in typical professional problem situations [12, p. 126].

In the process of game there is occurring a true to life communicative situation among the students; they are working out certain skills, revealing certain thinking processes and personal characteristics of the future specialists. With the help of training games, the formation of an entire view of the professional activities and its dynamics, development of problem-professional and social experience, theoretical and practical thinking are happening in order to ensure the realization of the correspondence principle of

Peculiarities of the usage of interactive technologies in the process of...

future cultural-leisure sphere professionals' training to the demands of the modern society.

The application of gaming methods helps not only to arise students' interest but to model various professional situations in the educational process. It becomes a kind of an effective "communicative simulator" and makes a favorable emotional atmosphere at the classes and, moreover, this method is used to role-play team playing situations and assist to develop memory, critical thinking and communicative skills with the students.

During the game there arouses an opportunity to communicate in easy and comfortable way. So, students' demand in real professional communication is realized in certain format during the classes when the lecturers model and help students to experience those true to future professional life situations.

The usage of interactive method of games in the educational process encourages an effective adoption by the students the professional experience and managing the process of professionalization. It should be noted that professional activities modelling which is occurring by means of game and game modelling and gives students an opportunity to develop professional behavior skills and make possibilities to exercise those professional skills.

When those methods are used during the practical classes in "Animation-gaming leisure technologies", "Organization of animation activities", "Organization of leisure for tourism industry", "Recreation management", "Entertainment and leisure industry", that helps to organize dialogue communication among the students which can result in mutual understanding, interaction and mutual solving of the given educational tasks.

Such kind of interactive classes include both domination of one speaker and domination of one view over the others. With the help of dialogues students study to think critically, solve out complicated problems basing on the thorough analysis of the circumstances and certain information, assess alternative ideas, make firm decisions, take part in discussions, communicate with other people.

To reach mentioned above at the practical classes, individual, paired and team work is organized, the students are offered to role-play, make game projects, give opportunities to work with the documents and other sources of information, use different creative tasks in order to work over further training creative projects and then to show them in front of the audience.

Considering the use of innovative gaming technologies, it should be noted that the advantages of those methods are as follows:

- communication by means of game which make students closer to true to life conditions;
- professional skills' training by the members of the game;
- making higher the level of obtaining the professional skills and peculiarities of thinking processes;
- development and improvement of students' personal qualities.

Key criteria of such given to students interactive training game models are the following: possibility of informal discussion, fluent material presentation, increase of students' initiative, enforcing the motivation, presence of team tasks which require team efforts to be solved.

Professional training of the specialists for cultural-leisure sphere is characterized by obtaining the system of certain knowledge, formation of professionally important skills and qualities of the future specialists and that becomes possible combining both traditional and innovative methods of teaching.

The realization of certain principles is a meaningful condition for such kind of training. In the context of our survey we have outlined the following principles:

- connection of theory and practice (students must know how and have opportunities to adapt given knowledge in their practical activities);
- bringing up character of training (the culture of creative work is trained);
- systematicity and subsequence (keeping in mind the regularities of teaching the practical subjects); the principle of synergy of methods, devices, means and forms.

The use of various forms and methods of interactive training enables teachers to adapt new pedagogical ethics of communication with the students (principle of creative cooperation), to use the dialogue as a dominant form of communication which helps to form with students the abilities to exchange their thoughts and ideas freely, to model life situations and to be oriented to creative development.

The last is supported by psychological and pedagogical studies by N. Pobichenko, H. Kibernyk, H. Selevako, O. Pirozhenko in those researches it is scientifically stipulated that team educational activities enable to activate and get results of the training, to teach independence, to give, prove and defend the point of view.

But the investigations by N. Suvorova, V. Lozova, L. Zaretska, H. Trotsko, M. Smetanskyi convincingly prove that interactive technologies

Peculiarities of the usage of interactive technologies in the process of...

can change the scheme of communication in the education process in the principle way. They are oriented to the realization of cognitive processes and demands of the personality and the special attention is paid to the organization of the effective communication process in order to make the participants of that interaction process more mobile, more open and more active.

The analysis of the existing experience when teaching such educational subjects as “Animation-gaming leisure technologies”, “Organization of animation activities”, “Organization of leisure for tourism industry”, “Recreation management”, “Entertainment and leisure industry” justifies that the use of interactive methods at the classes encourages the improvement of the personal sphere of each student, reduces the level of aggressiveness and strife, develops professional competence and study motivation, increases the process of gaining and making firmer theoretical knowledge by means of practical skills and abilities.

Everything mentioned above allows us to state that specific features of the interactive classes in the system of higher education in the universities of culture and arts are to:

- follow the team working principles; orientation to assist students in the process of their self-development not only with the help of a lecturer who delivers the classes but with the other students of the group;
- define the space organization (interactive classes are held in the comfortable isolated classroom where the students have an opportunity not only to sit in a circle but to move freely; the accent is made on the mutual relations between the students who are working in the situation “here and now”;
- use active team working methods (group debates, brainstorming, synthetic sessions, focus-groups, situation role and business games, psychological exercises, game projecting);
- arouse subjective feelings and emotions of every student in the group; verbalize reflexion; make the atmosphere of openness and free communication; make the climate of psychological safety.

5. Conclusions

Thus, interactive training methods are considered to be organic and essential addition to the classical training methods. They encourage the activation of thinking process, students’ knowledge and skills in order to achieve good results in the educational activities and to perform operative feedback. To organize educational process, where traditional and inter-

active methods are combined, assists making the training process for the future specialists of cultural-leisure sphere more effective.

The introduction of interactive methods into the contests of professional training of the future specialists of the cultural-leisure sphere enables to solve different social, psychological and pedagogical problems and by means of their additional possibilities to form students' readiness of settling down various problems in the future professional activities independently.

At the same time studying peculiarities and specific features of using interactive technologies in the system of education of the universities of culture and arts helps to optimize and improve educational process.

Implementation of the interactive technologies into the educational process of the higher educational institution of the universities of culture and arts assists to make favorable reflective space with opportunities for independent and conscious search of the future professional activities contests, self-analysis and professional consciousness activation, more effective searching of information and forecasting further professional development, searching the ways of own professional realization and improving the competitiveness in the employment market. In the conditions of such kind of classes, students can perform certain roles those make them able to understand better the other person's feelings and study how to model different strategies of future professional behavior.

Our survey does not cover all aspects of the given problem, to the full extent, and requires further scientifically based investigations and presentation of the gained results that is supposed to be made in the further scientific publications.

References:

1. Lisovyi V.M., Markovskiy V.D. (2012) Vykorystannya novitnikh tekhnologiy dlya osobystisnoyi pidgotovky studentiv KHMU [Use of Innovative Technologies for Personal Training of the Students of KhNMU]. Materials of All-Ukrainian Educational Scientific Conference. Ternopil, pp. 45–47.

2. Verbitskiy A.A. (1993) Aktivnoye obuchenie v vyshey shkole: kontekstnyy analiz [Active training in the Higher School: context analysis]. Moscow. (in Russian)

3. Holubtsova I.A. (2007) Vprovadzhennya interaktyvnykh tekhnologiy [Introduction of Interactive Technologies]. Organization of Educational-Training Process, no, 9, pp. 159–174.

4. Zmeyev S.I. (2007) Androgogika: osnovy teorii i tekhnologii obucheniya vzroslykh [Androgogics: Groundings of Theory and Technology of Adults' Education]. Moscow: PER SE. (in Russian)

5. Levenets M.V. Modelyuvannya kulturologichnoi osvity v suchasnykh vyshchyykh navchalnykh zakladakh [Culturological Education Modelling in Higher Educational Institutions]. Retrieved from: // <http://nbuv.gov.ua>
6. Livanova E.A., Voloshyna A.G., Pleshakov V.A., Soboleva A.N., Telegina I.O. IrIgra v treyninge. Vozmozhnosti igrovogo vzaimodeystviya [Game in the Training. Opportunities for Game Interaction]. St.Petersburg: Piter (in Russian)
7. Lutsyk H.H. (2008) Osoblyvosti zastosuvannya interaktyvnykh tekhnologiy navchannya v pedagogichnykh koledzhakh [Peculiarities of Using Training Interactive Technologies in the Pedagogical Colleges]. *Novi tekhnologii navchannya u pepedagogichnykh koledzhakh. Scientific Journal*, no. 53, pp. 46.
8. Arutyunov Yu.S., Birshteyn M.M., Burkov V.N. (1989) Metodicheskiye ukazaniya po klassifikatsii metodov aktivnogo obucheniya [Methodical Aids as for Active Teaching Methods Classification]. Kyiv. (in Russian)
9. Moroz L.I. (2007) Profesiyno-psykhologichnyi treyning u stanovlenni osobystosti fakhivtsya [Professional-Psychological Training during the Formation of Professional Personality]. Ivanofrankivsk: Nadvirnyanska drukarnya. (in Ukrainian)
10. Padalka O.S., Nisimchuk A.S., Smolyuk I.O., Shpak O.T. (1995) Pedagogichni tekhnologii [Pedagogical Technologies]. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia. (in Ukrainian)
11. Pisotska L.S. (2013) Vykorystannya interaktyvnykh metodiv navchannya v konteksti systemnogo pidkholu [Use of Interactive Methods of Education in the System Approach Context]. *Pedagogical Discourse: Collection of Scientific Articles*. Khmelnytskyi: KhGPA, issue 14, pp. 360–363.
12. Pidkasystyi P.I. (1996) Tekhnologiya igry v obuchenii i razvitii [Game Technology in Teaching and Development]. Moscow: Pospedagenstvo. (in Russian)
13. Pometun O.I. (2004) Suchasnyy urok. Interaktyvni tekhnologii navchannya [Modern Lesson: Interactive Teaching technologies]. Kyiv: A.S.K. (in Ukrainian)
14. Abulkhamova K.A., Vasina N.V., Lapteva L.G., Slastenina V.A. (1998) Psikhologiya Ili i pedagogika [Psychology and Pedagogics]. Moscow: Sovershenstvo. (in Russian)
15. Pyatakova H.P. (2002) Interaktyvni metodyky ta spetsyfika zastosuvannya ikh zastosuvannya u vyshchiy shkoli [Interactive methods and specifics of their use in the higher school]. Ternopil. (in Ukrainian)
16. Shapran O.I. (2007) Systema innovatsiynoi pidgotovky maybutnyogo vchytelya v umovakh navchalno-naukovo-pedagogichnykh kompleksiv [Future Teacher Innovative Training System in the Terms of Educational-Scientific-Pedagogical Complexes]. Pereyaslav-Khmelnytskyi: S.V. Karpuk Publishing. (in Ukrainian)

**THE DEVELOPMENT OF CREATIVE
AND PEDAGOGICAL ASPECTS IN THE PROCESS
OF MEDICAL STUDENTS TRAINING**

**РОЗВИТОК ТВОРЧО-ПЕДАГОГІЧНОГО АСПЕКТУ
У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ-МЕДИКІВ**

Kichula Maria¹
Savaryn Tetyana²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_20

Abstract. The purpose of the research is to create and implement the pedagogical conditions that promote the formation of the professional skills of future physicians through the lens of the creative and pedagogical aspect. Methodology. During the experiment, the following methods were used: theoretical analysis of diagnostic; observational; the method of statistical manipulation. Students of medical and dentistry faculties of the I. Horbachevsky Ternopil State Medical University took part in experiment, totally more than 500 respondents. The control and the experimental groups were established at the beginning of experiment. The traditional approach to teaching medical students was practiced in the control group; an approach to modernizing the educational process at the medical university that is based on the creative-pedagogical aspect was introduced in the experimental group. Performance criteria. Data of three diagnostic sections – primary, secondary and final are taken into account for diagnosing the ascending level and the dynamics of creativity and professional readiness of students. The effectiveness of the methodical process of forming a model of creative orientation training was showed by sections. The results of experimental work showed that the most important implementer of the creative and pedagogical aspect in the training formation and development of medical students is the individualization of the educational process based

---

¹ Candidate of Pedagogical Sciences,
Assistant Professor at Department of Foreign Languages,
I. Horbachevsky Ternopil State Medical University, Ukraine

² Candidate of Philological Sciences,
Assistant Professor at Department of Foreign Languages,
I. Horbachevsky Ternopil State Medical University, Ukraine

The development of creative and pedagogical aspects in the process of...

on the results of diagnostic sections, individual testing for planning the content of all types of creativity, cognitive and creative and practical work of future medical specialists.

1. Вступ

Сучасний процес підготовки дипломованого спеціаліста-медика ставить нові вимоги до організації навчання в медичному вузі, оскільки у суспільстві все більше зростає необхідність розвитку творчого потенціалу особистості майбутнього лікаря. Творча діяльність породжує нові знання, навички, вміння і відношення. Сучасна освіта позиціонує студента не як пасивного одержувача знань, а як активного учасника навчального процесу. Особливу увагу у вищій медичній школі приділяють розвитку розумових здібностей студентів. Це веде до появи постійно нових поглядів на творчий процес, що сприяє створенню нових підходів до поняття творчості у навчальному процесі. Мета дослідження полягає в тому, щоб створити та реалізувати педагогічні умови, які сприяють формуванню професійних якостей майбутніх лікарів крізь призму творчо-педагогічного аспекту. Припускаємо, що впровадження творчо-педагогічного аспекту в навчальний процес студентів-медиків буде ефективним, якщо його реалізація сприятиме професійному особистості майбутнього лікаря шляхом розвитку інтелектуального, освітнього, етичного творчого потенціалу студентів-медиків.

2. Педагогічні умови формування творчо-професійної готовності

Процес збагачення професійної наукової діяльності студентів медичного вузу креативною спрямованістю вимагає комплексу науково-педагогічних розробок, які сприяють розвитку креативності студентів-медиків. Творчо-професійна готовність як системний і цілісний об'єкт являє собою органічну єдність і інтеграцію різних видів професійної діяльності студентів-медиків у процес оволодіння майбутньою спеціальністю, що забезпечують формування компонентів творчо-професійної підготовки. Система професійно-творчих якостей студента-медика побудована на сукупності професійно-особистісних властивостей, які безпосередньо впливають на всі перераховані види творчо-професійної готовності. Особистісні якості студента-медика, не маючи прямого впливу на результати креативної активності майбутнього лікаря, здатні відіграти значну роль у розгортанні його творчого

потенціалу, у формуванні його професійно-творчого мислення. Щоб сформуванню у студентів-медиків бажані креативні якості, залучено студентів до спеціально організованої професійної діяльності з урахуванням творчо-педагогічного аспекту.

Доцільним є виокремити наступні основні творчі якості студента медичного вузу з урахуванням творчо-педагогічного аспекту, які вимагають подальшого розвитку, сприяючи формуванню творчо-професійної готовності:

- творче усвідомлене ставлення до індивідуальної креативної діяльності як необхідності зміни медико-професійної дійсності;

- творче формування самим студентом-медиком індивідуального особистісного модусу, що охоплює в себе творчо-професійні потреби студента, його інтереси, переконання, творчо-оцінні критерії, творчо-пізнавальні прагнення;

- творче індивідуальне прагнення студента медичного вузу до розширення і поглиблення професійних знань, до опанування нових творчо-професійних знань;

- прагнення до теоретичної та практичної обґрунтованості індивідуальних професійно-творчих поглядів і переконань.

Становлення і розвиток перерахованих творчих якостей студента медичного вузу є необхідною умовою для формування творчо-педагогічного аспекту в освітньому процесі медичного вузу як результату такої готовності. Таким чином, основним завданням нашої дослідно-експериментальної роботи є розробити методiku з розвитку творчих здібностей у студентів медичного вузу, яка містить в себе:

- виявлення оптимальних шляхів і засобів реалізації методології творчо-педагогічного аспекту в освітньому процесі медичного вузу;

- опис і практичну апробацію процесу формування творчих якостей у студентів-медиків;

- визначення особливостей творчо-педагогічного аспекту у вирішенні науково-дослідних завдань студентів-медиків;

- визначення теоретико-методологічної бази формування творчої спрямованості освітнього процесу у вищій медичній школі.

Для реалізації перерахованих вище завдань дослідно-експериментальної роботи в ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет ім. І. Я. Горбачевського МОЗ України» ми розробили програму, розраховану на кілька років упровадження. Її метою було – підготу-

The development of creative and pedagogical aspects in the process of...

вати методичну модель процесу формування творчої спрямованості в становленні і розвитку освіти студента-медика відповідно до розробленого і теоретично обґрунтованого нами підходу до модернізації освітнього процесу у вищій медичній школі з урахуванням творчо-педагогічного аспекту.

Під час реалізації цієї програми ми здійснили адаптацію програм з курсу латинської мови та медичної термінології в системі творчо-педагогічного аспекту.

В експерименті брали участь студентські групи медичного (спеціальність 222 «Медицина») та стоматологічного (спеціальність 221 «Стоматологія») факультетів. На початку нашого експерименту ми визначили контрольну і експериментальну групи. У контрольній групі практикувався традиційний підхід до навчання студентів-медиків; в експериментальній групі був впроваджений запропонований нами підхід до модернізації освітнього процесу в медичному вузі з урахуванням творчо-педагогічного аспекту.

3. Методи та структура експерименту

При проведенні експерименту ми користувалися наступними методами: теоретичного аналізу (порівняльно-зіставний); діагностичними (тестування, анкетування, письмова інтерпретація ситуацій творчо-пізнавальної та професійно-практичної діяльності); обсерваційними (пряме, непряме і включене спостереження); праксиметричними (аналіз продуктів креативної діяльності студентів; вивчення і узагальнення професійної креативної діяльності); методом статистичної обробки отриманих даних.

Наша дослідно-експериментальна робота здійснювалась у кілька етапів як на рівні загального вдосконалення освітнього процесу з урахуванням творчо-педагогічного аспекту, так і на рівні індивідуальної творчо-педагогічної роботи зі студентами-медиками – типовими представниками різних рівнів готовності до професійно-креативної діяльності в галузі медичної термінології.

Виділивши етапи процесу формування творчого інтересу у студентів-медиків до медичної термінології, ми спробували визначити шляхи вдосконалення цього процесу.

В експериментальній роботі ми проводили початковий зріз рівня розвитку творчого інтересу студентів до сфери медичної термінології за наступними показниками: пізнавальний, емоційний і вольовий.

Крім цих якісних показників, ми виділили і кількісні показники шляхом інтерв'ювання та анкетування студентів медичного та стоматологічного факультетів: як часто студенти виявляють інтерес до значення і походження медичних термінів, якими вони оперують на заняттях з спеціально-наукових медичних дисциплін; чи користуються студенти-медики додатковою спеціальною термінологічною літературою; чи знайомі вони з сучасними досягненнями в галузі спеціальної медичної термінології.

Відповідно до отриманих у результаті першого діагностичного зрізу даних на початку експерименту ми визначили за цими критеріями і показниками три рівні розвитку творчого інтересу студентів-медиків до медичної термінології в експериментальній і контрольній групах, які свідчать про творчо-професійну готовність цих студентів.

У дослідженнях брали участь студенти 1 курсу медичного і стоматологічного факультетів – понад 500 осіб, у тому числі 392 студенти спеціальності 222 «Медицина» та 112 студентів спеціальності 221 «Стоматологія».

В експериментальній групі було всього 250 осіб, з них: з високим рівнем – 37 осіб; із середнім – 93 особи; з низьким – 120 осіб.

У контрольній групі – всього 250 осіб, з них: з високим – 32 особи; із середнім – 96 осіб; з низьким – 122 особи.

Отримані показники творчо-професійної готовності студентів-медиків в експериментальній і контрольній групах на початковому етапі нашої дослідно-експериментальної роботи ми представили в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники творчо-професійної готовності студентів-медиків в експериментальній групі (ЕГ) і в контрольній групі (КГ) на початковому етапі дослідно-експериментальної роботи (%)

Рівні розвитку творчого інтересу, що свідчить про творчо-професійну готовність студентів-медиків	КГ		ЕГ	
		%		%
високий рівень розвитку творчого інтересу	3	21	2	14
середній рівень розвитку творчого інтересу	4	29	4	29
низький рівень розвитку творчого інтересу	7	50	8	57

The development of creative and pedagogical aspects in the process of...

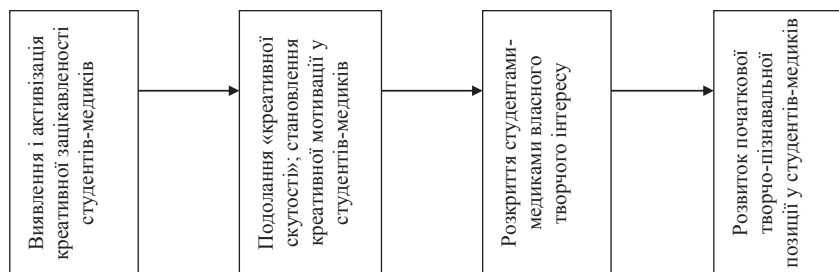
Діагностика рівнів творчо-професійної готовності при проведенні формуючого експерименту показала її низький рівень у студентів-медиків в експериментальній і в контрольній групах.

В експериментальній групі початок дослідної роботи був пов'язаний зі спеціальною програмою – визначено новий підхід до розуміння цілей і завдань залучення студентів-медиків до дослідження певної ділянки наукової медичної термінології з урахуванням творчо-педагогічного аспекту.

Насамперед в експериментальній групі ми запропонували спеціально організовані заняття тренінгового характеру. Основною метою цих занять було активне творчо-педагогічне навчання, або творчо-педагогічний тренінг, який забезпечує подолання «креативної скутості» студентами-медиками експериментальної групи, і, як результат цього подолання, розвиток навичок для подальшої високої активності студентів в практичному розвитку власної індивідуальної креативності та розкриття власного творчого інтересу до галузі наукової медичної термінології. Крім того, у процесі тренінгових занять були також досягнуті і супутні цілі: розвиток початкової творчо-пізнавальної позиції, уміння визначати ділянку своїх творчих досліджень; здатність планувати свої творчо-пізнавальні дії; підвищення морального критерію культуротворчості як істотного компонента повноцінного професійного розвитку особистості майбутнього лікаря. Таким чином, заняття тренінгового характеру в кілька етапів, показаних в таблиці 2.

Таблиця 2

Етапи реалізації занять тренінгового характеру в експериментальній групі з розвитку творчого інтересу студентів-медиків

Опираючись на отримані результати, ми змінили освітній процес в експериментальній групі з урахуванням творчо-педагогічного аспекту. Це виражалось:

– у введенні, додатково до програмних занять, інтегрованих і позанавчальних заходів, що сприяють розвитку і розширенню творчого інтересу студентів-медиків; а також формуванню креативної особистості студента-майбутнього лікаря, який усвідомлює необхідність креативної діяльності в обраній медичній термінології;

– у проведенні творчих занять з медичної термінології, на яких студенти експериментальної групи представляли цікаву для них ділянку медичної термінології, що сприяло подоланню «креативної скучності»;

– у впровадженні позанавчальних додаткових занять з цікавої для кожного студента галузі медичної термінології, що сприяло індивідуалізації творчо-освітнього процесу, адаптації студента-медика до самостійного творчо-професійного дослідження, що в кінцевому підсумку сприяло розкриттю і реалізації власного творчого інтересу;

– у проведенні науково-практичних семінарів з медичної термінології, на яких студенти-медики експериментальної групи представляли результати індивідуальних творчих досліджень в галузі медичної термінології своїм колегам для обговорення, що сприяло формуванню і закріпленню індивідуальної чіткої творчо-пізнавальної позиції кожного студента в дослідженні медичної термінології.

4. Основні етапи експерименту

Таким чином, наша дослідно-експериментальна програма зі становлення і розвитку творчо-педагогічного аспекту в студентів-медиків містила три етапи.

На першому етапі було здійснено залучення студентів до певної ділянки наукової медичної термінології, що полягало в поглибленні уявлень студентів про дисципліни, які вивчаються, знайомство студентів із новітніми творчими досягненнями та розвитку творчих зацікавлень студентів експериментальної групи в даній галузі. Нами була здійснена активізація мотивації студентів до наукових досліджень при становленні у них усвідомленої необхідності творчих досліджень у галузі наукової медичної термінології.

Для досягнення поставлених цілей на першому етапі були проведені наступні заходи: введення курсу додаткових лекцій, які сприяють деталь-

The development of creative and pedagogical aspects in the process of...

ному ознайомленню студентів із сферою наукової медичної термінології; введення, додатково до програмних занять, інтегрованих і позанавчальних заходів, які сприяють розвитку і розширенню творчого інтересу студентів-медиків у ділянці наукової медичної термінології; проведення творчих занять із медичної термінології, на яких студенти експериментальної групи представляли цікаву для них галузь медичної термінології.

На першому етапі були сформовані наступні креативно-особистісні якості: висока професійна грамотність у ділянці наукової медичної термінології; прагнення до вивчення новітніх творчих досягнень у галузі наукової медичної термінології; здатність до аналізу новітніх творчих досягнень; здатність до виявлення протиріч.

На другому етапі нашої дослідно-експериментальної роботи були реалізовані наступні цілі: розкриття творчого інтересу студентів-медиків шляхом подолання їх «творчої скутості»; індивідуалізація творчо-професійної діяльності студентів у цікавій для них галузі, що сприяло формуванню у студентів експериментальної групи чіткої індивідуальної творчо-пізнавальної позиції в дослідженні ділянки медичної термінології.

У зв'язку з поставленими цілями на другому етапі було здійснено впровадження позанавчальних додаткових занять з цікавої для кожного студента галузі медичної термінології, що сприяло індивідуалізації творчо-освітнього процесу, адаптації студента-медика до самостійного творчо-професійного дослідження, що в кінцевому підсумку сприяло розкриттю і реалізації власного творчого інтересу. Студентам була надана можливість самостійної творчої розробки явищ наукової медичної термінології; проведення науково-практичних семінарів з медичної термінології, на яких студенти-медики експериментальної групи представляли результати індивідуальних творчих досліджень у галузі медичної термінології своїм колегам для обговорення, що сприяло формуванню і закріпленню індивідуальної чіткої творчо-пізнавальної позиції кожного студента в дослідженні медичної термінології, також груповій перевірці істинності творчих суджень і розробок.

Другий етап був спрямований на формування наступних творчо-особистісних якостей: здатність до творчої розробки виявленого протиріччя; твердість, підприємливість у реалізації творчих рішень; прагнення до істинності творчого судження.

Третій етап нашої дослідно-експериментальної роботи був присвячений розвитку у студентів-медиків експериментальної групи почат-

кової творчо-професійної позиції, який здійснювався в процесі індивідуального самостійного наукового творчого пошуку студента-суб'єкта творчості; при аналізі особистих творчих результатів, доопрацюванні деталей, наполегливому творчому пошуку найбільш раціональних способів вирішення творчих завдань.

На даному етапі відбувається становлення таких творчо-особистісних якостей, як вміння аналізувати особисті творчі досягнення, доопрацювати деталі, творча гнучкість як здатність переходити від одного аспекту завдання до іншого, від однієї гіпотези до більш досконалої. Хід нашої дослідно-експериментальної роботи представлений у таблиці 3.

Таблиця 3

Етап дослідно-експериментальної роботи	Цілі реалізації експерименту на даному етапі роботи	Проведені заходи в ЕГ студентом-медиком	Творчо-особистісні якості, розвинені у студентів-медиків ЕГ на даному етапі
1	2	3	4
I	– залучення студентів до галузі наукової медичної термінології; – активізація мотивації студентів до наукових досліджень при становленні у них усвідомленої необхідності творчих досліджень в галузі наукової медичної термінології	– запровадження курсу додаткових лекцій; – введення інтегрованих і позанавчальних заходів; – проведення творчих занять з медичної термінології	– висока професійна грамотність у досліджуваній галузі; – прагнення до вивчення новітніх творчих досягнень в цій галузі; – здатність до адаптації новітніх творчих досягнень; – здатність до виявлення протиріч
II	– розкриття творчого інтересу студентів-медиків; – індивідуалізація творчо-професійної діяльності студентів; – формування чіткої індивідуальної творчо-пізнавальної позиції в досліджуваній галузі	– впровадження позанавчальних додаткових занять з цікавої для кожного студента галузі медичної термінології; – проведення науково-практичних семінарів з медичної термінології, з яких студенти представляли результати індивідуальних творчих досліджень	– здатність до творчої розробки виявленого протиріччя; – твердість, підприємливість у реалізації творчих рішень; – прагнення до істинності творчого судження

1	2	3	4
III	– розвиток у студентів початкової творчо-професійної позиції; – організація індивідуального самостійного науково-творчого пошуку студента	– індивідуальний самостійний науковий творчий пошук студента; – анонсування самим студентом особистих творчих результатів; – доопрацювання деталей; – наполегливий творчий пошук найбільш раціональних способів вирішення творчих завдань	– здатність аналізувати особисті творчі досягнення; – здатність доопрацювати деталі; – творча гнучкість

Результатом проведеної дослідно-експериментальної роботи стало поетапне формування у студентів експериментальної групи творчо-професійної готовності, що було досягнуто в процесі становлення і розвитку їх особистого креативного дослідницького потенціалу.

5. Розвиток творчо-особистісних якостей

Розвиток особистого креативного дослідницького потенціалу студентів здійснювався при формуванні у них творчо-особистісних якостей: висока професійна грамотність в обраній сфері медичної науки; прагнення до вивчення новітніх творчих досягнень; вміння аналізувати новітні творчі досягнення; здатність до виявлення протиріч; здатність до творчої розробки виявленого протиріччя; твердість, підприємливість у реалізації творчих рішень; прагнення до істинності творчого судження; здатність до аналізу особистих творчих досягнень; вміння доопрацьовувати деталі; творча гнучкість як здатність переходити від одного аспекту до іншого, від однієї гіпотези до більш досконалої.

У ході нашої дослідно-експериментальної роботи була проведена діагностика рівня розвитку у студентів-медиків експериментальної групи творчо-особистісних якостей на початку і після завершення експерименту.

Показники рівня розвитку у студентів творчо-особистісних якостей представлені в таблиці 4:

Таблиця 4

Творчо-особистісні якості, які формують особистий дослідний потенціал студентів ЕГ	На початку експерименту	Після завершення експерименту
висока професійна грамотність в обраній сфері медичної науки	32%	78%
прагнення до вивчення новітніх досягнень	31%	74%
здатність до аналізу новітніх творчих досягнень	15%	61%
здатність до виявлення протиріч	13%	60%
здатність до творчої розробки виявленого протиріччя	12%	58%
твердість, підприємливість у реалізації творчих рішень	11%	53%
прагнення до істинності творчого судження	9%	51%
здатність до аналізу особистих творчих досягнень	15%	53%
здатність доопрацювати деталі	8%	58%
творча гнучкість	6%	52%

Як видно з таблиці, у результаті проведеної нами дослідно-експериментальної роботи у студентів експериментальної групи спостерігається значне підвищення рівня розвитку творчо-особистісних якостей, які формують творчий дослідницький потенціал.

У контрольній групі тільки деякі студенти проявили інтерес до дослідження галузі медичної термінології, які займалися написанням рефератів з певної теми. У результаті даного виду роботи у деяких студентів контрольної групи були розвинені такі творчо-особистісні якості: професійна грамотність у ділянці наукової медичної термінології, прагнення до вивчення новітніх творчих досягнень у галузі наукової медичної термінології; здатність до аналізу новітніх творчих досягнень; іноді – здатність до виявлення протиріч. Однак розвиток тільки цих якостей виявилася недостатнім для формування особистого дослідницького потенціалу.

Таким чином, у результаті дослідно-експериментальної роботи нами було доведено, що запропонований нами підхід до розвитку освіти студентів-медиків з урахуванням творчо-педагогічного аспекту сприяє ефективному розвитку індивідуальності майбутніх фахівців у сфері науково-медичних досліджень, а також становленню таких особистісних якостей, як здатність до самоосвіти, саморозвитку та самов-

The development of creative and pedagogical aspects in the process of...

досконалення, формування творчих навичок та вмій при реалізації індивідуальних досліджень і успішне застосування отриманих знань на практиці.

Результати третього діагностичного зрізу свідчать про значне розширення творчого інтересу студентів-медиків експериментальної групи, про формування творчої особистості даних студентів, про достатню готовність студентів-медиків експериментальної групи до самостійної професійної творчої діяльності, про формування у них чіткої творчо-пізнавальної позиції в дослідженні ділянки медичної термінології.

Проведена дослідно-експериментальна робота показує, що в експериментальній групі простежується зростання творчих зацікавлень у науково-дослідній роботі студентів-медиків у порівнянні з результатом, показаним у контрольній групі. Отримані дані свідчать про ефективність розробленого підходу до модернізації освітнього процесу у вищій медичній школі з урахуванням творчо-педагогічного аспекту.

Як показали наведені вище результати, у ході пошуково-творчого етапу дослідження істотно зросли готовність студентів експериментальної групи вирішувати професійні творчі завдання і можливість ефективно застосовувати медико-професійні знання, отримані в результаті індивідуальних творчих досліджень.

У результаті третього діагностичного зрізу були отримані дані для порівняльного аналізу показників творчо-професійної готовності студентів-медиків контрольної і експериментальної груп до початку і після закінчення експерименту.

Для отримання більш докладних результатів проведеного експерименту нами було вивчено розподіл професійно-творчих потреб серед студентів-медиків контрольної і експериментальної груп, представлений у таблиці 5.

Аналіз отриманих даних, представлених у таблиці, показує, що внаслідок проведеної нами програми формування творчо-професійної готовності у студентів-медиків експериментальної групи значно зросли професійно-творчі потреби в порівнянні зі студентами контрольної групи, де такі показники помітно знизилися. Отримані дані дозволяють нам стверджувати, що проведена нами дослідна робота в експериментальній групі студентів-медиків істотно підвищила рівень їх творчих зацікавлень у предметі, а також сприяла набуттю студен-

Розподіл професійно-творчих потреб серед студентів-медиків контрольної і експериментальної груп (середні значення в балах)

Професійно-творчі потреби студентів-медиків	ГРУПИ			
	Контрольна		Експериментальна	
	початок	кінець	початок	кінець
Потреби творчого самовираження і творчої самореалізації	8,2	8,4	7,7	9,6
Потреби подолання «творчої скутості»	22	19	23,9	25,6
Потреби адаптації до індивідуальної професійно-творчої діяльності	24,5	21,5	12,6	24,5
Потреби формування індивідуальної чіткої творчо-пізнавальної позиції	20,7	7,4	9,7	25,6

тами необхідних творчих навичок для подальшої роботи в інших ділянках медичної науки.

Таким чином, у результаті дослідно-експериментальної роботи нами було доведено, що запропонований нами підхід до становлення і розвитку освіти студентів-медиків з урахуванням творчо-педагогічного аспекту сприяє ефективному розвитку та індивідуальності майбутніх фахівців у сфері науково-медичних досліджень; а також становленню таких особистісних якостей, які сприяють до самоосвіти, саморозвитку та самовдосконалення в системі креативності; формування творчих навичок та вмінь при реалізації індивідуальних досліджень і успішного застосування отриманих знань на практиці.

6. Аналіз результатів експериментально-дослідної роботи

Стрімкий ріст значимості творчої і культурно-освітньої функції особисто-орієнтованої освіти студентів-медиків обумовило розгляд нами професійно-творчої підготовки майбутнього спеціаліста як безперервної інтеграційної системи, напруженої на особистісний ріст студента, розвиток його творчо-професійних здібностей, що є необхідними у майбутній медичній діяльності і формуванні вмінь творчого вибору професійних рішень, адекватних специфіці медичної діяльності.

У зв'язку з цим наше дослідження було спрямоване на становлення і розвиток основних творчих якостей студентів медичного вузу з ура-

The development of creative and pedagogical aspects in the process of...

хуванням творчо-педагогічного аспекту, який потребує подальшого розвитку, що сприятиме формуванню професійної творчої діяльності: творче усвідомлення відношення до індивідуальної креативної діяльності як необхідності видозмінення медичної професійної діяльності, творче формування власне студентом-медиком індивідуально-освітнього особистісного модусу, що враховує творчо-професійні потреби студента, його інтереси, переконання, творчо-оцінюючі критерії, творчо-пізнавальні прагнення до володіння новими творчо-професійними знаннями, бажання теоретичного і практичного підтвердження індивідуальних поглядів.

У ході дослідження нами виявлено, що саме ці творчі якості є одними із основних факторів творчо-професійної зрілості студента-медика до індивідуальної науково-медичної діяльності.

Діагностика рівнів творчо-професійної зрілості перед першим етапом була проведена завдяки навчального (першого) діагностичного зрізу. Даний метод показав низький рівень творчої зацікавленості і творчо-професійної зрілості студентів:

- низький рівень творчої зацікавленості студентів-медиків – 72 %,
- середній рівень творчої зацікавленості студентів-медиків 17 %,
- високий творчої зацікавленості студентів-медиків – 11 %.

Під час проведення формуючого експерименту була сформульована інша мета освітньої діяльності в системі творчо-педагогічного аспекту: становлення творчо-особистісної спрямованості в професійній роботі майбутніх медиків, формування творчої особистості студентів-медиків, здатність усвідомлювати творчий саморозвиток, виховання спеціаліста медичного профілю, який здатен до реалізації самостійно обраної системи творчих установок і цінностей.

Відтак для реалізації завдань експериментально-дослідної роботи у ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет імені І.Я. Горбачевського МОЗ України» нами було розроблену програму, що розрахована на кілька років її реалізації. У програмі передбачені такі завдання як: розробити методичну модель процесу формування спрямованості у становленні та розвитку особисті у ході навчальної діяльності студента-медика, у відповідності до розроблених і теоретично обґрунтованих нами підходів до модернізації освітнього процесу у вищих медичних закладах з урахування творчо-педагогічного аспекту.

7. Результати першого етапу експерименту

Експеримент був проведений як на рівні загального вдосконалення навчально-виховного процесу із врахуванням творчо-педагогічного аспекту, так і на рівні індивідуальної навчально-виховної роботи зі студентами, типовими представниками різних рівнів творчої зрілості до професійно-медичної діяльності.

Робота включала три етапи :

1. Перший – осінній семестр, впродовж якого було вирішено такі завдання:

- активізація мотивів творчо-професійної діяльності студентів-медиків експериментальної групи;
- поглиблення уявлення студентів про предмет, що вивчається;
- формування творчої особистості студента-медика, яка усвідомлює необхідність творчої діяльності.

У комплексі творчо-педагогічних впливів, спрямованих на формування творчої зрілості студентів-медиків до професійної діяльності, запроваджено цикл семінарів з проблеми-творчо-професійної зрілості. При цьому, не порушуючи мети семінарів, порушувалися питання про розкриття змісту, структури творчої зрілості, шляхи і умови її формування, інформувалося студентів експериментальної групи про методи формування в собі творчих якостей, що входять до структури даного виду творчо-професійної зрілості.

Роботу було розпочато із знайомства зі стандартною системою категорій, що вживаються при визначенні творчо-професійної зрілості. Це дозволило студентам експериментальної групи правильно виявити ознаки творчо-професійної зрілості, на основі цього виробляти систему спеціальних понять, за допомогою яких студенти аналізували феномен креативної зрілості як і у своїй поведінці, такі в поведінці інших людей.

На подальших семінарах проводилася творчо-педагогічне тренування по усвідомленню і максимальному використанню визначених категорій. Особливо ефективними в цьому плані були заняття із вивчення конкретних прикладів наукової творчо-професійної діяльності відомих спеціалістів, а також прикладів із власного досвіду студентів-медиків і аналіз в системі категорій, що описують творчо-професійну зрілість майбутніх лікарів.

На першому етапі експерименту було активізовано процеси творчого навчання, що були відображені у даних другого діагностичного

The development of creative and pedagogical aspects in the process of...

зрізу. Вони показали підвищення рівня креативної зацікавленості і творчо-професійної зрілості студентів-медиків експериментальної групи:

- низький рівень творчої зацікавленості студентів-медиків – 49%
- середній рівень – 32 %
- високий рівень – 19 %.

На основі результатів другого (середнього) діагностичного зрізу було визначено завдання другого етапу експериментальної роботи:

- розвиток потреби вдосконалити творчо-професійні дослідження;
- формування творчо-управлінських якостей і можливостей студентів-медиків.
- створення ситуації реальної культуро-творчої відповідальності;
- індивідуалізація творчо-освітнього процесу студентів-медиків;
- адаптація студентів до індивідуальної творчо-професійної діяльності;
- розкриття і самостійна реалізація творчої цікавості майбутніх лікарів у сфері медичної термінології;
- формування індивідуальної чіткої творчо-пізнавальної позиції;
- становлення здатності до творчо-професійної самореалізації студентів-медиків;
- накопичення індивідуального досвіду творчо-професійної діяльності.

8. Другий експериментальний етап

Основним у ході другого експериментального етапу було поглиблення і розширення початої на першому етапі роботи зі становлення творчо-професійної зрілості студентів-медиків.

В основі організації другого навчально-виховного етапу в системі творчо-професійної аспекти було керівництво мотивами творчо-професійної діяльності студентів. Пріоритетним був спосіб творчо-педагогічного впливу, що базується на спеціально організованій креативній спрямованості студентських наукових досліджень. Відтак важливим завданням організації навчально-виховної роботи було формування індивідуальної творчо-професійної мотивації.

Враховуючи дане завдання, до програми експерименту другого етапу було додано комплекс таких видів робіт:

- проведення додаткових позаурочних занять із тем, що є цікавими для студентів-медиків у сфері медичної термінології.
- науково-практичні семінари із медичної термінології, на яких студенти експериментальної групи представляли результати інди-

відуальних творчих досліджень в системі-творчо-педагогічного аспекту.

Невід'ємною частиною вказаного виду занять було введення професійних ситуацій, що вимагали творчого вибору. При цьому практично реалізовувалися дві мети: розвиток творчо-професійної усвідомленості і вироблення творчих навиків професійного вирішення медичних завдань, вміння аналізувати і оцінювати свої креативні дії в професійній ситуації, підвищення творчо-професійної системи знань як необхідної умови становлення і розвитку навчання студентів-медиків.

9. Третій етап експериментального дослідження

Третій етап експериментального дослідження був присвячений розвитку у студентів-медиків експериментальної групи початкової творчо-професійної позиції, що мало місце в ході індивідуального самостійного наукового творчого пошуку студента – суб'єкта творчості; у аналізі власних творчих результатів, доопрацюванні деталей, наполегливому творчому пошуку раціональних способів вирішення творчих завдань.

На цьому етапі відбулося становлення таких творчо-педагогічних якостей, як можливість аналізувати власні творчі досягнення, здатність доопрацьовувати деталі, творча пластичність як здібність переходити від одного аспекту завдань до іншого, від однієї гіпотези до іншої – більш досконалої.

На прикінцевому етапі навчання в системі творчо-педагогічного аспекту, після проходження програми формування творчо-педагогічної зрілості студентів-медиків, проведено третій діагностичний зріз, що мав на меті оцінити ефективність розробленої програми. Дані, що отримані в результаті третього (завершального) діагностичного зрізу, свідчать про те, що рівень креативної зацікавленості і зрілості студентів-медиків значно виріс: низький рівень – 9%; середній рівень – 29%; високий рівень – 62 %.

Важливо відзначити, що процес формування креативної зрілості не завершений, у зв'язку з специфікою підготовки майбутніх лікарів, в основі якої є постійні творчі видозміни і вдосконалення. Таким чином, завершення нашого формуючого експерименту до кінця третього етапу не сприяв закінченню становлення творчо-професійної зрілості студентів-медиків. А етап консолідації компонентів творчо-професійної зрілості буде продовжуватися впродовж усього життя і професійної медичної діяльності майбутнього лікаря. Проте основи майбутньої

The development of creative and pedagogical aspects in the process of...

творчо-професійної діяльності студентів-медиків експериментальної групи закладені вже в університеті.

10. Висновки

У зв'язку з цим, можна зробити висновок про те, що такі фактори як своєчасна діагностика і корекція рівнів творчо-професійної зрілості, інтеграція теорії і практики креативної підготовки, виховання культури творчої активності, моделювання у навчальному процесі творчих ситуацій, що вимагають від студентів медичного вишу активних творчо-професійних рішень, поступове формування творчо-професійної зрілості, підвищують їх творчу зацікавленість до професійної діяльності і задоволеність отриманими результатами.

Таким чином експериментальна робота показала необхідність і цілеспрямованість впровадження принципів творчо-педагогічного аспекту у становлення і розвиток навчання студентів-медиків, для подальшого формування майбутніх високопрофесійних спеціалістів медичного профілю.

Список літератури:

1. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике / А. А. Кыверялг. – Таллин: Валгус, 1980. – 334 с.
2. Brophy J. Motywowanie uczniów do nauki / J. Brophy. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. – 278 s.
3. Ekiert-Oldroyd D. Twórcze rozwiązywanie problemów – model i jego zastosowanie w praktyce edukacyjnej / D. Ekiert-Oldroyd [W:] St. Popek (red.) Twórczość w teorii i praktyce. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004. – S. 295-302.
4. Guilford J.P. Creativity : Yesterday, today, and tomorrow / J. P. Guilford // Journal of Creative Behavior. – 1967. – No 1. – P. 3–14.
5. Nęcka E. Trening twórczości / E. Nęcka. – Olsztyn : Polskie Towarzystwo Psychologiczne Pracownia Wydawnicza, 1992. – 178 s.

References:

1. Kyverialh, A. A. (1980) *Metody yssledovanyia v professionalnoi pedahohyke* [Methods of research in professional pedagogy]. Tallyn: Valhus (in Russian).
2. Brophy, J. (2002) *Motywowanie uczniów do nauki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
3. Ekiert-Oldroyd D. (2004) *Twórcze rozwiązywanie problemów – model i jego zastosowanie w praktyce edukacyjnej*. [W:] Popek, St. (red.) *Twórczość w teorii i praktyce*. Lublin : Wydawnictwo UMCS: ss. 295-302
4. Guilford, J.P. (1967) *Creativity: Yesterday, today, and tomorrow*. The Journal of Creative Behavior, 1, 3 – 14. doi:10.1002/j.2162-6057.1967.tb00002.x
5. Nęcka E. (1992) *Trening twórczości*. Olsztyn : Polskie Towarzystwo Psychologiczne Pracownia Wydawnicza.

FORMING OF CORPORATE CULTURE OF FUTURE OFFICERS

ФОРМУВАННЯ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ У МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ

Koba Oleksandr¹

Kravchenko Natalia²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_21

Abstract. The article deals with criteria, indicators formation of corporate culture in the future officers, and described levels of this personal phenomenon. Given the research results, opinions of the expert group and the structure of the corporate culture of the future officers and the content of its components, features professional activities of law enforcement officials to assess the level of formation of corporate culture was separated following criteria: value-personal, cognitive and activity. In this case, the formation of corporate culture for future officers concluded based on the study of their knowledge, skills and behavior in academic and extracurricular activities.

Value-personal criteria characterizing the target set for the development of future officers of the corporate culture as a value in the work of law enforcement agencies, the perception of professional values, organizational role and status and trends in the law enforcement agencies, as well as interest in the study of corporate culture and effective means of professional and interaction according to the requirements of the corporate culture and so on.

Cognitive criterion describes a set of scientific and theoretical knowledge about corporate culture in general and about the corporate culture of law enforcement in particular. It is also a student awareness of the mission of law enforcement agencies and their role in law enforcement agencies, the knowledge of the essence of corporate culture, the specifics of its manifestation in law enforcement agencies and the requirements of the corporate culture in the organization of effective personnel management, organization of interpersonal interaction to perform professional tasks.

---

¹ Candidate of Pedagogical Sciences,

Kyiv Faculty of the National Academy of the National Guard of Ukraine, Ukraine

² Kyiv Faculty of the National Academy of the National Guard of Ukraine, Ukraine

Forming of corporate culture of future officers

Activity-criterion applies skills to share knowledge about the corporate culture to meet the challenges of the profession. It is a moral and normative regulation of corporate behavior, relationships and communication, respect for rules and regulations of relations prevailing in law enforcement, as well as the ability to establish interpersonal relationships, coordinate their actions with colleagues to choose the best style of communication with citizens in different situations accordance with the requirements of the corporate culture and so on.

Regarding the performance of formation of corporate culture, the following was considered a manifestation of its components. To do this using the method of expert estimates were determined minimum essential qualities, knowledge, skills and abilities of future officers, showing the formation of corporate culture.

Using these criteria can distinguish four levels of the corporate culture of the future officers: critical, say, adaptive and optimal. The criteria and indicators to assess the state of formation of the corporate culture of the future officers.

1. Вступ

Увага до проблем формування корпоративної культури у наш час обумовлена необхідністю підвищення ефективності виконання майбутніми офіцерами своїх професійних завдань. Корпоративна культура є основою поведінки, сприйняття, пізнання, ухвалення рішень, що впливають на життєдіяльність майбутніх офіцерів та ефективність виконання завдань.

На сьогодні учені використовують різні підходи до відбору й обґрунтування критеріїв і показників корпоративної культури персоналу. Зокрема, на думку В.М. Зоріної, корпоративна культура – це багатогранний динамічний феномен, який можна вивчати на трьох рівнях – поверховому (зовнішні ритуали та церемонії, психологічний клімат у колективі, стиль одягу, «міфи та легенди», «герої» та «антигерої», стиль спілкування, технології виробництва та ін.), підповерховому (цінності та вірування, стратегії і філософія, оголошена мета) та глибинному (національна культура, менталітет, особливості сприйняття) [2]. Сфера діяльності офіцера – це зона довіри між людьми, тому він повинен бути не тільки компетентним фахівцем, професіоналом, але й володіти високим рівнем корпоративної культури. ЮНЕСКО у Декла-

рації про вищу освіту для ХХІ ст. наголошує, що одна з найважливіших функцій вищої освіти – допомагати розуміти, інтерпретувати, зберігати, розширювати, розвивати і поширювати національні й регіональні, літературні та історичні культури.

Окремі психолого-педагогічні аспекти професійної підготовки майбутніх офіцерів відображені у працях російських учених-педагогів (О. Барабанщиков, Б. Бадмаєв, В. Гурін, О. Давидов, С. Муцинов, Є. Коротков та ін.). Формування професійно-етичної культури особистості розглядалось у працях зарубіжних дослідників (М. Арісаву, Р. Вільямс, Д. Джонассен, Р. Джонстон, Г. Клейман, К. Макліна, Д. Мічі, В. Оконь, С. Хантінгтон та ін.) Серед українських науковців педагогічні умови вдосконалення професійної підготовки майбутніх офіцерів у ВВНЗ досліджували М. Жиленко, Л. Мерзляк, М. Нещадим, В. Перевалов, Л. Романишина, В. Ягупов; культурологічну підготовку курсантів у ВНЗ та етику управлінської діяльності військового керівника відображено у працях В. Маслова, М. Тарнавського; деякі аспекти технології і техніки педагогічного спілкування розкрито в працях В. Кан-Калика, О. Леонтєва, В. Пітюкова, В. Сластеніна. Але практично не досліджена проблема формування корпоративної культури як складової професійної культури офіцера.

Актуальність проблеми формування корпоративної культури майбутніх офіцерів обумовлена зовнішніми (розвиток форм і способів та швидкоплинність ведення службово-бойової діяльності; обмеження технічних можливостей у вирішенні проблем) і внутрішніми (недоліки в ідентифікації офіцерів за організаційною структурою; синдром недовіри офіцерів до організаційної структури та керівників структурних підрозділів).

За результатами проведеного анкетування майбутніх офіцерів-випускників визначено такі причини недостатнього рівня сформованості у них корпоративної культури: неповне усвідомлення майбутніми офіцерами важливості професійно-етичної культури у військовому середовищі (76,5%); нерівномірне засвоєння ними загальнолюдських і духовних цінностей (67,8%); відсутність цілеспрямованого формування корпоративної культури майбутніх офіцерів (89,4%).

Актуальність проблеми дослідження підсилюється низкою суперечностей між потребою в офіцерові як педагогові нового типу і традиційною моделлю особистості майбутнього офіцера; новою педагогіч-

ною особистісно-орієнтованою парадигмою в освіті і пріоритетністю авторитарних комунікативних форм навчання в ВНЗ; зміною традиційних ціннісних орієнтацій; стрімким скороченням кількості офіцерського складу в Україні.

Метою дослідження є визначення особливостей та характеристика критеріїв, показників та рівнів сформованості корпоративної культури у майбутніх офіцерів.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати психолого-педагогічну літературу з досліджуваної проблеми, визначити сутність, структуру та особливості корпоративної культури офіцера.

2. Конкретизувати критерії та рівні сформованості корпоративної культури майбутніх офіцерів.

Для розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс **методів**: теоретичні – аналіз наукових джерел з питань теорії культури та методики навчання і виховання; систематизація теоретичних і експериментальних даних; індукція та дедукція; порівняльний аналіз; моделювання для всебічного вивчення стану дослідження розглянутої проблеми і визначення кола дидактичних завдань для їх вирішення; емпіричні – спостереження, бесіди, анкетування, інтерв'ювання, експертне оцінювання, самооцінювання курсантів, узагальнення педагогічного досвіду й незалежних характеристик, вивчення результатів навчальної діяльності з метою визначення рівня сформованості корпоративної культури офіцерів; статистичні методи обробки – для аналізу отриманих даних і математичної обробки результатів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять наступні положення: про філософію освіти (В. Андрущенко, І. Зязюн, В. Кремень, В. Лутай); про теорію наукового пізнання; особистість як активного суб'єкта життєдіяльності й розвитку; про специфіку людської діяльності (В. Асмус, С. Анісимов, А. Гусейнов, А. Лосєв); теорію й методику навчання і виховання (О. Барабанщиков, М. Нецадим, Л. Романишина, В. Ягупов та ін.); про розробку педагогічних систем (В. Беспалько, Е. Заїр-Бек, В. Серіков та ін.), педагогічних технологій (В. Биков, Т. Дмитренко, М. Кларін, В. Монахов та ін.); про спілкування і творчу діяльність особистості (В. Кан-Калік, В. Мясіщев, С. Рубінштейн та ін.).

2. Формування корпоративної культури майбутнього офіцера як педагогічна проблема

На основі історичного підходу та аналізу філософсько-етичних і педагогічних джерел нами визначено такі етапи формування корпоративної культури офіцерів: виникнення організаційної підсистеми культури в Китаї, Греції та Римській імперії, в арміях рабовласницьких і феодалних держав (близько 500 року до н.е. – до XIV-XV ст.); накопичення теоретичного і практичного матеріалу підготовки майбутніх офіцерів (юнкерів, кадетів та ін.) з моменту виникнення постійних армій і перших навчальних закладів з підготовки офіцерів (XV – кінець XIX ст.); становлення і розвиток воєнної (мілітарної) культури на основі розвитку воєнної науки (поч. XX ст. – до 90 років XX ст.); зростання ролі корпоративного управління суспільними процесами, становлення і розвиток гуманістичної парадигми освіти і особистісно-орієнтованої підготовки офіцерів у ВНЗ (з кінця 90-х років XX ст. і понині).

В арміях провідних країн світу чітко визначено корпоративний характер офіцерської професії. За оцінками командування Збройних сил США, для керування підлеглими як у бойовій обстановці, так і в мирний час необхідна наявність певних якостей: компетентності, відповідальності і відданості своїй справі (Ю. Кудрявцев). У ЗС Великої Британії, Німеччини підготовка офіцерських кадрів у військових навчальних закладах відзначається надзвичайною ефективністю у формуванні їх корпоративної культури. Таке порівняння є корисним і для об'єктивного оцінювання правильності обраного Україною шляху реформ у військовій освіті [1].

У літературних джерелах зустрічаються різні тлумачення терміну «корпоративна культура» (Д. Елдрідж, Х. Шварц, А. Блінов, А. Наумов). Ми під корпоративною культурою розуміємо систему професійно-етичних цінностей і якостей, що регулюють соціальні відносини в професійній взаємодії. Функції корпоративної культури (Е. Шейн; Е. Рудинська) поділяються на такі: освоєння і перетворення світу; комунікативна; сигніфікативна; накопичувальна і зберігаюча; нормативна; захисна). Джерелами формування корпоративної культури є: система особистих цінностей та індивідуально-своєрідних способів їх реалізації; способи, форми та структура організації діяльності. Залежно від характеру впливу корпоративної культури на загальну результативність діяльності виділяють позитивну і негативну корпоративну куль-

Forming of corporate culture of future officers

туру. Позитивна стимулює результативність діяльності відомства і має ознаки: особистісно-орієнтована, інтегративна, стабільна. Негативна перешкоджає ефективному функціонуванню відомства і його розвитку (її ознаки: функціонально-орієнтована; дезінтегративна; стабільна або нестабільна).

До найбільш значущих характеристик корпоративної культури належать такі: усвідомлення офіцером свого місця в соціальному інституті, групі, підрозділі; тип спільної діяльності; прийняття норм поведінки; провідний тип управління; культура спілкування; система комунікацій; діловий етикет; традиції, звичаї, ритуали організації; особливості трактування і передачі повноважень та відповідальності; службова етика.

Загальний алгоритм формування корпоративної культури офіцера включав такі етапи: установчо-мотиваційний (формує і розвиває зовнішню і внутрішню мотивацію); змістово-пошуковий (передбачає оптимальне набуття та постійне вдосконалення професійних ЗНУ); контроль-но-смісловий (спрямований на осмислення та усвідомлення курсантами цілей, змісту та специфіки майбутньої служби, на оцінювання і самооцінювання рівнів опанування корпоративної культури); адаптивно-перетворювальний (набуття досвіду реалізації службових функцій в окремих видах діяльності офіцера); системно-узагальнюючий (формування у курсантів усвідомлення сформованості рівнів корпоративної культури офіцера, визначення їх місця у загальній системі службової діяльності) та контроль-но-рефлексивний (здійснення підсумкового контролю, самоконтролю, оцінювання і самооцінювання набутих знань і досвіду та організації творчої рефлексії педагогів і курсантів).

Корпоративна культура характеризується низкою компонентів (аксіологічний, технологічний, творчий, особистісний). До кожного з них визначені сфери й аспекти вдосконалення, розроблені конкретні педагогічні умови їх формування. Аналіз літературних джерел дозволив теоретично обґрунтувати рівні корпоративної культури майбутніх офіцерів. Майбутній офіцер з *високим рівнем корпоративної культури (творчий)*, повинен віддано, добросовісно та патріотично виконувати обов'язок перед державою, відповідально ставитися до поставлених перед ним керівництвом завдань та уміло їх виконувати, удосконалювати свої професійні здібності та підвищувати загальнокультурний рівень. *Середній рівень (усвідомлений)* характеризує майбутнього

офіцера за необхідними особистісними якостями, професійністю, пошуком творчих шляхів вирішення нових завдань, потребою у професійному зростанні, результативністю діяльності. Однак, творчість у діяльності такого офіцера зводиться до функцій «покращення, удосконалення». Офіцер з *низьким рівнем (адаптаційний рівень)* корпоративної культури не володіє необхідним набором професійно-особистісних характеристик, не має достатньої опори на професійні знання та уміння, не проводить творчих пошуків, не відчуває потреби в досягненні творчого та професійного рівня, отримує низькі результати та має невисокий рівень загальної культури.

Врахування конкретної особистості курсанта, його прагнення до професійного і особистісного самовдосконалення, творчої активності дозволило розширити кількість рівнів сформованості корпоративної культури і визначити відсотки курсантів, які перебувають на цих рівнях: *інтуїтивний* (низький; 18,0%), *нормативний* (адаптивний, середній; 58,6%), *усвідомлений, або активний* (високий; 17,3%) і *творчий, або еталонний* (вищий; 6,1%). Отримані результати підтвердили необхідність досліджень із підвищення сформованості корпоративної культури майбутніх офіцерів.

3. Вітчизняний і зарубіжний досвід формування корпоративної культури

Результати вивчення значного масиву наукової інформації дозволяють охарактеризувати корпоративну культуру офіцера як складну інтегративну якість особистості, що визначає усвідомлення корпоративної ідеології Національної гвардії України, прийняття корпоративних інтересів та педагогічні науки відомчих стандартів поведінки в умовах повсякденної діяльності та при виконанні оперативно-службових завдань, самоідентифікацію себе як носія корпоративних цінностей.

Підґрунтям високого рівня корпоративної культури майбутніх офіцерів є усвідомлення ними значущості своєї професійної діяльності, прийняття та дотримання відомчих стандартів поведінки, корпоративної ідеології Національної гвардії України.

Аналіз досвіду багатьох успішних західних та вітчизняних відомчих структур, організацій, корпорацій, підприємств свідчить про те, що дотримання принципів корпоративної культури дозволяє значно підвищити ефективність виконання завдань, оптимізувати умови

професійної діяльності, максимально раціонально використовувати людські та матеріальні ресурси. Сформована корпоративна культура майбутніх офіцерів є важливою передумовою успішної діяльності Національної гвардії України.

Феномен корпоративної культури у західному науковому світі почали вивчати у ХІХ–ХХ століттях. Одним із перших досліджень у сфері корпоративізму та корпоративної культури здійснив М. Вебер, який визначив засади самоорганізації корпорацій, взаємозв'язок морально-етичних принципів і соціально-економічних досягнень окремих корпоративних структур. У наукових працях Ф. Тейлора, А. Файоля (концепція монополарної моделі промислової організації індустріального суспільства) ідеї М. Вебера отримали подальший розвиток [1].

Проблема формування та розвитку корпоративної культури привертала увагу й інших західних науковців. Д. Хансон досліджував історичні джерела корпоративізму, створив концепцію колективної свідомості неформальних груп. К. Камерон та Р. Куін присвятили свої наукові праці діагностиці корпоративної культури, Е. Шейн – проблемі лідерства у корпоративному середовищі, К. Девіс – генезису корпоративної культури. Д. Белл досліджував ціннісні орієнтації сучасного суспільства та їх вплив на корпоративну культуру, особливості сучасної корпоративної культури. Усі ці роботи мають велике значення для теоретичних і прикладних розробок з цієї проблематики.

Аналізу наукових концептів корпоративної та організаційної культури, їх порівняльній характеристиці присвячені дослідження науковців пострадянського простору О. Василевської, В. Співака, О. Зуєвої та інших.

Процес формування корпоративної культури в умовах громадянського суспільства висвітлювали у своїх працях М. Журовський, Т. Сергеева та інші. Особливий інтерес викликають наукові праці І. Кунде, М. Альберта, М. Мескона, Л. Карташової, Т. Ніконової та інших, що містять концептуальні підходи до виокремлення структурних елементів корпоративної культури та їх характеристики.

У зв'язку зі специфікою нашого дослідження суттєве значення мають праці, у яких розглядаються проблеми формування та розвитку корпоративної культури у національному контексті, зокрема країн пострадянського простору. У працях В. Дубяги, О. Полосіна, О. Тіунова висвітлено особливості організаційної культури російських підприємств [9].

Вітчизняні вчені А. Воронкова, О. Грішнова, І. Мажура, Т. Кицак вивчали роль корпоративної культури у зв'язку з проблемами формування та розвитку трудового потенціалу. У працях І. Жоган та Л. Савчук розглянуто процес формування, розвитку й особливостей корпоративної культури сучасних українських підприємств. Ю. Петрушенко та Т. Голець розкрили сутність впливу національних особливостей корпоративної культури на розвиток економічних відносин. У наукових працях П. Каткова, Г. Клейнера, С. Перегудова розглянуто процес корпоративізації соціальних структур, взаємодію політичного, економічного та корпоративного середовища.

Особливу наукову цінність для нашої дослідно-експериментальної роботи мають дослідження Т. Персикової щодо оцінки ролі первинних механізмів передачі корпоративної культури, які було покладено в основу аналізу основних чинників впливу на корпоративну культуру майбутніх офіцерів [5; 11]. Пропозиції Е. Капітонова, Г. Зінченка, О. Капітонова щодо реалізації принципу «людина – основний об'єкт уваги» було покладено в основу аналізу впливу людського чиннику на корпоративну культуру майбутніх офіцерів [3].

Результати вивчення особливостей професійної підготовки майбутніх офіцерів свідчать, що автократичне управління персоналом, менторський стиль спілкування, використання переважно командно-адміністративних інструментів впливу на персонал значно гальмують розвиток корпоративної культури майбутніх офіцерів. Вплив негативних факторів посилюється недостатньою готовністю науково-педагогічного складу створювати умови для формування корпоративного середовища та прищеплення корпоративних цінностей майбутнім офіцерам під час їх навчання у вищих навчальних закладах.

Результати дослідно-експериментальної роботи, проведеної на великому емпіричному матеріалі, дали змогу виявити такі проблеми: недостатній ступінь усвідомлення випускниками ВНЗ ролі корпоративної ідеології для успішного функціонування Національної гвардії України. Так, наприклад, результати аналізу відгуків на випускників свідчать, що їм бракує усвідомлення цінності служби як умови розкриття особистісного потенціалу (17,3 %), самоідентифікації себе як носія корпоративних цінностей (13,4 %), усвідомлення значення спільних цінностей (14,5 %). Значна кількість респондентів (45,2 %) у відповідях опосередковано вказала на наявність негативної корпора-

Forming of corporate culture of future officers

тивної культури: низьку адаптацію до корпоративних вимог (11,2 %); неможливість творчої самореалізації й саморозвитку, самовдосконалення (23,7 %); недостатню партнерську взаємодію (10,3 %).

Проведене дослідження підтвердило виняткову важливість конкретних емоційних, соціальних, економічних, культурних, етичних, професійних аспектів діяльності кожного учасника у процесі формування корпоративної культури. Проблема формування корпоративної культури майбутніх офіцерів найбільше пов'язана з людським чинником, людський ресурс є невичерпним джерелом трансформацій корпоративної культури. Значний вплив на якісні параметри корпоративної культури мають сімейне життя, труднощі у стосунках, відчуття матеріальної невлаштованості. Так, наприклад, 55,8 % респондентів у відповідях вказали на високий ступінь впливу зазначених чинників на корпоративне середовище та його якість.

Особливу роль у формуванні корпоративної культури майбутніх офіцерів відіграють механізми первинної передачі корпоративної культури. Результати аналізу проведеного опитування дали змогу виявити труднощі у реалізації зазначених механізмів: 14,7 % респондентів вважають, що недостатньо якісно здійснюється вибір об'єктів уваги, оцінки та контролю; 11,4 % респондентів вважають необхідними корективи у механізмі розподілу заохочень; 10,2 % респондентів вважають недостатньою роботу у напрямку створення зразків управлінської та виконавської поведінки для наслідування.

Результати аналізу зазначених чинників дають підстави виділити низку суперечностей при формуванні корпоративної культури майбутніх офіцерів: між необхідністю підготовки майбутніх офіцерів з урахуванням загальноєвропейських стандартів і недостатньою розробленістю теоретико-методичних основ формування корпоративної культури; вимогами відомчих стандартів культури служби щодо рівня корпоративної культури майбутніх офіцерів та несформованістю у курсантів рефлексивного ставлення до їх змісту; необхідністю формування духу корпоративізму у майбутніх офіцерів та індивідуалізмом, кар'єрними перегонами, впливом негативних факторів на курсантські колективи; необхідністю підвищення престижності служби та нерозробленістю дієвого корпоративного інструментарію для досягнення цієї мети в умовах вищого навчального закладу; наявністю у курсантів бажання оволодіти основами корпоративної культури офіцера та

відсутністю відповідної навчальної дисципліни у вищих навчальних закладах.

На основі аналізу суперечностей доцільно сформулювати пропозиції щодо їх подолання: *по-перше*, актуальною та своєчасною буде популяризація проблеми формування корпоративної культури майбутніх офіцерів, проведення відповідних тренінгів, семінарів; *по-друге*, створення та реалізація матеріалів курсу «Корпоративна культура офіцера»; *по-третє*, постійний моніторинг якості механізмів первинної передачі корпоративної культури та внесення необхідних корективів; *по-четверте*, використання можливостей щодо формування корпоративної культури майбутніх офіцерів шляхом спеціально організованого навчання.

Отже, інструментарій формування корпоративної культури майбутніх офіцерів потребує значних корективів. Основну роль у цьому процесі можуть відігравати механізми первинної передачі корпоративної культури, що буде сприяти формуванню сильної корпоративної культури офіцерів. Важливим є те, що корпоративна культура офіцерів фіксує цінність професійної діяльності як одного із шляхів особистісної самореалізації й саморозвитку, цінність служби як умови забезпечення власних актуальних потреб. Майбутні офіцери мають усвідомлювати вплив корпоративної культури на власну кар'єру. Високий рівень корпоративної культури буде сприяти усвідомленню спільних інтересів, повазі та самоповазі, командній взаємодії, вірі в керівництво, вірі у справедливість, діловій активності персоналу.

4. Критерії та рівні сформованості корпоративної культури майбутніх офіцерів

Окрім теоретичного аналізу науково-педагогічної літератури, для визначення критеріїв сформованості корпоративної культури майбутніх офіцерів було проведено додаткові бесіди з офіцерами та керівниками курсантських груп. З урахуванням результатів наукових досліджень, думок експертної групи та структури корпоративної культури майбутніх офіцерів і змісту її компонентів, особливостей професійної діяльності фахівців для оцінки рівня сформованості їх корпоративної культури було виокремлено такі критерії: ціннісно-особистісний, когнітивний та діяльнісний. У цьому випадку про сформованість корпоративної культури майбутніх офіцерів органів було зроблено висновок

Forming of corporate culture of future officers

на основі вивчення їхніх знань, умінь і навичок, а також поведінки в навчальній та позанавчальній діяльності [4].

Насамперед взято до уваги, що *ціннісно-особистісний критерій* характеризує цільову установку майбутнього офіцера на розвиток корпоративної культури як цінності в діяльності Національної гвардії України, сприйняття ним цінностей професійного, організаційного та статусно-рольового характеру, а також інтерес до корпоративної культури та вивчення ефективних засобів організації професійної діяльності та взаємодії відповідно до вимог корпоративної культури та ін.

Когнітивний критерій характеризує сукупність науково-теоретичних знань про корпоративну культуру. Знання сутності корпоративної культури, специфіки її вияву і вимог корпоративної культури при організації ефективного управління персоналом, організації міжособистісної взаємодії для виконання професійних завдань.

Діяльнісний критерій стосується умінь використовувати здобуті знання про корпоративну культуру для вирішення завдань професійної діяльності. Йдеться про моральну й корпоративну нормативність регуляції поведінки, відносин і комунікацій; дотримання норм і правил взаємин, а також уміння встановлювати міжособистісні зв'язки, узгоджувати свої дії з діями колег, вибирати оптимальний стиль спілкування з громадянами в різних ситуаціях відповідно до вимог корпоративної культури та ін [6; 8].

Щодо показників сформованості корпоративної культури, то такими було визнано вияв її компонентів. Для цього за допомогою методу експертних оцінок було визначено мінімум найважливіших якостей, знань, умінь і здібностей майбутніх офіцерів, що свідчать про сформованість корпоративної культури [10].

Загалом визначено, що ціннісно-особистісному критерію професійно-психологічної компетентності майбутніх офіцерів відповідають такі показники:

- прийняття цільової установки на розвиток корпоративної культури як цінності в діяльності Національної гвардії України;
- сприйняття цінностей професійного, організаційного та статусно-рольового характеру;
- інтерес до корпоративної культури та вивчення ефективних засобів організації професійної діяльності та взаємодії; намагання підвищити свій рівень знань про корпоративну культуру;

– сформованість професійно необхідних якостей, насамперед патріотизму, відданості професійному обов'язку, підпорядкованості закону, дисциплінованості, комунікабельності тощо.

У свою чергу когнітивному критерію корпоративної культури майбутніх офіцерів відповідають такі показники:

– усвідомлення місії Національної гвардії України та своєї ролі в службово-бойовій діяльності ;

– знання сутності корпоративної культури та специфіки її вияву в службово-бойовій діяльності;

– розуміння значимості знань про корпоративну культуру для майбутньої службової діяльності та значимості корпоративної культури для ефективного виконання професійних завдань;

– знання вимог корпоративної культури при організації ефективного управління персоналом, організації міжособистісної взаємодії при виконанні професійних завдань.

Діяльнісному критерію корпоративної культури майбутніх офіцерів відповідають такі показники:

– моральна й корпоративна нормативність регуляції поведінки, відносин і комунікацій, дотримання норм і правил взаємин;

– уміння встановлювати міжособистісні зв'язки, узгоджувати свої дії з діями колег, вибирати оптимальний стиль спілкування з громадянами в різних ситуаціях відповідно до вимог корпоративної культури;

– організованість, професійна відповідальність, відданість традиціям, підтримка привабливого іміджу офіцера;

– адекватна самооцінка, уміння здійснювати емоційно-вольову регуляцію поведінки та самоконтроль відповідно до вимог корпоративної культури Національної гвардії України.

Використання зазначених критеріїв і показників дозволило визначити рівні сформованості корпоративної культури у майбутніх офіцерів. При цьому було враховано загальноприйняті у педагогіці підходи щодо дослідження рівнів сформованості відповідного педагогічного феномену. Аналіз наукової літератури дозволив з'ясувати, що дослідники виокремлюють декілька рівнів сформованості корпоративної культури. Зокрема Л. Валіахметова веде мову про три рівні сформованості корпоративної культури співробітників кредитно-фінансових організацій: високий, середній та низький. Т. Романюк для визначення сформованості корпоративної культури майбутніх фахівців

сфери сервісу також пропонує використовувати трирівневу шкалу. Такої ж позиції дотримується і О. Разумова. У свою чергу О. Чижикова для визначення рівнів сформованості корпоративної культури серед студентів використовувала чотирибальну шкалу: незадовільний, низький, достатній та оптимальний. А. Метельков для характеристики сформованості корпоративної культури майбутніх офіцерів-прикордонників також пропонує чотирирівневу шкалу, зокрема учений веде мову про такі рівні, як оптимальний, адаптаційний, допустимий та критичний [2].

Отже, залежно від підстав для виявлення рівнів сформованості корпоративної культури дослідники використовують три- або чотирирівневу шкалу. На нашу думку, виділення тільки трьох рівнів не дозволяє чітко з'ясувати динаміку корпоративної культури. Узагальнення отриманих теоретичних й емпіричних результатів, зокрема урахування праць О. Чижикової та А. Метелькова, дозволило розробити системні описи корпоративної культури майбутніх офіцерів на основі чотирирівневої шкали. Далі якісно охарактеризуємо курсантів, що мають відповідний рівень сформованості корпоративної культури.

Курсанти з критичним рівнем сформованості корпоративної культури не завжди сприймають цільову установку на розвиток корпоративної культури як цінності в діяльності Національної гвардії України. Вони в багатьох випадках не сприймають цінностей професійного, організаційного та статусно-рольового характеру; інтерес до корпоративної культури й вивчення ефективних засобів організації професійної діяльності та взаємодії у них епізодичний. Курсанти недостатньо намагаються підвищити свій рівень знань про корпоративну культуру, хоча вони розуміють необхідність сформованості професійно необхідних якостей, насамперед патріотизму, відданості професійному обов'язку, підпорядкованості закону, дисциплінованості, комунікабельності тощо, але не завжди дотримуються таких вимог.

Такі курсанти нечітко усвідомлюють місію Національної гвардії України та свою роль в службово-бойовій діяльності, дуже слабо обізнані із сутністю корпоративної культури та специфікою її вияву в Національній гвардії України, недостатньо розуміють значимість знань про корпоративну культуру для майбутньої службової діяльності та її значимості для ефективного виконання професійних завдань.

Вони слабо обізнані з вимогами корпоративної культури під час організації управління персоналом, організації міжособистісної взаємодії для виконання професійних завдань.

Такі курсанти мають низький рівень моральної й корпоративної нормативності регуляції поведінки, відносин і комунікацій, нечітко дотримуються норм і правил взаємин, що склалися в підрозділах, майже не вміють установлювати міжособистісні зв'язки, узгоджувати свої дії з діями колег, вибирати оптимальний стиль спілкування з громадянами в різних ситуаціях відповідно до вимог корпоративної культури. Вони недостатньо організовані та відповідальні, не завжди віддані традиціям Національної гвардії України, слабо підтримують імідж офіцера. Самооцінка у таких курсантів не завжди адекватна, вони недостатнім чином уміють здійснювати емоційно-вольову регуляцію поведінки та самоконтроль відповідно до вимог корпоративної культури Національної гвардії України.

Курсанти з допустимим рівнем сформованості корпоративної культури переважно правильно сприймають цільову установку на розвиток корпоративної культури як цінності в діяльності Національної гвардії України. Вони здебільшого сприймають цінності професійного, організаційного та статусно-рольового характеру в службово-бойовій діяльності; цікавляться питаннями корпоративної культури й ефективними засобами організації професійної діяльності та взаємодії. Курсанти досить часто амагаються підвищити свій рівень знань про корпоративну культуру, вони розуміють необхідність сформованості професійно необхідних якостей, насамперед патріотизму, відданості професійному обов'язку, підпорядкованості закону, дисциплінованості, комунікабельності тощо й намагаються дотримуватися таких вимог.

Такі курсанти переважно правильно усвідомлюють місію Національної гвардії України та свою роль в службово-бойовій діяльності, дещо обізнані із сутністю корпоративної культури та специфікою її вияву в служби, здебільшого розуміють значимість знань про корпоративну культуру для майбутньої службової діяльності та її значимість для ефективного виконання Національної гвардії України професійних завдань. Вони обізнані з вимогами корпоративної культури під час організації управління персоналом, організації міжособистісної взаємодії для виконання професійних завдань.

Для таких курсантів характерний належний рівень моральної та корпоративної нормативності регуляції поведінки, відносин і комунікацій, вони намагаються дотримуватися норм і правил взаємин, що склалися, установлювати міжособистісні зв'язки, узгоджувати свої дії з діями колег, вибирати оптимальний стиль спілкування з громадянами в різних ситуаціях відповідно до вимог корпоративної культури. Вони здебільшого організовані та відповідальні, виявляють відданість традиціям Національної гвардії України, намагаються підтримувати імідж офіцера. Самооцінка в таких курсантів у багатьох випадках адекватна, вони намагаються здійснювати емоційно-вольову регуляцію поведінки та самоконтроль відповідно до вимог корпоративної культури Національної гвардії України.

Курсанти з адаптаційним рівнем сформованості корпоративної культури правильно сприймають цільову установку на розвиток корпоративної культури як цінності в діяльності Національної гвардії України. Вони досить виважено сприймають цінності професійного, організаційного та статусно-рольового характеру, часто цікавляться питаннями корпоративної культури й ефективними засобами організації професійної діяльності та взаємодії. Курсанти майже завжди намагаються підвищити свій рівень знань про корпоративну культуру, вони розуміють необхідність сформованості професійно необхідних якостей, насамперед патріотизму, відданості професійному обов'язку, підпорядкованості закону, дисциплінованості, комунікабельності тощо й дотримуються таких вимог.

Такі курсанти правильно усвідомлюють місію Національної гвардії України та свою роль, обізнані із сутністю корпоративної культури та специфікою її вияву, розуміють значимість знань про корпоративну культуру для майбутньої службової діяльності та її значимість для ефективного виконання Національної гвардії України професійних завдань. Вони належно обізнані з вимогами корпоративної культури під час організації управління персоналом, організації міжособистісної взаємодії для виконання професійних завдань.

Для таких курсантів характерний відповідний рівень моральної й корпоративної нормативності регуляції поведінки, відносин і комунікацій, вони здебільшого дотримуються норм і правил взаємин, що склалися в підрозділах, уміють установлювати міжособистісні зв'язки, узгоджувати свої дії з діями колег, вибирати оптимальний стиль спіл-

кування з громадянами в різних ситуаціях відповідно до вимог корпоративної культури. Вони досить організовані та відповідальні, віддані традиціям Національної гвардії України, майже завжди намагаються підтримувати імідж офіцера. Самооцінка у таких курсантів досить адекватна, вони уміють здійснювати емоційно-вольову регуляцію поведінки та самоконтроль відповідно до вимог корпоративної культури Національної гвардії України.

Курсанти з оптимальним рівнем сформованості корпоративної культури завжди правильно сприймають цільову установку на розвиток корпоративної культури як цінності в діяльності Національної гвардії України. Вони сприймають усі цінності професійного, організаційного та статусно-рольового характеру, ґрунтовно цікавляться питаннями корпоративної культури й ефективними засобами організації професійної діяльності та взаємодії. Курсанти весь час намагаються підвищити свій рівень знань про корпоративну культуру, у них сформовані такі професійно необхідні якості, як патріотизм, відданість професійному обов'язку, підпорядкованість закону, дисциплінованість, комунікабельність тощо. Такі курсанти усвідомлюють місію Національної гвардії України та свою роль, вони ґрунтовно обізнані із сутністю корпоративної культури та специфікою її вияву, завжди розуміють значимість знань про корпоративну культуру для майбутньої службової діяльності та її значимість для ефективного виконання Національної гвардії України професійних завдань. Вони ґрунтовно обізнані з вимогами корпоративної культури під час організації управління персоналом, організації міжособистісної взаємодії для виконання професійних завдань.

Для таких курсантів характерний високий рівень моральної й корпоративної нормативності регуляції поведінки, відносин і комунікацій, вони завжди дотримуються норм і правил взаємин, що склалися в підрозділах, належним чином уміють установлювати міжособистісні зв'язки, узгоджувати свої дії з діями колег, вибирати оптимальний стиль спілкування з громадянами в різних ситуаціях відповідно до вимог корпоративної культури. Вони завжди організовані та відповідальні, віддані традиціям Національної гвардії України, підтримують імідж офіцера. Самооцінка у таких курсантів адекватна, вони належним чином уміють здійснювати емоційно-вольову регуляцію поведінки та самоконтроль відповідно до вимог корпоративної культури Національної гвардії України.

5. Висновки

Отже, узагальнення результатів аналізу психолого-педагогічної літератури дозволяє стверджувати, що сформованість корпоративної культури майбутніх офіцерів можна оцінити за трьома критеріями, які характеризують її структурні компоненти, зокрема ціннісно-особистісним, когнітивним та діяльнісним. Використання зазначених критеріїв дозволяє виділити чотири рівні сформованості корпоративної культури майбутніх офіцерів: критичний, допустимий, адаптаційний та оптимальний. Визначені критерії і показники дозволяють оцінити стан сформованості корпоративної культури майбутніх офіцерів.

Перспективами подальших досліджень є обґрунтування оновлення змісту програм навчальних дисциплін гуманітарного блоку через упровадження інноваційних культурно-освітніх та інформаційних технологій у підготовці офіцерських кадрів нової генерації.

Список літератури:

1. Дмитренко М.Й. Корпоративна культура у констеляціях пізнього модерну: філософсько-антропологічні експлорації: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. філос. наук: 09.00.04 / М.Й. Дмитренко. – Х., 2014. – 31 с.
2. Зоріна, В.М. Корпоративна культура та її складові / В.М. Зоріна // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України, Запоріж. облас. ін-т післядиплом. пед. освіти. – К.; Запоріжжя, 2005. – Вип. 34. – С. 91-95.
3. Кузьмин Е.С. Вопросы социальной психологии руководства / Е.С. Кузьмин. – Л., 1977. – С. 185.
4. Ломов Б.Ф. Методические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука. – 1984. – 348 с.
5. Мисюк С. Б. Формування стилю корпоративної культури загальноосвітнього навчального закладу [Електронний ресурс] / С. Б Мисюк. – Режим доступу: <http://journal.osnova.com.ua/download/29-123-40646.pdf>
6. Орбан-Лембрик, Л.Е. Психологія управління: навч. посіб. / Л.Е. Орбан-Лембрик. – 2-е вид., допов. – К.: Академвидав, 2010. – 543 с.
7. Тернопільська В.І. Довідник з виховної роботи зі студентами: навч. посібник / В.І. Тернопільська. – Тернопіль: Вид-во «Богдан», 2014. – 184 с.
8. Чернишова Т.О., Немченко Т.А. Деякі аспекти корпоративної культури організації / Т.О. Чернишова, Т.А. Немченко // Наукові праці КНТУ. Економічні науки. – 2010. – Вип. 17. – С. 25-31.
9. Шаполова В. В. Роль корпоративної культури у підвищенні якості підготовки студентів-менеджерів вищого технічного навчального закладу / В. В. Шаполова // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2011. – № 4. – С. 101-106.

10. Kovalevskyy S.V. Research the Corporate Culture of Students Using Neural Network Models / S.V. Kovalevskyy, L.V. Kosheva // American Journal of Neural Networks and Applications. – 2015. – Vol. 1, No. 2. – P. 43-47. – doi: 10.11648/j.ajna.20150102.13.

11. Ternopil'ska V. The role of self-government in development of leadership qualities among students / V. Ternopil'ska // Problems of development modern science: theory and practice: Collection of scientific articles. – EDEX, Madrid, Espana, 2016. – P. 341-344.

References:

1. Dmytrenko M.J. (2014). Korporatyvna kul'tura u konstel'acijakh piznjogho modernu: filozof's'ko – antropologichni eksploracii [Corporate culture in constellations of late modern: philosophical – anthropological exploitation]: extended abstract of candidate's: 09.00.04. Kh., 31 (ukr).

2. Zorina V.M. (2005). Korporatyvna kul'tura ta jiji skladovi [Corporate culture and its components]. Pedagoghika i psykhologhija formuvannja tvorchoji osobystosti: problemy i poshuky: zb. nauk. pr. Vyp. 34, 91-95 (ukr).

3. Kuz'min E.S. (1977). Voprosy social'noj psihologii rukovodstva [Issues of social management psychology]. L., 185 (rus).

4. Lomov B.F. (1984). Metodicheskie i teoreticheskie problemy psihologii [Methodical and theoretical problems of psychology]. M.: Nauka, 348 (rus).

5. Mysyuk S. B. Formuvannja stylju korporatyvnoyi kul'tury zahal'noosvitn'oho navchal'noho zakladu [The style forming corporate culture of an educational institution]. Available at: <http://journal.osnova.com.ua/download/29-123-40646.pdf> (ukr).

6. Orban-Lembryk L.E. (2010). Psykhologhija upravlinnja [Psychology of management]: navch. posib. K.: Akademvydav, 543 (ukr).

7. Ternopil'sjka V.I. (2014). Dovidnyk z vykhovnoji roboty zi studentamy [Handbook of educational work with students]: navch. Posibnyk. Ternopil': Vyd-vo "Boghdan", 184 (ukr).

8. Chernyshova T.O., Nemchenko T.A. (2010). Dejaki aspekty korporatyvnoyi kul'tury orghanizacii [Some aspects of the corporate culture of the organization]. Naukovi praci KNTU. Ekonomichni nauky. Vyp. 17, 25-31 (ukr).

9. Shapolova V. V. (2011). Rol' korporatyvnoyi kul'tury u pidvyshchenni yakosti pidhotovky studentivmenezheriv vyshchoho tekhnichnoho navchal'noho zakladu [The role of corporate culture in improving the quality of students-managers of higher technical educational institution]. Teoriya i praktyka upravlinnja sotsial'nymy systemamy, 4, 101-106 (ukr).

10. Kovalevskyy S.V. (2015). Research the Corporate Culture of Students Using Neural Network Models. American Journal of Neural Networks and Applications. Vol. 1, No. 2, 43-47. doi: 10.11648/j.ajna.20150102.13 (eng).

11. Ternopil'ska V. The role of self-government in development of leadership qualities among students / V. Ternopil'ska // Problems of development modern science: theory and practice: Collection of scientific articles. – EDEX, Madrid, Espana, 2016. – p. 341-344 (eng).

**CURRENT STATE OF PROBLEMS OF PREPARATION
AND REGULATION OF ACTIVITY OF TOUR-GUIDES
ON THE EXAMPLE OF LATVIA, BELARUS AND UKRAINE**

**Kovalenko Oleksandr¹
Oksiom Pavlo²**

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_22

Abstract. This article deals with modern problems of training, retraining and regulation of professional activities of tour guides in three countries of Eastern Europe, such as Latvia, Belarus and Ukraine. Some centers and organizations of the three countries that are engaged in professional training and advanced training of tour guides are examined in detail. The curricula and programs of educational courses for the training and retraining of these specialists are also analyzed, as well as the requirements of legislation in the field of tourism that regulate the work of tour guides in Latvia, Belarus and Ukraine.

At the present time there is a need for the professional training and retraining of guides, both substantively and organizationally. It is necessary to organize such training of guides that would provide an opportunity to receive professional competencies, in demand by the modern labor market. However, this problem in Ukrainian science has not been fully explored at present.

The object of the study was the process of training, retraining and regulation of the activities of tour guides.

The subject of the study was an analysis of the current state of the problem under consideration by the example of three Eastern European countries.

The purpose of writing this work is a comparative analysis of the preparation, retraining and regulation of the activities of tour guides in Latvia, Belarus and Ukraine, in order to subsequently adopt the foreign experience of other countries for Ukraine in this area.

---

¹ Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of Tourism and Hotel-Restaurant Service,
Sumy State A.S. Makarenko Pedagogical University, Ukraine
² Ph.D. in Physical Education and Sports,
Associate Professor of the Department of Sports Disciplines and Physical Education,
Sumy State A.S. Makarenko Pedagogical University, Ukraine

In accordance with the object, the subject and purpose of the study, the following tasks were formulated: 1) Review and analyze the process of training, retraining and regulation of the activities of guides in Latvia; 2) To investigate and understand the system of professional training and retraining of tour-guides in the Republic of Belarus, as well as to consider the issues of legislative regulation of these specialists; 3) Understand the issues and problems of training, professional development and regulation of the activities of tour-guides in Ukraine; 4) Formulate the relevant conclusions and proposals for further research.

To solve the set tasks and achieve the goal, a set of interrelated research methods was used: theoretical – analysis of content and legislative base on the research problem; systematization and generalization of provisions; content analysis of normative legal documents, work plans and training programs for understanding the essence of the existing system of professional training of future tour-guides in Ukraine and determining ways to improve it.

Summing up all the above and based on the analysis of the trends characterizing the current stage of development of tourism, the results of scientific research in the field of professional training of tour-guides and the labor market requirements for the professional competence of guides, it can be concluded that there is a contradiction between the growing the need of the tourist business of Ukraine in guides and guides-translators, who have developed in demand on the modern labor market professional competence, and the fact that the content of vocational education theory and technology development of professional competencies insufficiently investigated for such specialists in the course of their vocational training or retraining. This contradiction determines the prospects for further research on this topic, namely: what should be the content, methods, means and forms of professional retraining of guides for tourists to work with the modern requirements of the profession.

1. Introduction

The analysis of the latest studies and publications of Ukraine, in which this topic is considered, provided us with the opportunity to assert that certain issues of the content and methodology of the professional training of guides were considered in detail in the scientific research of many Ukrainian and Russian scientists. At the same time, the analysis of scientific research conducted in the last few years has not revealed any that are devoted to

Current state of problems of preparation and regulation of activity of...

modern problems of professional training and retraining of guides. The ways that ensure the level of professional competence of guides that would successfully compete in the modern labor market remain unclear. Therefore, the problem of finding methods means and forms of improving modern professional training and retraining of guides for working with tourists is relevant in Ukraine.

The purpose of writing this work is a comparative analysis of the preparation, retraining and regulation of the activities of tour guides in Latvia, Belarus and Ukraine, in order to subsequently adopt the foreign experience of other countries for Ukraine in this point.

The tasks of the research:

- 1) To review and analyze the process of training, retraining and regulation of the activities of guides in Latvia;
- 2) To investigate and understand the system of professional training and retraining of tour-guides in the Republic of Belarus, as well as to consider the issues of legislative regulation of these specialists;
- 3) Understand the issues and problems of training, professional development and regulation of the activities of tour-guides in Ukraine;
- 4) Formulate the relevant conclusions and proposals for further research.

To solve the set tasks and achieve the goal, a set of interrelated research methods was used: theoretical – analysis of content and legislative base on the research problem; systematization and generalization of provisions; content analysis of normative legal documents, work plans and training programs for understanding the essence of the existing system of professional training of future tour guides in Ukraine and determining ways to improve it.

2. Preparation and regulation of the activities of guides in Latvia

In this section we will consider the problems of preparation and legal regulation of professional activities of guides in Latvia.

According to Paragraph 25 of Article 1 of the Law on Tourism of the Republic of Latvia, a tourist guide is an individual who has a certificate of professional qualification issued by a certifying body that accompanies tourists and excursionists in a certain area and in a language chosen by them acquaints them with the values of culture and nature [2].

In the article 11 of the same law is establishes that tourism services may be provided by a merchant or a person conducting economic activities

registered in accordance with the procedure provided by regulatory enactments, if the purpose of their activity is to provide individual or complex tourist services to tourists [2].

The law “On regulated professions and the recognition of professional qualifications” after the changes introduced on November 2, 2006, refers to the profession of the tourist guide to the regulated professions. In order to work in the regulated profession either in the status of a self-employed person or in the status of an employee, individuals should have a certain education and professional qualifications, the minimum requirements to which are established by regulatory enactments [2].

The tourist guide is required to obtain two documents: a certificate of a tourist guide and a sign of a tourist guide. The certificate confirms the professional qualification of the owner and gives the right to provide guide services in the Republic of Latvia. The sign of the tourist-guide is an identification document with a photograph that confirms the category of professional qualification of the tourist-guide given to its owner. The certificate is issued for five years. If the certificate or nameplate is lost, stolen, destroyed or damaged so that it is not subject to recovery, the guide is issued a duplicate certificate or, if the certificate is issued in the form of an electronic document, the original document.

According to the rules, a person who has mastered the relevant profession an accredited education program or has received a professional qualification, confirmed by a document issued in accordance with the regulations, regulating the sphere of education, procedure or document confirming professional qualification, has the right to conduct activities in the profession of a tourist guide.

After mastering the theoretical and practical training program for tourist guides, a person applying for the qualification of a guide should receive:

- the concept of the processes and development trends in the tourism industry and their skills, respectively, to predict and plan professional activities;

- skills to represent the state, including the following special tourism facilities: the Latvian Museum of Nature, the Latvian Military Museum, the Latvian National Museum of Art, the Latvian National Museum of History, the Latvian Museum of Occupation, the Museum of the History of Riga and Navigation, the Historical Center of Riga, the Rundale Castle Museum, Turaida museum-reserve or planning region and present to tourists and

Current state of problems of preparation and regulation of activity of...

excursionists information about the historical, natural and cultural heritage, as well as the modern characteristics of the object;

- skills to synthesize and use the necessary theoretical knowledge in the industry to create an acceptable tourism product in a changing market;

- skills in using both traditional methods and innovative technical solutions that are necessary for conducting professional activities, skills to explain information, basing it on the specific experience of a tourist and an excursionist;

- the skills of using theoretical knowledge in the work in the sciences about the contacts of people and cultures, understanding the needs of tourists and excursionists and motivating actions, and fostering a friendly environment;

- skills to coordinate the interests of long-term use of tourism resources, as well as the interests of the merchant, the organization, the whole society and the individual tourist or excursionist or group of tourists, including the interests of protecting consumer rights, safety and health;

- skills independently, systematically and creatively replenish knowledge and improve skills in the field of professional activity.

The applicant must be proficient in foreign languages in the amount necessary for professional activities.

The minimum duration of a training program for a tourist guide is one and a half to two years, at least 600 academic hours per year.

The curriculum of the guide should include the following subjects (courses):

- world history and culture;

- the main directions, the political and legal system of the European Union;

- the main world religious and philosophical trends;

- history of art and architecture;

- world geography and geology;

- objects that characterize the environment of Latvia (political, social and economic history, the history of art and architecture, cultural heritage, archeology, culture, ecology, climate, population, folklore, mythology, traditions and holidays, the most remarkable people, economic life, modern socio-political system, the basis of tourism and the creation of a product of tourism with ensuring its long-term);

- subjects that develop the practical competence of the guide: the state policy of Latvia on tourism development;

- methodological basis of the tourist guide;
- psychology of communication;
- business communication, including intercultural communication, public speaking and technical aids;
- management of crisis, stress and time; bases of business activity, including entrepreneurship in the sphere of tourism; foreign languages;
- professional ethics;
- first aid.

Training should also include practical exercises.

The following additional requirements are imposed on the activities of the tourist guide:

- the person was not brought to criminal responsibility, he was not subject to administrative fines or disciplinary sanctions in connection with violations of professional standards;
- knowledge of the state language in accordance with A level 3 level A, if the tourist guide is a foreigner and the services of a tourist guide renders in the state language;
- knowledge of the state language in accordance with A level 2 level A, if the tourist guide is a foreigner and the services of the tourist guide provide in a foreign language.

A person who wants to receive a certificate must submit personally or in the form of an electronic document signed by a reliable electronic signature to the certifying authority an application for the issuance of a certificate and a message stating that the applicant agrees to fulfill certification requirements and provide the necessary information.

The agency examines the application of the applicant and on the basis of submitted documents within 10 working days appraise the education, professional experience of the applicant and knowledge of the languages. The body has the right to request additional information from the applicant, state institutions and state registers.

The agency conducts practical testing of knowledge and skills of professional qualification and assesses the suitability of the applicant for the category of professional qualification of the tourist-guide. On the time and place of verification, the authority must notify at least 10 days before the audit.

If the applicant wants to provide tourist guide services in a foreign language, the verification is conducted in the foreign language chosen by the applicant.

Current state of problems of preparation and regulation of activity of...

The agency within 10 working days after the inspection takes a decision to grant a certificate or refuse to provide a certificate if the requirements of the rules are not complied with, or a decision on the need for a re-examination. The applicant can apply for re-examination not earlier than in two months. If the applicant has not passed the audit and the second time, he can file an application for the next check not earlier than six months later.

The rules require the tourist guide every year until January 31 to submit to the agency copies of documents confirming the increase in the previous year not less than 18 hours under the licensed education program. At the same time, you need to produce originals or confirmed statements. If documents are sent in electronic form, you should submit their originals or certified statements.

A tourist-guide who is registered and provides tourist-guide services in a country of the European Union or the European Economic Area in the Republic of Latvia may be provided with a tourist guide service without the required professional training certificate if the services are provided in the Republic of Latvia within a short period of time. A tourist-guide who plans to provide short-term services in the Republic of Latvia must, not later than five days before the commencement of services, submit a short-term tourist service announcement to the Tourism Authority of the Republic of Latvia, which, in accordance with regulatory enactments in the field of recognition of professional qualifications, issued abroad certificates of professional qualification of tourist guides.

The rules require that the tourist guide and the client (natural or legal person) conclude an agreement on the services of the tourist guide.

The rules require that, when providing professional services, a personal sign in a prominent place is attached to the tourist guide. A certificate and a registered trademark are prohibited from transferring to another person. A certificate or a nominal sign should be presented at the first request of the client or the person having the right to exercise control.

Supervision and control of professional activities of guides, maintenance and improvement of professional qualifications is carried out by the same body that carries out certification of guides. Supervision and control consists in reviewing applications (complaints) about the activities of the tourist guide and reviewing these copies of documents on the professional development of guides in the previous year, which the guide is required to submit to the institution before January 31 of each year. Control over the

activities of the tourist guide on special tourism objects is carried out by responsible officials of the relevant facility.

Certification of tourist guides is carried out by the state agency Latvijas Nacionālais akreditācijas birojs.

3. Preparation and regulation of the activities of tour guides in Belarus

In this section we will consider the problems of preparation and legal regulation of the professional activities of guides in the Republic of Belarus.

Consider the articles of the Law of the Republic of Belarus “About Tourism”, which govern the work on providing sightseeing services in this country [3].

Article 21. Excursion service [3].

Excursion service is carried out on the basis of:

– a contract for the provision of tourist services when it is part of a complex (the complex) of tourist services provided during a tourist trip or in connection with it;

– contract for the provision of excursion services, when it is provided through the provision of only guides, interpreters, and other persons entitled to conduct excursions, including the use of vehicles.

Legislation may establish cases in which excursion services are provided on the basis of contracts not provided for in part one of this article.

The contract for the provision of excursion services is deemed to be concluded in the proper form from the moment the receipt is given to the excursionist, unless otherwise provided by the contract for the provision of excursion services. The form of the receipt is approved by the Ministry of Sport and Tourism of the Republic of Belarus.

Article 22. Conducting excursions in the territory of the Republic of Belarus [3].

At excursion service excursions in the territory of the Republic of Belarus are carried out by guides and interpreters who have passed professional certification, confirming their qualification, and also working in organizations when conducting excursions to these organizations, other persons in accordance with legislative acts.

The procedure and conditions for the passage of professional certification that confirms the qualifications of guides, guides and interpreters are determined by the Council of Ministers of the Republic of Belarus.

Current state of problems of preparation and regulation of activity of...

Article 23. National register of guides and interpreters of the Republic of Belarus [3].

In the Republic of Belarus, the National Register of Guides and Guides and Translators of the Republic of Belarus is maintained, which includes information on guides and interpreters who have passed a professional certification that confirms their qualifications.

The Republican agency of state administration responsible for maintaining the National Register of Guides and Guides and Translators of the Republic of Belarus and the procedure for maintaining the National Register of Guides and Guides and Translators of the Republic of Belarus are determined by the Council of Ministers of the Republic of Belarus.

Today, the training and professional development of tour-guides in Belarus is an important and necessary condition for their professional work. The official duties of the guide are detailed in the Unified Qualification Handbook of the positions of Belarusian employees.

Promotion of the professional skills of the guide is facilitated by: training excursions (without the participation of a group under the guidance of an experienced methodologist); instructional excursions (conducted by experienced methodologists); field classes “at the object”; special exercises for the development of memory, observation.

There are different forms of improving the skills of guides. Let's consider some of them.

Firstly, these are seminars, which are constantly organized by the State Institution “National Agency for Tourism” of the Republic of Belarus. The subjects of such seminars are private matters of excursion, for example: ethics of communication with tourists and tourists, safety on excursions and issues of insurance against accidents, problems of drawing up agreements for excursion services, responsibility of the parties (excursion bureaus, museums, transport enterprises) for breach of contract. Both experienced and novice guides participate in the seminars, which helps them to transmit and comprehend the secrets of the profession.

Secondly, courses for improving the qualification of guides. They are held on the basis of several educational institutions – in Minsk, for example, the Institute of Tourism of the Belarusian State University of Physical Culture and the Institute of Continuing Education of the Belarusian State University. The training programs include, as a rule, the study of new excursion routes, new topics, programs of individual tours.

Thirdly, these are courses for the preparation of guides for beginners. The volume of these courses is not less than 100 academic hours. The training program includes the basics of excursion, methods of preparation and techniques for conducting excursions of various types; basic safety, culture of speech and communication; study of historical and cultural heritage, religious studies; legal issues of tourist and excursion activities, etc. The training is completed by issuing a certificate of attestation.

The State Agency “National Agency for Tourism” of the Republic of Belarus, in accordance with the order of the Ministry of Sport and Tourism, conducts professional certification of guides and guides and interpreters. Its main goal is to improve the quality of work of guides.

Certification is carried out on a voluntary basis and free of charge separately for guides and for guides-translators who have higher education and work experience in the specialty for at least two years. Based on its results, a certificate of attestation is issued (for 5 years, after which its validity can be extended on condition of passing the refresher courses) and a badge. The procedure for attestation is regulated by the Regulations on Attestation.

Today, 20 higher and 8 secondary specialized educational institutions of the Republic of Belarus conduct training and retraining of guides. However, they often do this spontaneously, being in front of the need for a momentary solution of the problem.

The National Agency for Tourism of the Republic of Belarus also participates in the training and retraining of tour guides in the country. This Agency carries out:

- organization of training seminars and study tours for guides and guides-translators;
- conducting courses of guides;
- conducting courses of heads of tourist groups;
- development of methodological documentation (control texts and technological maps) for excursions in Belarus;
- carrying out professional certification that confirms the qualification of the guide and (or) guide-interpreter;

Classes for tour guides at the agency are conducted by experienced teachers, tour guides who have a long working experience in the field of tourism. Duration of training – 5 months. The venue is confirmed in advance. The form of training is evening, 3-4 times a week. The group is engaged in up to 25 people. The practical part is given to most of the study

Current state of problems of preparation and regulation of activity of...

time. Documents are accepted from persons with higher, secondary special education and students of 4-5th courses of universities. At the end of the lecture, a certificate is issued.

After that, to obtain the right to conduct excursions it is necessary to pass an attestation, confirming the qualification of the guide.

Qualified individuals who permanently reside on the territory of the Republic of Belarus, having a higher or secondary special education or having mastered the content of the higher education educational program of the first level, which provides the qualification of a specialist with a higher education, at least three courses are allowed to be certified.

During the certification, applicants undergo computer testing and interview, which presents the author's excursion routes of the commission, which includes representatives of the Ministry of Sport, National Tourism Agency, heads of travel agencies, other representatives of the tourist industry. For the certification of guides-translators also invite teachers of foreign languages. Computer testing consists of 53 questions on the history of Belarus, geography and other disciplines. Applicants need to answer correctly not less than 60% of the questions. As a rule, both stages of attestation successfully pass about 70% of those wishing to become guides and guides-interpreters.

The applicant, who passed the certification, is given a certificate, a badge, and a list of the topics of the excursions in the prescribed form. The validity of the certificate and the list of topics for excursions is five years. This term, upon application of the applicant, is extended at the end of the application for the next five years, provided that the applicant passes the advanced training. When extending the validity of the certificate, the validity of the list of excursion topics is considered extended for the same period. Subjects of excursions on the application of the applicant can be changed and (or) supplemented by the results of the oral interview.

The order of certification of guides and guides-interpreters is improved by the Decision of the Council of Ministers of the Republic of Belarus of July 6, 2017 No. 507. Let us examine some provisions of this resolution.

Firstly, if each earlier certified specialist had to confirm his / her qualification every 5 years and undergo testing and an oral interview, now he can instead go to the refresher courses and upon their completion extend the certificate for 5 years.

Secondly, the tours can now be held only for those topics that are protected for certification. If the guide conducts excursions on unattested top-

ics, the effect of his professional certificate can be suspended for up to a year. The reason for the suspension of the certificate can also be complaints about the quality of excursions. The certificate of the guide may be canceled if it was issued on the basis of inaccurate information provided by the applicant, or the certificate was transferred to another person for excursions.

In the guide's certificate, the topics on which he can conduct excursions will be indicated. The tourist company, inviting the specialist to work, will immediately own information on what excursions he is certified.

The updated regulations on the procedure and conditions for conducting professional certification, confirming the qualifications of guides and guides-translators, fines for illegal tours have not yet been registered. Nevertheless, the Ministry of Sports and Tourism proposes to amend the Code of Administrative Offenses and provide fines (from 5 to 20 base units) for those who conduct excursions without certification, that is, in fact, in violation of the law.

4. Training, retraining and regulation of the activities of guides in Ukraine

Ukrainian legislation in the field of tourism does not regulate the procedure for the training and retraining of guides, tourists, nor does Ukraine have a system of certification or accreditation of excursion service specialists. Unfortunately, the legislation does not prohibit excursions to persons who do not have a certificate or certificate of a guide-guide.

Today, qualification improvement in Ukraine is an important and necessary condition for guides. Improvement of the professional skills of the guide contributes [1]:

- educational excursions (without the participation of the group under the guidance of an experienced methodologist-teacher),
- educational and demonstration excursions (conducted by experienced methodologists-teachers),
- outreach classes, special exercises for the development of memory, observation.

There are various forms of advanced training for guides. Let's look at some of them. First, these are workshops that can be organized by employment centers, tourism committees, higher education faculties at universities, and individual subjects in the tourism industry. The topics of such seminars are the issues of excursion activities, for example, the ethics of communi-

Current state of problems of preparation and regulation of activity of...

cation with tourists and tourists, the safety of excursions and the issue of accident insurance, the problems of drafting contracts for excursion services, the responsibility of the parties (excursion bureau, museums, transport companies) for breach of the contract. In such workshops, as a rule, guides with experience work. The duration of such seminars is one to two days.

The second form is the courses for improving the skills of guides (50-70 academic hours within 3-4 months). The program of study includes, as a rule, the study of new excursion routes, new themes, programs of individual tours.

Thirdly, there are beginner training courses. Course rates for beginners – at least 100 academic hours. Upon completion of the training, such documents as the certificate and the certificate are issued.

Approximate plan for training and retraining courses for guides and translators (100-150 academic hours). According to the results of the study, the students learn the following skills and gain experience with:

- methodology for preparing and conducting sightseeing excursions;
- methods of development of author's excursions;
- methods of interpretation of historical, cultural and natural heritage;
- methods of development and testing of tourist routes;
- use of information resources when compiling control texts of excursions.

The program of such courses, as a rule, includes: studying features of geological, geographical, historical and ethnographic development of the region; educational and methodological excursions and study of display objects; practice of guided tours. The course is mainly composed of three logically related blocks:

- educational and methodical training of students for the exam;
- method of conducting a sightseeing tour;
- educational and methodical preparation of students for the exam.

Provision of training and advanced training can: travel agencies, excursions, training centers, employment centers, secondary and higher vocational schools, tourism committees in cooperation with educational institutions.

Courses for training and raising the skills of guides exist in many state and non-governmental organizations of Ukraine, so we will consider some of the main ones.

The Kiev Institute of Industrial Training prepares courses for coursework in the specialty “Guidebook, Guide”. Courses last 2.5 months. After

these courses of guides and tourists, the students receive an official permit for excursions in the city of Kiev and receive the prescribed documents. Teachers of these courses are active tour guides, candidates of sciences. The program is very rich and covers historical and cultural disciplines: future guides and guides introduce not only the history and culture of the country, a number of countries or regions, but also “hook” in the field of art, so that their stories were not too “dry” and textured. The course includes more than 8 outbound excursions, popular and authored. Teachers give the students practical advice on how to find a job guide (guide), or to open their own business. After completing courses of guides-guides, students will have skills in conducting excursions, learn to keep the attention of the group, interesting and qualitative presentation of the material, will be able to compose their author's interesting route, will know the features of conducting excursions for foreigners [5].

Since 1986, the State Enterprise “Training and Consulting Center for Tourism” has been established in Ukraine as a branch of the All-Union Institute for the Upgrading of Qualifications of Managers and Specialists of the State Committee of Tourism.

For today, the center is a state educational institution, which is entered in the State Register of Postgraduate Education Institutions and provides courses on the basis of higher education in many specialties. The main difference of the Center from many other relevant educational institutions of Ukraine is that the student who completed the training confirmed this in the expert council on the accreditation of guides-translators and tour guides in the management of tourism KSCA, receives accreditation, which gives the right to work in the profession.

Today the Center is an enterprise that dynamically develops opportunities in the field of education. The directions of the center's activities are:

- course preparation of guides-translators, guides, tour guides of museums and galleries, guides of foreign tourism;
- advanced training: guides-translators and guides;
- methodical development of excursions, transport trips;
- preparation of passports of tourist objects and excursions;
- organization of educational excursions, master classes, and more.

The methodologists-teachers of the center give their students' knowledge, share their unique work experience. Students from the very beginning receive a professional environment that further facilitates job search.

Current state of problems of preparation and regulation of activity of...

Each training program provides practice or internship. Upon completion of the training, the students prepare a self-presentation and participate in the Work-shop with potential employers. This center provides distance and field training of guides and guides-translators in Lviv, Kharkiv, Zhytomyr, Ivano-Frankivsk, Sumy and other Ukrainian cities [4].

Despite a fairly wide range of proposals, the modern system of training excursion personnel has one significant drawback – lack of visibility. Due to the high cost of buses, course attendees do not always have the opportunity to work out the theoretical knowledge gained in practice. Once, all beginners-guides were obliged to take a test bus tour. Today, the students almost do not receive the necessary practical training. This has to be compensated for, for example, hiking excursions in separate areas, when the excursion is conducted by the students themselves. Or occupations on slides. But slide classes do not solve the problem.

The problem is that, at the stage of the sightseeing tour, even well-trained listeners who are able to apply all their knowledge and skills in the audience, skillfully analyze the static image of the excursion object, but are lost, being in a “real time” situation, on a bus that moving along the route. For example, the complexity of the story is constantly evolving along the main street of Kyiv, Khreshchatyk. For 5-7 minutes of real-time travel it is necessary to give an idea of the street, an extremely rich historical and cultural monuments that flashing behind the windows of the bus too quickly. Students do not have time to navigate. Therefore, for the success of the tour, it is vital to have multiple trainings on the route.

Today in this situation, the solution to the problem may be the creation of a video tour of the tour in real time from the window of the bus in two versions: with the sound (excursion story) and without it. It is advisable to use this record both during classes and for self-training students in a computer class or at home. Digital video processing and recording on electronic media creates a number of advantages: it can significantly improve the quality of the recording with the help of appropriate computer programs; it is possible to break the record into separate fragments, which will save time in practical classes; can also be included in the video insertion, for example, images of objects in various angles, general types of ensembles, digital materials of the “portfolio of the guide” (additional visual aids that are used for excursions).

In the future, the educational “video excursion” can become a complete multimedia educational and methodical complex, which includes not only

sounded video of the route, but also the full text of the tour, technological map of excursions, photographs of objects, detailed information about each object, “portfolio” a guide, a bibliography, and any other necessary material. This is one of the options for the development and improvement of the system of training excursion personnel at the present stage.

Today tourists who serve tourists in our country are also faced with such a problem that, being certified by experienced guides, they have no right to show and conduct excursions in city museums, an exposition which is included in most standard programs of staying tourists.

The tour guides are faced with the need to listen to other lectures and take exams at courses at museums and historical and cultural reserves in order to obtain a certificate (certificate, permit, certificate, permit) that gives the right to tour in a museum or historic and cultural reserve. The presence of such a right is welcomed by travel agencies, as this makes it possible to avoid the need to pay for museum tour guide services. The cost of special courses at museums is quite high, and the duration of the certificate – only 1 year, or even one tourist season. After this, it is necessary to extend it, which is carried out after the next short-term training on the basis of the museum, again, at its own expense guide.

Tour guides openly talk about these and other issues at annual informational and business meetings, forums and symposiums of guides and guides-translators who periodically organize the All-Ukrainian Organization of Guides (AOG). These meetings provide an opportunity to create a single informational space for the touristic excursion services market, allow you to summarize the past tourist seasons, discuss the issues of creating conditions for improving the quality of excursion services for tourists and tourists in Ukraine. During such meetings, all guides are provided with the promotional materials necessary for their work. Such meetings, of course, can be considered as yet another form of professional development of guides.

5. Conclusions

On the basis of all the above, as well as the analysis of the trends characterizing the current stage of development of tourism, the results of scientific research in the field of professional training of tour guides and the labor market requirements for the professional competence of guides, it can be concluded that there is a contradiction that has developed between the

Current state of problems of preparation and regulation of activity of...

growing need of the tourist business of Ukraine in guides and guides-translators, who have developed demand in the modern labor market signal competence, and the fact that the content of vocational education theory and technology development of professional competencies insufficiently investigated for such specialists in the course of their vocational training or retraining. This contradiction determines the prospects for further research on this topic, namely: what should be the content, methods, means and forms of professional retraining of guides for tourists to work with the modern requirements of the profession.

References:

1. Emelyanov, V.V. (2012). *Ekskursovedenie: uchebnoe posobie* [Excursion: a tutorial]. Moscow: Znanie [in Russian].
2. Zakon Latviiyskoy Respubliki ot 07.10.1998 "Zakon o turizme" [Law of the Republic of Latvia of 07.10.1998 "Law on Tourism"]. *ipravo.info*. Retrieved from: <http://ipravo.info/latvia1/legal71/197.htm> [in Russian].
3. Zakon Respubliki Belarus "O Turizme" [Law of the Republic of Belarus "On Tourism"]. *kodeksy-by.com*. Retrieved from: http://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_turizme.htm [in Russian].
4. Navchalno-konsultatsiyniy tsentr po turyzmu [Training and Consulting Center for Tourism]. *ua-region.com.ua*. Retrieved from: <https://www.ua-region.com.ua/16469779> [in Ukrainian].
5. Sait Institutu pidgotovki kadriv promislivosti [Site of the Institute of Industrial Training]. *ipkprom.com.ua*. Retrieved from: <http://ipkprom.com.ua/?p=313/> [in Ukrainian].

USE OF AUTHENTIC VIDEO MATERIALS IN TEACHING ESP FOR FUTURE CIVIL ENGINEERS

Konoplianyk Lesia¹

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_23

Abstract. The purpose of the paper is to investigate the role of using the authentic video materials in ESP classes at a higher school for enhancing future civil engineers' professional communication in English and improving their English proficiency. The paper provides a brief overview of how "authentic" is defined by other authors, clarifies the notion of the "authentic material", indicates what factors determine the authentic nature, describes the special features of using video materials in ESP classes, determines their possible advantages (e.g. creating specific language environment, increasing motivation and attention, developing memory, activating the learning process, etc), disadvantages and main challenges. The research also outlines the criteria of the selection of the video in an ESP class (authenticity; compliance with the curriculum, syllabus, thematic correspondence to students' specialty and their interests; information novelty and relevance; the correspondence of language material to speech rules and students' level of knowledge, and their readiness to perceive information from the video; appropriate length of the video; image and sound quality of the chosen video). The author defines the objectives and special features of the pre-viewing, while viewing and post-viewing stages of the work with authentic video materials, offers the typology and complex of tasks used at each stage. The pre-viewing tasks are designed to introduce new vocabulary to students, practice new vocabulary in lexical exercises, practice predicting the plot and speculating about the content of the video segment which is going to be watched, generate interest in a topic and initiate authentic discussion. The while viewing tasks are designed to search information, select and transform a language material, develop receptive skills, as well as communication, social and cultural skills. The post-viewing tasks are aimed at discussing the topic and developing the speaking skills (both monologue

---

¹ Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Foreign Languages and Applied Linguistics, National Aviation University, Ukraine

and dialogue speech) and writing skills (both reproductive and productive). The paper includes several examples from the author's own practice, a set of tasks for the work with the video segment used for the training students majoring in civil engineering and suggestions for follow-up activities.

1. Introduction

Ukraine's participation in the European integration processes, expansion of its foreign contacts in the field of civil engineering and the increase of the level of scientific and technical cooperation with foreign partners put forward certain requirements for the professional training of highly skilled civil engineers. Modern engineers have to adapt quickly to the rapid changes in living and working conditions, which require continuous training and professional development, self-improvement and development of their professional competence. In their future professional activity, civil engineers will have to study and apply foreign experience, learn innovative projects, inventions and discoveries in the construction industry, get acquainted with scientific, technical and professional literature in English, and maintain business contacts with foreign partners. Therefore, the role of professional communication in English for future civil engineers is increasing. The formation of professional competence of a future civil engineer requires improving the content, forms and methods of language teaching at a higher school.

It is quite difficult to form students' foreign language communicative competence when there is no natural environment of communication. Therefore, it is extremely important to find methods, forms and means of teaching, as well as new types of visualization to create real and imaginary situations of communication in ESP (English for Specific Purposes) classes, which would result in increasing productivity and activating the learning process. The methodology of teaching a foreign language is based on the principle, according to which students' learning of a foreign language as a means of intercultural communication is possible only in the context of communication similar to real one [12, p. 56]. The simulation of real communication using role-plays, case study, discussions and other interactive methods in ESP classes facilitates ESP learning and develops speaking skills. However, apart from speaking, students need to hear native speakers, and this problem is especially urgent in the absence of the natural communication environment in the classrooms of Ukrainian higher schools. In this

case, the authentic video material is an essential resource. The rich authentic material containing natural communicative situations and an interesting plot makes the learning process more natural, informative and interesting.

The use of authentic video materials in ESP classes offers a number of unique opportunities for teachers and students, since it allows them not only to improve English but also to gain additional professional knowledge and discover foreign culture for themselves. The analysis of investigations into the importance of using authentic video materials in ESP classes has shown that their use has a positive impact on the formation of future specialists' foreign language communicative skills (O. Kochukova, T. Leontieva, A. Muntian, Yu. Trykashna, M. Mekheimer, E. Tschirner, J. Weyers); facilitates vocabulary expansion (Yu. Verysokin, N. Schmitt), develops speaking skills (N. Bychkova, K. Volchenkova, Ya. Semenova, E. Tschirner) and listening skills (H. Huniashova, S. Herron, I. Seay, J. Weyers); enhances intercultural communication (O. Zelenska, R. Gower, D. Phillips, S. Walters); increases students' motivation and activity (S. Samoilenko, O. Shtelmakh, S. Steapleski) and others. Emphasizing the positive effect of using authentic video materials in learning a foreign language, N. Kovalenko, Yu. Kolbysheva, H. Miasoiid, A. Hrytsai and I. Kolesnik have devoted their investigations to the main stages of activities with video materials and the use of different types of tasks at these stages.

The analysis of the aforementioned investigations testifies to the successful application of authentic video materials in the educational process to develop foreign language communicative competence, increase motivation of language learning and is inexhaustible resource of teaching materials. However, the aspects of using authentic video materials in the process of teaching future civil engineers in the ESP classes have not been studied sufficiently and implemented in practice. Before creating the effective technologies for working with such materials the following steps should be done: well-considered selection of authentic video materials, evaluation of educational objectives to apply such materials and development of the system of tasks.

Thus, the paper aims at studying the possibilities of using authentic video materials in ESP classes to enhance future civil engineers' professional communication in English. The realization of this goal involves solving the following tasks:

- 1) to reveal the peculiarities of the use of authentic video materials in ESP classes, their advantages, drawbacks and challenges;

Use of authentic video materials in teaching ESP for future civil engineers

2) to substantiate the criteria for the selection of the authentic video, resources and types of video materials that can be used in teaching future civil engineers;

3) to outline the main stages of work with authentic video material in ESP classes and indicate their special features;

3) to devise the typology of video materials used at different stages and indicate their objectives.

2. The concept of an authentic material and its objectives

Professional communication in English requires students' mastery of the following skills: speaking skills, listening skills, reading skills and writing skills, which allow receiving the relevant professional information in English in order to use it to express their opinion competently during verbal and non-verbal interaction in their future professional activity.

The use of authentic video materials is one of the techniques that contribute to the development of foreign-language professional communication skills in ESP classes. Unlike printed authentic materials, which undoubtedly have high informative, educational and cognitive value, the video material also contains visual information in addition to the content. According to M. Isupova, visual elements allows students to understand better both factual information and linguistic peculiarities of the language in a definite context, because the visual support of a foreign-language sound series contributes to a deeper and more accurate understanding of its meaning and the development of students' phonemic and listening skills [4, p. 150].

Since using authentic materials in ESP classes is increasing nowadays, we will try to explain what the term of "authentic material" means. The word "authentic" comes from the Greek word "αὐθεντικός" meaning "true, valid, real, and genuine". R. Gower, D. Phillips, D. and S. Walters proposed the following definition to the term: "Everything that a native speaker hears, reads or uses can be described as authentic: theatre programme, newspapers, magazines, poems, songs, brochures, leaflets, menus, broadcasts and movies, and this list can be continued indefinitely. Since authentic materials have not been designed for students studying English as a foreign language, they are not classified in terms of levels, although some of them are harder to understand than others" [15, p. 82]. T. Adams [13], S. Bacon and M. Finnerman [14, p. 464] and J. Harmer [16, c. 273] consider that materials that have been originally created by

native speakers for native speakers but not intentionally for educational purposes can be called authentic materials.

Ukrainian researchers agree with the foreign ones. O. Zelenska states that authentic materials are oral and written texts and other materials that are the real products of native speakers, and they are not intended for teaching purposes and are not adapted for students' needs, taking into account their proficiency in English [2, p. 156]. Summarizing the information mentioned above, we conclude that authentic materials are original materials (print and auditory) encountered in the real daily life which have been created by native speakers for real communication conditions but not for teaching purposes.

Working with authentic video materials one can fulfill various objectives depending on the tasks assigned to the class. These objectives include: vocabulary expansion (introduction of new words and phrases or summarizing the words and phrases studied before); development of listening skills (learning to understand the speech of native speakers); study of grammar (presentation of a new material or summarizing the grammar material studied before); pronunciation work (pronunciation of certain sounds, imitation of intonation); introduction to the communicative situation and the expansion of students' professional knowledge, etc.

It should be noted that the use of authentic video materials in ESP classes is an effective means of familiarizing students with cultural, historical, ethnographic realities of the English-speaking countries, world-famous engineering structures and constructions, modern engineering structures, innovations in the field of the construction industry. Such materials are interesting for students, informative and they contain real data. In our opinion, the use of such materials increases students' interest in their future profession, forming their professional, communicative and intercultural competences.

3. Advantages, drawbacks and challenges of using authentic videos

The analysis of previous investigations into the issue of using authentic video materials while learning English and our own experience of working with such materials in ESP classes at the National Aviation University, have assisted to conclude that a set of didactic tasks can be solved by using authentic video materials. The advantages of using authentic video materials in ESP classes include:

Use of authentic video materials in teaching ESP for future civil engineers

1. *Creating the specific language environment.* Authentic video materials are essential for creating the specific language environment in ESP classes at technical universities if there is no natural environment for communication in English. Due to the watching of a video, students (future civil engineers) can find themselves among the experts of the construction industry working on a particular project, participating in the construction process of an engineering structure, or observing the history of the construction of a remarkable engineering structure.

2. *Increase of students' motivation.* The use of authentic video materials in ESP classes increases the motivation for learning and creates certain conditions close to quasi-communicative, learning, research and creative activities of students [3, p. 1961]. First of all, students get positive emotions when they comprehend the material, created for native speakers, and note that ESP is achievable for them. Secondly, they show greater interest when they observe the use of the English language in real situations of professional communication, and this motivates them more than any other factor. And, finally, a carefully selected video material and appropriate tasks to this material encourage students to participate actively in a role-play or discussion that take place after viewing, search for new or additional information on a particular topic and result in activating students' cognitive activity.

3. *Matching students' interests.* Authentic video materials are interesting and stimulating for students. Moreover, they can be selected in accordance with the students' interests and specialty; moreover, students can participate in selecting the material.

4. *Exact representation of the language in use.* On the basis of video materials students can listen and study the live speech of native speakers. Students are exposed to real language in the natural context. The full authenticity of the linguistic material means that it is not simplified; the characters in a video extract speak with the accent typical to certain locality, but common phrases and idioms are used as well. Visual information helps students comprehend the language better than using only audio files.

In addition, authentic video materials reflect the real use of language in the cultural context and allow students to familiarize themselves with the traditions of relationships and culture of other countries. The exact representation of the language in use is achieved due to the fact that it is used by native speakers, closely related to a certain language situation, and its

communicative purpose is supplemented by a body language (poses, facial expressions, gestures) [5, p. 32].

5. *Development of students' attention and memory, effective learning of the material.* The use of video materials in ESP classes contributes to the development of various aspects of students' mental activity. First of all, this concerns attention and memory, because when the video material is viewed in a classroom among audience, the atmosphere of cognitive activity is created, and even an inattentive student becomes attentive in such conditions [9, p. 357]. Students have to make some efforts to understand the video content, so non-volitional attention eventually turns into volitional one, and attention intensity affects the memorizing process. Simultaneous use of several channels of information intake (auditory, visual and motor perception) when viewing videos has a positive effect on memorizing new lexical units and learning the material related to future profession [11, p. 106].

6. *Involvement in cultural realities of other countries including English-speaking ones.* Authentic video materials provide with almost unlimited opportunities for analysis based on comparisons of cultural realities of other countries, and therefore they are invaluable teaching materials for forming productive foreign language communicative and socio-cultural competencies [3, p. 1961].

Despite the value of authentic video materials as a means of learning English, sometimes the work with them include only viewing the video and its further discussion. It should be noted that there is no systematic approach today to work with video materials in ESP classes, although such material can be an inexhaustible source of information that facilitates the development of students' new knowledge and skills.

While planning ESP classes applying authentic video materials, teachers face several challenges. They should become fluent Internet surfers to find the desirable authentic video, should think over how to implement and integrate the chosen video material into ESP classes and what activities to suggest, and what feedback from students to expect. Scientists and teachers emphasize the following challenges when organizing their work with authentic video materials in ESP classes.

1. *The difficulty of the video material.* This may be caused by the wrong choice when the linguistic material contained in the authentic video is too difficult for students to understand and does not correspond to the partic-

Use of authentic video materials in teaching ESP for future civil engineers

ular learning tasks, because the vocabulary of this linguistic material goes beyond the subject being studied or students' specialty.

2. *The complexity of video perception by students.* Authentic video materials do not always guarantee that all students in the classroom will get the same information. The inability of students to understand certain authentic video material can be caused by the lack of knowledge of English or the specialty, improper work before viewing, or by the video that is too long. Therefore, the teacher must select the appropriate material that matches the interests of students and eliminate the language difficulties of perceiving the video before viewing through the tasks he/ she has previously developed. And, undoubtedly, the video must be accompanied by clear teacher's instructions.

3. *The time factor.* Despite the fact that the Internet provides with a wide range of video materials, a teacher needs to spend a lot of time preparing for ESP classes using such materials. It is necessary to find the appropriate material, work it out and create a system of tasks that can be a time-consuming and difficult process.

4. *The factor of novelty and urgency.* In the modern fast-developing world, some of the authentic materials quickly become outdated. Information that is considered new today may turn out to be irrelevant and uninteresting for students tomorrow. Therefore, the teacher should be constantly looking for relevant materials for students.

So, these challenges constitute the drawbacks of using authentic video in ESP classes, which a teacher can encounter. First of all, it is not an easy task to find an appropriate material, and this task is time-consuming. Secondly, not all classrooms are equipped with appropriate devices, so the teacher has to think himself/ herself about the required equipment. Moreover, any technical problem with equipment can impede teacher's efforts. And finally, the chosen material can provoke less students' interest that has been expected by a teacher and disappoints him / her. However, all the points mentioned above cannot ruin the benefits of such materials.

Thus, the teacher should be aware of the challenges in using authentic video material in ESP classes and should:

- a) carefully select video material that matches students' interests and needs;
- b) eliminate language difficulties of perception and understanding of the video material with the help of the pre-viewing tasks;

c) create tasks that would attract and support students' interest and the desire to discuss the material (post-viewing).

The use of authentic video materials requires the effective organization of students' learning, preliminary and gradual students' preparation for such kinds of work in ESP classes. That is, it is necessary to organize students' studying so that they would enjoy viewing the segment from the movie, not only because of its interesting plot, but also due to the understanding of a foreign language.

4. Authentic video in ESP classes: selection criteria, sources and types

The teacher's work with authentic video material starts its search and choice. It is very important to choose the appropriate video material for ESP classes. To make the use of authentic video materials effective, the following conditions must be met:

- the content of the video material should be informative and correspond to the themes in the curriculum, syllabus, students' interests and their level of knowledge;
- the video material must be used and displayed in the scheduled and relevant time [3, p. 1961];
- the video segment should provide students with the opportunity to develop their linguistic, communicative, and socio-cultural competencies [3, p. 1961];
- the video must be accompanied by clear teacher's instructions aimed at solving a certain educational task and be understood by students;
- the video segment should not be too long.

Thus, the following criteria for choosing the appropriate authentic video material can be considered as the most important ones:

- authenticity,
- compliance with the curriculum, syllabus, thematic correspondence to students' specialty and their interests,
- information novelty and relevance,
- the correspondence of language material to speech rules and students' level of knowledge and their readiness to perceive information from the video,
- the length of the video,
- high-definition image and high-quality sound in the video, etc.

Unfortunately, there are no specially designed video materials for future civil engineers today. While working with them we have used:

Use of authentic video materials in teaching ESP for future civil engineers

- segments of documentaries from Discovery Channel, Natural Geographic (“Mega Engineering”, “London Heathrow Airport”, “Lupu Bridge– Megastructures”, “Secrets of the Taj Mahal”, “Superstructures – Eurotunnel”, “Megabridges – Denmark to Sweden”, “Dynamic Architecture”, “World’s First Round Skyscraper”, “Basilica of the Sagrada Familia. Welcome to the Temple”, etc);
- 4–5 minute reports of the BBC News, CNN and CBS related to civil engineering (“Iconic Tower of Pisa now one Inch Straighter” (CBS news), “The Millennium Bridge – what caused the wobble?” (BBC news), etc);
- segments of shows on Netflix (“Building Hong Kong’s Airport”, “Oak-land Bay Bridge”, “Millau Viaduct”, etc)
- materials of TED Talks (“Why do buildings fall in earthquakes?”, “Building the Seed Cathedral”, etc)
- segments of movies (“The Architect”).

Since segments of documentaries are very informative, lasting up to 15-20 minutes and containing a lot of information necessary for processing, we divide their viewings into several parts and try to organize the work so as not to overload the students’ memory. News reports usually last 4-5 minutes, so there is no need to divide them into several parts.

5. Stages of work with authentic video materials

The ESP classes with the use of authentic videos related to future professional activities of students majoring in civil engineering consist of the following traditional stages:

- ***pre-viewing*** (or preparatory stage according to the functions and tasks of this stage),
- ***while viewing***,
- ***and post-viewing***.

Each stage has its own typology of exercises (tasks), although some of them can repeat at different stages.

The ***pre-viewing*** (or preparatory stage) is the stage of psychological preparation of students for the perception of video in English. The main objectives of this stage are: to motivate students, overcome possible language difficulties of perception of the video content and simplify its understanding, prepare students for viewing video and doing tasks successfully [8, p. 70]. At this stage, new lexical units are represented, the understanding of the previously learned lexical and grammatical mate-

rial is checked, unfamiliar authentic conversational phrases are analyzed, socio-psychological background and content guidelines are formed for further perception of the form and content of the video or its segment [6, p. 86]. Therefore, the tasks that are done before watching the video, allow developing the listening skills that will help perceive the foreign speech in the video.

When viewing a video in a native language, students usually do not have any difficulties in perceiving information, whether they are guessing in advance about what is going on or not. However, when viewing authentic video in English, some problems arise due to the use of unfamiliar words and grammatical constructions, the rapid pace of speech (as the video is not adapted to a certain level of students' knowledge). The situation is even more complicated if students do not know the topics discussed in the video. Therefore, a simple viewing of such a video with subsequent answering the question to its content will not be of great importance and will make the development of listening skills much more complex or even impossible for some students. It is known that many students are afraid of listening because they are very embarrassed by the fact that they do not understand the material used for listening. In addition, it is very difficult for a student to focus on listening to or watching the material they are not interested in. Therefore, the tasks offered at this stage should:

- focus students on a certain topic;
- activate existing knowledge on this topic;
- facilitate obtaining new knowledge to increase self-confidence during viewing (in the form of reading a text on similar topics or having a quiz);
- represent new vocabulary to students and practice it by using lexical exercises in order to avoid distracting students while watching the video by unfamiliar vocabulary);
- represent unfamiliar grammar constructions and overcome phonetic difficulties.

The following exercises (tasks) can be appropriate at this stage:

- *read and translate the words, word combinations and phrases that will be mentioned in the video segment; make a phrase from the words; give a definition to the following words; match the words with their meanings; write synonyms, antonyms to the following words; fill in the gaps with the words; etc* (the objective of these tasks is to represent new vocabulary to students, practice it and overcome language difficulties);

Use of authentic video materials in teaching ESP for future civil engineers

- *name the words that are associated with the topic; read the title and pre-dict (guess) the content of the video; read the questions to the video and predict its content and topic; define the subject of the video by looking at the list of new words; look at the title of the video and say what you have already known about this topic or what you would like to know; find information related to the plot of the video; make a mind map of the basic concepts (keywords and phrases) of the problem to which the video is devoted; before viewing try to identify if the following statement are true or false using your knowledge; read and discuss the text on similar topics; etc* (the objective of these tasks is to actualize the vocabulary from the theme of the video and practice speculating and predicting video content, generate students' interest in the topic and initiate authentic discussion). However, it is important to prepare students for viewing, but not to reveal the entire content of the video at this stage; otherwise, it can result in decreasing students' interest in the video.

We have developed a set of tasks for CBS News report entitled “The Leaning Tower of Pisa one inch straighter”, which are used while studying the topic “Foundation” by the students majoring in civil engineering and which were represented in the paper [7, p. 118-119] and the tutorial “Professional English of the Construction Industry” [10, p. 66-69]. They include the following pre-viewing tasks:

Exercise 1. Answer the following questions (Have you ever been to Italy? Have you visited the Leaning Tower of Pisa? What is it famous for? Does the Bell tower of Pisa lean due to *the special construction* or *a faulty foundation* or *an architect's project* or *the architectural style*? (Circle the correct option).

After representing the new vocabulary to the video we propose students to do the exercises as follows: Exercise 2A. Match the words on the left with their definitions on the right. Exercise 2B. Fill in the gaps with the following words.

Exercise 3. Brainstorming. Work in groups of three or four and discuss as future civil engineers what methods of tower strengthening can be used. Present your ideas to the whole group [7, p. 118; 10, p. 66–67].

While viewing students develop the abilities to perceive information and verify their understanding of the information, but this stage is also accompanied by their active learning activities. The purpose of this stage is to develop students' listening skills and language, speech and socio-cultural

competence, taking into account their real capabilities to communicate in English, and to activate students' mental activity.

We propose to divide the work of the stage into two parts: the first and the second viewing. The first viewing is aimed at getting a general idea, general understanding and forming the skills of global understanding of the video. It is usually accompanied by informative exercises, which should not distract students from viewing (e.g. *choose the right answer* (multiple-choice), *mark the correct answer*, etc.). The second viewing (if required, pauses are made) is aimed at obtaining more detailed information and selective or detailed understanding of the text of the video (e.g. *fill in the gaps in the sentences*, *fill in the table with the information from the video*, *put the sentences in the correct order*, etc). The tasks used at this phase should facilitate a better understanding of the video content and active interaction with the video material as well as activate students' learning and cognitive activities. The teacher's task is to formulate clearly the communicative task. If the teacher is interested in the process of developing students' listening skills, then he/ she needs to give and explain the task before viewing, and if it is important to control students' understanding, the task should be given after viewing. For more detailed understanding of the video material, the video can be demonstrated with several pauses and divided it into parts.

The main tasks used at viewing stage are:

- *match English equivalents to Ukrainian words and phrases; match Ukrainian equivalents to English expressions; fill in the gaps in the sentences / text with the required words; write the words from the list in the grammar form used in the video; pick up synonyms or antonyms to the words you hear; make a simultaneous translation of the episode (with pauses while viewing); write nouns, adjectives, adverbs, verbs that you will hear while viewing to describe certain objects, events, characters, etc.; determine what events in the video are related to these dates (these tasks are aimed at searching for linguistic information, selecting and transforming linguistic material);*

- *answer the questions; choose the right answer (multiple choice); tell if the following statements are true or false; put the events in the correct order according to the video content; fill in the table with information from the video; choose the most suitable headings to label the following episodes; divide the plot into several parts and choose the headings for each of them; name the participants in the dialogues; choose the correct ending for the*

Use of authentic video materials in teaching ESP for future civil engineers

utterance (these tasks are aimed at developing receptive skills by selecting content and semantic information [1, p. 78]);

- *tell the story you have seen from the point of view of (a character from the video); give a detailed answer to the questions* (these tasks are aimed at developing speaking skills (monologue and dialogue);

- *compare the information you have watched with the realities of the Ukrainian construction industry; exercises on intercultural comparisons and the search for intercultural differences, interpretation of various situations in terms of cultural features of Ukraine* (these tasks are aimed at developing social and cultural skills);

The checking of the tasks of the viewing stage is carried out as soon as they are completed. Doing tasks at this stage will contribute to a better understanding of the material and to the development of students' communicative skills.

The tasks we used for the video entitled "The Leaning Tower of Pisa one inch straighter" contain:

Exercise 1. Watch the Allen Pizzey's report for CBS News about the reconstruction project to help straighten the famous Italian landmark and tell if the statements below are true (T) or false (F). If they are false, correct them.

1. The Leaning Tower of Pisa isn't leaning so much these days.
2. The monumental reconstruction took 20 years.
3. The name Pisa dates from about 800 B.C. ...

Exercise 2. Who said the following lines? Write R for reporter Allen Pizzey, TD for technical director Giuseppe Bentivoglio and T for tourists visiting the tower.

"For the next two or two-and-a-half centuries there will be no need for another intervention."

"Are you surprised of what you see?"

"I'm surprised that it isn't falling over."

"It's sensitive to the temperature and the wind, and especially to the underground layer of water, which varies depending on the season." ...

Exercise 3. Write notes about the dates and numbers below.

\$40 million   600 B.C.   180 feet   14,500 metric tons   300

Exercise 4. Watch the video again and answer the questions below.

1. How much is the tower straighter now?
2. How many years did the reconstruction project take?

3. How many years can the Leaning Tower of Pisa be stable without intervention?

4. When did one side of the tower begin to sink?

5. What did the engineering project to correct the tilt involve? ... [7, p. 119; 10, p. 67].

The *post-viewing* is aimed at discussing the topic and developing the speaking skills (monologue and dialogue) and writing skills (reproductive and productive). It is relevant to suggest writing a composition or retelling based on the video content; make a dialogue between the characters of the video; have a discussion or debates; organize a role-play based on a plot or a situation from the video; rewrite a certain scene from the movie (*what would happen if ...?*); create a project related to the preparation of similar videos; find additional information on the topic; write a review of the video, etc. Students learn to express their own thoughts, compare, match, criticize and debate in discussions and role plays. Since the students' communicative and creative activity is intensified, the knowledge on a certain topic on the specialty is extended as well as the knowledge of a foreign language. As we can see, tasks performed after viewing are created not only to activate language material but also to broaden the content of the material. Therefore, at this stage, creative tasks will also be relevant.

The tasks we proposed for the aforementioned video for civil engineers are aimed at developing:

- speaking skills (*Make up a dialogue between a reporter and the technical director of the reconstruction project; between a reporter and a tourist. Create your own TV news report about the construction of one of the landmarks and present it in the classroom*);

- writing skills (*Write a journalist's report to a newspaper about the reconstruction project to help straighten the Leaning Tower of Pisa.*) [7, p. 119; 10, p. 68].

6. Conclusions

The experience of using authentic video in ESP classes makes it possible to conclude that these materials increase students' interest in learning English, help activate listening, speaking and writing skills and acquaint with the culture of other countries. The use of the authentic video intensifies the learning process and creates favourable conditions for the training of future civil engineers to for professional communication in English.

However, based on our experience of using such authentic materials while teaching ESP, we note that the method is more effective for students with a higher level of knowledge. When working with the video, such students not only get pleasure from viewing, but also work on improving their listening and speaking skills, broadening their horizons and acquire the necessary skills to communicate with representatives from different countries for their successful professional activity.

In our opinion, the technique of step-by-step use of the authentic video is required further investigation and improvement for the effective ESP learning by students of technical higher schools as well as the creation of complexes including selected videos on profession-oriented topics and a set of tasks to them which will facilitate the teachers' preparation and diversify ESP classes.

References:

1. Hrytsai A.M, Kolesnyk I.V. (2012) Vykorystannia video na zaniattiakh z praktyky usnoho ta pysemnoho movlennia (anhliiska yak druha inozemna mova) yak zasib motyvatsii do vyvchennia inozemnykh mov [Using video in foreign language classes for practicing oral and written speech (English as a second language) as a means of motivation for studying foreign languages]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hoholia. Serii : Psykholohopedahohichni nauky*. [Bulletin of Nizhyn Mykola Hohol State University. Pedagogy and Psychology] (electronic journal). no. 2, pp. 77–81. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2012_2_21 (accessed 02 March 2018).
2. Zelenska O. P. (2015) Vykorystannia inshomovnykh avtentychnykh materialiv u protsesi kulturolohichnoi pidhotovky kursantiv VNZ systemy MVS Ukrainy [Using the foreign authentic materials in the process of the culturological training of the cadets at the higher educational establishments of the Ssstem of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii : Pedahohichni nauky* [Bulletin of Chernihiv Pedagogical University. Pedagogical Sciences], vol. 124, pp. 156–159.
3. Ivanova S. G. (2013) Video na urokakh inostrannogo yazyka – kak sredstvo razvitiya kommunikativnoy kompetentsii studentov [Video in the foreign language classes as means of the development of students' communicative competence]. Proceedings of the *Universitetskiy kompleks kak regional'nyy tsentr obrazovaniya, nauki i kul'tury: Vserossiyskaya nauchno-metodicheskaya konferentsiya (Russia, Orenburg, February 1, 2013)*, Orenburg: OOO IPK “Universitet”, pp. 1960–1962.
4. Isupova M. M. (2016) Ispol'zovanie neigrovnykh autentichnykh video-materialov pri obuchenii inostrannomu yazyku studentov neyazykovykh vuzov [Use of non-fiction authentic video materials in teaching foreign language to students of non-linguistic universities]. *Historical and Social Educational Ideas*, vol. 8, no. 2, pp. 148–153.

5. Klymova O. (2011) Metodyka roboty z videomaterialamy na zaniatti z anhliiskoi movy vuzov [The methodology of work with video films at the lessons of the English language]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia* [Issues of the Modern Teacher Training], vol. 1, no. 4, pp. 31–35.

6. Kovalenko N. S., Kolbysheva Yu. V. (2011) Etapy roboty s videomaterialami na inostrannom yazyke v tekhnicheskomy vuz (na primere Instituta pryrodykh resursov TPU) [Stages of work with video materials in a foreign language in a technical institute of higher education (by the example of the Institute of Natural Resources of Tomsk Polytechnic University)]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki* [Philological Sciences. The Issues of Theory and Practice], vol. 9, no. 2, pp. 85–88.

7. Konoplianyk L. M. (2017) Etapy roboty z avtentychnymy videomaterialamy u protsesi pidhotovky maibutnix inzheneriv-budivelnykiv do inshomovnoho profesiinoho spilkuвання [The stages of work with authentic video materials in the process of future engineers-builders' training for professional communication in a foreign language]. *Pedagogical Sciences*, vol. 2, no. 75, pp. 114–120.

8. Miasoid H. I. (2017) Robota z avtentychnym nenavchalnym videofilmom na zaniatti z inozemnoi movy [The work with authentic non-educational video at an ESP]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu im. Alfreda Nobelia. Seriya: Pedahohika i psykhohihiia. Pedahohichni nauky* [Bulletin of Dnipropetrovsk Alfred Nobel University. Pedagogy and Psychology. Pedagogical Sciences], vol. 6, no. 2, pp. 68–74.

9. Otroshchenko L. S. (2012) Vykorystannia videomaterialiv na urokakh nimetskoï movy u nemovnykh VNZ [Use of video materials on the German language lessons]. *Iyshcha osvita Ukrainy u konteksti intehratsii do Yevropeiskoho osvitnoho prostoru* [Higher Education of Ukraine in the Context of Integration to European Education Area], vol. 4, no. 37, pp. 355–360.

10. Shostak O. H., Konoplianyk L. M. (2017) *Professional English of the Construction Industry*. Kyiv: NAU.

11. Shtelmakh O. (2013) Videourok yak metod rozvytku komunikatyvnoi kompetentsii u studentiv tekhnichnoho vuzu na zaniattiakh inozemnoi movy [Video lesson as the method of development of communicative competence of students of higher educational institutions at the English classes]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia*. [Issues of the Modern Teacher Training], vol. 2, no. 8, pp. 104–109.

12. Yarotskaya L. V. (2016) *Inostrannyi yazyk i stanovlenie neprofessional'noy lichnosti (neyazykovoy vuz)* [A foreign language band formation of a non-professional personality (non-linguistic higher school)]. Moscow: TRIUMF (in Russian).

13. Adams, T. W. (1995). *What makes materials authentic?* Retrieved from: <https://eric.ed.gov/?id=ED391389> (accessed 05th March 2018).

14. Bacon, S., Finneman, M. (1990). A study of attitudes, motives, and strategies of university foreign language students and their disposition to authentic oral and written input. *Modern Language Journal*, vol. 74, no. 4, pp. 459–73.

15. Gower, R., Phillips, D., Walters, S. (1995). *Teaching practice handbook*. Oxford: Macmillan.

16. Harmer, J. (2001). *The practice of English language teaching*. London: Longman.

**PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION
OF PROFESSIONAL AND ETHICAL CULTURE
OF FUTURE DOCTORS IN THE HUMANITARIAN LEARNING**

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ
ПРОФЕСІЙНО-ЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ЛІКАРІВ
У ПРОЦЕСІ ГУМАНІТАРНОЇ ПІДГОТОВКИ**

Korolova Tetiana¹

Oleksii Kateryna²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_24

Abstract. The purpose of the paper is to present and implement pedagogical conditions that contribute to the formation of the professional and ethical culture of future physicians in the process of humanitarian training. Methodology. The survey is based on a comparison of data from respondents of 2016 and 2017, using questionnaires and tests. Students were asked to fill in questionnaires themselves. In total, 278 respondents were interviewed; each producing answers to the survey questions. Results of the survey showed that after specially organized training the students had higher levels of empathy, affiliation and psychological defense. Most students consider that the communicative qualities of the teacher are significant for them. The results of the analysis of the professional training of future doctors, and the level of their professional culture make it possible to conclude that the pedagogical conditions will contribute to the formation of the professional and ethical culture of future physicians. They aim at encouraging teachers to work and students – to professional self-improvement. These conditions include: an orientation towards the development of the humanistic orientation of the personality of the future doctor; subject-subject approach in the study of humanities; improvement of the foreign language communicative competence of future doctors; stimulating independent work of future spe-

---

¹ Candidate of Pedagogical Sciences,
Assistant Professor at Department of Foreign Languages,
I.Ya. Horbachevsky Ternopil State Medical University, Ukraine

² Candidate of Philological Sciences,
Assistant Professor at Department of Foreign Languages,
I.Ya. Horbachevsky Ternopil State Medical University, Ukraine

cialists in the medical sphere in the process of humanitarian training; introduction of elements of educational and pedagogical training as a means of forming the professional culture of the future doctor.

1. Вступ

При мінімальних зусиллях організації педагогічного процесу, без додаткових педагогічних прийомів, засобів, форм навчання тощо можливе повноцінне формування лише деяких вказаних елементів професійно-етичної культури, більшість з яких буде завершуватися на рівні знань, умінь і навичок. Мета дослідження полягає в тому, щоб створити та реалізувати педагогічні умови, які сприяють формуванню професійно-етичної культури майбутніх лікарів у процесі гуманітарної підготовки. Припускаємо, що педагогічні умови формування професійно-етичної культури майбутнього фахівця спрямовані на розвиток у нього професійно етичних якостей і відображають готовність студента до майбутньої професійної діяльності. При створенні ж певних педагогічних умов можна вести мову про вищі рівні формування елементів професійно-етичної культури. Наприклад, знання методів і засобів командної роботи без практичного втілення залишаються лише знаннями; участь у командній роботі сприяє формуванню відповідних умінь і навичок; постійна діяльність у різних командах сприяє переходу вмій і навичок на рівень компетентності в командній роботі тощо [11, с. 191].

2. Педагогічні умови формування професійно-етичної культури

Системний аналіз психолого-педагогічних та філософських джерел дає можливість розглядати категорію «умова» як складову будь-якого процесу, зокрема і процесу формування професійно-етичної культури майбутніх лікарів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін [11]. Вважаємо, що педагогічна умова – це певна обставина, яка впливає (прискорює чи гальмує) на формування та розвиток педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості.

Під час виокремлення педагогічних умов формування професійно-етичної культури майбутніх лікарів нами було враховано наступні чинники:

- 1) особистісну мотивацію майбутніх лікарів;
- 2) науково-структурний зміст професійної підготовки;

Pedagogical conditions of formation of professional and ethical culture...

3) наявність об'єктивної діагностичної методики рівнів сформованості професійно-етичної культури майбутніх лікарів;

4) технології та принципи формування професійно-етичної культури майбутніх лікарів у вищому медичному навчальному закладі [12, с. 6].

Обґрунтування ключових положень теоретичних основ формування професійно-етичної культури майбутніх лікарів у процесі гуманітарної підготовки, педагогічне дослідження формування професійно-етичної культури та його моделювання дали можливість виявити й апробувати наступні педагогічні умови його реалізації:

– орієнтацію на розвиток гуманістичної спрямованості особистості майбутнього лікаря;

– запровадження суб'єкт-суб'єктного підходу під час вивчення гуманітарних дисциплін;

– вдосконалення іншомовної комунікативної компетентності майбутніх лікарів;

– стимулювання самостійної роботи майбутніх фахівців медичної сфери у процесі гуманітарної підготовки;

– введення елементів навчально-педагогічного тренінгу як засобу формування професійно-етичної культури майбутнього лікаря.

3. Розвиток гуманістичної спрямованості

Першою умовою ефективності формування професійно-етичної культури майбутніх лікарів у процесі гуманітарної підготовки являється орієнтація навчально-виховного процесу на розвиток гуманістичної спрямованості особистості майбутнього лікаря, тобто на розвиток у нього системи потреб і мотивів, яка визначає рівень гуманістичної спрямованості особистості.

Розвитку гуманістичної спрямованості особистості студента-медика сприятиме, насамперед, зміст гуманітарних дисциплін, які він вивчатиме. Тому предметом особливої уваги стає визначення цього змісту.

Професійно значимі особистісні якості, здібності, професійна позиція, професійні знання й уміння розкриваються в різних курсах фахового спрямування, окремо від професійного спілкування. Поряд з цим, опираючись на матеріали численних досліджень з проблем професійної діяльності лікаря, можемо стверджувати, що саме в про-

цесі безпосередньої взаємодії лікаря з пацієнтом особливого значення набувають професійні якості лікаря, проявляється його професійна позиція (бажано, гуманістично спрямована), а перелік професійних умінь і навичок побудовано на етичних нормах та принципах [3, с. 13].

Таким чином вважаємо, що у процесі розвитку гуманістичної спрямованості особистості студента-медика потенційні можливості дисциплін гуманітарного циклу використовуються не повною мірою. Разом з цим, гуманістична спрямованість особистості майбутнього лікаря визначає характер його взаємодії з пацієнтом та колегами. Тому ми припустили, що орієнтація змісту дисциплін на розвиток гуманістичної спрямованості особистості студента-медика буде сприяти не лише формуванню його професійно-етичної культури, але й посилить ефективність майбутньої професійної діяльності у цілому, оскільки виправлення аномалій здоров'я, що ґрунтується на виявленні шанобливого ставлення до пацієнта як до особистості, може повернути хворого до нормального життя.

З цією метою нами було переглянуто зміст курсів «Основи психології. Основи педагогіки», «Етичні проблеми в медицині», «Основи біоетики та біобезпеки», «Основи християнської етики та моралі», «Етика і деонтологія у фармації»; розроблено модуль «Професійна деонтологія»; модифіковано зміст виробничої лікарської практики студентів 5 року навчання за спеціальностями 7.12010001 – Лікувальна справа, 7.12010005 – Стоматологія у ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України».

Гуманістична спрямованість діяльності майбутнього лікаря передбачає усвідомлення ним потенційної моральності та унікальності кожної особистості.

Тому при викладанні гуманітарних дисциплін перед викладачем постає завдання підготовки студента-медика до сприйняття пацієнта як рівного собі суб'єкта. Центральне місце в організації гуманітарної підготовки повинно відводитись вихованню здатності бачити та цінувати індивідуальність кожного пацієнта, розвитку здатності переживати і співпереживати, іншими словами, розвитку гуманізації моралі студента у ході навчання в вищому медичному навчальному закладі [2].

Було здійснено також експериментальну перевірку означеної умови ефективності формування професійно-етичної культури майбутніх

Pedagogical conditions of formation of professional and ethical culture...

лікарів. Рівні розвитку гуманістичної спрямованості особистості майбутніх лікарів ми визначали за рівнями розвитку: емпатії (враховуючи, що при низькому рівні емпатійності людині важко спілкуватись з оточуючими, що може призводити до непорозумінь і навіть конфліктів з оточенням, зокрема з пацієнтами), афіліації (рівень афіліації лікаря є однією з важливих емоційних характеристик, так як потреба у створенні теплих, емоційно значимих стосунків із іншими людьми є запорукою створення ґрунту для ефективних відносин з ними) та здатності до психологічного захисту (емоційна стабільність в умовах професійної діяльності лікарів допомагає у боротьбі зі стресом, що, в свою чергу, забезпечує позитивну позицію лікаря у стосунках з оточуючими). Оскільки професія лікаря потребує розвитку означених складових гуманістичної спрямованості особистості на середньому або високому рівні, динаміку показників визначали використовуючи числові еквіваленти розвитку якостей виключно на цих рівнях.

В експериментальній групі, до якої увійшло 286 студентів до і після спеціально організованого навчання, що передбачало орієнтацію змісту гуманітарних дисциплін на розвиток гуманістичної спрямованості особистості майбутнього лікаря, було проведено методики: «Діагностика емпатичних тенденцій» І. Юсупова, «Діагностика мотивів афіліації» А. Мехрабіана та «Діагностика домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні» В. Бойко. Отримані результати відображені в таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка рівнів розвитку гуманістичної спрямованості особистості майбутніх лікарів у процесі гуманітарної підготовки (у абсолютних числах і відсотках)

№ п/п	Рівень Якість	Низький				Середній				Високий				Динаміка	
		поч. експ.		кін. експ.		поч. експ.		кін. експ.		поч. експ.		кін. експ.		абс.	у %
		абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %		
1.	<i>Емпатія</i>	84	23,4	31	10,8	158	55,2	172	60,1	44	15,4	83	29,1	+53	+18,6
2.	<i>Афіліація</i>	104	36,4	44	15,4	161	56,3	194	67,8	21	7,3	48	16,8	+60	+21
3.	<i>Психологічний захист</i>	131	45,8	42	14,7	138	48,3	216	75,5	17	5,9	28	9,8	+89	+31,1

Згідно з отриманими даними, на початку експерименту низький рівень розвитку емпатії було зафіксовано нами у 23,4% респондентів, афіліації – у 36,4% та здатності до психологічного захисту – у 45,8% студентів-медиків. Варто зазначити, що середній рівень розвитку емпатії було виявлено у 55,2% майбутніх лікарів, афіліації – у 56,3%, а здатності до психологічного захисту – у 48,3% респондентів. При цьому високий рівень розвитку емпатії було зафіксовано нами у 15,4% респондентів, афіліації – у 7,3%, здатності до психологічного захисту – у 5,9% студентів-медиків. Відрадно, що у результаті проведеної нами роботи зафіксовано позитивну динаміку рівнів означених якостей, а саме: кількість студентів з середнім і високим рівнями емпатії зростає на 18,6%, афіліації – на 21%, здатності до психологічного захисту – на 31,1%.

Таким чином, дані таблиці підтверджують ефективність розвитку гуманістичної спрямованості особистості майбутнього лікаря у якості умови формування його професійно-етичної культури у процесі гуманітарної підготовки. Вважаємо, що розширення переліку включених до експерименту дисциплін лише посилює ефективність проведеної роботи.

4. Суб'єкт – суб'єктний підхід

Відповідно до виділеної нами другої педагогічної умови ефективності формування професійно-етичної культури майбутніх лікарів у процесі гуманітарної підготовки, а саме – запровадження суб'єкт-суб'єктного підходу під час вивчення гуманітарних дисциплін, вплив суб'єкта змінює не тільки об'єкт, але і сам суб'єкт. Тобто, у процесі діяльності і суб'єкт, і об'єкт зазнають впливів одне на одного, що й дає підстави розглядати кожного з них одночасно у якості суб'єкта та об'єкта діяльності. Особливої актуальності при цьому набуває гуманізація взаємовідносин викладача і студентів, що сприяє формуванню у останніх певного стилю спілкування.

Як свідчать результати аналізу наукової літератури, проблема взаємовідносин викладача і студентів в педагогічній науці розроблена недостатньо. Це стало однією з причин того, що до недавнього часу особливістю спілкування викладача і студентів була перевага монологічних форм взаємодії.

При вивченні студентами-медиками дисципліни «Основи біоетики та біобезпеки» пропонуємо до розгляду проблему комунікативних

Pedagogical conditions of formation of professional and ethical culture...

табу. Валеологічну основу комунікативних табу складає профілактика лікарем психотравмування пацієнта [7, с. 39]. Є чимало факторів, які провокують психічні травми у людини. Особливо небезпечними у цьому аспекті є комунікативні дії, пов'язані з блокуванням соціально-психологічних життєво важливих потреб, найголовнішою з яких, з точки зору збереження здоров'я, вважаємо потребу людини в душевному комфорті та позитивних емоціях, які стимулюють її життєвий тонус. Знання майбутнім лікарем комунікативних табу допоможе йому грамотно і компетентно вибудовувати гуманні за своїм змістом взаємовідносини з пацієнтами [7, с. 42].

Інтерпретація результатів показала, що на сучасному етапі розвитку системи вищої медичної освіти більш бажаними для студентів стають суб'єкт-суб'єктні відносини викладача і майбутнього лікаря. Студенти-медики відчують потребу в гуманістичному стилі спілкування. 76% студентів відзначають, що для них дуже важливо, як до них ставиться викладач. 60% майбутніх лікарів відзначає, що спілкування з викладачем накладає відбиток на їхнє спілкування з майбутніми пацієнтами та колегами. Найбільше студенту у викладачі імпонує наявність інтересу до студента, як до людини (2 ранговий номер); доброзичливе і дружелюбне ставлення до студентів (3 ранговий номер); вміння знайти спільну мову з студентом (4); розташовує манера спілкуватися (5). 72% студентів відзначають, що в основному викладач і студенти пов'язані функціональними відносинами (викладач вчить – студенти вчаться). На наявність відносин співробітництва вказало 24% студентів. Тому більше половини майбутніх лікарів (64%) вважають, що викладач приділяє їм стільки уваги, скільки зобов'язує його становище. 36% студентів вважають, що викладачеві все одно, що вони відчують і тільки 10% вважають, що викладач розуміє і співпереживає студентам. Не дивує той факт, що 73% студентів хочеться спілкуватися з викладачем стільки ж скільки зазвичай і тільки 20% майбутніх лікарів хотіли б, щоб цей час спілкування збільшився. При визначенні курсу за вибором пріоритетним виступає особистий інтерес студента до предмета (64%). Високий професіоналізм викладача є вирішальним для 18,5% майбутніх лікарів. Тільки 7,3% студентів відповіли, що симпатія до викладача зробить вплив на цей вибір. Репутація викладача як порядної, цікавої людини і наявність наукового ступеня та звання у нього менш значущі для студента (по 4,5%). При цьому переважна більшість

студентів (91%) зазначили, що комунікативні якості викладача для них значимі.

Таким чином, проведене анкетування підтвердило думку про необхідність гуманізації взаємин викладача і студентів, оскільки студенти відчувають у цьому велику потребу. Крім того, в контексті суб'єкт-суб'єктних (гуманних) взаємовідносин професійні проблеми постають не як «загадки» із задалегідь відомою відповіддю, а як відкриті питання, що виникають на межі стосунків студента і викладача. Відмова викладача від нормативно-оціночної авторитарної позиції стимулює ініціативу студентів-медиків, почуття їхньої відповідальності за результат майбутньої професійної діяльності. Адже спілкування викладача зі студентами тільки зовні виглядає як обмін думками.

Ця ідея перегукується з поняттям діалогу, що розробляється вітчизняними психологами та педагогами в руслі концепції М. Бахтіна. В повсякденному значенні діалог – це бесіда двох або декількох осіб, що протікає у формі запитань і відповідей. Отже, для її успіху досить, щоб співрозмовники вміли говорити, слухати, питати та відповідати [10, с. 83].

Однак, при уявній простоті діалог пронизує всі сфери суспільної свідомості і є тією конкретною структурою міжособистісної взаємодії, в якій втілюються реальні відносини між людьми. Аналіз літератури, присвяченої діалогічному спілкуванню, дозволяє виділити такі його компоненти як: ставлення до партнера як до рівноправної особистості, як до цінності, повага іншої людини. Тільки діалогічне спілкування сприяє розвитку особистості, оскільки діалогічним є сам процес становлення людини. Тому діалог є основною формою спілкування викладача і студента.

Таким чином, реалізація на практиці діалогу в системі «викладач-студент» сприяє формуванню професійно-етичної культури майбутнього лікаря, оскільки він особисто може переконатися в дієвості саме таких форм спілкування та побачити особливості їх практичної реалізації. Однак хочемо зазначити, що суб'єкт-суб'єктна діалогова взаємодія викладача і студента буде ефективною та сприятиме розвитку професійно-етичної культури останнього лише в тому випадку, якщо викладач сам володіє досить високим рівнем цієї культури [10, с. 105].

5. Вдосконалення іншомовної комунікативної компетентності

Наступною педагогічною умовою ефективності процесу формування професійно-етичної культури майбутніх лікарів є вдосконалення іншомовної комунікативної компетентності майбутніх лікарів, під якою розуміємо складне, інтегральне особистісне утворення, що уможливило здатність особистості комунікувати у процесі іншомовного фахово зорієнтованого спілкування, а також створювати й управляти дискурсами на медично-професійну тематику.

Навчання іноземної мови є невід'ємною та вкрай важливою складовою професійної підготовки фахівця, адже знання іноземної мови постає одним із показників освіченості сучасної людини. Кінцева мета цього процесу охоплює формування у майбутніх лікарів готовності і здатності до міжкультурної комунікації та практичне володіння іншомовною комунікативною компетентністю. Специфіка комунікативної спрямованості курсу іноземної мови полягає у поєднанні професійно-ділової та соціокультурної орієнтації іншомовної компетентності [1].

Для реалізації означеної умови викладачі іноземних мов повинні знати інтелектуальні здібності, мотиви, інтереси, особливості процесу мислення, рівень культури розумової праці студента, що передбачає дії, при яких кожен викладач ставиться до студента як до унікальної особистості, визнає його права, сприяє його самореалізації. У процесі навчання викладач також повинен забезпечити створення умов для самореалізації та самоствердження особистості, розвитку її вподобань та формування гуманності в повсякденних стосунках.

Для подолання бар'єру між реальною ситуацією викладання іноземних мов у вищому медичному навчальному закладі та навичками й уміннями, необхідними для сучасного фахівця під час виконання професійних завдань в умовах іншомовного середовища, вважаємо за доцільне впровадження концепції іншомовної професійної компетентності, яка ґрунтується на наступних засадах:

1) навчальна діяльність студентів у вищому медичному навчальному закладі повинна бути спрямована на формування професійної етичної культури фахівця у означеній галузі. Отже дисципліни, що входять до навчального плану підготовки майбутніх лікарів, повинні бути спрямовані на досягнення основної мети навчання – формування їхньої професійної компетентності та професійно-етичної культури, а

дисципліна «Іноземна мова за професійним спрямуванням», як і будь-яка інша дисципліна гуманітарного блоку, повинна мати на меті розвиток складових професійної компетентності майбутнього фахівця, у тому числі, його професійно-етичної культури;

2) іншомовна професійна компетентність є утворенням, відповідним до професійної компетентності фахівця, яка реалізується в умовах іншомовного середовища засобами іноземної мови, отже метою навчання та навчальної діяльності студентів повинні стати, з одного боку, розвиток професійної компетентності у єдності усіх її складових, а з іншого – проекція здобутого утворення у площину іншомовного середовища;

3) якщо іншомовна комунікативна компетентність фахівця реалізується у спілкуванні з носієм іншомовної культури, то іншомовна професійна компетентність реалізується під час створення професійно значущого продукту засобами іноземної мови або в іншомовному середовищі;

4) оскільки одним із засобів формування професійної компетентності та професійно-етичної культури як її складової є спілкування, то контекстне викладання дисципліни «Іноземна мова за професійним спрямуванням» на діяльнісних, мотиваційних, ситуативно-обумовлених засадах з використанням професійно зорієнтованого змісту та спрямованого на створення професійно обумовленого інформаційного продукту може стати одним із засобів формування іншомовної професійної компетентності майбутнього лікаря [1; 8].

6. Самостійна робота

Четвертою педагогічною умовою ефективної реалізації моделі формування професійно-етичної культури майбутніх лікарів є стимулювання самостійної роботи майбутніх фахівців медичної сфери у процесі гуманітарної підготовки, тобто діяльності, обумовленої самостійним пошуком майбутнім фахівцем відповіді на будь-яку проблему, з метою досягнення результатів, які мають об'єктивну чи суб'єктивну новизну та оригінальність, а також прогресивність, за умов володіння засобами організації цієї діяльності.

Успіх підготовки фахівців залежить від багатьох чинників, одним з яких є самостійна робота студентів. Тому основним завданням викладача у вищій школі стає не репродуктивне викладання набору готових знань, а організація активної самостійної роботи майбутніх фахівців.

Pedagogical conditions of formation of professional and ethical culture...

Результати аналізу сучасної науково-педагогічної літератури показали, що самостійну роботу студента можна розглядати як метод навчання, як форму організації діяльності студента, як вид пізнавальної і практичної діяльності.

Слід акцентувати увагу і на розширенні функціональних обов'язків викладача, оскільки він виступає не тільки як організатор і контролер навчального процесу у вищому навчальному закладі, але й як кваліфікований консультант. Нові підходи до організації самостійної роботи передбачають суттєве коригування традиційних відносин у системі «викладач-студент». У сучасному навчальному процесі студент – не звичайний споживач інформації, а творчий здобувач знань і умінь. При цьому завдання викладача полягає не лише в передаванні інформації в готовому вигляді, а в заохоченні студента до самостійної пізнавальної діяльності, у формуванні в нього навичок самостійності у засвоєнні знань. Викладач має добирати навчальні завдання відповідного рівня складності, ураховуючи психологічні можливості як окремого студента, так і всієї аудиторії. Це забезпечує здобуття інноваційного досвіду у відносинах між студентом і викладачем, який базується на встановленні оптимального співвідношення між свободою й відповідальністю індивіда, в результаті чого формується самостійність особистості як основна мета освіти [10, с. 54].

З метою активізації навчання викладач повинен реалізувати багатофакторний комплексний підхід до всіх видів пізнавальної діяльності майбутнього лікаря на основі застосування різноманітних методів і прийомів навчання, використання навчальних ресурсів та організації часу, а також позитивної мотивації. У виборі індивідуального підходу до студента викладачеві потрібно зважати на такі фактори готовності майбутнього лікаря до самоосвіти:

– цілісний емоційно-особистісний апарат (внутрішня потреба студента-медика у самовдосконаленні, стійка система особистісних цінностей, емоційно-вольовий механізм, рівень загального розумового розвитку тощо);

– систему знань, умінь та навичок із самоосвіти (повнота, глибина сформованих наукових понять, усвідомлення взаємозв'язків між ними, уміння співвідносити наукові поняття з об'єктивною реальністю, розуміння відносності знань, необхідності їх поглиблення та уточнення на основі систематичного пізнання тощо);

– уміння та навички роботи із джерелами інформації (фаховими підручниками, методичними посібниками, науковими журналами й монографіями, бібліографічними системами, автоматизованими інформаційно-пізнавальними засобами, засобами масової інформації), уміння швидко орієнтуватися та опрацьовувати значні обсяги інформації (визначати головне, фіксувати його та запам'ятовувати, структурувати знання тощо);

– систему організаційно-управлінських умінь і навичок (ставити та виконувати завдання самоосвіти, планувати свою роботу, вміло розподіляти час та зусилля, створювати сприятливі умови для освітньої діяльності, здійснювати самоконтроль та самоаналіз результатів тощо) [4; 5].

Організація самостійної роботи надає можливості особистісного залучення студента до опанування професійною діяльністю та формує в нього ряд професійно-значимих якостей, а саме: відповідальність, креативність, інформаційну культуру, здатність до самоосвіти.

Отже, самостійна робота студента є важливою ланкою при підготовці висококваліфікованого конкурентоспроможного лікаря. Вона потребує сучасних методичних форм і методів реалізації на тлі об'єктивного систематичного особистого та викладацького контролю. Правильно організована самостійна діяльність студентів-медиків повинна гармонійно поєднуватися з іншими формами організації та видами навчальної діяльності і забезпечувати не лише міцні, усвідомлені знання, а й розвивати здатність до творчого осмислення навчального матеріалу. Застосування здобутих знань, набутих умінь і навичок у практичній діяльності майбутніх лікарів сприятиме формуванню його самосвідомості та розвитку в нього інтересу до науки, а також сприятиме формуванню ініціативності, організованості й наполегливості в роботі.

7. Тренінг

Ще однією педагогічною умовою є введення у процес гуманітарної підготовки майбутніх лікарів елементів навчально-педагогічного тренінгу як засобу формування їхньої професійно-етичної культури.

Навчальний тренінг – це активна навчальна діяльність студентів, під час якої вони виконують тренінгові вправи, адаптовані до майбутньої професійної діяльності під керівництвом викладача-тренера на

Pedagogical conditions of formation of professional and ethical culture...

основі спеціально підготовлених інструктивно-методичних матеріалів, що відповідають сучасним вимогам до професійної діяльності. Деякі автори вважають тренінг методом ігрового моделювання певних ситуацій з метою розвитку у учасників компетентності, формування та вдосконалення особистісних якостей, умінь і навичок, підвищення адекватності самосвідомості та поведінки, шляхом включення у тренінгові ситуації в ролі учасників і глядачів [6].

Тренінг – інноваційна педагогічна технологія організації інтерактивної взаємодії суб'єктів навчально-виховного і навчально-пізнавального процесу, що передбачає сплановані та систематизовані зусилля викладача у напрямку модифікації або формування і розвитку нових знань, умінь, навичок, характерних рис поведінки, ціннісних установок студентів засобами навчання, виховання і тренування в умовах змодельованих ігрових тренінгових ситуацій. Ефективність використання означеного методу у професійній підготовці фахівців підтверджується результатами численних опитувань, анкетувань та тестувань, проведених в межах наукових досліджень (таблиця 2).

Таблиця 2

Рейтинг ефективності методів навчання (на основі напрацювань Дж. Іванцевич, О. Лобанова, Є. Моргунова)

Метод	Знання	Зміна підходу	Майстерність прийняття рішень	Майстерність спілкування	Спільна робота	Збереження знань	Сума	Місце
Кейс	2	4	1	4	2	2	15	1
Семинар	3	3	4	3	1	5	19	2
Рольова гра	7	2	3	2	4	4	22	3
Тренінг	8	1	5	1	6	3	24	4
Ділова гра	6	5	2	5	3	6	27	5
Програмоване навчання	1	7	6	7	7	1	29	6
Фільм	4	6	7	6	5	7	35	7
TV-лекція	5	9	8	9	9	9	49	8
Лекція	9	8	9	8	8	8	50	9

Дані таблиці свідчать, що тренінг є досить ефективним методом навчання, а за таким показниками, як «зміна підходу в навчанні» та «майстерність спілкування» випередив усі інші методи.

Тренінг формування професійно-етичної культури, як метод інтерактивного навчання майбутніх лікарів, має такі ж компоненти, як і весь технологічний процес використання інтеракцій.

Тренінги можуть стимулювати такі види активності студентів, як:

– розумова, що полягає в інтенсивності мислення, генеруванні ідей, висловлюванні припущень, проектуванні, моделюванні, конструюванні, виявленні творчої уяви, зосередженості, уваги, спостережливості, здійсненні аналітико-синтетичних операцій тощо;

– емоційна, яка відображається в емоційній напрузі та переживаннях;

– соціальна, оскільки потребує імітації виконання соціальних ролей, обміну думками, виявлення особистісного ставлення, формулювання суджень;

– фізична, що супроводжується фізичним напруженням, практичною діяльністю, рухливістю [9, с. 20-21].

Усі зазначені вияви активності спонукають учасників тренінгу до особистісного розвитку, самовизначення, персоналізації, соціального ототожнення.

Окрім того, саме в умовах нетрадиційних тренінгових занять викладач має змогу: дослідити рівень професійно-етичної культури майбутніх лікарів, спостерігаючи за їх взаємодією у змодельованих тренінгових ситуаціях; відкрити студентам-медикам їхні нові можливості особистісного розвитку (формування моральних, соціальних, фахових та вольових якостей особистості в умовах ігрової взаємодії під час тренінгу; виявити життєві цінності, прагнення та потреби майбутніх лікарів з метою актуалізації особистісного потенціалу кожного; сформувані переконання в необхідності підвищення рівня професійно-етичної культури; удосконалити модель поведінки майбутніх лікарів у напрямку формування позитивного ставлення до себе, інших людей, до світу в цілому.

Досвід практичної діяльності дозволяє нам виокремити переваги занять, які проводяться у вигляді тренінгів із студентами-медиками, а саме:

– тренінгові заняття допомагають майбутнім лікарям побачити специфічні сторони професійної діяльності;

Pedagogical conditions of formation of professional and ethical culture...

– в окремих випадках тренінги можуть змінити життєві установки студентів і навіть уявлення про себе. Вони стають більш терплячими, толерантними до думок і ціннісних орієнтацій інших;

– використання тренінгів сприяє розвитку особистості, позаяк створює тривалу зацікавленість у саморозвитку і розкритті свого особистісного та професійного потенціалу;

– тренінги спонукають майбутніх лікарів формувати і закріплювати навички постановки вимог, прийняття рішень, допомоги іншим, співробітництва, пошуку можливостей взаємодопомоги, сили протистояння, особистісної відповідальності;

– впровадження тренінгів створює позитивну установку у відношенні до викладача і сприяє конструктивній полеміці з ним, незважаючи на його авторитет, що стимулює формування «суб'єкт-суб'єктних» відносин на рівні «викладач-студент», а в майбутньому – «лікар-пацієнт», «колега-колега» тощо;

– тренінги полегшують студентам формування нових комунікативних і поведінкових норм, щоб згодом увести в професійну діяльність лише визначені й перевірені на практиці стилі професійної діяльності;

– тренінги покращують у студентів мотивацію до навчання, оскільки є нестандартною методикою професійної підготовки фахівців, викликає допитливість студентів, посилюючи інтерес до різних аспектів міжособистісної взаємодії;

– тренінги, які проводяться у вигляді інтерактивних ігор, можуть збалансувати активність учасників, оскільки дають змогу залучити до роботи всіх студентів групи;

– систематичне використання тренінгів знижує тривожність студентів і полегшує формування їх згуртованості; тренінги дають змогу створювати складні ситуації з метою моделювання складних форм поведінки;

– тренінги сприяють опрацюванню найважливіших проблем, які можуть виникнути у професійній діяльності майбутніх лікарів. Ці проблеми можна навчитись вирішувати в ігровій ситуації тренінгу під час навчання у вищій школі;

– тренінги допомагають перетворити групу в своєрідну систему дзеркал, у яких відображаються конкретні прояви поведінки, поглядів, умінь, знань майбутніх лікарів.

Осмилення поняття «тренінг» та виявлення його специфічних ознак, дозволили нам розглянути тренінгові вправи, які в нашому розумінні є ефективним засобом розвитку професійно важливих особистісних якостей майбутнього лікаря, що передбачає постійний зворотній зв'язок, матеріалізацію педагогічних суб'єкт-суб'єктних відносин і зміну первинної позиції студентів. Логічно, що дане поняття дає нам можливість обґрунтувати і застосувати комплекс тренінгових вправ, під яким ми будемо розуміти сукупність взаємопов'язаних засобів гармонійного розвитку професійно важливих якостей особистості (фахових, моральних, соціальних, вольових) на основі постійного зворотного зв'язку, матеріалізації педагогічних суб'єкт-суб'єктних відносин з метою зміни первинної позиції майбутніх лікарів.

Головною метою комплексу тренінгових вправ, які ми використовуємо у процесі формування професійно-етичної культури став розвиток особистісних якостей майбутніх лікарів, як носіїв моральних цінностей, їхньої активної професійної позиції, тобто здатності і бажання здійснювати перетворення у сфері міжособистісних стосунків, підвищення культурного рівня як суттєвого аспекту всебічного розвитку особистості студента. Все це відображається у спрямуванні комплексу тренінгових вправ на формування ціннісного самостварення майбутнього лікаря, інтегративного комплексу знань, умінь, навичок, культури спілкування і передбачає розвиток таких комунікативних умінь, як: уміння керувати своєю поведінкою; уміння соціальної перцепції; уміння розуміти, а не лише бачити, тобто адекватно моделювати особистість пацієнта, його психічний стан за зовнішніми ознаками; уміння «подавати себе» в спілкуванні; уміння оптимально будувати свою мову; уміння вербального і невербального контакту з пацієнтами.

8. Методи формування професійно-етичної культури

Важливим моментом у процесі формування професійно-етичної культури майбутнього лікаря є добір інформації, методів, які забезпечуватимуть цей процес. При підборі методів навчання ми враховували те, що вони повинні підпорядковуватися реалізації основних завдань оптимізації навчального процесу, якісної професійної підготовки майбутніх лікарів. Серед традиційних форм і методик навчання у практиці викладання модулю здебільшого використовуються інтерактивні методи як дієві засоби підвищення якості навчання, що забезпечують

Pedagogical conditions of formation of professional and ethical culture...

підвищення пізнавальної активності студентів, дотримання компетентнісного підходу в навчанні майбутніх лікарів.

Під час занять здійснюється моделювання ситуацій (утворення ситуацій-моделей, де реальні об'єкти замінені вигаданими, а взаємостосунки між учасниками ситуації штучно організовані, знаходяться під керівництвом викладача). Моделювання, створюючи певну проблему, заохочує швидке реагування та розв'язання її, тим самим формуючи певні особистісні та професійні якості майбутнього лікаря, які допоможуть йому в подальшій професійній діяльності.

Особливе значення в реалізації навчального матеріалу має розв'язання творчих завдань із професійним змістом, в умові яких «прихована» наукова закономірність, виражена через фактичний матеріал професійного спрямування. Серед вимог до таких завдань ми виділили три найважливіші: завдання повинно мати навчальну цінність, об'єктивно відображати зміст професійної діяльності, сприяти формуванню професійно-етичної культури майбутнього лікаря.

Завдання викладача полягає у створенні належної атмосфери в аудиторії, яка б забезпечувала оптимальний процес засвоєння навчального матеріалу.

9. Висновки

Таким чином, результати аналізу професійної підготовки майбутніх лікарів, дослідження рівня їх фахової культури дають змогу зробити висновок про те, що формуванню професійно-етичної культури майбутніх лікарів сприятиме забезпечення певних педагогічних умов, які спрямовані на стимулювання викладачів до творчої роботи і студентів – до професійного самовдосконалення.

До цих умов ми відносимо орієнтацію на розвиток гуманістичної спрямованості особистості майбутнього лікаря; запровадження суб'єкт-суб'єктного підходу під час вивчення гуманітарних дисциплін; вдосконалення іншомовної комунікативної компетентності майбутніх лікарів; стимулювання самостійної роботи майбутніх фахівців медичної сфери у процесі гуманітарної підготовки; введення елементів навчально-педагогічного тренінгу як засобу формування професійно-етичної культури майбутнього лікаря.

Разом з тим, означені умови вимагають комплексної реалізації, адже вони взаємопов'язані та не можуть діяти ізольовано одна від одної.

Список літератури:

1. Абрамчук О. В. Лінгвосоціокультурні чинники у патріотичному вихованні студентів вищих технічних навчальних закладів / О. В. Абрамчук // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т». – Х., 2004. – Вип. 5. – С. 354–368.
2. Агаркова А. О. Проблема формування професійно-етичної культури майбутнього лікаря у вищому навчальному закладі / А. О. Агаркова, І. І. Філатова // Соціально-філософські та економічні співвідношення культури і інформаційного простору: зб. наук. праць (за матеріалами I міжвузівської науково-теоретичної конференції від 29 грудня 2009 року) / [за заг. ред. Журби М. А.]. – Рубіжне; Луганськ, 2009. – С. 105–109.
3. Андрійчук О. Я. Виховання гуманності у студентів медичного коледжу в процесі фахової підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О. Я. Андрійчук. – К., 2003. – 19 с.
4. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: метод. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Вітвицька С. С. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.
5. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
6. Дахин А. Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и неопределенность / А. Н. Дахин // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 211–26.
7. Медицинская этика и деонтология: [сборник статей] / под ред. Г. В. Морозова, Г. И. Царегородцева. – М. : Медицина, 1983. – 270 с.
8. Нешадим И. О. Формирование основных функций профессиональной компетентности инженера в процессе обучения иностранному языку / И. О. Нешадим // Образование через науку: тезисы докладов Международной конференции / МГТУ им. Н. Э. Баумана. – М., 2005. – С. 597–598.
9. Нісімчук А. С. Сучасні педагогічні технології : навч. посібник / А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, О. І. Шпак. – К. : Просвіта, 2000. – 368 с.
10. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. Л. Ортинський. – К. : Центр навчальної літератури, 2009. – 472 с.
11. Прозорова Е. В. Педагогические условия формирования коммуникативной компетентности / Е. В. Прозорова // Мир психологии. – 2000. – № 2. – С. 191–202.
12. Романюк Л. В. Психологічні чинники розвитку ціннісних орієнтацій студентської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Л. В. Романюк. – К., 2004. – 20 с.

References:

1. Abramchuk O. V. (2004) Linhvosiokulturni chynnyky u patriotychnomu vykhovanni studentiv vyshchyykh tekhnichnykh navchalnykh zakladiv [Linguistic and Cultural Factors in Patriotic Education of Students of Higher Technical Education Institutions]. *Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tekhnicnoi elity*, vol. 5, pp. 354–368.
2. Aharkova A. O. (2009) Problema formuvannia profesiino-etychnoi kultury maibutnoho likarya u vyshchomu navchalnomu zakladi [The problem of forming a professional and ethical culture of a future doctor at a higher educational institution]. Proceedings of the *Sotsialno-filosofski ta ekonomichni spivvidnoshennia kultury i informatsiinoho prostoru* (Rubizhne; Luhansk, December 29, 2009) (eds. Zhurba M. A.), Rubizhne; Luhansk, pp. 105–109.
3. Andriiuchuk O. Ya. (2003) *Vykhovannia humannosti u studentiv medychnoho koledzhu v protsesi fakhovoi pidhotovky* [Humanity education for the students of medical college in the process of professional training] (PhD Thesis), Kyiv.
4. Vitvytska S. S. (2003) *Osnovy pedahohiky vyshchoyi shkoly* [Fundamentals of higher education pedagogy]. Kyiv: Tsentri navchalnoi literatury. (in Ukrainian)
5. Honcharenko S. U. (1997) *Ukrayinskyi pedahohichnyi slovnyk* [Ukrainian Pedagogical Dictionary]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)
6. Dakhin A. N. (2003) *Pedagogicheskoe modelirovanie: sushchnost, effektivnost i neopredelennost* [Pedagogical modeling: essence, efficiency and uncertainty]. Pedahohyka. (in Russian)
7. Morozov G. V., Tsarehorodtsev G. I. (ed.) (1983) *Meditainskaia etika I deontologiya* [Medical Ethics and Deontology], Moscow: Meditsina.
8. Neshchadim I. O. (2005) Formirovanie osnovnykh funktsii professionalnoi kompetentnosti inzhenera v protsesse obucheniiia inostrannomu iazyku [Formation of the basic functions of professional competence of an engineer in the process of a foreign language learning]. Proceedings of the *Obrazovanie cherez nauku: tezisy dokladov Mezhdunarodnoi konferentsii* (Russia, Moscow, 2005), Moscow, pp. 597–598.
9. Nisimchuk A. S. (2000) *Suchasni pedahohichni tekhnologii* [Modern pedagogical technologies]. Kyiv: Prosvita. (in Ukrainian)
10. Ortynskyi V. L. (2009) *Pedahohika vyshchoyi shkoly* [Pedagogy of high school]. Kyiv: Tsentri navchalnoi literatury. (in Ukrainian)
11. Prozorova E. V. *Pedagogicheskie usloviia formirovaniia kommunikativnoi kompetentnosti* [Pedagogical conditions for the formation of communicative competence]. Mir psikhologii. (in Russian)
12. Romanyuk L. V. (2004) *Psikhologichni chynnyky rozvytku tsinnisnykh orientatsiy studentskoyi molodi* [Psychological factors of student youth's value orientations development] (PhD Thesis), Kyiv.

**TECHNOLOGICAL SUPPORT FOR THE SYSTEM
OF FORMATION OF THE FUTURE HEAD
OF THE COMPREHENSIVE EDUCATIONAL INSTITUTION
TO STRATEGIC MANAGEMENT
IN THE MASTER'S DEGREE CONDITIONS**

Lebid Olga¹

Lesik Anzhelika²

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_25

Abstract. The research considers the problem of technological support of the process of formation of readiness of the future head of the comprehensive educational institution for strategic management in the master's degree conditions. The subject of the study are the theoretical foundations of technological support for the system of forming the readiness of the future heads of comprehensive educational institutions for strategic management in the master's degree conditions. The purpose of the article is to clarify the importance of dialogic, debatable, simulation training and information-distance learning technologies in the process of forming the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management in the conditions of a master's program. According to the goal, the following tasks were set: to characterize the essence, components and advantages of the use of pedagogical technologies that contribute to the formation readiness of the future head of a comprehensive educational institution's for strategic management in the master's degree conditions, namely dialogic, debatable, simulation training and information-distance learning technologies.

The research determines that the main pedagogical technologies of forming the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management in the master's degree conditions are dialogic and debatable technologies (problem lecture, lecture with pre-planned mistakes, lecture-conference, lecture-press conference, lecture-conversation, lecture-brief-

---

¹ Candidate of Pedagogical Sciences, Assistant Professor, Doctoral Student at Department of Pedagogy and Psychology, Alfred Nobel University, Ukraine

² Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at Department of Pedagogy, Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine

Technological support for the system of formation of the future head of the...

ing, lecture with the analysis of specific situations), debatable technologies (debates, discussion, round table, expert group meetings, forum, “aquarium”, “brainstorming”, synectics), simulation training technologies (role-playing games, business games, training, internships (with the execution of an official role)), non-gaming technologies (case-method (method of concrete situations), “balint session”, diary method, method 6-6, method of time constraints, method of sudden prohibitions, method of new variants, the method of absurd)), information-distance technologies (design topics, Internet-oriented technologies (mentoring, pair learning, e-mail, chat technology, webinar)).

The following advantages of the dialogic-debatable learning technologies are defined: the ability to generate new ideas, creative thinking, the ability to work with information competently (ability to collect, process, analyze); formation of quality to put forward hypotheses, to formulate problems; formation of the ability to communicate in different social groups; ability to work collectively, to prevent conflict situations or to be able to professionally solve them. The expediency of simulation training learning technologies, which simulate the real activity of the head of a comprehensive educational institution and ensure the formation of professional management skills in an artificially created environment, is substantiated. The advantages of information and distance technologies for the formation of the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management, which provide educational and professional interaction in the system “teacher – student – computer”, have been proved. It is established that the above-mentioned technologies contribute to: the formation of motives, which are adequate to the goals and objectives of management activities in the field of strategic management; effective understanding by future leaders of comprehensive educational institutions of a set of knowledge about the essence and peculiarities of strategic management; formation of business-forecasting, diagnostic-analytical, administrative-managerial and reflexive-regulatory administrative skills; the formation of personal qualities that contribute to successful strategic management (persistence, predisposition to risk, assertiveness, adaptability, pushfulness, ability to reflect).

1. Introduction

The relevance of the study is due to the fact that at the current stage of reforming the system of general secondary education in Ukraine, the problem of ensuring the advanced, strategic nature of education is urgent, which

testifies the necessity of transition to a new kind of management – strategic. Strategic management provides an opportunity to predict possible changes and future trends in the development of a comprehensive educational institution, monitoring and forecasting external conditions in order to model organizational changes that ensure optimal functioning and sustainable development of educational institution. For the successful implementation of educational activities, heads of educational institutes must successfully identify and formulate strategies for the development of the educational institution. This will allow timely response to external and internal changes within an educational institution environment, and as a result of this comprehensive educational institution will function and develop in the long run.

The existing practice of preparing future heads of comprehensive educational institutions in the magistracy, its content and forms do not allow to provide the necessary level of their readiness for strategic management. In connection with this, there is a need to modernize the professional training of future heads of comprehensive educational institutions through the profound mastery of the basics of strategic management, namely the awareness of the future leaders of educational institutions of purpose and objectives of strategic management; the formation of the skills of future managers to implement the conceptual ideas of strategic management, to implement the mission and vision of the development of a comprehensive educational institution, to carry out strategic planning and to design the long-term activity of a comprehensive educational institution, to develop alternative ways of developing a comprehensive educational institution, to make well-balanced strategic decisions with a clear and thought-out mechanism for their implementation; the motivation of a positive attitude towards the use of ideas of strategic management in the system of values of the head of the institution. It is these professionals who need to help the comprehensive educational institution survive and reach its goal in the long run.

The purpose of the article is to find out the significance of dialogic-debatable, simulation training and information-distance learning technologies in the process of forming the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management in the master's degree conditions.

According to the goal, the following task was set: characterize the essence, components and benefits of the use of pedagogical technologies that contribute to the formation of the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management in the mas-

Technological support for the system of formation of the future head of the...

ter's degree conditions, namely: dialogic-debatable, simulation training and information-distance learning technologies.

The analysis of various sources showed that in the pedagogical science considerable attention is paid to the problem of formation of the readiness of the head of the educational institution for management activities (V. Bereka, O. Dzhureliuk, H. Dmytrenko, H. Yelnykova, L. Kalinina, V. Klachko, A. Klimova, O. Kolosovych, V. Luniachek, V. Maslov, L. Onofriichuk, T. Sorochan, V. Ulich and others). But studies that emphasized the formation of the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management and the effectiveness of the use of dialogic-debatable, simulation training and information-distance learning technologies were not found in this process. However, the problem of the use of dialogic-debatable (N. Volkova, L. Zazulina, O. Liubchenko, N. Salatska, T. Shepelenko, etc.), simulation training (E. Bocharova, I. Britchenko, I. Demchenko, H. Lavrentiev, N. Lavrentieva, A. Motsa, T. Mukhina, N. Nieuudakhina, V. Strelnikov, E. Trushina, etc.), information-distance (Iu. Zhyliaieva, I. Zakharova, S. Kozhushko, S. Nakhod, V. Osadchyi, O. Pekhota, H. Selevko, S. Sysoieva, etc.) technologies in the process of professional training of future specialists and for today is of interest for the researchers both in the theoretical and methodological aspects.

The logic of the study presupposes: consideration of the advantages and the peculiarities of the use of dialogic and debatable technologies of training in the process of forming the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management in the master's degree conditions; characteristics of the specificity of simulation training (gaming and non-gaming) learning technologies that are aimed at developing and consolidating of managerial skills that provide effective strategic management; substantiation of the essence of information-distance learning technologies, which allow to intensify the independent work of future leaders of comprehensive educational institutions in the master's degree conditions.

2. Dialogic-debatable learning technologies

With the purpose of forming the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management in the master's degree conditions, the intensification of the training process, the elimination of the relative passivity of the masters, it is expedient to consider introduction of innovative training sessions with the use of such dialogic-de-

batable technologies: *problem lecture, lecture with pre-planned mistakes, lecture-conference, lecture-press conference, lecture-conversation, lecture-briefing, lecture on the analysis of specific situations that transform study in the sphere of intersubjectivity.*

In today's educational environment, the process of transferring knowledge by a teacher with the help of a monologue is outdated. The logic of a monologue involves typical and only form of communication that excludes doubt and choice, discussion with oneself and the teacher, an understanding of profound changes in the scientific and spiritual life. Monologism, the orientation on the ready answers to all the questions, pronounced expressiveness of the statements are frankly negative characteristics of pedagogical activity. The nature and content of the dialogue, on the contrary, organically corresponds to the essential characteristics of pedagogical activity, its humanistic, creative nature. In addition, practically mastering the culture of the own thinking is possible only in the direct discovery of the level of this culture, which occurs in the process of dialogue [10, p. 11].

The essence of the concept of "dialogue" (derived from Greek "conversation"), H. Selevko interprets as "a form and means for the exchange of information, personal opinions and values" [8, p. 90]. Dialogue as a form of interaction not only allows the transfer of information from the subject to the subject, but also acts as a factor and incentive for the formation of personal meanings of the participants in the dialogue, for the achievement of the mutual understanding.

The main purpose of dialogic-debatable technologies is that in the process of dialogic communication, magistracy students are looking for different ways to express their own thoughts, for the development and advocacy of new values. According to N. Volkova, the introduction of dialogic-debatable technologies transforms the educational process into co-education, mutual learning (collective, group, studying in cooperation), where a student and teacher are equal, equally significant subjects of learning [1, p. 183]. Thus, building a learning process on the basis of dialogue as the most suitable for organizing productive, personal, professional-oriented contacts of the teacher and magistracy students is an essential prerequisite for implementing a personal approach in shaping the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management.

Important place in our research is devoted for the debate and discussion. They represent an organized discussion of a variety of problems that can

Technological support for the system of formation of the future head of the...

give them more weight and cause cognitive interest. Debatable technologies include:

– *debates* (formal discussion, which is based on the speeches of the representatives of the two rival teams (affirmation and denial of the problem issue). The debate is used to discuss topics for which there are opposing views of scholars;

– *dispute* (kind of discussion, public discussion of one or another problem that is important for students, which is usually prepared in advance and is connected with real life, own experience of participants);

– *round table* (involves a discussion in which a small group of magistracy students (up to 5 people) takes part with equal rights for a discussion of a particular issue. Each participant of the round table has the same right to express his or her own opinion, and the required condition of participation in the discussion is the necessity of the argumentation of the personal point of view of the participants);

– *meeting of the expert group* (or “panel discussion” is used to demonstrate different views on a particular problem, which involves discussion of the chosen issue by a small group of 4-6 students). The panel discussion takes place in two stages: discussion of the problem by all microgroup participants; presentation of the position of the microgroup in speeches. At the same time, discussion of this position with the whole group is not provided);

– *forum* (a discussion in which students consider a certain problem and produce a position, which is then discussed with other students);

– “*aquarium*” (discussion used in the work with material, the content of which is associated with contradictory approaches, conflicts, differences);

– “*brainstorming*” (discussion, the purpose of which is the generation of alternative nonconventional solutions of the problems studied, the formation of new, original ideas);

– *synectics* (a discussion that uses analogies from other branches of knowledge).

Comprehensive application of different forms of discussion enables to effectively solve a number of issues for the future heads of comprehensive educational institutions: to form the ability to analyze managerial situations, develop verbal and nonverbal communicative skills, expand the field of awareness of possible ways of communication in different situations of business interaction, form listening skills, be able to prove own views, defend own positions, interact productively with other participants of the discussion.

The above-mentioned technologies are most optimal for expressing own views and beliefs, argued negation, refutation of the opponent's wrong position, formation of logic and evidence of judgment, summary and accuracy of presentation, advocacy of the own thoughts, creative cooperation, stimulation of tolerance and reflection.

Applying of the mentioned dialogic-debatable learning technologies will enable more deep and versatile approach to the process of forming the readiness of the future head of the educational institution for strategic management in the conditions of master's degree, namely: to increase the level of motivation of students for management activities; to form activity, initiative, ability to work in a team; to develop creativity in the activity and responsibility for the profession; to form the managerial competencies necessary for the manager in the implementation of strategic management, etc.

3. Simulation training technology

The specificity of simulation training technology is in the simulation in the learning process the relationships and conditions of real life. At the heart of simulation technology is imitation or simulation game, that is, the reproduction of various processes occurring in the real system in terms of learning. The construction of models and the organization of work of master's degree students with them give an opportunity to reflect on the educational process various types of professional context and to form professional experience in conditions of quasi-professional activity. Quasi-professional activity is "such a student's activity, which in its form is educational, but in the content is a professional one. It involves the transformation of the content and forms of educational activities in their adequately generalized content and forms of professional activity" [3]. Thus, simulation training technologies are a kind of "training laboratory" in which the real situation of professional activity is modeled, participants of the experiment can apply their decision-making skills to a simulated situation.

All imitation technologies are classified by the presence of roles. On this basis, they are divided into *gaming* and *non-gaming*. The advantages of simulation training techniques for gaming and non-gaming education are: the formation of practical managerial skills by future heads of the educational institutions; high comprehensiveness of the material, the formation of general and professional knowledge, skills necessary for strategic management at the expense of the created simulation environment of the professional environment.

Technological support for the system of formation of the future head of the...

The application of gaming technologies in the context of our research is effective in terms of acquiring skills of practical experience by the magistracy students, the formation of professional skills to act in managerial situations, with the activization and intensification of educational and cognitive activity of magistracy students taking place through the play of certain roles and imitation of professional activity – when actions in a game situation cease to be a game and reincarnate in practical activity (this is the purpose and meaning of simulation training).

Within the framework of the research, it is envisaged to use such gaming imitation technologies as situational role games, business games, training, internships (with the execution of an official role).

Situational role games provide an opportunity to simulate real situations that are inherent in the managerial activity of the head of a comprehensive educational institution. During the situational role-playing game, magistrants conduct intense mental work, collectively seek optimal solutions, using theoretical knowledge and acquired practical experience. The optimality of the process of forming the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management is largely ensured through the use of situational role games in the educational process.

Effective game technology when forming the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management has become a *business game*. The use of business games in training allows one to get the educational process closer to practical activities, take into account the realities, make decisions in situations of conflict situations, defend own positions, develop teamwork and team feeling among game participants, and get results in a very limited time. In specially created conditions, the future specialist processes the most diverse life and professional situations that allow him to form his worldview, defend his position, acquire professional knowledge and skills.

With the purpose of forming the readiness of the future head of the comprehensive educational institution for strategic management, a variety of games is provided: situation-role games (“Request”, “Balloon”, “Unsuccessful Plan”, “Negotiations”), business games (“Defining the mission of a general educational institution”, “Strategic planning of the development of a general educational institution”, “The concept of development of a general educational institution of the future”).

Modern conditions for the formation, development and functioning of comprehensive educational establishments set new requirements for

the preparation of managers. One of the directions of improvement of the educational process of future heads of comprehensive educational institutions is the active use of *trainings*. Trainings is an organizational form of educational work, which, based on the experience and knowledge of its participants, ensures the effective use of various pedagogical methods, in particular, active, by creating a positive emotional atmosphere in the group, and is directed to obtaining the acquired skills and life competencies [9, p. 209] whose effectiveness in the development of professionally meaningful skills is reflected in the psychological and pedagogical literature (P. Bavina, N. Volkova, S. Kozhushko, L. Lukianova, V. Saakova, S. Strashko, O. Shapran and others).

In order to form future heads of comprehensive educational institutions of entrepreneurial, forecasting, diagnostic and analytical, administrative and managerial and reflexive and regulatory skills, we have developed an author's training aimed at helping each student to understand his own drawbacks in developing managerial skills, identifying and assessing potential opportunities, implementation obtained knowledge in practice. The central idea of the training is the concept of strategic management. Author's training is a cycle of group sessions, in which students are offered individual and group tasks and exercises aimed at the formation of knowledge, skills and professional qualities of the manager in the process of strategic management on the training stage.

The objectives of the author's training are: to develop the motivation and desire of students to improve their readiness for strategic management; to form a strategic outlook; develop professionally important qualities; to form a positive experience of strategic activity of magistracy students in simulated situations of professional activity; train students to overcome professional difficulties.

The following content components are presented in the training program on readiness for strategic management: the formation of individual and group performance (formation of emotional cohesion in the group, trust and openness between participants, development of skills of group interaction, which ensures the possibility of further successful work), the development of professionally important qualities of the head of a comprehensive educational institution that is significant for the implementation of strategic management (includes a set of exercises and procedures designed for the formation of the following professional qualities of the head of a comprehensive educational institution that are significant for the implementation

Technological support for the system of formation of the future head of the...

of strategic management: persistence, risk aversion, assertiveness, adaptability, entrepreneurship, and ability to reflect), elaboration of behavior by future heads of comprehensive educational institutions in simulated situations of strategic orientation (goal: work out of behavior skills in simulated managerial situations of strategic orientation, which require the organization of efficient collective work; studying the processes of making strategic decisions by the group and developing mastery skills of convincing action), completing training sessions (using exercises and procedures aimed at providing participants with the opportunity to assess the quality of their work).

It is advisable, in our opinion, to focus on such simulation training technology as *internship with the execution of an official role* – the form and method of active learning of contextual type, in which the “model” is the very reality, and imitation mainly affects the implementation of a role (position). The main condition for internship is its implementation under the control of the organizer of certain actions in real working conditions. Internship provides the most complete approximation of the learning process to practical professional activities. Such technology is most often used in modern universities and is implemented through working and training practices.

We determine the internship of the future head of a comprehensive educational institution as a specially organized educational professional-oriented activity of the master’s degree student, in which he implements the theoretical knowledge, skills and abilities, acquires experience of practical management work, shows personal professional qualities in accordance with the requirements of qualification level of training.

The tasks of the internship in the context of the problem under study are: deepening, expanding, integrating knowledge on the theory of strategic management; the formation of a master’s degree students of the idea of the content, components and peculiarities of the implementation of the strategic plan of the comprehensive educational institution; studying the experience of using modern technologies of strategic management in a comprehensive educational institution; improvement of analytical and reflexive activity of magistracy students as strategists; formation of skills of possession of the mechanisms of implementation of the main functions of strategic management; the formation of adequate self-esteem and responsibility for the results of their work. Consequently, during the internship, future heads of comprehensive educational institutions are given the opportunity to comprehend, summarize and secure the knowledge of the theory of strategic

management, acquired during the studying period, and identify the appropriate ways and means of their effective use in professional activities, to form and develop practical skills.

Internship arranges future leaders of comprehensive educational institutions with the necessary experience of professional-strategic activity and gives the opportunity to master the following strategic skills: to orient in the organizational structure and normative-legal documentation of a comprehensive educational institution; to orient in the theoretical bases of strategic management of a comprehensive educational institution; didactically transform the results of modern scientific research in order to use it in the strategic management of a general educational institution; independently design, implement, evaluate and correct the strategic process; possess methods of self-organization, self-education, self-development, improvement of oneself as a strategist; know a culture of communication and build relationships with colleagues in the process of developing and implementing a strategy for the development of a comprehensive educational institution; to find, accept and implement strategic decisions during the master's internship.

Thus, gaming technologies contribute to the formation of general-professional competencies, such as: to understand the essence and social significance of the future profession, to show steady interest in it; to organize own activities, proceeding from the purpose and ways of its achievement; to analyze the working situation, to carry out current and final control, to be responsible for the results of the work; to search the information necessary for the effective performance of professional tasks; work in a team, communicate effectively with colleagues, leadership, etc.

The basis of non-gaming simulation training technologies is the problem situation. In the process of its solving the activation of the intellectual activity of future leaders of comprehensive educational institutions is taking part, it also develops the skills of analysis and critical thinking, the ability to express personal point of views, thus forming the general and professional competencies necessary for the management and strategic management in particular.

Within the framework of our study, the following information and communication technologies of learning are important: *case method (method of specific situations), "balint session", method of diaries, method 6-6, method of time restrictions, method of sudden prohibitions, method of new variants, absurd method.*

Technological support for the system of formation of the future head of the...

The use of non-gaming simulation training technologies can stimulate the individual activity of students, form a positive motivation for training; reduces the number of “passive” and non-confident students, and also provides high efficiency training and development of future specialists; allows the student to learn independently; analyze and investigate specific situations, close to real conditions; be able to make informed and correct decisions, improve own abilities.

Summing up the above, we believe that realization in the process of formation of the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management in the conditions of the magistracy of simulation training technologies leads to positive motivational shifts for the magistracy students, gives them an opportunity to feel satisfaction from the awareness of their own growth and development, triggers the launch of internal mechanisms of self-development, self-realization and self-improvement in the varieties of educational activities, awareness of the need for personal restructuring, which is an important step in optimizing vocational training.

4. Information and distance learning technologies

Information and distance technologies are called for optimization and improvement of the efficiency of independent work of future heads of comprehensive educational institutions in the conditions of the magistracy. They are especially relevant in the process of organizing independent work in the conditions of the magistracy, because studying in the magistracy is based on the principles of the andragogical approach.

Technologies of information and distance learning consist of information and distance learning technologies. Information technology of distance learning is the technology of creating, transmitting and preserving educational materials, organizing and supporting the educational process through telecommunication. Distance learning technologies can be used not only in distance education, but also in other forms of education: full-time, part-time, external; act as elements of independent work in separate disciplines or blocks of disciplines intended to improve the educational level or qualification of individual students and / or groups of students.

We consider it necessary to focus attention on the fact that information and distance technologies envisage the interaction of teachers and students in the computer environment of communication. Speaking about “student dialogue

with a computer, we mean not dialogue in its general sense, but educational and professional interaction in the system “teacher – student – computer”, aimed at achieving certain goals” [5, p. 214]. In this case, it is a question of training, in which the teacher and student have the opportunity to widely use e-mail, electronic conferences and other resources of the Internet.

As part of the study, the use of such information-distant technologies as project technologies, Internet-oriented technologies (mentoring, pair training, e-mail, chat technology, webinar) is foreseen.

Project learning technology is based on the project method. The project method is based on an idea that reflects the essence of the concept “project”. The project is the development of a plan, idea, detailed plan of a practical product [6]. In turn, the project method is “a complex method of learning that allows building a learning process based on the interests of students, gives them the opportunity to demonstrate autonomy in the planning, organization and control of their own educational and cognitive activity, the result of which is the creation of a real object, subject, creation of various kinds of theoretical product” [2, p. 29]. The essence of the project method is to achieve the didactic goal through a detailed development of a learning problem, which should end with a practical result (the project). During the work on the project, student acts as an active researcher, who is creatively working on solving the educational task. Project work contributes to the development of intellectual abilities, leadership qualities, develops the ability to work, to feel a member of the team.

The relevance of the design technology in working with future heads of comprehensive educational institutions is conditioned by its main tasks, which is to teach future managers to independently acquire knowledge and apply them to solve new cognitive and practical tasks; to promote the development of communicative abilities; expand the circle of communication; to instill the ability to use research methods: to collect and analyze information, to put forward hypotheses, to draw conclusions.

The purpose of the project technology is to stimulate the interest of future managers in the problems of implementing strategic management in educational institutions, which involve mastering a certain amount of knowledge and through project activity, which involves their solution, to develop managerial (business-forecasting, diagnostic-analytical, administrative-managerial, reflexive-regulatory) ability to apply the acquired knowledge in practice; the development of reflex (critical) thinking.

Technological support for the system of formation of the future head of the...

In the context of this study, the approximate themes of the projects were identified: “Strategic management and risk”, “Strategic management in scientific activity”, “Negative consequences of strategic management”, “Communication in strategic management”, “Japanese, American and European model of strategic management” “Readiness of the head of a comprehensive educational institution for strategic management” and others.

One of project methods is a *method of telecommunication training projects*. Under the telecommunication training project is understood the common educational and cognitive activity of partner students, organized on the basis of computer telecommunications, which has a common problem, purpose, agreed methods and methods of solving the problem, aimed at achieving a common result. An important feature of a telecommunication training project is its interpersonal nature, since solving a problem that is implicit in any project always requires integrated knowledge.

Conducting of telecommunication training projects is aimed at: 1) developing the students’ ability to work analytically and creatively with various sources of information, to set and solve problems in the process of work, to design actions in accordance with the inclination and abilities, to show the results of their activities with the help of various means; 2) creating a picture of the world for students by expanding and deepening knowledge about specific problems; 3) their acquisition of information and communication technologies at a higher level; 4) the formation of their own life experience in interaction with the outside world [7, p. 18].

Taking into account the above mentioned, with the purpose of forming the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management in the conditions of the master’s degree, we have developed and proposed for magistracy students telecommunication educational project “Innovative strategies for the development of a comprehensive educational institution in the conditions of strategic management of the education system”.

The specificity of *Internet-oriented technologies* is that they provide the teacher and students with the opportunity to select the sources of information needed in the educational process: basic information, located on Web-servers of the network; operative information, systematically sent to the student by e-mail according to the chosen mailing list; various databases of leading libraries, information, scientific and educational centers, higher educational establishments; information about textbooks, magazines, study guides, distributed through Internet-shops [4, p. 42].

Let us name the Internet-oriented technologies provided by our research:

1. *A network mentor* is a professional in a particular subject area that helps the student to independently master a particular topic both within and beyond the curriculum. This form of work is ideally suited for the Internet, as when communicating via e-mail or in chats, magistrants feel more free than in personal face-to-face communication with a teacher. Deferred communication allows more clearly formulating questions and answers to them.

2. *Parallel training* suggests that two students prepare a presentation on a specific topic (presentation of a project, presentation with a report at a conference, etc.). The task for them is to show each other their own presentations and discuss their quality, ask as many questions as possible, trying to predict what situations may arise during the forthcoming officially scheduled presentation. After previewing and discussing, they correct their own materials, help each other in their refinement (processing).

3. *E-mail* is defined as a system for storing and forwarding messages between people having access to a computer network. It is worth noting that using e-mail the teacher can immediately distribute the answers that most often occur, not only to those who asked, but also to everyone else; it is possible to remove barriers that interfere with those who are taught to ask questions related to problems that lie beyond the discipline under study; it is possible to change the management of the educational process qualitatively, giving an opportunity to distribute the results of attestation, disposition and other administrative information in advance; students can explain the reasons for their absence at classes, report illness, send current reports from practice in remote locations, and so on. This kind of use of e-mail creates a feeling of personal contact with a teacher.

4. *The chat technology* is a means of implementing the interaction of future professionals in synchronous mode, that is, online. In the process of forming the readiness of the future head of a comprehensive educational institution to strategic management, it is advisable to combine voice and text types of chat that both have certain disadvantages and advantages. So, among the benefits of text chat there are highlighted: the ability to use a text chat at home; introduction of innovative technologies at classes; increasing the motivation of students to prepare for the implementation of strategic management; minimal technological equipment; ease of use; the ability to record chat for the purpose of speech analysis. As disadvantages it may be named: the chaos of a text chat (jumping from thought to thought, deviation

Technological support for the system of formation of the future head of the...

from the topic); the difficulty in determining the cause of an error that can be made mechanically during printing or through conditional abbreviations; given the low level of automatic typing skills, students may not be able to keep up with the logic of communication.

5. *The webinar technology* involves holding classes in the virtual classroom, which provides the necessary functionality for distance learning of future heads of comprehensive educational institutions. In this case, the virtual classroom is a program that allows one to conduct classes online in real time. The virtual class is actually an analogue to a regular classroom audience. The teacher can, as in the normal class, show students additional materials. Students can freely interact with a teacher by asking him questions through chat or voice inclusions.

As part of our research, the use of webinar technology is organized through invitations for magistracy students to meet with experts who are professionals in the field of strategic management. The instructor in advance informs the masters about the upcoming meeting, informs the name of the expert, his professional interests and competencies, as well as the time of the meeting. As a rule, in order to save time during an online meeting, students prepare their own questions in advance and pass them through a teacher to an expert. The expert receives questions, analyzes them and takes them into account when preparing for a meeting with students, which helps him to better orient in their knowledge/ignorance. Let us name the topics of webinars provided by our research: “Strategic management of the educational institution: own experience”, “Strategic management of the educational institution: methodological support”.

Modern information and distance technologies allow to individualize and intensify the educational process. Thus, lectures containing material which perception does not require additional discussions can be prepared electronically, displayed on a local network, on the Internet. The abstracts of lectures can be supplemented by collections of articles, additional materials, addressed to specific students. Individual training as such is realized mainly through technologies such as e-mail, which provide communication between a student and a teacher in a private form. Chat technology, a telecommunication training project, webinars allow both operational collective discussions, and long-term virtual seminars.

The indicated teaching technologies contribute to the formation of value and moral and spiritual orientations of future specialists, as they provide

their active interaction with each other and teacher, equal partnership relations, tolerance and respect in relation to their opponent.

5. Conclusions

Summarizing the above, let us note that the research substantiates the technological support of the process of forming the readiness of the future head of a comprehensive educational institution in a master's degree conditions, which includes a set of dialogic-debatable, simulation training and information-distance learning technologies.

The advantages of dialogic-debatable technologies of training, which provide the students with a clear idea, where and how in the near future can be used previously obtained knowledge are: ability to generate, new ideas, creative thinking, competently work with information (ability to collect, process, analyze); quality of putting forward hypotheses, formulate problems; the ability to make their own conclusions from similar or alternative points of view; ability to communicate in different social groups; the ability to work collectively, to prevent conflict situations or to be able to professionally solve them.

The expediency of simulation training technologies is substantiated, which imitating the actual activity of the head of a comprehensive educational institution provide the formation of professional management skills in an artificially created environment. They provide the organization by the teacher developing and comfortable environment for each magistracy student, the constant development of the group to the level of the true team. The simulation training technologies contribute to the improvement of the quality of the professional training of future heads of comprehensive educational institutions with the formation of readiness for strategic management by creating the conditions for simulation of professional activity, the game nature of training in solving problem situations.

The advantages of information and distance technologies for the formation of the readiness of the future head of a comprehensive educational institution for strategic management are established. They provide educational and professional interaction in the system "teacher – student – computer", namely: individualization and activation of the educational process in the conditions of the magistracy; development of creative and intellectual abilities of magistracy students through the open and free use of all educational resources and programs, including those available on the Internet.

References:

1. Volkova, N.P. (2005) *Profesiino-pedahohichna komunikatsiia: teoriia, tekhnologhiia, praktyka* [Professional-pedagogical communication: theory, technology, practice]. Dnipropetrovsk: DNU Publ., 304 p. (in Ukrainian).
2. Herasymchuk, O. (2008) *E-learning. Tekhnologii elektronnoho navchannia* [E-learning technologies]. Lutsk, 430 p. (in Ukrainian).
3. Demchenko I.I. *Teoretychni osnovy kvaziprofesiinoi pidhotovky maibutnoho vchytelia pochatkovoï shkoly do profesiinoi diialnosti v umovakh osvıtnoi inkluzii* [Theoretical foundations of quasi-professional preparation of the future teacher of elementary school to professional activity in the conditions of educational inclusion]. Access mode: http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/889/1/KVASIPROF_tesy.pdf (in Ukrainian).
4. Zakharova, I.H. (2010) *Informatsionnye tekhnologii v obrazovanii. 6-e izd.* [Information technologies in education. 6th ed.]. Moskva : Akademiia Publ., 192 p. (in Russian).
5. Nakhod, S.A. (2014) *Interaktyvni tekhnologii u formuvanni prohnostykh-nykh umin maibutnykh fakhivtsiv* [Interactive technologies in shaping the predictive skills of future specialties]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Pedahohichni nauky* [Scientific notes of the Berdyansk State Pedagogical University. Pedagogical Sciences], issue 3, pp. 211-217 (in Ukrainian).
6. Rohacheva, E.Yu. (2004) *Pedahohicheskoe tvorchestvo Dzh. Diui v chikahskii period* [The pedagogical work of J. Dewey in the Chicago period]. *Pedahohika* [Pedagogy], no. 5, pp. 90-96 (in Russian).
7. Svyrydiuk, T.V., Vedyshcheva, O.V. & Ivaniuk, A.I. (2014) *Telekomunikatsiini proekty yak zasib mizhkulturnoho spilkuvannia* [Telecommunication projects as a means of intercultural communication]. *Pedahohuchyi poshuk* [Pedagogical search], no. 3 (83), pp. 17-19 (in Ukrainian).
8. Selevko, H.K. (2005) *Entsiklopediia obrazovatelnykh tekhnologii. V 2-kh t.* [Encyclopedia of educational technologies : in 2 volumes]. Moskva, Narodnoe obrazovanie Publ., part 1, 556 p. (in Russian).
9. Strashko, S., Sliva, M. & Kaliuzhnyi, Ya. (2011) *Treninh yak orhanizatsiina forma navchalno-vykhovnoi roboty* [Training as an organizational form of educational work]. *Metodyka vykladannia pryrodnychyykh dystsyplin u vyshchii shkoli* [Methodology of teaching natural sciences in high school]. Poltava : Astaraiia Publ., pp. 209-211 (in Ukrainian).
10. Syssoeva, E. (2016) *Interaktivnye tekhnologii obucheniiia v sisteme pov-ysheniia kvalifikatsii pedahohov* [Interactive learning technologies in the system of advanced training of pedagogues]. Cheboksary, Interaktivplus Publ., 20 p. (in Russian).

**EDUCATION OF ADULT ROMA
FROM MARGINALIZED COMMUNITIES IN SLOVAKIA**

**EDUKÁCIA DOSPELÝCH RÓMOV
Z MARGINALIZOVANÝCH KOMUNIT NA SLOVENSKU**

Lukáč Marek¹

Lukáčová Silvia²

Pirohová Ivana³

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_26

Abstract. The subject of this study is the analysis of the current state and of possibilities of the education's development of adult Roma from marginalized communities⁴ in the system of formal and informal education. We also include the concept of informal learning, which we, alongside with the necessary changes of formal and informal education, see as the potential space for reaching of the desired changes in the life of marginalized Roma. We look at these mentioned systems critically while we, with the analysis of current educational processes in adult age, point to the limits and lacks, which co-influence the lasting problem of low effectiveness of education of adult Roma from marginalized communities. We are sure that in the education of adult Roma it is necessary to implement the elements of individualization of edu-

---

¹ Ph. D. in Adult Education,
Assistant Lecturer at Department of Andragogy,
University of Prešov in Prešov, Slovakia

² Ph. D. in Pedagogy,
Assistant Lecturer at Department of Andragogy,
University of Prešov in Prešov, Slovakia

³ Docent in Pedagogy,
Docent at Department of Andragogy,
University of Prešov in Prešov, Slovakia

⁴ Marginalized segregated Roma communities are socially excluded Roma communities, whose inhabitants have restricted access to public service, goods and sources and to participation in deciding in a town. They have restricted contact with other inhabitants living outside their community. Their communities are on a lower social-economical level than other parts of town and have different characteristics, e.g. lower quality and overpopulation of the houses, absence of the infrastructure, high unemployment, income and material poverty of the inhabitants, lower level of education and higher amount of lower age categories [38, p. 4]. Segregated Roma communities (geographically separated independent settlements) and separated Roma communities (separated Roma parts, streets or colonies, which are a part of town) belong to the marginalized Roma communities in Slovakia [10, p. 11].

Education of adult Roma from marginalized communities in Slovakia

---

cation. The main aim of any educational and social interventions within this target group is the learners' critical reflection of the reality and of their own options for change. The basis for our methodology is the methodology of social sciences [9], the critical pedagogy [11] and the theory of cultural capital [4]. Formal adult education is realized in the sub-system of second-chance education. As the absence, resp. low level of education is a strong exclusive factor on labor market, we consider enabling Roma from marginalized communities to complete their education in a school system to be crucial. The level of education is still the strongest stratification factor not only on labor market. From the educational activities in the system of non-formal education point of view, we deal mainly with the problematic effectiveness of non-formal education in connection with barriers of participation in education. We also draw attention to the inadequately created educational activities, which still keep the marginalized Roma passive. In the process of informal learning we think of the potential of its results in favor of the development of individual potential of adult Roma. The background of our ideas about problems in all kinds of education of adult marginalized Roma as well as about the necessary changes, are situated mainly in the theories of emancipation pedagogy [11], cultural capital [4] and transformative learning [23]. After having examined the theories and practice of the adult marginalized Roma education in Slovakia we can say, that education is not sufficiently individualized on the basis of knowing and understanding of its participants – adult Roma, on the basis of knowing their specific human capital in interaction with everyday situation and contexts of their social and cultural environment and such as is not focused on the educational needs of adult Roma from marginalized communities. We see the individualization of education as a possible tool of the inclusion of Roma into the social structures of the society. The education as a complex phenomenon needs to be seen in the connection with knowing of the historically developing mutual relations of Roma and the majority, but, in the practice of planning and realizing of education, it is necessary to eliminate the prevailing view „we“ and „they.“

1. Introduction

Educational paths of Roma from marginalized communities have, in comparison with non-Roma population, lower level concerning quality and quantity (number of years at school is generally lower and the quality of education is more often sub-standard). Slovak educational system is rela-

tively strictly linear, which means that the failure of primary or secondary education strongly correlates with the low level of education in adult age. The particular stages of the educational path are interconnected and one is a pre-condition for the other. In this educational reality, concentrated mainly on children, youth and formal education, the system of *adult education* has a more *adapting* than *compensatory* function. It means that it fulfils the needs and strenghtens the positions of mainly those, who were successful in previous phases of education.¹ For those, who could not reach success in the early stages of job preparation from various reasons, the system of adult education cannot create space to catch up their educational handicap, although the school legislative in Slovakia enables it [40, 39]. The system of further adult education not only does not offer an alternative for the undereducated and unemployed, it even deepers the differences between adults, as it emphasizes qualification differences between the educated and undereducated. The concept of equal opportunities is oriented to those participants of lifelong learning, who have the lowest contribution from education and so their interest in education is the lowest. A more intensive reflection of those processes is missing in the Slovak andragogy and in the practice of adult education, what leads to the strengthening of the selective function of adult education, which serves mainly the strong ones and forgets the weak ones. In a more and more polarized society, adult education should be interested adequately, concerning its humanistic tradition, in the real social practice through accentuation of its social functions. Successful transfer to economy, enabling social development and adequate life quality, has to be accompanied with strengthening of education's social functions and the necessity of lifelong learning. Despite the fact that the right to education is enshrined in the Constitution and legally established duty to school attendance, the large group or Roma from marginalized communities do not achieve quality education [see f. e. 12]. They do not have the same conditions to enter the school environment, the school system excludes the

---

¹ The criticism of the school as an institution comes mainly from its strong ideological and selective function, according to which the institutionalized education serves to confirm the social status among the unequal people. Providing of competencies for application in the labor world is seen [e.g. 4] as secondary; the strengthening of the ideological dominance is more important. „The school does not choose the most competent ones. It gives the opportunity to stand out to those, who meet the criteria of the dominant group the best... The system of formal education legitimizes the position of those, who come from higher classes, as if they were the most competent to occupy the best places.“ [17, p. 48].

significant groups of Roma children and the system of adult education is not ready (organizationally and ideologically) to compensate for these lacks.

2. Formal and informal education of adult Roma

The education of adult marginalized Roma is still an insufficiently reflected and a very briefly examined area from the point of view of andragogy. Only a few authors deal with this topic in our conditions [e.g. 34; 19; 25; 37], if we take out the target group of children and youth from the literature dealing with Roma issue, resp. the important, but broader connections of education (employing, social care, living, health state, missionary activities etc.)

To identify the areas, in which education of adult Roma takes place, we will use the division, according to which the *formal education* is an educational activity of the institutions that is meant for education and professional training and leads to the officially accepted documents of qualification [21]. Beside school education (initial and second chance), also further education belongs to formal education, according to the *Act nr. 568/2009 on lifelong learning* (accredited educational programs with a certificate). *Nonformal education* is usually not finished by obtaining of an official document of completion and it can take place in various institutions (for example workplace, leisure organizations or political parties). *Informal education (learning)* is a common term for the educational (learning) processes that do not have institutional character and take place mainly as side aspects of everyday activity of an adult person. A person often does not realize that learning takes place in his or her diverse activities at home, in the family, work and during their leisure and shaping adult personality in positive and negative sense as well.

This classification helps to identify the segments of the educational practice with adults, in which we can better understand and analyze the issue of adult marginalized Roma education. As the majority of marginalized adult Roma stands out of labor market, the next area of the educational practice is also *education and training for labor market of the job applicants*, which is a part of the tools of active precautions at labor market and follows the specific regulations [41].

3. Second chance education of adult Roma

According to the *Act nr. 568/2009 on lifelong learning*, it is impossible to gain a degree of education in the subsystem of further education. This means that second chance education is not a part of further education, but

it is a fully-valued part of the school education [39, 40]. The realization of education for adult Roma from marginalized communities in the formal educational (school) system comes from the regulations of the Act on upbringing and education [40], where the second chance education is not used. But, second chance education is the common term for this area of education in the terminology of educational policy and in andragogy (theory and practice of adult education).

Providing of second chance education comes from the opinion that every human, mainly adult, is capable of the constant re-interpretation of his or her being. The humanistic theories of education, like for example the conception of self-directed learning, traditionally work with this opinion. Although there are many critical theories (e.g. Frankfurt School, transformative learning or emancipation pedagogy) that doubt the vision of an autonomous person, who is free in deciding, regardless the social, cultural and political conditions, formal adult education is still based on this assumption.

Second chance education comes from the philosophical background, which says that regardless the causes of falling out of education it is right and desired to provide the possibility to increase the educational status of adults in higher age. It should represent an alternative space, that on all levels and in relation to all involved actors (management, methodologists, teachers), has to avoid of copying the model of school education, in which the potential education participants were unsuccessful. Its aim is to offer the students, pupils – adult people the possibility to complete education, to obtain degree of education. Second chance education is a necessary and important part of the concept of lifelong learning, because it fulfills its main idea – the openness and availability of education at any age of a human.

Second chance education in our conditions is described as “an opportunity for adults to gain in the continual cycle of education such kind and level of education, which is usually gained in childhood or youth during initial cycle of education...” [36, p. 225]. Second chance education can be typically defined according to the types of its participants: they are usually young people who were pushed out of the initial education or there were other reasons why they did not finish the school. In the structure of this group we can identify social groups with common status features, which are formed by life experience of social outsiders [2]. In the Slovak society they are represented mainly by Roma population from marginalized com-

Education of adult Roma from marginalized communities in Slovakia

munities and by another traditional target group of second chance education – prisoners. Second chance education can be seen as a path for reaching of higher education in neo-liberal atmosphere based on the individual responsibility [2]. An author emphasizes the motivation and responsibility of every human for self-development, which is very important in professional training and in interest-based adult education.

There are many publications, research papers and comparative studies concerning the state and development of second chance education generally and in particular countries. Scientific papers, which analyze second chance education in relation to ethnic minorities or to immigrants, are also important concerning the possibilities of education of adult Roma population with the lowest educational status in the school environment in Slovakia. This involves, beside various European countries, also authors from Australia, Canada and the USA [e.g. 27; 26]. The source of knowledge about realization of second chance education is also represented by the results of analyses and researches in the European space [e.g. 24; 7].

There is a direct reference to the need to create possibilities for second chance education for Roma (resp. members of socially excluded communities) with missing or low level of education in the *Strategy of Slovak Republic for the integration of Roma until 2020* [33] in the part dedicated to the aims in the area of unemployment. Second chance education and adult education in general, are primarily connected to the profession roles of an adult. In the document [48, p. 33] there is a global aim „to support the increasing of employment of Roma community members“ and a definition, that this aim should be reached also through „the support of increasing of educational and qualification level of job applicants from Roma communities, who did not finish primary (ISCED 2) and secondary (ISCED 3) education – to support second chance education.“

Target groups of second chance education are homogeneous neither before nor after entering second chance education. The members of these groups have a common experience with failure in education, resp. they share a more or less free and conscious decision to leave the study or not to continue with it. Lower level of education is traditionally connected to the higher risk of poverty as a consequence of unemployment or of a low-paid job, to the higher level of criminality, violence and addictions (as well as of other pathological phenomena), to higher vulnerability and generally to higher risk of social exclusion. Adult education should be naturally con-

nected to the ideas of social equality, equality in the approach towards education and applying of the right for education. Therefore, according to our opinion, andragogy should concentrate more on socially excluded groups of population, on which the second chance education is primarily focused. It is not possible to say how many Roma can be seen as a potential target group of second chance education. We can use available data about the number of people with uncomplete primary, resp. secondary education, which can be found on the whole-country level in the results of *Counting of citizens, houses and flats (2011)*. In connection to the application at labor market, the statistics from the *Office of Labor, Social Affairs and Family* are available; they involve the important but incomplete group of people with low level of education. Even if the correlation between the level of education and employing is very strong, we cannot say that every uneducated person is unemployed and it is clear that not every person with university diploma is employed. The structure of unemployment in relation to the obtained education is specific in Slovakia by its regional disproportions. It reflects the differences in economical development of the particular regions as well as the ratio of Roma population in the given region from the whole number of population. According to the latest available statistic data, the ratio of people without education in the whole number of job applicants in January 2018 was 6,16 % (it increases a little in relation to the trend of fall of unemployment). The ratio of people who only finished primary education was 27 % [22]. We can find the more relevant numbers about the level of education of marginalized Roma in the research [10, p. 92], where 18,4 % people with unfinished primary school and almost 60 % with only primary education were identified. Educational structure of Roma population is, as well as many other indicators, getting worse proportionally to the degree of integration of the given community. Many people with low or none education live in the regions with the long-term highest level of unemployment (more districts of Košice, Banská Bystrica and Prešov region). There is also the highest degree of social dependency in these regions. These facts confirm that poverty is uneven in Slovakia and it has a strong ethnic character.

Early school leaving and the lack of possibilities to complete the school are key factors when thinking about the causes of the fact, that although we have a relatively dense network of primary and secondary schools, a significant part of adult Roma excluded population does not participate in education. The common denominator of these social phenomena is their

Education of adult Roma from marginalized communities in Slovakia

---

“focal character”. It is therefore necessary to develop second chance education in those areas that suffer from the phenomena of low educational level, unemployment and poverty the most. Barriers and obstacles, which we will introduce later, are not related to only personal decisions of adult Roma coming from the opinion that education will be useless for them, but they refer to the structural factors that need to be dealt with and it is also necessary to create conditions to involve these vulnerable groups into education from the point of view of school, self-government, country and other actors.

Another important argument for the realization of second chance education is a fact, that (not only) in Slovakia the employers do not accept the certificates from short-term courses in nonformal education as a sufficient qualification for occupying a certain job. Completing of a program of further education ensures neither better chance for employment nor a better salary [18]. According to the data of ÚIPŠ (Institute of information and prognosis of school system), only 0,5 % of adult population finishes the degree of education on the level of school-leaving exam as a part of school education. According to the report [7], the participation of unqualified adults in formal education and in the system of professional training is on the level of 2 %. The data from *Eurostat* (2015) reveal that 3 % of population between 25-64 years took part in the activities of further education in Slovakia in 2014. In Denmark, it was 31,7 %. Off course the definition of what is adult education/learning activity is crucial in measuring its level in particular countries.

Short-term re-qualification and motivational courses and trainings are a necessary complement enriching the qualification and shaping the personal competencies. But they do not solve the existence problems of socially excluded groups of populations in a way that they would not be depending only on occasional and short-term jobs. In such jobs, empowerment of learners is impossible; such there is no education ... “and work with them on such level, that a client (a learner – authors' note) understands that it is in his or her hands to change the quality of one's life” [43, p. 53], to take control over one's life.

4. Barriers of participation in adult education

What are the main reasons that cause that un/underdereducated adult Roma do not participate in education? When we want to find the causes why adults, specifically those, who are marginalized in the society, do not take part in education, we need to come out of the barriers and obstacles of

adults' participation in education, which are being researched sufficiently in andragogy. Many programs concentrated on elimination of traditional **barriers**¹ of adults' participation in education were elaborated in the course of the last two decades. Obstacles and barriers in the approach towards adult education represent the traditional research topic, which is being dealt with since the publishing of the first national study about participation in adult education [16]. There is a great amount of complex papers and original research studies, which also bring information about the degree and reason of participation and absence of adults in education in national and multinational comparison [e. g. 20; 30; 1 and others].

Barriers of marginalized adult learners can be deduced from this classification [5, p. 90]:

– *dispositional* (psychological) – fear, low self-confidence, depressions, frustration, fatalism,

– *situational* – financial problems, lacks of resources for everyday life, strategies of life concentrated on the immediate satisfaction of material needs, preferring of duties in the family and as a parent and neglecting of self-development [for example 19],

– *institutional* – lack of opportunities for education, insufficiently flexible schedule, strict requirements to enter education, locality of the training/course, inadequacy of the education's content, of the used methods, forms and didactic tools, insufficient support etc.

Barriers, which will be presented later, are the synthesis of the most frequent findings from the mentioned sources; they are not listed hierarchically according to their frequency. **Financial expenses** connected to the payment for educational activities (courses, training) and traveling expenses are considered to be a serious obstacle of education. These expenses are paid by qualified employed adults on their own² or by their employers while the *Office of Labor, Social Affairs and Family* (RE-PAS program) pays for the

---

¹ In the literature we can find the terms barriers as well as obstacles to denote the factors that keep the adults away from participation in adult education, or they do not allow them to participate. Barriers can be seen as factors, circumstances that represent an insolvable problem for adults in participation in education (for example a finished secondary education is necessary to study externally at university). Their violation or elimination is relatively independent from an individual. Obstacles can be seen as factors or phenomena that an adult can overcome (also with the help of institutions) [see f.e. 15]. The barriers and obstacles can both have a character of external (situational – situated in an environment) or internal (dispositional – situated in the personality) factors [see f.e. 16].

² According to the data of Eurostat, adults do not participate in education mainly for family reasons (21 %), job reasons (19 %) and because of their fear of “school-desks”.

Education of adult Roma from marginalized communities in Slovakia

expenses of unemployed adults with low level of education in their evidence. Labor offices usually decide who can begin with which educational activity and what activities will be offer to whom. The access of marginalized Roma towards digital technologies and internet is also problematic and can be, beside financial expenses, a fundamental obstacle in education and learning mainly for the older generation (not only of Roma). Learning competencies of people with lowest educational status are also questionable.

The area of obstacles connected to **family duties** is still an important factor that does not allow increased adult participation in education. These obstacles would play an important role for adult marginalized Roma, mainly for Roma women (even if we do not have the necessary data) in connection to the traditional division of labor in Roma families and to the prevailing (educational-constructive) self-understanding of a woman as a mother and wife.

Another obstacle in participation in education can also be a **lack of informations** about the available educational activities. Roma men and women registered as unemployed at the Office of Labor receive information about current educational offer mainly from the employees of the Office, as well as through the website istp.sk. This website offers, beside current vacancy jobs and overall criteria for occupying of the particular job positions, also new information about educational activities that currently take place (courses or trainings). Unemployed persons have their own account at istp.sk. But it is questionable, whether a job applicant that is unemployed for a long time and has a low level of education, has sufficiently developed ICT competencies (and whether he or she can develop them – for example access to internet at home) to be able to search for information on this website.

Motivation of adult Roma to participate on further education is also influenced by **their own experience** with the educational system, in which they were unsuccessful. Also school environment can bring unpleasant memories for the ones who have negative experience with school [15]. The main thing is that many off them just do not believe that a potential increase of their education level could influence their life, the others (mainly women) do not even think of it because of their duties in the family and the others do not need education to occupy mainly simple but hard manual work.

The findings about how the community sees the ones who take/took part in education in adult age from individual reasons (not under the influence of realization of a project or under the pressure of Labor office) are unfor-

unately not available. There are some data about the experience of Roma who finished courses concentrated on their training for labor market. The contribution of the educational courses realized as a part of various projects is minimal from long-term viewpoint, regardless the fact whether the result is the obtaining of a certificate [14]. Many Roma men and women see the contribution of these activities as problematic; they do not see any real influence on their life situation and it makes them often think that completing of courses and obtaining of certificates cannot help them at labor market. Roma men and women expect particular contribution of the realized project, optimally in form of a paid job, although some of them evaluated educational activities as beneficial. Many from the group of Roma, who took part in education, emphasized the „motivation“ to their consistent participation in education, which was enforced by powerful Office of Labor – under threat of removing from the evidence (in case of education and professional training), as well as by local authorities (for example under threat of removing from community services).

Ethnicity, overall offer of vacancy jobs in the region and some other individual and structural causes still play a negative role in approach towards further education (the structural barriers of participation in education). The biggest differences between Scandinavian and other countries are not in the character of barriers, but in the possibilities of their overcoming. They are not fully in the hands of individuals and refer to the higher degree of responsibility of the local and national authorities for creating conditions for increasing of the level of adults' participation, not only from excluded environment, into the system of adult education [32].

Motivation of adult Roma men/women from marginalized communities to education is strongly connected to the current and perspective educational needs of the education participants. When projecting the educational activities, it is fundamental to know what Roma really need and how it is possible to be aligned with the needs of the local labor market. Education must clearly and demonstrably be connected to the employment opportunities at labor market. Otherwise the techniques of negative motivation when activating unemployed Roma to work or motivating them to educate labor market as well as in the area of their motivation towards further education, will still prevail.

Educational activities, which are seen by Roma as useless and which lead to the strengthening of opinion that they only represent the source of

Education of adult Roma from marginalized communities in Slovakia

so-called Roma bussines, alongside with problematic application of certificate at labor market lead us to the belief that the most important is to realize an education that leads a degree of education (formal qualification). But it is necessary that school education of adult Roma, in which they failed in the initial phase, will be realized on the basis of other principles than the education of children and youth. It is also questionable, to which extent are the competencies gained in short-term courses comparable with those, which are obtained during school education. Do socially excluded people with low or no level of education have such cognitive structures, resp. meta-competencies, on which it is possible to build and develop their professional competencies for occupying of a job, if obtaining those competencies in often formalized and short-lasting courses of further education?

5. Individualization of second chance education of adult Roma

The need for qualitative changes of second chance education comes from the specific social and personal characteristics of the target group members and their individual educational needs. The otherness of the socially excluded is connected to the normative vision about the necessity of their inclusion through increasing of their level of education and their involvement at labor market. Meanwhile there is an application of aims, forms and methods of education, which are made-to-measure to the middle social class into the system of second chance education. We do not consider the current model of second chance education to be appropriate for socially excluded groups of population. We think that is it necessary to transform it in sense of principles of *the individualization of education*.

The concept of the individualization of education refers to the transformation of all system-creating features of education towards knowing, fulfilling and development of the individual educational needs of learners. It reflects into all didactic parts of the educational process. The main obstacle of the effectiveness of education is, according to our opinion and experience until now, *the equation of the educational needs with the aims of education*, which are moreover created without the participation of adult Roma. So far we do not have any relevant results of the analysis of educational needs of the specifically defined (geographically, problem-oriented) target group of adult members of Roma community. Despite this, there is much information in the literature saying what adult Roma need and what is important and appropriate for them. This approach towards identification

of educational needs is methodologically incorrect; it reflects the ideas of the creators (authorities) of educational programs about what Roma really need, resp. it represents the visions of the majority of society (the state) about how Roma should be like and not what Roma actually need. In an effort to educate those, who are uneducated and in the process of identification of the target group and creation of the educational program the past experience with education, the real needs in relation to everyday life (usefulness of the education's results) and the need for professional support with the aim to transform external motivation into internal are not respected.

Second chance schools, when educating adult Roma and other groups, usually copy the formal school system (its organization and didactic, personal and material sources) set up for the middle class, because they are, just like the school education of children and youth, realized on the basis of *Act nr. 245/2008 on upbringing and education* and of relevant pedagogic documents; the teachers come from primary or secondary school of the corresponding study branch and they are not required to have andragogic training. The transfer of system of education from the common school without desired changes and without considering the specifics of the target group increases the risk of formalization of education. The aims of education can be also reached in this case, but the quality of the educational results and their persistence is questionable, as well as their evaluation at labor market.

The early school leaving also indicates the absence of learning competencies. Despite the fact, that university students spent most of their life in the educational system, their learning competencies are underdeveloped (methods of analysis, induction, deduction, comparing, generalization, ability to distinguish important and less important parts of the learning material, ability to set and choose relevant sources of information, ability of critical thinking etc.) [35]. Similarly students with higher level of literacy and mathematical abilities have problems with learning activities, which are an academic routine for ordinary students (for example abilities to work with text, to use registers in books, dictionaries etc.) [29, p. 33]. What expectations to develop these competencies can we have for adult Roma in second chance and further education, who stayed much shorter in the educational system so they did not have enough time and opportunities to acquire and develop these competencies? Can we expect (in the system of further education) that there will be, under the influence of short-term educational courses, such changes in adult Roma's individual potential that will be stable and will lead

Education of adult Roma from marginalized communities in Slovakia

to the higher level of their autonomy in deciding, active problem solving, in the development of critical thinking etc.?

We can search for the answers to these questions in the concept of key competencies. Meta-character is characteristic for key competencies. They are not connected to the particular profession. *“Key competencies are such knowledge, abilities and skills, which flow into competencies, with the help of which it is possible to occupy many positions and functions at the current moment and which are appropriate to cope with problems of the requirements that change accidentally in the course of life”* [3, p. 174). The employers expect that their employees will have the ability to learn and develop their working skills at the first place. The ability to learn, including motivation to learn, was marked as priority in the presented structure of key competencies at the 2001 conference of OECD “Education for tomorrow”.

If the key competencies represent the condition to full participation in life of society and their development is conditioned by the degree to which the students will learn the basis of “knowing what” and “knowing why” [13, p. 6], what alternative of key competencies development offers the system of further education for socially excluded adult Roma? Socially excluded adult Roma without education had no opportunity to experience functional connection between their education, qualification and its economical evaluation at labor market. So how should we motivate towards education, how to ensure that the initial external motivation will transform into internal motivation?

We think that the answer is the implementation of the principles of individualization of education in all phases of second chance education (but also in further education). We consider it crucial that the methodical, organizational and mainly pedagogical staff keeps these principles:

- the choice of appropriate form of education (it is questionable, whether the frequently used external form of education, where self-study is emphasized, can be an appropriate form for those who do not have their learning competencies developed);

- the choice and using of adequate teaching methods, which consider the ability of learners to learn, psychological regularities of learning at adult age, their social characteristics, life experience. Beside the influence on the cognitive part of the personality, it is also necessary to accentuate the social-affective element of the personality regarding the specifics of the marginalized ones (problematic motivation and the value of education);

– informal diagnostics by the teacher enables to continually assimilate the individual aspects of the teaching process to the particular characteristics and needs of the learners;

– using of all verified tools of motivation to catch learners' attention. The teacher should mainly take care of the clear, understandable structure of the educational process, lesson and material, what will enable to realize continual formal and informal diagnostics and evaluation of the learners. The teacher should offer immediate feedback after fulfilling of the task, what will enable the learners to experience the feeling of partial success as an important precondition of their motivation towards education;

– the teacher should be aware that some learners will not ask for help, even if they would need it. This can be caused by their pride or by relying on themselves (negative experience with teacher), but it can also be a demonstration of shame or confusion. Evaluation of such behavior should come from the knowing and respecting of its socio-cultural background.

This implies that educational process in second chance education is not only about the transfer of knowledge and abilities, but it also involves the ways how to achieve full participation of learners in education. The concept of individualization seems to be a possible solution of the outlined problems in an effort to overcome traditional normative approaches in education. It also represents an appropriate and compact way of reaching of higher quality in second chance education.

6. Informal learning and marginalized Roma

How important is informal learning for marginalized adult Roma? The research results in this area are missing in Slovakia, so we can only use researches from abroad. The chosen researches [for example 8; 6], which worked with social groups with similar characteristics, show that informal learning, when recognized and conscious, is a kind of learning that is considered to be the most important by socially excluded individuals with low level of education. This assumption comes from the markedly under-dimensioned educational path of marginalized Roma, from the absence of formal qualification and education and from the lack of work experience at official labor market.

The discourse about informal learning is only present for 30 years worldwide, since we noticed a shift from narrowed look on education in its institutional form towards enforcement of the broader frame of lifelong

Education of adult Roma from marginalized communities in Slovakia

learning, which takes place every time and everywhere (at home, in work, during leisure time). Increased interest in informal education in the currently realized educational policies, at least in the EU countries, is in parallel supported by research activities confirming that informal learning represents a dominant way of acquiring and developing of professional skills and competencies [8].

Informal learning has a mainly *experiential* character. A learner is every person who develops their personality in social relations and situations. It is a *lifelong* process, in which, under the influence of everyday experience, the own identity, a personality in the permanent process of personalization is being created. It is not *organized*, it does not have primary educational aims and its outcomes are hard to be identified and measured. Most people *do not realize* that this process takes place and that they are learning in everyday activities. As we will show later, the dimension of realization, recognition and identification of the processes and outcomes of the informal learning is problematic in relation to the group of marginalized adult Roma, but at the same time it is a possible maneuvering space for their education and personalization.

Exclusion, resp. marginal position of the population of Roma marginalized communities at labor market is primarily connected to low level of their education. Low level of education reveals the absence of formal qualification, but it does not have to, and it usually does not mean, that a person is capable of nothing. Formal qualification (certificate or diploma) is markedly more preferred at Slovak labor market when compared to certificates from nonformal education, resp. competencies that a person acquires in the process of informal learning. A system solution representing a real possibility of increasing of educational status at adult age – mainly for the members of socially excluded communities, is still missing in the educational policy. We are currently in the process of creating of *National system of qualifications*, which will (in connection to other necessary processes) enable people to verify and formally confirm their knowledge, abilities and skills and to reach necessary qualification also without education. But currently, the criteria-based and competency-based choice of employees prevails at labor market. Informal learning can have much bigger meaning for socially excluded groups of people than for the integrated “middle classes.” We can find similar ideas enforcing dialogic forms of education based on everyday experience of the adults of lower low class [11]. In *Recommendation of the*

Board from 20th December 2012 about confirming of informal education and informal learning [28], the main idea of this process is emphasized in the first article. Confirming of the results from both kinds of education can play an important role in increasing of the employability and motivation towards lifelong education, mainly in the case of socially disabled individuals and individuals with low level of education.

Marginalized individuals emphasize the results of the informal learning [19] or informal education more [31]. They highlight mainly their abilities, skills and knowledge that they acquired outside school education – in the family, in the work, peer groups etc. The explanation can provide a fact that formal education was rather an unsuccessful and useless stage of their life for most of them.

Even if informal education, learning and its results cannot be considered to be relevant alternative to formal or nonformal education so far, its results should be recognized in the process of increasing of potential of low qualified individuals at labor market. The process aimed on better and deeper self-awareness and motivation towards learning and education is crucial. The problem in the educating of long-term unemployed people is not only the content, which they should learn, whether they want to learn, but also the understanding of what and how it needs to be done, changed so that they want to learn, to educate. Therefore, while reaching of educational (learning) aims, it is necessary to know how learners evaluate their current potential and how they see their competencies. Therefore the realization of consulting, socio-educational activities based on individual diagnostics has its meaning. We consider these activities alongside with the realization of initiate education¹ to be key elements of the individualization of education of adult Roma from marginalized communities.

7. Conclusion

We identified the need to individualize the adult education in second chance education. It is necessary to realize by assimilating the forms, methods and tempo of education to the specifics of the target group of education. Andragogic training of teachers, who are not trained to educate adults,

---

¹ The main aim of the initiate education is to understand the need to educate. It can be reached only by overcoming the differences in perception of the process and benefit of education, learning through presentation of its meaning for everyday life, broadening of the vocabulary in Slovak language and understanding and interpretation of the meaning of words and collocations in particular context.

Education of adult Roma from marginalized communities in Slovakia

also seems to be essential. The most of educational activities take place in nonformal education, but their effectiveness is problematic in regard to their long-lasting positive influence on the personality of adult and on the real application of the acquired (not acquired) competencies. There is not enough research data about the effectiveness of these programs. The effectiveness of education and training for labor market as a tool of active policy of labor market (realized by Office of Labor, social affairs and family) is disputable, as the educational programs are realized without adequate analysis of educational needs and potential of the learners. Moreover, they mostly allow only short-term of often precarious jobs. The opinions of the education's participants are significant: „better than nothing,“ „good for something,“ „it was good, but if we only got a job...,“ „it was good for nothing...“ [14, p. 76].

We based our assumption about the meaning of informal education for adult Roma men and women on the markedly sub-dimensioned educational path of marginalized Roma, on the absence of formal qualification and of formal education and on the lack of professional experience on the official labor market.

We consider the individualization of education in all kinds of education of adult marginalized Roma to be a possible effective way to increase quality of education. The main tool of individualization of education is counselling for adults. We think that the missing professional counselling support for socially excluded adults is one of the reasons of the low interest in education, as the supportive system in education, concentrated on the help with overcoming the barriers of adults' participation in education, is totally missing in Slovakia (for example continual daycare for adults and their needs, available transport, adequate nutrition and constant mentoring, counselling and support towards ensuring of educational successes). Each educational activity with adult Roma from marginalized communities, should be based on an analysis of educational needs of participants and optimally a supporting program, concentrated on increasing of self-knowing level, should be realized in parallel. Individualization of education of adult Roma from marginalized communities means an educational strategy and approaches of assimilation to the specifics of the target group of education in the cycle of education with the aim of its social integration through fulfillment of the particular educational aims, which should be defined also by members of the target group [25, p. 111].

Notes

This text is the result of project solving VEGA nr. 1/0084/17 *The concept of education of adult Roma from marginalized communities.*

Zoznam literatúry:

1. *Adult education survey.* (2011) Luxembourg: European Commission, Eurostat.
2. Ainsworth J. (2013) *Sociology of Education: An A-to-Z Guide* (electronic book). SAGE Publications [cit. 2014-02-02]. Retrieved from: <http://knowledge.sagepub.com/view/sociology-of-education/SAGE.xml> (accessed 2 February 2012).
3. Belz H., Siegrist M. (2001) *Klíčové kompetence a jejich rozvíjení.* Praha: Portál. ISBN 80-7178-479-6.
4. Bourdieu P. (1986) The forms of capital. Richardson, J. ed. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education.* New York: Greenwood, pp. 241-258.
5. Cross K. P. (1981) *Adults as learners: Increasing participation and facilitating learning.* San Francisco: Jossey-Bass.
6. Desjardins R., Tuijnman A. (2005) A general approach for using data in the comparative analyses of learning outcomes. *Interchange*, vol. 36, no. 4, pp. 349-370.
7. *Dospelí vo formálnom vzdelávaní. Politika a prax v Európe* (2011) (electronic book). Retrieved from: http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/128SK.pdf (citované 5 November 2013).
8. Eraut M. et al. (1998) Learning from other people at work. Coffield, F., ed. *Learning at Work.* Bristol: The Policy Press, pp. 127-145. ISBN 978-18-61341-23-5.
9. Fay B. (2002) *Současná filozofie sociálních věd. Multikulturní přístup.* Praha: SLON. ISBN 80-86429-10-5.
10. Filadelfiová J., Gerbery D. (2012) *Správa o životných podmienkach rómskych domácností 2010.* Bratislava: Regionálne centrum rozvojového programu OSN pre Európu a Spoločenstvo nezávislých štátov. ISBN 978-80-89263-10-3.
11. Freire P. (2000) *Pedagogy of the oppressed.* New York: Continuum. ISBN 978-08-264-8.
12. Gallová Kriglerová E. ed. (2015) *Kľukaté cesty k inkluzívnemu vzdelávaniu na Slovensku* (electronic book). Bratislava: CVEK [cit. 2016-09-09]. Dostupné z: http://cvek.sk/wp-content/uploads/2015/12/Klukate-cesty.indd_.pdf (citované 9 Septembra 2017).
13. Hrmo R., Turek I. (2003) *Kľúčové kompetencie 1.* Bratislava: STU. ISBN 80-227-1881-5.
14. Hurrle J., Ivanov A., Grill J., Kling J., Škobla D. (2012) *Uncertain impact: Have the Roma in Slovakia benefited from the European Social Fund? Findings from an Analysis of ESF Employment and Social Inclusion Projects in the 2007 – 2013 Programming Period.* Bratislava: UNDP. ISBN 978-80-89263-13-4.
15. Isaac E. P. (2011) Barriers to adult education participation, distance education, and adult learning. Wang V. C. X. ed. *Encyclopedia of Information Communication Technologies and Adult Education Integration.* Pennsylvania: IGI Global, pp. 1100-1112. ISBN 978-16169-290-6-0.

16. Johnstone J. W. C., Rivera R. J. (1965) *Volunteers for learning: A study of the educational pursuits of adults*. Hawthorne, NY: Aldine.
17. Keller J., Tvrđý L. (2008). *Vzdělanostní společenost? Chrám, výtah a pojišťovna*. Praha: SLON. ISBN 978-80-86429-78-6.
18. Kešelová D. (2013) *Celoživotné vzdelávanie a aktívne opatrenia na trhu práce v kontexte systému flexiistoty: možnosti posilnenia ich vzájomných väzieb. Záverečná správa VÚ č. 2163*. Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny.
19. Lukáč M. (2015) *Rómovia a vzdelanie. Sociálne a edukačné kontexty*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity. ISBN 978-80-555-1243-3.
20. Malhotra N. K., Shapero M., Sizoo S., Munro T. (2007) Factor structure of deterrents to adult participation in higher education. *Journal of College Teaching and Learning* (electronic journal), vol. 4, no. 12, pp. 81–90. ISSN 2157-894X. Retrieved from: <https://www.cluteinstitute.com/ojs/index.php/TLC/article/download/1515/1495/> (accessed 15 February 2018).
21. *Memorandum o celoživotnom vzdelávaní*. Brussels: Komisia európskych spoločností.
22. *Mesačná štatistika o počte a štruktúre uchádzačov o zamestnanie, január 2018* (electronic report). Bratislava: Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny. Dostupné z: http://www.upsvar.sk/buxus/docs/statistic/mesacne/2018/jan_2018. ZIP (citované 10 Február 2018).
23. Mezirow J. (2000) Learning to think like an adult. Core concepts of transformation theory. Mezirow J. et al. *Learning as Transformation. Critical Perspectives on Theory in Progress*. San Francisco: JOSSEY-BASS, pp. 3-33. ISBN 978-0-7879-4845-0.
24. Nevala A. M., Hawley J. (2011) *Štúdiá o znižovaní počtu prípadov predčasného ukončenia školskej dochádzky v EÚ* (electronic book). Brussels: Európsky parlament. Dostupné z: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2011/460048/IPOL-CULT_ET\(2011\)460048\(SUM01\)_SK.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2011/460048/IPOL-CULT_ET(2011)460048(SUM01)_SK.pdf) (citované 10 Január 2017).
25. Pirohová I. (2016) Náčrt konceptu individualizácie edukácie dospelých Rómov z marginalizovaných komunit. Lukáč M. ed. *Kontexty edukácie dospelých rómskej populácie* (electronic book). Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, s. 102-114. ISBN 978-80-555-1573-1. Dostupné z: <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Lukac3/subor/Pirohova.pdf> (citované 7 November 2017).
26. Polidano C., Tabasso, D., Tseng Y-P. (2012) *A Second Chance at Education for Early School Leavers*. Melbourne: University of Melbourne, Melbourne Institute Working Paper No. 14/12. ISBN 978-0-7340-4274-3.
27. Raymond M. (2008). *High school dropouts returning to school* (electronic book). Ottawa: Culture, Tourism and the Centre for Education Statistics Research papers. Retrieved from: <http://www.statcan.gc.ca/pub/81-595-m/81-595-m2008055-eng.pdf> (accessed 1 September 2014).
28. *Recommendation of the Board from 20th December 2012 about confirming of informal education and informal learning* (2012).
29. Rose M. (2012) *Back to School. Why Everyone Deserves a Second Chance at Education*. New York: The New Press. ISBN 978-1-59558-786-2.

30. Rosenblatt B. (2009) Adult education and training in comparative perspective – understanding differences across countries. *Statistics in Transition*, vol. 11, no. 3, pp. 465-502. ISSN 1234-7655.

31. Rosinský, R. (2011) Formálne vzdelávanie a zamestnateľnosť Rómov. Mušinka A., Benč V. eds. *Pokrízová obnova SR: Zvyšovanie zamestnanosti a inklúzia Rómov*. Prešov: Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku, Prešovská univerzita a Úrad vlády SR, s. 125-135. ISBN 978-80-89356-30-0.

32. Rubenson K., Desjardins R. (2009) The impact of welfare state regimes on barriers to participation in adult education: a bounded agency model. *Adult Education Quarterly* (electronic journal), vol. 59, no. 3, pp. 187-207. ISSN 1552-3047. Retrieved from: <http://aeq.sagepub.com/content/59/3/187> (accessed 7 March 2015).

33. *Stratégia Slovenskej republiky pre integráciu Rómov do roku 2020* (2011) Bratislava: Úrad Vlády Slovenskej republiky. Dostupné z: <http://www.romovia.vlada.gov.sk/data/files/8477.pdf> (citované 29 Júl 2015).

34. Šlosár D. (2010) *Edukácia Rómov*. Košice: Košický samosprávny kraj. ISBN 978-80970137-6-9.

35. Šuťáková V. (2015) Organizačné formy vyučovania. Šuťáková V., Ferencová J. eds. *Psychodidaktika v edukačnej praxi vysokých škôl*. Prešov: Prešovská univerzita, s. 109-127. ISBN 978-80-555-1212-9.

36. Švec Š. (2008) *Anglicko-slovenský lexikón pedagogiky a andragogiky*. Bratislava: Iris. ISBN 978-80-89256-21-1.

37. Vaněk B. (2016) Medzigeneračné učenia ako potenciál zmeny exklúzie v edukácii (dospelých) Rómov. Lukáč M. ed. *Kontexty edukácie dospeljej rómskej populácie* (electronic book). Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, s. 123-132. ISBN 978-80-555-1573-1. Dostupné z: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Lukac3/subor/Vanek.pdf> (citované 7 November 2017).

38. *Východiská pre integráciu marginalizovaných rómskych komunit KSK na roky 2016-2020*. Košice: Košický samosprávny kraj.

39. Zákon č. 131/2002 o vysokých školách.

40. Zákon č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávaní.

41. Zákon č. 5/2004 Z. z. o službách zamestnanosti.

42. Zákon č. 568/2009 Z. z. o celoživotnom vzdelávaní.

43. Zozuláková V. (2012) Rozvoj kompetenčného vzdelávania v sociálnych vedách a udržateľný rozvoj. Balogová B., Klimentová E. eds. *Výzvy a trendy vo vzdelávaní v sociálnej práci* (electronic book). Prešov: Prešovská univerzita, s. 51-58. Dostupné z: <https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Balogova4/subor/zozulakova.pdf> (citované 13 Január 2018).

**TRAINING OF THE FUTURE TEACHER TO IMPLEMENT
THE PRINCIPLES OF PARTNERSHIP PEDAGOGY**

**ПІДГОТОВКА МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА
ДО РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПІВ ПЕДАГОГІКИ ПАРТНЕРСТВА**

**Lyubchak Lyudmila¹
Dabizha Lyudmila²**

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_27

Abstract. Unresolved problems of the domestic system of education and its fundamental part – elementary education, have become the impetus for the adoption of the Concept “New Ukrainian School”. Of great importance in the Concept is the aspect of pedagogy of partnership among all participants in the educational process. In this regard, the new Ukrainian school needs a teacher who in his work relies on the principles of humanism and creative approach to the development of personality, provides a qualitatively new level of building relationships. The training of such a teacher should begin with the first years of study at a higher educational institution.

The purpose of our study is to determine the readiness of future teachers to implement the principles of partnership in the “New Ukrainian School” and to justify the need to use active learning methods in the process of studying the disciplines of the pedagogical cycle.

A complex of active learning methods has been developed and experimentally verified in order to create conditions that would promote the formation of communicative competences for future teachers and help each student to master the skills of implementing the principles of partnership (respect for the personality, goodwill and positive attitude, trust in relationships, distribution leadership, compliance with social partnership rules, etc.). We have proved the effectiveness of using such specific methods in a higher educational institution: discussion methods (group discussion, analysis and analysis of situations); game techniques, including didactic,

¹ Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Preschool and Elementary Education,
Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, Ukraine

² Senior Lecturer at the Department of Arts in Preschool and Elementary Education,
Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, Ukraine

creative, role-playing games, as well as game psychotherapy, transactional method of comprehension of communicative behavior; trainings of interpersonal sensitivity, techniques of non-verbal interaction, etc.

The method of using separate methods of teaching students in the process of studying “Pedagogical Excellence” is described. The necessity of using interactive technologies in forming communicative competence of students is proved. The importance of future partner skills in the process of training sessions is substantiated. The pedagogical conditions of the organization and holding of the competition of pedagogical skills are determined.

In the course of the study we came to the conclusion that the use of active learning methods has some difficulties. Active learning is based on interaction, therefore, requires not only from students, but also from the teacher certain emotional involvement into work, a critical consideration of their own positions, an honest expression of feelings and thoughts. Conducting classes using one or another method of active learning requires the pre-training of both the teacher and future teachers to a deep understanding of the content of the topic and the procedure of conducting the class. The teacher should take into account the fact that he will have less control over the volume and depth of studying the topic, time and course of the class. The results of the students' work are also less predictable. A very important condition for the formation of future partner skills while using active learning methods is the professionalism of the trainer (teacher).

However, the correct use of these methods in the process of training future teachers can use the acquired knowledge of students from various subjects in a comprehensive way, transform the theoretical knowledge into the level of professional skills and create a positive emotional background for students to learn the educational material, gain experience of the subject – subject communication in the process of solving educational and educational tasks.

1. Вступ

Важливе значення в удосконаленні діяльності загальноосвітніх закладів має докорінне покращення підготовки майбутніх учителів до роботи в нових умовах реалізації ідей Концепції «Нової української школи». Потрібно озброїти майбутніх спеціалістів найсучаснішими знаннями і дати їм належну практичну підготовку, адже успішне розв'язання складних завдань навчання і виховання дітей значною

Training of the future teacher to implement the principles of partnership...

мірою залежить від педагогічної майстерності, наукової ерудиції й культури педагога.

Особистість учителя має виняткове значення для виховання дітей. Досвід показує, що немає іншої галузі людської діяльності, як педагогічна, де б на результат роботи не впливали значною мірою особистісні якості самого працівника, його світогляд, переконання, емоційний інтелект, його вміння «запалювати» інших власним прикладом і вести за собою. І як стверджує Д.Ф. Ніколенко, особистісні риси вчителя, його поведінка справляють вирішальний вплив на розвиток розуму, почуттів і волі дитини, на її життя, вони позначаються на діях і вчинках його учнів і після закінчення школи [11, с. 73].

Професійний портрет учителя будь-якого навчального предмета включає певні структурні компоненти, серед яких важливими є якості педагога: адекватність самооцінки; рівень домагань; певний мінімум тривожності; інтелектуальна активність; цілеспрямованість; емпатійність та ін. Це повинна бути гуманна, уважна, щира людина (В.О. Сухомлинський), яка завжди має на увазі дитячу соціальну незахищеність (Я. Корчак), може бачити себе в дітях, стати на їх позицію (Ш.О. Амонашвілі), може поєднувати омріяність і реалістичність у планах і діяннях (О.Я. Савченко).

Саме такого вчителя потребує сучасна «Нова українська школа», яка у концептуальних засадах реформування середньої освіти проголошує збереження цінностей дитинства, необхідність гуманізації навчання, особистісного підходу, розвитку здібностей учнів, створення навчально-предметного середовища, що в сукупності забезпечують психологічний комфорт і сприяють вияву творчості дітей. Поміж базових компонентів у формулі «Нової української школи» чільне місце займає педагогіка, що ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками та умотивований учитель, який має свободу творчості й розвивається професійно.

Серед чинників якості початкової освіти великого значення набуває аспект педагогіки партнерства між всіма учасниками освітнього процесу, яка ґрунтується на принципах гуманізму і творчого підходу до розвитку особистості, основним завданням якої є подолання інертності мислення, перехід на якісно новий рівень побудови взаємовідносин між учасниками освітнього процесу. Це завдання реалізується у спільній діяльності вчителя й учнів, учителя й батьків і опирається

на важливі принципи партнерства: повага до особистості, доброзичливість і позитивне ставлення, довіра у відносинах, діалог – взаємодія – взаємоповага, розподільне лідерство, дотримання правил соціального партнерства (рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей) тощо.

Метою нашого дослідження є з'ясування стану готовності майбутніх педагогів до реалізації принципів партнерства в умовах «Нової української школи» та обґрунтування необхідності використання методів активного навчання в процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу.

Проведене нами анкетування студентів четвертого курсу спеціальності «Початкова освіта» Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського засвідчило, що майже половина випускників (47,9%) надають перевагу демократичному стилю керівництва навчально-виховним процесом, 28,3% респондентів є прихильниками авторитарного стилю, 12,5% майбутніх учителів обрали пріоритетним у своїй подальшій діяльності ліберальний стиль і лише 11,3% випускників розуміють суть гнучкого стилю керівництва навчально-виховним процесом в умовах школи I ступеня й надають перевагу саме цьому стилю.

Тривалі спостереження та аналіз відповідей студентів під час атестації здобувачів вищої освіти, дають підстави стверджувати, що переважна більшість випускників у пропонованих їм ситуаціях демонструють авторитаризм у їх вирішенні. Цікавим є той факт, що при теоретичному аналізі ситуації студенти пропонують інтереси дитини поставити на перше місце, вважають за необхідне зрозуміти мотив поведінки дитини, її емоційний стан, вікові особливості тощо, а при прийнятті конкретного рішення вдаються все ж таки до авторитаризму (за інерцією діють так, як вчиняли з ними їх педагоги).

Такі невтішні результати спонукали нас до перегляду робочих програм та ширшого використання в проведенні лабораторно-практичних занять з педагогічних дисциплін методів активного навчання. Загалом вважаємо, що рівень готовності випускників до реалізації принципів партнерства значно зростає за умов:

– залучення студентів уже з першого курсу до активної роботи над пошуком свого «професійного Я» через самопізнання, самоаналіз, формування адекватної самооцінки, саморегуляцію, розвиток власних задатків, необхідних для педагогічної творчості;

Training of the future teacher to implement the principles of partnership...

- оволодіння майбутніми вчителями прийомами побудови навчально-виховної взаємодії на принципах педагогічної моралі;
  - формування навичок діалогічного спілкування в спільній діяльності з усіма учасниками освітнього процесу;
  - використання методів активного навчання студентів у процесі вивчення дисциплін педагогічного циклу;
  - формування професійної компетентності майбутніх педагогів шляхом залучення їх до участі в конкурсах педагогічної майстерності.
- Окремі з вищезгаданих умов обґрунтуємо детальніше.

2. Використання методів активного навчання майбутніх педагогів

Одним із перспективних шляхів удосконалення підготовки майбутніх педагогів нової формації, озброєння їх необхідними знаннями, вміннями й навичками є впровадження в навчальний процес активних форм і методів навчання. Методи активного навчання, серед яких важливу роль покликані відігравати навчально-педагогічні ігри, дають змогу формувати професійні вміння й навички майбутніх педагогів шляхом залучення їх до інтенсивної пізнавальної діяльності.

Останнім часом з'являється низка праць, які переконливо доводять доцільність застосування в навчальному процесі різноманітних ігор і пропонують багатий ігровий матеріал з розв'язання педагогічних задач та психолого-педагогічних ситуацій в умовах, наближених до реальних (І. Іванов, Л. Коваль, О. Газман, В. Караковський, Л. Куликов, С. Шмаков, П. Щербань та ін.). Це свідчить про цінність гри як методу навчання не лише школярів, а й педагогів, а також підтверджує тенденцію зближення процесу навчання з життям, потребу озброєння студентів саме тими знаннями, які стануть їм у пригоді в майбутній практичній діяльності.

Методи активного навчання відрізняються від інших методів, на думку В.І. Рибальського, такими основними особливостями: вимушеною активізацією мислення (той, хто навчається, мусить бути активним незалежно від того, бажає він цього чи ні); доволі тривалим часом залучення тих, хто навчається в навчальний процес (активність має не короткочасний, не епізодичний, а тривалий характер); самостійним творчим виробленням рішень тих, хто навчається, підвищеним ступенем мотивації й емоційності.

За класифікацією В.І. Рибальського та ін. всі методи активного навчання поділяються на імітаційні та неімітаційні. До неімітаційних належать традиційні форми проведення занять: проблемна лекція, практичне заняття, лабораторна робота, семінар і тематична дискусія, науково-практична конференція, виробнича практика, науково-дослідна робота студентів, групова консультація. До імітаційних віднесено як неігрові – аналіз конкретних ситуацій, імітаційні вправи, так й ігрові методи – ділову гру, розігрування ролей, ігрове проектування тощо. Незаперечною перевагою методів активного навчання є вимушена активність студентів [7, с. 12].

Проте, на думку П.М. Щербаня, зазначена класифікація має певні суперечності. Автор зауважує, що головним у методах активного навчання є зовсім не те, імітаційні вони, чи неімітаційні, ігрові чи неігрові, а те, якою мірою вони забезпечують практичну підготовку кожного студента до професійної діяльності. До того ж, у цій класифікації увагу зосереджено на процесі навчання й не згадується кінцева мета – його наслідки, тоді як активізація навчання спрямована на покращення практичних результатів [13, с. 7].

Автор робить спробу дати визначення поняттю «методи активного навчання», зауважуючи, що таке формулювання є правильнішим, ніж «активні методи навчання», адже йдеться про методи, які активізують студентів сильніше й ефективніше за традиційні. Так, за П.М. Щербанем, до методів активного навчання належать методи, при застосуванні яких студент змушений активно здобувати, переробляти й реалізувати навчальну інформацію, подану в такій дидактичній формі, яка забезпечує об'єктивно й значно вищі порівняно з традиційними способами результати навчання практичної діяльності [13, с. 8].

Найпершою вимогою до використання будь-якого нового методу є те, що він має забезпечити кращі результати в оволодінні фаховими вміннями й навичками, ніж традиційне навчання. Важливою характеристикою активного навчання є те, що воно базується на взаємодії, тому вимагає не тільки від студентів, а й від педагога емоційного включення в роботу, критичного переосмислення власних позицій, чесного вираження почуттів і думок. Не кожен педагог готовий до особистісної взаємодії, а віддає перевагу функціонально-рольовій позиції. Для оптимальної взаємодії з дітьми майбутньому вчителю необхідно прагнути зрозуміти самого себе, адже дуже часто особисті

Training of the future teacher to implement the principles of partnership...

проблеми педагога безпосередньо негативно відбиваються на взаєминах з учнями [8, с. 41].

Методи активного навчання, на думку О.Г. Ковальова, Л.А. Петровської, Т.С. Яценко та ін. підвищують рівень підготовки спеціаліста, сприяють формуванню педагогічної спрямованості, розвитку творчого потенціалу вчителя, орієнтують майбутнього фахівця на самовдосконалення, вказують на можливі шляхи самозмін. Науковці доводять ефективність використання в умовах вищого навчального закладу таких специфічних методів як: дискусійні методи (групові дискусія, розбір і аналіз ситуацій); ігрові методи, що включають дидактичні, творчі, рольові ігри, а також ігрову психотерапію, контргру, трансактний метод усвідомлення комунікативної поведінки та ін.; тренінги міжособистісної чутливості, техніки невербальної взаємодії тощо [12, с. 67].

Педагогічне моделювання, як правило, базується на методах активного навчання й все частіше використовується в практичній підготовці майбутнього вчителя. Детальніше зупинимось на трансактному методі усвідомлення комунікативної поведінки та можливостях його використання під час вивчення навчальної дисципліни «Педагогічна майстерність». У контексті розгляду теми «Контакт у педагогічному діалозі» студенти знайомляться з особливостями досягнення контакту як психологічної згоди, яка можлива за умови, коли педагог обирає доцільну рольову позицію, яка приймається партнером у конкретній ситуації.

Позицією в спілкуванні називають стійку усвідомлену сукупність ставлень учителя до учнів (батьків, колег), що реалізуються в процесі взаємодії [3, с. 68]. За концепцією Е. Берна, звертаючись до іншої людини, ми звичайно несвідомо обираємо один із трьох станів нашого «Я»: позицію батька, дорослого чи дитини. Незважаючи на те, що цей вибір здійснюється мимовільно, спілкування в кожній з трьох позицій відбувається за своїми правилами.

Зі станом батька співрозмірні моральні максимуми й заборони, ідеальні вимоги, нормативність, репресивність, могутність, влада. У ставленні особистості до співрозмовника демонструються незалежність, впевненість, навіть агресивність, бажання взяти всю відповідальність на себе. Зі станом дорослого асоціюються раціональність, компетентність, логіка, обов'язковість. Стан дорослого допомагає людині пере-

осмислити інформацію, змоделювати способи ефективної взаємодії з оточуючим світом. При цьому дорослий не переживає ніяких емоцій, сприймає дійсність тільки у вигляді схем. Дорослий контролює дії дитини і батька, виступає посередником між ними. У ставленні особистості до співрозмовника демонструються коректність і стриманість, уміння рахуватися із ситуацією, розуміти інтереси інших і розподіляти відповідальність між усіма. Стану дитини характерні спонтанність, імпульсивність, природність, розкутість, прагнення до порушення заборон та умовностей. Дитина – один з найбільш цінних станів особистості, так як вносить у життя радість і творчість, спонтанність прагнень та зачарованість. У ставленні особистості до співрозмовника демонструються залежність, підпорядкованість, невпевненість, небажання брати відповідальність на себе [1, с. 17-18].

У буденних ситуаціях усі сторони «Я» однаково заслуговують на увагу, так як кожен з них по-своєму робить життя людини повноцінним. У конкретний момент індивід може перебувати тільки в одному стані з трьох. Такий стан «Я» називається виконавським. Але стани «Я» можуть досить швидко взаємозмінюватись, нежорсткі кордони визначають здатність людини адаптуватись до різних ситуацій. Кожен стан «Я» – це спосіб пристосування до умов і вимог реальності. Причому, адаптивну функцію здійснюють усі стани «Я», але не одночасно, а в певній послідовності (у кожній конкретній ситуації адаптивну функцію виконує тільки один із трьох станів).

Познайомившись із основними теоретичними положеннями концепції Е. Берна, у процесі лабораторно-практичного заняття студенти моделюють і програють різні педагогічні ситуації, що потребують доречного використання тієї чи іншої позиції педагога у взаємодії з учнями (колегами, батьками, адміністрацією тощо). У результаті такої практичної роботи майбутні педагоги приходять до висновку, що найбільш оптимальною для організації педагогічної взаємодії є позиція «дорослого», яка проектує в учневі рівноправного партнера, створює атмосферу довіри. Прийоми реалізації цієї позиції можуть бути такі: «Я хочу порадитися з вами», «Давайте обміркуємо, вирішимо» тощо. Водночас педагог нерідко використовує і позицію «дитини» в своїй поведінці. Це стосується ситуацій, коли потрібно, щоб учень вчився виявляти самостійність, спостережливість, сміливість (наприклад, учитель навмисно робить помилку на дошці, виявляє сумніви щодо

Training of the future teacher to implement the principles of partnership...

можливостей певної справи). Позиція дитини в поведінці вчителя часто доцільна і в грі [5, с. 210].

Під час програвання ситуацій, що потребують використання позиції «батька», студенти висловлюють міркування, що дана позиція, здавалося б, органічна для педагогічної діяльності. Але вона не може бути єдиною на всьому шляху виховання школяра, бо передбачає діалогічну взаємодію лише в тому випадку, коли вихованець постійно перебуває в ролі «дитини». А це гальмує розвиток особистості й, коли учень починає вважати себе дорослим, призводить до конфлікту.

Використання ігрових методів у вищезгаданих ситуаціях взаємодії дозволяє майбутнім педагогам усвідомити, що контакт порушується, коли позиції неузгоджені: вчитель в позиції дорослого звертається до колеги, а той, як батько, повчає його, спричиняючи природне невдоволення першого (адже він не дитина). Або вчитель організовує дидактичну гру на уроці, що має на меті створити позицію дитина-дитина. Учні прийняли її, а педагог не виходить із ролі дорослого, і це руйнує контактну взаємодію. Тому важливо відчувати власну позицію, бачити позицію партнера і прагнути до їх узгодження, взаємоприйняття. Це і започатковує, і підтримує контакт.

Під час проведення лабораторних занять студенти вчаться нейтралізувати, усувати різноманітні бар'єри в спілкуванні за допомогою психологічного настроювання майбутнього вчителя на взаємодію. Фізичний бар'єр пом'якшується скороченням дистанції, відкритістю в спілкуванні; соціальний – прагненням не протиставляти себе, а підносити учнів до свого рівня, не нав'язувати, а радити; гностичний – уважним спостереженням за реакцією слухача і перебудовою мовлення; естетичний – самоконтролем поведінки; емоційний – прагненням зігріти спілкування сяйвом успіху; психологічний – перенесенням уваги на інтерес до роботи, оптимістичним прогнозуванням педагогічної діяльності тощо [9, с. 160-164].

Організація навчально-педагогічних ігор потребує великих педагогічних зусиль, значного часу на її створення, підготовку й режисуру, методичної і педагогічної майстерності. Однак, не можна заперечувати той факт, що майбутні вчителі, які під час навчання у вищому педагогічному закладі брали участь у навчально-педагогічних іграх, дискусіях, тренінгах тощо краще підготовлені до творчої роботи в школі, не бояться організовувати різні форми роботи з дітьми, беручи на себе різні ролі.

3. Використання інтерактивних технологій у формуванні комунікативної компетентності студентів

Інтерактивні технології часто представляють як різновид методів активного навчання, які, за визначенням В.С. Кукушина, стимулюють студентів до активної мисленнєвої та практичної діяльності у процесі оволодіння навчальним матеріалом. Автор здійснює детальну характеристику основних методів активного навчання, серед яких: проблемна лекція, аналіз конкретних ситуацій (ситуація-проблема, ситуація-оцінка, ситуація-ілюстрація, ситуація-вправа), імітаційні вправи-ігри, семінар-дискусія, ділова гра, круглий стіл, тренінг тощо [6, с. 95-119]. Саме пропонувані автором методи навчання пробуджують у студентів пізнавальну активність, яка викликає інтелектуально-емоційний відгук на процес навчання, бажання виконувати індивідуальні та загальні завдання, інтерес до діяльності викладача та інших студентів.

Суть інтерактивних технологій полягає в тому, що навчання відбувається шляхом взаємодії всіх, хто оволодіває певною сумою знань. Це співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове, навчання у співпраці), в якому і педагог, і студенти є рівноправними, рівнозначними суб'єктами. Викладач виступає лише в ролі організатора процесу навчання, який пропонує проблеми для спільного вирішення, моделює реальні життєві ситуації, залучає до рольової гри тощо. Активна участь майбутніх педагогів у процесі засвоєння інформації, її трансформації на рівень власних знань дає найкращий результат. Інтерактивна взаємодія виключає домінування як одного учасника навчального процесу над іншим, так і однієї думки над іншою. При інтерактивному навчанні студенти вчать бути демократичними, коректно спілкуватися з іншими людьми, критично мислити, приймати відповідальні рішення.

Наведемо приклади використання інтерактивних технологій у підготовці майбутніх учителів початкових класів у процесі вивчення окремих тем навчальної дисципліни «Педагогічна майстерність».

У формуванні вмінь мімічної та пантомімічної виразності майбутнього педагога доцільно використовувати роботу в парах, трійках, а також у колі. Доречними при цьому будуть вправи на розвиток розуміння емоційного стану особистості; тренування єдності внутрішніх почуттів і їх зовнішнього вияву; тренінг мімічної та пантомімічної виразності («Тепло руки», «Відшукай опору», «Невербальний пода-

Training of the future teacher to implement the principles of partnership...

рунок», «Передай почуття невербально», «Артистичний прохід», «Умовна сцена» тощо).

Наприклад, у процесі виконання вправи «Умовна сцена» викладач пропонує студентам невербально «зіграти» на умовній сцені (перед одногрупниками) ситуацію власної невпевненості, тривожності. При цьому, за необхідності, можна роздати ролі іншим студентам для кращого показу власної проблеми. Усі, хто залишився незадіяним, спостерігають і стараються зрозуміти суть проблеми одногрупника. По завершенню – дають зворотній зв'язок, тобто висловлюють свої припущення щодо ситуації, в якій останній відчуває тривожність та невпевненість. Цінність такої роботи полягає в тому, що кожен присутній усвідомлює, що в усіх без винятку є проблеми (викладач теж може брати участь у невербальному показі власних проблем невпевненості), що рівень усвідомлення проблеми визначає міру її корекції, що корегувати власну проблему можна лише включаючись у певний вид діяльності і т. д.

Психолого-педагогічні дослідження засвідчують, що навчання за допомогою тренінгів не лише допомагає краще усвідомити власний внутрішній світ, робити своє життя успішним, керувати власними бажаннями і діями, а й допомагає набути навичок конструктивного спілкування, співпраці, налагодження продуктивних взаємин з іншими, вчить сприймати їх доброзичливо, шукати в них позитивні риси. Тренінг надає не лише специфічні знання та навички з навчальної тематики, а й допомагає змінити неконструктивне ставлення до інших людей на ефективну модель співробітництва. Саме такі навички допоможуть майбутнім педагогам ставитись до учнів як до партнерів навчальної взаємодії, сприятимуть їх подальшому особистісному розвитку.

Традиційні форми навчання і тренінг мають суттєві відмінності. Тренінг (від англ. to train) означає «навчати, тренувати, дресирувати»; це одночасно цікавий процес пізнання себе та інших, спілкування, ефективна форма опанування знань, інструмент для формування умінь та навичок, форма розширення досвіду [12, с. 5]. Традиційне навчання здебільшого орієнтоване на правильну відповідь, за своєю суттю є формою передачі інформації та засвоєння знань. Натомість тренінг, перш за все, орієнтований на запитання та пошук. На відміну від традиційних, тренінгові форми навчання охоплюють весь потен-

ціал людини: рівень та обсяг її компетентності (соціальної, емоційної та інтелектуальної), самостійність, здатність до прийняття рішень, взаємодії тощо. Розумне поєднання традиційних форм передачі знань студентам з активними формами та методами їх підготовки до подальшої професійної діяльності сприятиме розвитку навичок партнерської взаємодії майбутнього фахівця.

Хочемо зауважити, що ефективне формування в майбутніх педагогів навичок спілкування на засадах партнерства у процесі вузівського навчання можливе за умови розумного використання тренінгових методів (групової дискусії; ігрових методів: ситуаційно-рольових, дидактичних, організаційно-діяльних, ділових, творчих, імітаційних ігор; розвитку вербальної та невербальної техніки тощо) під час лабораторно-практичних занять з дисциплін психолого-педагогічного циклу в поєднанні з позааудиторною роботою, яка передбачає, перш за все, залучення студентів до роботи в різних групах тренінгу.

Тренінгові заняття можуть бути різної тривалості, проводяться в групах із різною кількістю учасників у спеціально обладнаних приміщеннях, але найголовніше, що забезпечує сприятливу атмосферу для навчання – це правила, яких має дотримуватись кожен учасник. Основні з них: цінування часу; ввічливість, щирість, доброзичливе ставлення один до одного; безоцінковість та некатегоричність висловлювань; конфіденційність; розмова від свого імені; добровільна активність; зворотній зв'язок тощо.

Досить важливою умовою формування в майбутніх учителів навичок партнерської взаємодії у процесі тренінгових занять, а також використання тренінгових методів в процесі традиційних форм навчання студентів є професійність тренера (викладача). По-перше, він повинен мати достатній досвід участі в різних групах тренінгу і вміти спілкуватися з учасниками на рівних. По-друге, його особисті проблеми мають бути настільки психологічно відпрацьованими, аби не заважати у вирішенні проблем інших учасників групи (особисті проблеми тренера деструктивно впливають на налагодження конструктивних взаємин з іншими). Викладач, що бере на себе роль тренера, повинен володіти інформацією щодо означеної теми, знати методiku проведення тренінгових занять, володіти навичками ведення тренінгової групи, зокрема, прийомами зацікавлення учасників, зняття напруги, спрямування групи на конструктивне вирішення проблеми; постійно підвищувати

Training of the future teacher to implement the principles of partnership...

свій тренерський потенціал та знати про відстрочені результати впливу тренінгу на учасників, які осмислюються не одразу.

Уже з першого курсу в контексті вивчення навчальної дисципліни «Педагогіка загальна зі вступом до спеціальності» можна використовувати тренінгові методи для розкриття складності педагогічної професії, багатогранності й глибини її змісту, формування первинних навичок ототожнення себе з професійним зразком.

Для розвитку комунікативних умінь студентів варто використовувати елементи тренінгу професійно-педагогічного спілкування. У процесі такого заняття майбутнім педагогам пропонується виконання вправ на розвиток здатності розуміння самих себе, розкриття своїх потенційних можливостей, гармонізацію взаємин із світом природи, культури, інших людей («Риса, яка допомагає у житті...», «заважає у взаємодії з іншими...», «Зроби комплімент... (Мені в тобі подобається...», або мене з тобою об'єднає...)», «Аукціон...» тощо). Виконуючи такі вправи, студенти вчаться вислуховувати до кінця думку партнера, безоцінно приймати один одного, коректно висловлювати різні почуття, задавати питання, налагоджувати діалог у формі «Я-висловлювання» тощо.

Можливий варіант обговорення заздалегідь обраної теми дискусії в колі відповідно до розданих фішок («К» і «Д» – конструктивна і деструктивна позиція в спілкуванні згідно обраної студентами теми).

З метою розвитку навичок сугестивного впливу на вихованців, окрім виконання студентами вправ на визначення сутності та доцільності педагогічного навіювання («Проаналізуй точку зору...», «Проаналізуй ситуацію...» тощо); на визначення індивідуальної навіюваності студентів («Запиши імена», «Розхитування», «Знайоме фото» тощо); на аналіз педагогічної техніки навіювання («Промов команду», «Підбери техніку до ситуації» та ін.), пропонується підготувати педагогічну ситуацію, яка вимагає застосування педагогом однієї із форм сугестивного впливу (команда, наказ, розпорядження, настанова, непряме схвалення та засудження, натяк жартома (за аналогією) та програти разом із студентами своєї мікрогрупи.

Майстерність педагогічної взаємодії на принципах партнерства з учнем можна сформувати шляхом залучення студентів до розв'язання психолого-педагогічних задач, що розвивають педагогічне мислення майбутніх педагогів: вміння виявити мотиви вчинків дітей, формулювати педагогічну задачу, вибирати, обґрунтовувати і планувати необ-

хідний педагогічний засіб, метод впливу. Ігрове моделювання в ситуаціях застосування вчителем початкових класів методів заохочення і покарання (сюжет пропонується викладачем – робота в мікрогрупах) допомагає досягти дидактичної мети заняття.

Для вдосконалення артистичних умінь майбутніх педагогів можна використати один із видів технології колективно-групового навчання «навчаючи – учусь». Ця форма дозволяє студентам брати участь у передачі своїх знань та умінь одногрупникам. Кожній мікрогрупі пропонується виготовити один із видів лялькового театру та бути готовим до показу фрагменту вистави в аудиторії. Цінність такої роботи полягає не тільки в тому, щоб продемонструвати майстерність програння ролей та досконалість виготовленого власноруч обладнання для показу вистави, а й у можливості кожного студента спробувати себе в ролі будь-якого героя казки того чи іншого виду лялькового театру (пальчикового, тінькового, настільного тощо). Під час аналізу лялькових вистав звертається увага на такі вміння: триматися перед глядачами; володіти технікою мовлення, підпорядковуючи її особливостям образу; дотримуватися законів лялькового театру; добирати музику; правильно виготовити декорації, ляльки; взаємодіяти з іншими героями вистави; взаємодіяти з глядачами, бути готовим до експромтів, імпровізацій [4, с. 126].

Досвід використання конкретного методу активного навчання, на нашу думку, потребує дотримання педагогом певних умов: урахування складності теми, яка виноситься на опрацювання; урахування специфіки аудиторії; урахування професійної компетентності викладача (досвід використання інтерактивних технологій, комунікативні, організаторські, перцептивні, науково-педагогічні здібності тощо). Проведення занять з використанням того чи іншого методу активного навчання потребує попередньої підготовки майбутніх педагогів до глибокого розуміння змісту означеної теми і процедури проведення заняття. Викладач повинен враховувати і той факт, що він матиме менший контроль над обсягом і глибиною вивчення теми, часом і ходом заняття. Результати роботи студентів також менш передбачувані. Однак, правильне використання методів активного навчання в процесі професійної підготовки майбутніх педагогів дозволяє використовувати набуті знання студентів з різних предметів комплексно, трансформувати теоретичні знання на рівень професійних умінь і навичок, ство-

Training of the future teacher to implement the principles of partnership...

рити позитивний емоційний фон для засвоєння студентами навчального матеріалу, набути досвіду суб'єкт-суб'єктного типу спілкування в процесі розв'язання навчально-виховних завдань тощо.

4. Залучення майбутніх педагогів до участі в конкурсах педагогічної майстерності

Проблема професійного становлення майбутнього вчителя досліджена в різних аспектах багатьма вченими (О.О. Абдуліна, В.А. Кан-Калік, О.В. Киричук, Н.В. Кузьміна, Ю.М. Кулюткін, В.І. Лозова, В.О. Сластьоїн, Г.С. Сухобська, Н.М. Тарасевич та ін.). Стосовно вузівської практики, то численні спроби вдосконалити професійну підготовку педагогів найчастіше стосуються навчальної роботи і ґрунтуються на намаганні усунути недоліки в професійній діяльності вчителів шляхом включення в навчальний план вищих закладів освіти нових навчальних дисциплін. Однак, специфіка педагогічної діяльності, головним інструментом якої виступає особистість педагога, вимагає і специфічного процесу професійного становлення вчителя, зміст якого має глибоку особистісну спрямованість і мета якого – не лише засвоєння певної суми знань та оволодіння універсальними вміннями, а й формування цілісної особистості майбутнього педагога як інтегрованої характеристики її професійно значущих якостей.

За даними сучасних наукових досліджень традиційна система підготовки майбутнього вчителя здебільшого спрямовується на теоретичне осмислення студентами сутності навчально-виховного процесу, на засвоєння системи педагогічних знань, умінь та навичок. Н.В. Гузій зазначає, що не можна принижувати ролі аналітичних аспектів навчально-пізнавальної діяльності в підготовці вчителя, значення професійно-педагогічної компетентності, однак, такий підхід жорстко обмежує статус педагогічної діяльності, визначає переважно її нормативно-регламентовані основи, при цьому недостатня увага приділяється особистісним параметрам, суб'єктивним професійно значущим якостям вчителя, які забезпечують ефективність процесу професіоналізації [2, с. 23].

На сучасному етапі розвитку професійної педагогічної освіти розширюється розуміння мети та змісту професійної підготовки вчителя, яка має охоплювати і загальнокультурний розвиток, і формування ціннісного ставлення до педагогічної професії, і становлення особистісної громадської та професійної позиції. Зазначені характеристики

виступають не просто певною сумою рис вчителя, а якісними особистісними новоутвореннями.

Розроблена та апробована нами програма навчальної дисципліни «Педагогічна майстерність» передбачає широке використання методів активного навчання студентів та формування в них професійно значущих якостей майбутнього спеціаліста. Формування в студентів педагогічних умінь передбачено логікою побудови навчальної дисципліни: від усвідомлення суті педагогічної майстерності, осмислення ідеалів педагогічної діяльності й виявлення рівня підготовки майбутнього вчителя до розуміння шляхів і засобів розвитку професійної позиції (уміння невимушено діяти перед публікою, володіти своїм організмом, психічним станом, мовою тощо), а потім і виховання культури педагогічного спілкування, вміння впливати словом і невербальними засобами на вихованців і, нарешті, формування основ ефективної взаємодії в ситуаціях навчально-виховного процесу.

У контексті досліджень складових педагогічної майстерності, специфічних якостей і вмінь учителя-майстра володіння вміннями в галузі педагогічної техніки і психотехніки займає одне із провідних місць у підготовці майбутнього спеціаліста. На думку О.Г. Мороза, В.Л. Омеляненко, володіння основами психотехніки (розуміння педагогом власного психічного стану, вміння керувати собою, здатність до «бачення» внутрішнього стану вихованців і адекватного впливу на них) відіграє істотну роль у діяльності вчителя, є важливою передумовою оволодіння ним професійною компетентністю [10, с. 5]. Сучасний педагог, безперечно, має бути креативним, артистичним, цілеспрямованим, відкритим для всього нового, уміти поєднувати в собі інтелект та емоції. А ще дуже важливо, аби вчитель був помічником і наставником вихованців в умінні орієнтуватися у безмежному світі інформації.

Одним із шляхів формування в майбутніх спеціалістів усіх компонентів педагогічної техніки та педагогічної майстерності взагалі є участь студентів у різного роду конкурсах професійної майстерності. Конкурс педагогічної майстерності для майбутнього вчителя – це, в першу чергу, творчий процес презентації цікавих педагогічних ідей; це постановка в нових умовах нових професійних завдань і пошук шляхів їх розв'язання, оволодіння новими технологіями, методами навчання і виховання, підвищення рівня компетентності; це випробування для майбутнього спеціаліста. У той же час це можливість розкрити свої

Training of the future teacher to implement the principles of partnership...

таланти і здібності, свій внутрішній потенціал; це прагнення розширити рамки своїх можливостей як впевненого, компетентного педагога; це стимул до рефлексії, самоаналізу, самооцінки, самоосвіти, до цілеспрямованої роботи душі і серця. Основними завданнями конкурсу педагогічної майстерності, на нашу думку, є:

- виявлення та стимулювання талановитих студентів;
- вивчення, узагальнення та розповсюдження передового педагогічного досвіду;
- розширення діапазону професійного спілкування майбутнього спеціаліста у галузі освіти;
- формування культури презентації новаторських педагогічних ідей та власних можливостей;
- усвідомлення перспектив подальшого професійного розвитку та самовдосконалення;
- підвищення ефективності методичної роботи в умовах модернізації освіти.

Досвід проведення та підготовки студентів до участі в різного роду конкурсах професійної майстерності (групового, університетського, Всеукраїнського) дозволив нам систематизувати комплекс завдань для виконання майбутніми вчителями під час їх проведення. У залежності від рівня конкурсу це можуть бути завдання для розвитку мимічної та пантомімічної виразності, техніки мовлення, презентація світу захоплень, захист проекту, презентація передового педагогічного досвіду, розв'язання педагогічних ситуацій, мікрОВикладання тощо.

Проведення конкурсів професійної майстерності інколи перетворюється в змагання студентів за призове місце або заробіток балів, а ще участь у конкурсі може бути умовою отримання заліку. Часто такі конкурси стають «полем битви» викладачів, методистів, які готують студентів, ареною їх самоствердження. Звичайно, це ніяк не сприяє підвищенню професійної компетентності майбутнього спеціаліста.

Для досягнення найвищої ефективності у формуванні професійної компетентності майбутнього вчителя під час проведення конкурсу педагогічної майстерності організатори такого дійства, на нашу думку, мають дотримуватись таких умов:

- розробити чіткі критерії кожного конкурсного завдання, попередньо ознайомити з ними всіх учасників і послідовно їх дотримуватись під час оцінювання конкурсантив;

– пропонувати студентам варіанти завдань, які носять творчий характер та максимально сприяють професійному самовираженню та самовдосконаленню майбутнього фахівця;

– до визначення змісту конкурсних завдань, сценарію проведення конкурсу, організаційної підготовки дійства залучати студентів магістратури з числа тих, хто мав досвід участі в такому святі в минулі роки;

– проведення конкурсу доручити студентам старших курсів, які володіють театральними здібностями та мовленнєвою культурою;

– організаторам ретельно попрацювати над забезпеченням конкурсу професійним, незалежним журі, у складі якого можуть бути науковці, вчителі-практики, студенти – переможці конкурсів та олімпіад Всеукраїнського рівня тощо;

– після проведення конкурсу обов'язково запропонувати учасникам здійснити самоаналіз отриманих результатів та виявити причини успіхів і невдач.

Процес формування професійної компетентності майбутнього вчителя є достатньо складним і довготривалим. З одного боку викладачі мають враховувати нахили студентів до педагогічної діяльності, де важливого значення набувають природні задатки та набуті якості; з другого боку – ставлення майбутнього вчителя до професії, його мотиваційно-ціннісні орієнтири; з третього – необхідно говорити про співвідношення типових вимог до особистості фахівця та індивідуальним стилем здійснення педагогічної діяльності. Конкурс педагогічної майстерності, за дотримання згаданих вище умов, сприяє практичній підготовці майбутнього спеціаліста до реалізації навчально-виховних завдань сучасної школи.

5. Висновки

Психолого-педагогічні дослідження засвідчують, що здатність учителя організувати взаємодію з усіма учасниками навчально-виховного процесу з опорою на принципи співробітництва стала підґрунтям продуктивної діяльності учня. Тому не випадково в Концепції «Нової української школи» визначається пріоритет педагогіки партнерства, яка ґрунтується на принципах гуманізму і творчого підходу до розвитку особистості.

Проведені нами дослідження, досвід викладацької діяльності дає підстави стверджувати, що переважна більшість сучасних випускників

Training of the future teacher to implement the principles of partnership...

вузу володіють теоретичними знаннями щодо організації ефективної педагогічної взаємодії на засадах співдружності та партнерства. Однак на практиці вони часто демонструють функціонально-рольову позицію в спілкуванні з учнями, надають перевагу авторитарному стилю керівництва навчально-виховним процесом.

На наше глибоке переконання, вже на етапі вузівської підготовки варто сформувати в майбутніх учителів навички педагогічного спілкування, яке являє собою складне сплетіння перцептивних, комунікативних, інтерактивних компонентів, суб'єкт-об'єктної та суб'єкт-суб'єктної форм, спілкування репродуктивного і продуктивного, глибинного, особистісного та рольового тощо. Ці навички можуть бути сформовані у процесі читання студентам лекцій, написання ними рефератів та самостійного ознайомлення майбутніх учителів з психолого-педагогічною літературою. Однак, комунікативна компетентність майбутніх педагогів як інтегральна характеристика педагогічного спілкування формується, в першу чергу, у процесі їх діяльності, тобто активного включення студентів у реальні ситуації педагогічного спілкування та професійної взаємодії з учнями, колегами, батьками.

Здатність випускників педагогічних навчальних закладів до організації педагогічної взаємодії на засадах співробітництва, за результатами наших досліджень, значно підвищиться, якщо:

– на етапі вузівської підготовки в процесі вивчення педагогічних дисциплін будуть систематично використовуватись методи активного навчання: дискусійні методи (групова дискусія, розбір і аналіз ситуацій); ігрові методи, що включають дидактичні, творчі, рольові ігри, а також ігрову психотерапію, контр-гру, трансактний метод усвідомлення комунікативної поведінки та ін.; тренінги міжособистісної чутливості, техніки невербальної взаємодії;

– лабораторно-практичні заняття будуть побудовані як співнавчання, взаєонавчання (колективне, групове, навчання в співпраці), в якому і педагог, і студенти є рівноправними, рівнозначними суб'єктами, викладач виступає лише в ролі організатора процесу навчання;

– для досягнення найвищої ефективності у формуванні професійної компетентності (у тому числі й техніки партнерської взаємодії) студентів варто залучати до участі в різного рівня конкурсах педагогічної майстерності.

Подальшої розробки потребують питання підготовки студентів до налагодження партнерських стосунків із батьками учнів для спільного вирішення навчально-виховних завдань. Адже саме в роботі з батьками випускники допускають найбільше помилок. Їм бракує навичок в організації різних форм роботи з сім'ями учнів.

Список літератури:

1. Берн, Э. (1992) Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: перевод с английского. Прагеб.
2. Гузій, Н. (1999) Вчитель як професіонал: категоріальний аналіз проблеми. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. Київ: НПУ. Вип. 3. С. 22-29.
3. Добрович, А. (1987) Воспитателю о психологи и психогигиене общения: Книга для учителя и родителей. Москва. Просвещение.
4. Загородня, Л. Тітаренко, С. (2010) Педагогічна майстерність вихователя дошкільного закладу. Навчальний посібник. Суми: Університетська книга.
5. Зязюн, І., Крамущенко, Л., Кривонос, І. (1997) Педагогічна майстерність. Підручник. Київ: Вища школа.
6. Кукушин, В. (2004) Педагогические технологии. Учебное пособие для студентов педагогических специальностей. Москва: ИКЦ «МарТ».
7. Литвиненко, Е., Рыбальский, В. (1982) Методические рекомендации по классификации методов активного обучения. Киев: Б.и.
8. Любчак, Л. (2005) Деструктивний вплив особистих проблем педагога на формування його професійної майстерності. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. Київ: НПУ. Вип. 3 (13). С. 39-43.
9. Любчак, Л. (2011) Формування комунікативної компетентності майбутнього педагога у процесі вивчення курсу «Основи педагогічної майстерності» // Витоки педагогічної майстерності. Випуск 8. Частина II. Полтава, С. 159-165.
10. Мороз, О., Омеляненко, В. (1992). Перші кроки до майстерності. Київ: Товариство «Знання» України.
11. Ніколенко, Д. (1973) Психологія особистості радянського вчителя. Посібник для студентів педінститутів. Київ: КДПІ ім. О.М. Горького.
12. Петровская, Л. (1989). Компетентность в общении: социально-психологический тренинг. Москва: Издательство МГУ
13. Щербань, П. (2004) Навчально-педагогічні ігри у вищих навчальних закладах. Навчальний посібник. Київ: Вища школа.

References:

1. Bern, E. (1992) Games in which people play. Psychology of human relationships; People who play games. Psychology of human fate: translation from English. Goodbye.
2. Guzius, N. (1999) Teacher as a professional: a categorical analysis of the problem. Creative personality of the teacher: problems of theory and practice. Kiev: NPU. Whip 3. P. 22-29.

Training of the future teacher to implement the principles of partnership...

3. Dobrovich, A. (1987) To the tutor about psychologists and psychohygiene of communication: A book for a teacher and parents. Moscow. Enlightenment.
4. Zagorodnya, L. Titarenko, S. (2010) Pedagogical mastery of a preschool teacher. Tutorial. Sumy: University book.
5. Zyazyun, I., Kramushchenko, L., Krivonos, I. (1997) Pedagogical skills. Textbook. Kiev: Higher school.
6. Kukushin, V. (2004) Pedagogical technologists. Tutorial for students of pedagogical specialties. Moscow: ICT "MarT".
7. Litvinenko, E., Rybalsky, V. (1982) Methodical recommendations for the classification of active learning methods. Kiev: B.I.
8. Lyubchak, L. (2005) The destructive influence of the teacher's personal problems on the formation of his professional skills. Creative personality of the teacher: problems of theory and practice. Kiev: NPU. Whip 3 (13). Pp. 39-43.
9. Lubchak, L. (2011) Formation of communicative competence of the future teacher in the course of studying the course "Fundamentals of pedagogical skill" // Origins of pedagogical skill. Issue 8. Part II. Poltava, p.159-165.
10. Moroz, O., Omelyanenko, V. (1992). The first steps to skill. Kyiv: Society "Knowledge" of Ukraine.
11. Nikolenko, D. (1973) Psychology of the personality of a Soviet teacher. A guide for students of pedagogical institutes. Kiev: KDPI them. OHM. Gorky.
12. Petrovskaya, L. (1989). Competence in communication: social psychological training. Moscow: Moscow State University.
13. Shcherban, P. (2004) Educational and pedagogical games in higher educational establishments. Tutorial. Kiev: Higher school.

**CONSIDERATION OF SPECIFICS OF TRAINING STUDENTS
OF THE SOCIAL AND HUMANITARIAN PROFILE
WHEN USING INFORMATION AND COMMUNICATION
TECHNOLOGY IN THE EDUCATIONAL PROCESS**

**УРАХУВАННЯ СПЕЦИФІКИ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ
СУСПІЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ
ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ**

**Mainaiev Faridun¹
Rybalko Liudmyla²**

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_28

Abstract. In the present article theoretically substantiates take into account of specifics of learning students of social and humanitarian profile as a didactic condition of usage the information communication technologies is, and also its practical realization at seminar lessons is described. The aim of the article is to reveal the influence of specifics of teaching students of social and humanitarian profile on the use of information and communication technologies in the educational process. The object of study is the teaching process of students of social and humanitarian profile, subject – specific training of students of social and humanitarian profile by using of information and communication technologies in the educational process. The methodological basis of question that considering is constructivism that considers learning as a process of constructing new knowledge based on the operation process of the experience; the psychological and pedagogical ideas about the integrity of the pedagogical phenomena and processes; scientific concepts of humanization and computerization of education. Didactic conditions of use of information and communication technologies in the process of teaching students of social and humanitarian profile is a set of interrelated circumstances that provide the successful course of educational process by using of information and communi-

---

¹ Postgraduate Student of General Pedagogy and Higher School Pedagogy Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

² Doctor of Pedagogical Sciences,

Full Professor of General Pedagogy and Higher School Pedagogy Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

cation technologies, and prevent risks that can be caused by them. Also, there is define the following didactic conditions of use of information and communication technologies in the teaching process of students of social and humanitarian profile, such as: the formation of the motives of the use of information and communication technologies in the teaching process; taking into account specifics of teaching students of social and humanitarian profile; organization of communicative interaction through information and communication technologies. The consideration of specifics of learning students of social and humanitarian profile caused by specifics of the social and humanitarian disciplines and those teaching opportunities of their quality learning, that offered the use of information and communication technologies in the teaching process. In the article is defined that the use of information and communication technologies makes such changes in process and humanitarian cognition: the emergence of a new form of communication – the Internet communication; the emergence of new interactive forms of dialogue – “student–computer”; modification, text visualization. The present study proposes at the seminar lessons to integrate traditional forms of teaching with the educational activity on-line: working with text file (comparison of different information sources, textual analysis of historical source, editing of shared document), creating mind map. Also, the article suggests the following ways to use video: the search for historical errors, inaccuracies; addressing the controversial issue; a combination of watching videos with working on a text document. The method of shooting, which consists in creating video with help of smartphone, video records of own answer to the mobile device is described. The video shooting contributes to the formation of value judgments and value attitude of students to educational material. The result of this process is the emergence of new thinking about the object that under consideration. It is concluded that the specific of students teaching of social and humanitarian profile by using of information and communication technologies will impact to the development of key skills that defines educational-qualification characteristics of specialties of the social-humanitarian profile.

1. Вступ

Основним завданням вищого навчального закладу, за визначенням Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII, є високий рівень освітньої діяльності, що забезпечує здобуття особами вищої освіти відповідного ступеня за обраними спеціальностями. Забезпечити

удосконалення навчально-виховного процесу, у тому числі й у вищій школі, доступність, ефективність освіти, підготовку молодого покоління до життєдіяльності в інформаційному суспільстві, згідно з «Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки», має впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховний процес. Однак наразі впровадження нових методів навчання із застосуванням сучасних ІКТ залишається повільним.

Питання, що розглядається, є актуальним не тільки для української освіти, а й для освітньої галузі багатьох європейських країн, що підтверджується нормативними й установчими документами, прийнятими країнами-учасниками Євросоюзу, як наприклад, Europe 2010 Strategy, The Lisbon Strategy and the Information Society, Education and Training 2020 тощо. Отже, впровадження ІКТ у систему освіти є одним із пріоритетних напрямів розвитку європейської освіти. Необхідно також зазначити, що в той же час одним із принципів державної політики в освітній галузі, згідно із Законом України «Про вищу освіту», є міжнародна інтеграція та інтеграція системи вищої освіти України у Європейський простір вищої освіти. Тому підвищення якості освіти й підтримки конкурентоспроможності національної освіти й науки на сучасному світовому ринку праці та освітніх послуг шляхом активного впровадження в навчально-виховний процес вищої школи ІКТ є нагальним питанням часу.

Проблема впровадження ІКТ в освітній процес не є новою й розглядалася як українськими, так і зарубіжними науковцями в таких напрямках: 1) використання освітніх можливостей on-line мереж (Р. Гуревич, J. Dunlap, P. Lowenthal); 2) дистанційне навчання (О. Андреев, Є. Полат, O. Peters, M. Warschauer); 3) змішане навчання (В. Кухаренко, В. Олійник, С. Graham); 4) електронне навчання (D. Laurillard, M. Oliver, V. Wasson); 5) інформатизація вищої освіти ((В. Биков, М. Жалдак, Ю. Машбиць); 6) розробка технологій для створення комп'ютерних навчальних програм (Л. Долінер, S. Papert).

Дидактичні умови, пов'язані із впровадженням і застосуванням ІКТ в освітньому процесі для вирішення певних педагогічних завдань, досліджувалися в аспекті теорії навчання, теорії та методики навчання, теорії та методики професійної освіти такими науковцями, як: Р. Бужиков, М. Бубнова, Н. Голівер, С. Горобець, Н. Іванькова, Ю. Казаков, Н. Побережна та ін. Ученими було виокремлено низку педагогічних умов застосування ІКТ у процесі навчання студентів закладів вищої

Consideration of specifics of training students of the social and...

освіти, а саме: 1) забезпечення єдності теоретичної та практичної підготовки студентів; 2) застосування традиційних і сучасних інтерактивних методів навчання; 3) здійснення процесу навчання з орієнтацією на міждисциплінарну інтеграцію; 4) підтримка між педагогом і студентом творчої суб'єктно-суб'єктної взаємодії; 5) посилення мотивації студентів до професійного зростання засобами ІКТ; 6) урахування педагогічних аспектів у вивченні навчальної дисципліни засобами ІКТ. Однак вони стосуються переважно процесу навчання студентів природничо-математичного профілів, підготовки фахівців військових, економічних, технічних і медичних спеціальностей. Натомість дидактичні умови застосування ІКТ у процесі навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю розглянуто недостатньо. Дослідниками, серед яких О. Бодаренко, О. Мацюк, І. Мишук, О. Подзигун, О. Рогульська, А. Янковець, було визначено низку педагогічних умов застосування ІКТ для реалізації освітніх і розвивальних задач у процесі навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю, а саме: 1) застосування ІКТ як складової інформаційного освітнього середовища; 2) комплексне використання ІКТ; 3) поєднання традиційних та інноваційних форм і методів навчання; 4) розробка й апробація комп'ютерних навчальних програм із відповідної дисципліни. Але, по-перше, розроблені науковцями умови були спрямовані переважно на вирішення питань, пов'язаних із підготовки майбутніх перекладачів; по-друге, при їх визначенні не було враховано всі дидактичні можливості ІКТ, які стрімко розвиваються; по-третє, процес навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю має свої особливості, зумовлені своєрідністю гуманітарного знання, а відтак специфікою суспільно-гуманітарних наук, що у свою чергу вимагає обґрунтування й розробки дидактичних умов застосування ІКТ у процесі навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю.

Отже, аналіз сучасних досліджень дозволив нам виявити низку суперечностей:

- між прагненням української вищої освіти відповідати європейським освітнім стандартам, що передбачають використання ІКТ у вищій школі, і відсутністю належних умов до їх застосування в освітньому процесі;

- між соціальним замовленням на якісну підготовку фахівців суспільно-гуманітарного профілю й уповільненням процесу впровадження ІКТ у вищу школу;

– між необхідністю застосування ІКТ у процесі навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю й недостатньо створеними дидактичними умовами для цього.

Виявлена низка суперечностей окресленої проблеми й недостатність її наукової розробленості спонукали нас визначити для теоретичного обґрунтування й експериментальної перевірки такі дидактичні умови застосування ІКТ у процесі навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю, як: 1) формування мотивів застосування ІКТ у процесі навчання; 2) урахування специфіки навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю; 3) організація комунікативної взаємодії за допомогою ІКТ.

Мета дослідження полягає у виявленні впливу урахування специфіки навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю на застосування ІКТ. Досягнення зазначеної мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) на основі аналізу наукової літератури теоретично обґрунтувати таку дидактичну умову застосування ІКТ у процесі навчання як урахування специфіки навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю; 2) описати, як практично відбувається реалізація визначеної дидактичної умови на семінарському занятті зі студентами історичного факультету.

Об'єктом дослідження є процес навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю, предметом – урахування специфіки навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю при застосування ІКТ в освітньому процесі.

Методологічною основою роботи є конструктивізм, який розглядає навчання як процес конструювання нових знань на основі отриманого в процесі діяльності досвіду; психолого-педагогічні ідеї щодо цілісності педагогічних явищ і процесів; наукові положення концепцій гуманізації й інформатизації освіти. Теоретичну основу дослідження становлять педагогічні праці, у яких розкрито положення теорії оптимізації навчання (Ю. Бабанський); концептуальні положення, що розкривають сутність поняття «дидактичні умови» (А. Хуторський); питання теорії та методики використання ІКТ в освітньому процесі (О. Воронкін, М. Кадемія).

2. Теоретичне обґрунтування

За академічним тлумачним словником української мови, слово «умови» може вживатися в шести лексичних значеннях, із яких вважаємо доцільним зупинитися на чотирьох. Умови – це:

Consideration of specifics of training students of the social and...

- необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь;
- обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається, здійснюється що-небудь;
- правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, що забезпечують нормальну роботу чого-небудь;
- сукупність даних, положення, що лежать в основі чого-небудь [1, с. 1295].

За словником термінів із загальної й соціальної педагогіки, умова є обставиною, від якої що-небудь залежить [2, с. 117]. За словником педагогічних термінів, умови – це обставини, що зумовлюють появу(розвиток) того чи іншого процесу [10, с. 236].

За словником у галузі психології, умови є сукупністю явищ зовнішнього і внутрішнього середовища, що впливають на розвиток конкретного психічного явища [4, с. 206].

За філософським енциклопедичним словником, умова – це філософська категорія, у якій відображаються універсальні відношення речі до тих факторів, які зумовлюють її виникнення та існування [15, с. 482]. За філософською енциклопедією, умова є сукупністю об'єктів (речей, процесів, відносин), що необхідні для виникнення, існування або зміни даного об'єкту [14, с. 80].

Тож, «умови складають середовище, у якому виникає, існує й розвивається те чи інше явище або процес. Поза цим середовищем вони не можуть існувати» [12]. Умови забезпечують перехід властивостей речей із стану можливості в стан дійсності.

Результати здійсненого аналізу наукової довідкової літератури наочно демонструють, що незважаючи на різні знакові формулювання та розгляд сутності умов у різних ракурсах – мовознавчому, педагогічному, психологічному та філософському, це поняття має спільні для всіх наук риси. Ключовими словами в представлених тлумаченнях є «обставини», «положення», «правила», а також їх сукупність і відношення. Саме виділені лексеми використані науковцями при поясненні дефініції «дидактичні умови» (Ю. Бабанський, Т. Кулагіна, О. Малихін, Н. Усенко, А. Хуторський та ін.).

Так, Ю. Бабанський розуміє дидактичні умови як сукупність обставин, які роблять успішним перебіг навчального процесу [11, с. 231]. О. Малихін визначає дидактичні умови як комплексну сукупність

потенційно містких дидактичних ресурсів і вихідних положень, створення й реалізація яких буде сприяти вдосконаленню процесу навчання з урахуванням постійно змінюваних вимог до якості отриманих знань, умінь і навичок, що у своїй структурно-функціональній єдності забезпечують формування необхідних компетенцій і компетентностей [9, с. 13-14]. На думку Н. Усенко, дидактичні умови – «сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів і матеріально-технічних факторів, які забезпечують розвиток особистості в умовах педагогічного процесу» [13]. А. Хуторський пояснює дидактичні умови як сукупність факторів, компонентів навчального процесу, що забезпечують успішність навчання [113, с. 14].

Здійснивши компонентний аналіз термінологічних понять, наведених у роботах [5; 9; 11; 13; 14], нами було виокремлено такі основні визначення дидактичних умов: 1) обставини, які сприяють успішному перебігу навчального процесу; 2) обставини процесу навчання, які є підсумком цілеспрямованого відбору, конструювання, а також використання методів, прийомів і форм навчання; 3) сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання, методів, прийомів, форм і матеріальних можливостей їхнього здійснення і т. ін.

Ми погоджуємося в цілому з представленими визначеннями та розглядаємо дидактичні умови як сукупність взаємопов'язаних обставин, що сприяють ефективності навчального процесу й забезпечують успішність навчання. Визначення дидактичних умов як сукупності взаємопов'язаних обставин зумовлено припущенням, що будь-яка умова не може розглядатися осібно, а її реалізація досягається лише залежно від інших, тобто виконання однієї дидактичної умови готує підґрунтя для наступної. Більше того, кожна дидактична умова з цієї сукупності взаємопов'язаних обставин сприяє досягненню дидактичної мети й отримання очікуваного результату.

Зазначимо, що в науковій літературі вживаються як дефініція «дидактичні умови», так і «педагогічні умови». Уважаємо за необхідне пояснити, у чому полягають відмінності між цими поняттями.

Т. Кулагіна [5, с. 158] розглядає поняття «педагогічні умови» й «дидактичні умови» як ті, що залежно від характеру здійснюваної діяльності є як пов'язаними, так і специфічними. На думку науковців А. Литвина й О. Мацейко [6, с. 44], поняття «педагогічні умови» стосується всіх складових процесу навчання, виховання, розвитку. Воно

Consideration of specifics of training students of the social and...

може вживатися стосовно цілісного навчально-виховного процесу при характеристиці педагогічної системи або окремих її сторін чи елементів. Отже, поняття «педагогічні умови» є більш широким стосовно поняття «дидактичні умови».

У межах нашого дослідження ми розглядаємо дидактичні умови застосування ІКТ у процесі навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю як сукупність взаємопов'язаних обставин, що забезпечують успішний перебіг навчального процесу із застосуванням ІКТ і перешкоджають ризикам, що можуть бути ними спричинені.

Необхідність висунення урахування специфіки навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю викликано специфікою гуманітарного знання, особливостями суспільно-гуманітарних дисциплін і тими дидактичними можливостями їх якісного засвоєння, які надає застосування ІКТ у процесі навчання.

Урахування специфіки навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю передбачає:

- визначення конкретних цілей застосування ІКТ (які якісні зміни в процес навчання внесуть ІКТ і наскільки це буде ефективним);
- передбачення кінцевого результату застосування ІКТ (формуванню яких предметних галузевих компетентностей сприятимуть ІКТ);
- урахування виду навчального заняття (яке місце в структурі заняття відводиться ІКТ, у чому переваги їх застосування на певному етапі заняття, максимальне використання дидактичних можливостей ІКТ);
- урахування змісту навчального матеріалу (як застосування ІКТ може забезпечити засвоєння певної теми, розділу, курсу);
- відбір методів, прийомів навчання (як забезпечити дієвість ІКТ і запобігти застосуванню їх як ілюстративного супроводу і перетворенню на репродуктивний метод навчання);
- урахування особливостей гуманітарного пізнання (як ІКТ впливають на текст і які дидактичні проблеми ці зміни дозволяють розв'язати).

Визначення як дидактичної умови урахування специфіки навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю зумовлено також тими змінами, які вносить у процес гуманітарного пізнання застосування ІКТ. До цих змін ми відносимо: 1) виникнення нового виду комунікації – інтернет-комунікації; 2) появу нової інтерактивної форми діалогу – «студент-комп'ютер»; 3) модифікацію, візуалізацію тексту.

Засвоєння навчального матеріалу студентами суспільно-гуманітарного профілю залежить від їх особистої оцінки, об'єкта, явища, процесу, які розглядаються в межах певної теми, курсу, та від усвідомленості їх значеннєвості для майбутньої професійної діяльності, що у свою чергу є стимулом внутрішньої мотивації до навчання. Тому урахування специфіки навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю передбачає формування оціночно-суб'єктивного судження, ціннісного ставлення до навчального матеріалу, що вивчається; усвідомленого розуміння, де отримані знання будуть використані, і моделювання реальної дійсності (створення ситуації практичного застосування знань, умінь і навичок).

3. Практична реалізація

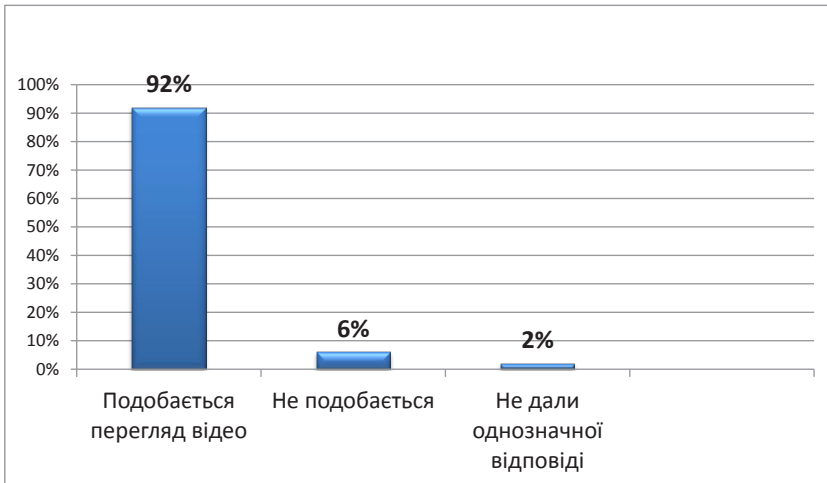
Урахування специфіки навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю є тією важливою дидактичною умовою, яка забезпечує формування фахових галузевих знань, умінь і навичок за допомогою застосування ІКТ. Уважаємо необхідним описати навчальні завдання, спрямовані на її реалізацію.

Застосування відео. Як показали результати, отримані під час застосування різних методів педагогічного дослідження, для студентів I-IV курсів, V-VI курсів історичного факультету ХНПУ імені Г.С. Сковороди найбільш привабливими є завдання, пов'язані з переглядом відео.

Попереднє анкетування відкритої форми студентів I-IV курсів показало, що подобається переглядати навчальні відеоматеріали 100 % його учасників. Однак аналіз результатів їх повторного анонімного опитування виявив, що подобається переглядати відео 92 % респондентів, не подобається – 6 %, не дали однозначної відповіді на це питання – 2 % (рис. 1).

Згрупувавши відповіді студентів I-IV курсів на питання відкритого анкетування, ми з'ясували, що для 30 % його учасників перегляд відеоматеріалів є цікавим і захоплюючим, 20 % – допомагає кращому запам'ятовуванню, а 50 % – облегшує сприйняття та розуміння навчального матеріалу.

Під час застосування асоціативно-проектної методики студентам I-IV курсів необхідно було продовжити речення «Мені подобається (не подобається) переглядати навчальні відеоматеріали, тому що...». Студенти, яким не подобається перегляд навчального відео, пояснили, що для сприйняття навчального матеріалу для них ефективнішою є

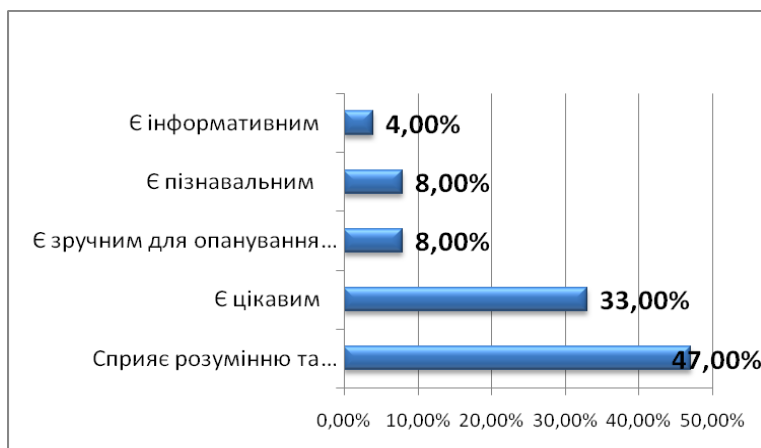

Рис. 1. Ставлення студентів I-IV курсів історичного факультету ХНПУ імені Г.С. Сковороди до перегляду відеоматеріалів

робота з текстом. Окремі з них написали, що не витрачають свій час на перегляд занадто довгих навчальних фільмів. Відповіді студентів на підтримку відео було об'єднано за схожістю думок у п'ять груп. На думку 47 % респондентів, відео сприяє кращому розумінню навчальної інформації та запам'ятовуванню її змісту. Його перегляд є цікавим для 33 % опитуваних. Уважають відео зручним способом опанування навчального матеріалу 8 % учасників; відзначають його пізнавальний характер також 8 %, а ін-формативність – 4 % (рис. 2).

Аналіз результатів, отриманий різними шляхами, дозволив дійти висновку, що студенти сприймають відео як інструмент для кращого розуміння навчального матеріалу та швидкого опанування його.

Під час проведення навчальних занять зі студентами I-IV курсів, V-VI курсів історичного факультету ХНПУ імені Г.С. Сковороди використовувалися: 1) відеоресурси, які належать іншим користувачам Інтернет-мережі (авторське право не порушувалося, оскільки студентам надавалося пряме посилання на джерело); 2) авторські відеоматеріали. Окрім забезпечення емоційного компоненту навчального заняття, відео сприяло реалізації дидактичної мети (за таксономією Блума) на рівні аналізування, оцінювання, створення.

Рис. 2. Оцінка студентами I-IV курсів історичного факультету ХНПУ імені Г.С. Сковороди впливу відео на їх навчання

1. Пошук історичних помилок, неточностей, невідповідностей (в уривку художнього, документального фільмів, інтерв'ю, телепередач). На семінарському занятті з навчальної дисципліни «Історія південних і західних слов'ян в кінці XVIII – XX ст.» на тему «Південні та західні слов'яни в 1920-ті роки» студентам-другокурсникам після перегляду уривку з художнього фільму (тривалістю 2:36), де відтворено епізод вибачення Юзефа Пілсудського перед солдатами Симона Петлюри 15 травня 1921 року, запропонувалося виконати таке завдання:

– Прокоментуйте епізод. Як сприймають Пілсудського вояки? Висловіть власне припущення щодо вибачення польського лідера. Знайдіть історичні неточності й невідповідності.

На семінарському занятті з навчальної дисципліни «Історія слов'янських народів» на тему «Друга світова війна (1939-1945 р.)» студентам I курсу запропонувалося переглянути інтерв'ю українського незалежного експерта, політолога Ігоря Хсіва та назвати історичну помилку, якої припускаються учасники полілогу.

2. Розв'язання суперечливого питання.

На семінарському занятті з навчальної дисципліни «Нова історія країн Азії та Африки (XVII-початок XX ст.)» на тему «Китай у дру-

Consideration of specifics of training students of the social and...

гій половині ХІХ століття» після перегляду відео «Известные люди. Императрица Цыси» (6:00) студентам-третьокурсникам потрібно було пояснити протиріччя:

– У фільмі імператрицю названо сильною, але в той же час прозвучало ствердження, що політична діяльність Ци Сі прискорила падіння династії Цін. Чи існує протиріччя між цими двома висловами? Обґрунтуйте свою думку.

3. Поєднання перегляду відео з роботою над текстовим документом.

Під час проведення семінарського заняття з навчальної дисципліни «Історія Стародавнього Сходу» на тему «Нове та Пізнє Царства Єгипту» студентам І року навчання було запропоновано перегляд відео, присвячене фараону Рамзесу ІІ, та текстуальне ознайомлення з уривком із «Поєми Пентаура» (слова Рамзеса ІІ про битву при Кадеші):

– Складіть від імені єгипетського фараона (Яхмоса І, Тутмоса ІІІ або Аменхотепа ІІ), дотримуючись відповідного стилю.

Уважаємо за необхідне навести приклад однієї зі студентських творчих робіт.

«Я, Яхмос І, нащадок великого Уасета Камоса, спадкоємець трону єгипетського. Року 1580 до н. е., коли мудрий Ра вийшов із-за хмари, нагнаної забородами в землі єгипетській, я, сяючи в променях Його величі та блиску, вигнав гіксосів. Я створив новий Єгипет, і хай підтвердить це великий Ра. Я, Яхмос І, так сказав» (П. Д., гр. 11).

На занятті з цієї ж навчальної дисципліни на тему «Стародавній Іран у І-ІІІ тис. до н.е.» студентам І курсу після перегляду уривку з документального фільму «Інженерні імперії» (Engineering an Empire, 2005, режисер – Крістофер Кессел, автори сценарію – Крістофер Кессел, Олександр Еммерт) було запропоновано на його основі скласти історичний сенкан – п'ятирядковий вірш, перший рядок якого складається з одного іменника, другий – із двох прикметників, третій – із трьох дієслів, четвертий є реченням із чотирьох слів, що висловлює ставлення до питання, яке обговорюється, п'ятий – складається із синоніма до слова першого рядка:

Цар

Великий, могутній

Захопив, упорядкував, збільшив.

Дарій Перший – великий реформатор.

Будівельник (Ц.В., гр.11).

На семінарському занятті з навчальної дисципліни «Історія західних і південних слов'ян» на тему «Розвиток Польщі, Чехії та Словаччини в сер. XIX ст.-поч. XX ст.» студентам II курсу після перегляду навчальних відеоматеріалів було запропоновано, об'єднавшись у групи, розробити листівку-агітку, розраховану на широкі верстви населення від імені: 1 група – галицьких «станчиків», 2 група – лоялістів Королівства Польського.

4. *Фільмування* – створення власного відео за допомогою смартфона (відеозапис власної відповіді на мобільний пристрій).

На семінарському занятті з навчальної дисципліни «Історія Стародавнього Сходу» на тему «Мала Азія. Хеттська держава» студентам I курсу II групи було запропоновано, об'єднавшись у пари, вибрати один із хеттських законів, визначити, яку інформацію про соціально-економічну структуру Хеттського царства для них як істориків містить він, а потім прочитати закон і прокоментувати його на відеокамеру смартфона (один студент – «актор», другий – «режисер-оператор») і надіслати свою роботу електронною поштою викладачеві. Перед початком виконання завдання разом зі студентами були сформовані правила, обов'язкові для дотримання всіма учасниками навчального процесу, що полягали: 1) у визначенні зон в аудиторії для фільмування (для уникнення зайвих пересувань); 2) у регламентації часу, відведеного на виконання завдання (до 10 хв.); 3) у дотриманні культури спілкування під час роботи; 4) в окресленні терміна надсилання роботи викладачеві (безпосередньо на занятті відразу по завершенню); 5) в обговоренні варіанта доступу до відеофайлів (за домовленістю з групою тільки для викладача). Студенти були також ознайомлені з критеріями оцінювання завдання: 1) зміст коментаря закону – 3 б., 2) культура мовлення – 1 б., 3) майстерність відеозйомки – 1 б. Аналіз відеокomentarів хеттських законів показав, що середній рівень компетентності студентів становить 4,3 б., а показник якості знань – 80 %. Під час індивідуальних бесід студенти поділилися, що завдання для них було цікавим. На питання, чи планують вони подібні завдання давати учням під час педагогічної практики, вони відповіли, що так.

Фільмування набуває особливої значущості для студентів-майбутніх учителів історії. По-перше, виступ перед відеокамерою сприяє формуванню впевненості в собі та самоконтролю, які необхідні в професійній діяльності. По-друге, це сприяє розвитку творчих здібностей, зокрема

артистизму, ораторського мистецтва, що є невід'ємними складовими педагогічної майстерності. По-третє, навички безпосереднього фільмування є просто життєво корисними для студентів будь-якого профілю навчання (зйомка родинних свят, щасливих і цікавих миттєвостей і т. ін.) [7].

Забезпечуючи емоційний компонент заняття, фільмування сприяє формуванню оціночного судження й ціннісного ставлення студентів до навчального матеріалу. Результатом цього процесу є виникнення нових суджень стосовно об'єкта, що вивчається.

На наше припущення, фільмування сприяє формуванню в студентів таких компетентностей, як: 1) мовленнєва (уміння чітко формулювати свої думки й висловлювати їх, пояснювати зміст понять і явищ; дотримання культури мовлення); 2) інформаційно-цифрова (створення власного електронного ресурсу); 3) соціальна (уміння працювати в команді); 4) професійна (навички використання смартфонів у майбутній педагогічній діяльності).

Виконання описаних навчальних завдань, що прямо або опосередковано пов'язані з відео, може здійснюватися в групах (трійках або «квартирах») або парах. Як варіант, вони можуть стати елементом ротації за станціями за змішаної форми навчання [8].

Створення інтелект-карт. Інтелект-карти (розумні карти, мапи думок, ментальні карти) у навчанні студентів історичного факультету є інтерактивним способом перекодування інформації, формування історичних уявлень, що є результатом складної діяльності психічних процесів, які створюють у свідомості історичний образ минулого. Окрім цього, розумна карта може стати в нагоді студентам, які здобувають освіту на історичному факультеті педагогічного закладу вищої освіти, у майбутній професійній діяльності як засіб формування в учнів історичного поняття.

Під час проведення семінарського заняття з навчальної дисципліни «Методика навчання історії» на тему «Формування системи історичних знань» студентам III курсу було запропоновано, використовуючи власні смартфони, створити інтелект-карту, яка дає уявлення про певне історичне поняття (за їх вибором), за необхідності звертаючись до відеоінструкції.

Наводимо приклад виконання студентом III курсу цього практичного завдання безпосередньо під час семінарського заняття. Для представлення в інтелект-карті було обрано історичне поняття «імперія» (рис. 3).

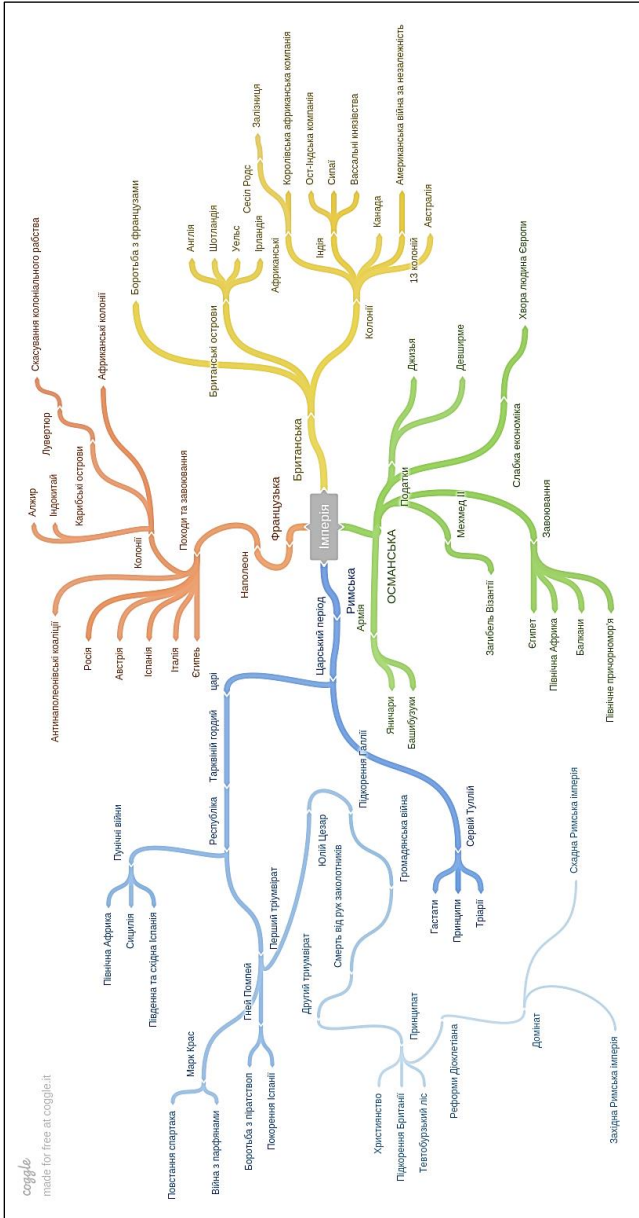

Рис. 3. Практичне завдання С.О., студента ІІІ курсу історичного факультету ХНПУ імені Г.С. Сковороди

Робота з текстовим документом on-line.

1. Порівняння різних джерел інформації.

З метою формування умінь й навичок працювати з різними джерелами інформації студентам історичного факультету ХНПУ імені Г.С. Сковороди на семінарських заняттях з історичних дисциплін і методики навчання історії було запропоновано порівняти змістове наповнення різних джерел, критично оцінити їх контент. Особливість завдань полягало в тому, що вони виконувалися в режимі on-line. Наводимо приклад завдання, орієнтованого на порівняння різних джерел інформації.

Так, на семінарському занятті з навчальної дисципліни «Методика навчання історії» на тему «Формування системи історичних знань» студентам III курсу було запропоновано порівняти зміст уривку статті «Теоретичний матеріал в історичних курсах» («Методика навчання історії», О. І. Пометун, Г. О. Фрейман) та статті блогу StudFiles «Методика формування в учнів знань про історичні поняття», визначити відмінності в класифікації історичних понять у цих двох текстах, а також зробити висновок, у якому джерелі класифікація є більш повною.

На іншому семінарському занятті з цієї ж навчальної дисципліни на тему «Вміння як компонент змісту шкільної освіти» студентам-третьокурсникам було запропоновано порівняти, як представлено одну й ту ж тему «У чому особливості Спартанської держави, побуту і виховання спартанців. Практичне заняття» у підручниках для 6-го класу «Всесвітня історія. Історія України» Бандровського О., Власова В. (доступ до матеріалів у режимі on-line) і під загальною редакцією Пометун О. (робота з друкованою продукцією). При виконанні завдання потрібно було звернути увагу на те, як подається в параграфі підручника навчальна інформація, який ілюстративний матеріал її супроводжує, які форми роботи він дозволяє здійснити, та зробити висновок, який із двох підручників є більш привабливим для учнів, який би вони як майбутні вчителі вибрали для роботи, що хотіли б додати в навчальні книги для кращого засвоєння учнями навчальної теми.

Студенти працювали в парах, результати своєї роботи презентували в усній формі. Пари, які не встигли виступити, за бажанням залишили повідомлення на шпальтах освітнього блогу викладача. Наводимо одне з них (збережено авторську орфографію, пунктуацію та стилістику): «Порівнюючи два підручника, можна сказати що підручник автором

якої є Пометун є кращим в плані подачі матеріалу та його пояснення. На нашу думку він кращим ніж другий підручник. В підручнику використані просторова, хронологічна та логічна компетентності».

2. Текстуальний аналіз історичного джерела.

Робота з історичними джерелами є необхідною складовою навчання студентів-істориків. Саме першоджерела сприяють формуванню критичного сприйняття історичних подій, явищ, процесів. Однак не завжди є можливим забезпечення студентів хрестоматіями, збірниками історичних документів. Зважаючи на те, що більшість потрібної літератури є в мережі в електронному форматі, роздрукування потрібних сторінок не є доцільним. Крім того, на заняттях може склестися ситуація, коли є необхідним звернення до історичного джерела, не запланованого для розгляду заздалегідь. Тому текстуальний аналіз історичних джерел здійснювався студентами на заняттях у режимі on-line. Наведемо приклади таких завдань.

На семінарському занятті з навчальної дисципліни «Новітня історія країн Азії та Африки (1918-2016 р.)» на тему «Національно-демократичний рух у Китаї в 1919 – 1924 рр. Національна революція 1925 – 1927 рр. Реформи нанкінського уряду (1928 – 1937 рр.)» студентам IV курсу для аналізу було запропоновано листівку, що розповсюджувалася студентами під час демонстрації 4 травня 1919 року. Після ознайомлення з цим історичним документом у режимі on-line необхідно було визначити, що спонукало студентів Пекінського університету до радикальних дій і які вимоги вони висували.

Редагування спільного документа. Як загальновідомо, на Міжнародному економічному форумі (2017) у Давосі експертами було визначено ключові вміння й навички, необхідні особистості для успішної кар'єри, серед яких взаємодія з людьми й уміння формувати власну думку та приймати рішення. Одним із навчальних завдань, орієнтованих на формування цих умінь і навичок, є редагування спільного документа в режимі on-line. Особливість завдання полягає в тому, що його виконання передбачає групову форму роботи в ротаціях «за станціями» (1 завдання – 1 «станція»). Одна із станцій – виконання завдання в режимі on-line. Студентам надається доступ до редагування документа, розташованого в мережі. Кожна група отримує своє завдання. Окрім цього, група може за необхідності залишати коментарі до записів інших груп. Уважаємо потрібним навести конкретний приклад.

Consideration of specifics of training students of the social and...

На семінарському занятті з навчальної дисципліни «Історія Стародавнього Сходу» на тему «Стародавній Іран у I-III тисячоліттях до н.е.» одним із завдань під час ротацій за станціями було довести або спростувати ствердження, посилаючись на історичні факти (1 гр. – «Дарій I легітимізував свою владу в Персії», 2 гр. – «Дарій I істотно розширив кордони своєї держави», 3 гр. – «У своїй державі Дарій I здійснив низку важливих реформ», 4 гр. – «Дарій був людиною ошадливою»).

Переваги виконання подібних завдань у режимі on-line порівняно з паперовим варіантом ми вбачаємо в тому, що:

- відбувається поживлення навчальної діяльності;
- формуються інформатичні навички роботи з Google диском;
- посилюється відповідальність за виконання (відповідь бачить не лише викладач, але й одногрупники);
- удосконалюються орфографічні й пунктуаційні навички (автоматичне підкреслення помилок комп'ютерною програмою примушують замислитися над вибором варіанту написання);

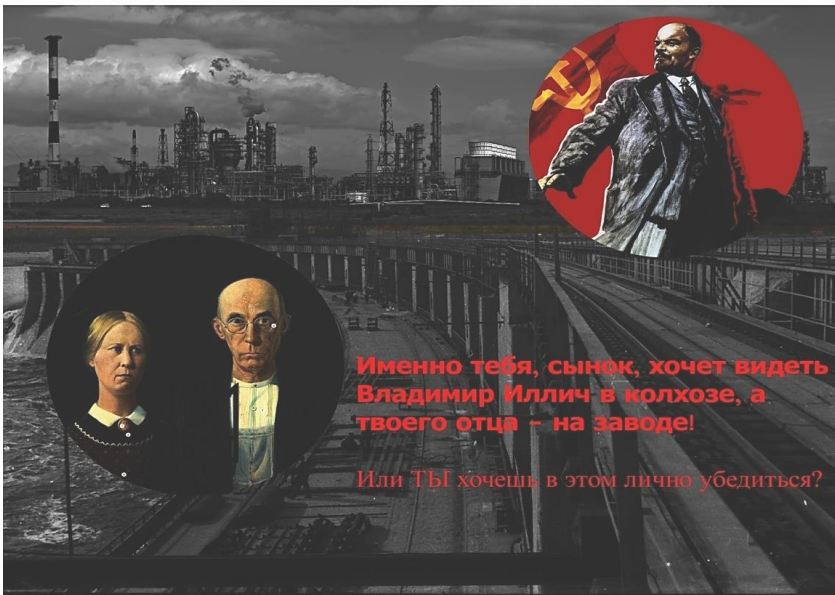

Рис. 4. Самостійна робота студента I курсу 11 групи історичного факультету ХНПУ імені Г.С. Сковороди Т. Д.

- розвиваються навички опосередкованої Інтернет-комунікації;
- виховуються академічна доброчесність;
- перевірка завдання викладачем є прозорою

Залучення студентів до створення власних освітніх продуктів ІКТ

Створення власних освітніх продуктів за допомогою ІКТ є альтернативним завданням самостійної роботи. Візуалізація події, явища, періоду є інтерактивним твором, що дає уявлення про розуміння студентом навчальної теми.

Прикладом такого завдання може слугувати створення плаката на тему «Індустріалізація й колективізація з навчальної дисципліни «Історія слов'янських народів» студентами I курсу (рис. 4).

4. Висновки

Проведене дослідження дозволило нам дійти таких висновків:

1. Дидактичні умови – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених чинників (методологія навчального процесу, його мета, зміст, технології, методи та прийоми навчання, форми організації навчальної діяльності, дидактичні ресурси, суб'єкти навчання), що забезпечують ефективність освітнього процесу. Визначення дидактичних умов застосування ІКТ спричинені сучасними викликами в освіті, спрямованими на її інформатизацію. Нами було окреслено такі дидактичні умови, як: формування мотивів застосування ІКТ у процесі навчання; урахування специфіки навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю; організація комунікативної взаємодії за допомогою ІКТ.

2. Застосування ІКТ вносить якісні зміни в освітній процес, що позначається на особливостях протікання процесу пізнання студентів суспільно-гуманітарного профілю:

- з'являється нова форма діалогу «студент-комп'ютер»;
- «текст» як продукт навчальної діяльності зазнає модифікації;
- студенти вступають у нові стосунки зі знанням.

3. Застосування ІКТ на семінарському занятті має підпорядковуватися реалізації дидактичної мети, а не слугувати прикрасою заняття.

4. Поєднання на семінарському занятті традиційних методів навчання й навчальної діяльності on-line є можливим за рахунок використання смартфонів учасників освітнього процесу та за необхідності мобільного Інтернету.

5. Застосування ІКТ є ефективним у поєднанні з традиційними методами навчання.

6. Практична реалізація визначених дидактичних умов, зокрема урахування специфіки навчання студентів суспільно-гуманітарного профілю, сприятиме формуванню, окрім фахових компетентностей, таких умінь і навичок, як: міжособистісна й ділова комунікація, практичне застосування інформаційно-комунікаційних технологій.

Список літератури:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
2. Воронин А. С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике. Екатеринбург : ГОУ-ВПО УГТУ-УПИ, 2006. С. 117. URL : <http://lomonpansion.com/files/ustu280.pdf> (дата звернення : 10.03.2018).
3. Дяченко Н. О. Організаційно-педагогічні умови формування вмінь розв'язувати педагогічні задачі у майбутніх викладачів педагогіки в умовах магістерської підготовки. URL : <https://goo.gl/Eqcn6c> (дата звернення 09.03.2018).
4. Конюхов Н. И. Словарь-справочник практического психолога. Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. С. 206.
5. Кулагина Т. И. Дидактические условия развития познавательной самостоятельности студентов экономических специальностей в процессе обучения иностранному языку. *Вестник ОГУ*. 2006. № 6. Т.1. С. 156 – 163. URL : http://vestnik.osu.ru/2006_6/25.pdf (дата звернення : 09.03.2018).
6. Литвин А., Мачейко О. Методологічні засади поняття «педагогічні умови». *Педагогіка і психологія професійної освіти*. Львів. 2013. № 4. С. 43 – 63.
7. Майнаєв Ф. Я. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у процесі навчання майбутніх учителів історії. *Scientific pedagogical internship "Education in the field of pedagogy and psychology : prospective and priority directions of scientific research" : Internship proceeding*, November 27 – December 1, 2017. Lublin : Izdevnieciba "Baltija Publishing". P. 103–105.
8. Майнаєв Ф. Я. Мобільні пристрої у вищій школі. *Педагогічні науки*. 2018. № 79
9. Малихін О. В. Методологічні основи визначення дидактичних умов у дослідженнях з теорії навчання (у вищій школі). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія : Педагогіка. 2013. Т. 215. Вип. 203. С. 11 – 14.
10. Новиков А. М. Педагогіка : словарь системы основных понятий. Москва : Издательский центр ИЭТ, 2013. С. 236.
11. Педагогіка / под ред. Ю.К. Бабанского. Москва : Просвещение, 1988. 479 с.
12. Тверезовська Н., Філіппова Л. Сутність та зміст поняття «педагогічні умови». URL : <http://www.stationline.org.ua/pedagog/106/19146-sutnist-ta-zmist-ponyattya-pedagogichni-umovi.html> (дата звернення 10.03.2018).

13. Усенко Н. М. Дидактичні умови формування пізнавальної самостійності студентів в евристичному навчанні. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства* : матер. Всеукр. наук. конф., Суми, 19–20 квітн. Суми, 2012. С. 18 – 19.

14. Философская энциклопедия. Т. 5 [гл. ред. Ф. В. Константинов]. Москва: Советская энциклопедия, 1997. С. 80.

15. Філософський енциклопедичний словник [упорядн. В. І. Шинкарук]. Київ : Абрис, 2002. С. 482.

16. Хуторской А. В. Современная дидактика: уч. для вузов. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 544 с.

References:

1. Busel V. T. (2001). Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language]. Kyiv : Irpin' : VTF "Perun" [in Ukrainian].

2. Voronyn A. S. (2006). Slovar' terminov po obshchey u sotsyal'noy pedahohyke [Dictionary of terms on general and social pedagogy]. Ekaterynburh : HOU-VPO UHTU-UPY. Retrieved from : <http://lomonpansion.com/files/ustu280.pdf> [in Russian].

3. Diachenko N. O. Orhanizatsiino-pedahohichni umovy formuvannia vmin rozv'iazuvaty pedahohichni zadachi u maibutnikh vykladachiv pedahohiky v umovakh mahisterskoi pidhotovky [Organizational-pedagogical conditions of future teachers of pedagogy of skills formation to solve pedagogical problems in conditions of master's training]. (n.d). *nadiadyachenko.wordpress.com*. Retrieved from : <https://goo.gl/Eqcn6c> [in Ukrainian].

4. Koniukhov N. Y. (1996). Slovar-spravochnyk praktycheskoho psykholoha [Handbook of practical psychology]. Voronezh : NPO "MODЭK" [in Russian].

5. Kulahyna T. Y. (2006). Dydaktycheskye uslovyiya razvytyiya poznavatel'noy samo-stoyatel'nosti studentov ekonomicheskyykh spetsyal'nostey v protsesse obucheniya ynostrannomu yazyku [Didactic conditions of cognitive independence development for students of economic specialties in the process of foreign language learning]. *Vestnyk OHU – Bulletin of the OGU*, 6 (1), 156 – 163. Retrieved from : http://vestnik.osu.ru/2006_6/25.pdf [in Russian].

6. Lytvyn A., Matseiko O. (2013). Metodolohichni zasady poniattia "pedahohichni umovy" [Methodological Principles of the Notion of 'Pedagogical Conditions']. *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity*. Lviv, 4, 43 – 63 [in Ukrainian].

7. Mainaiev F. Ya. (2017). Zastosuvannya informatsiyno-komunikatsiynykh tekhnolohiy u protsesi navchannya maybutnikh uchyteliv istoriyi [Application of information and communication technologies in the process of teaching of future history teachers]. *Scientific pedagogical internship 'Education in the field of pedagogy and psychology : prospective and priority directions of scientific research' : Internship proceeding*. (pp. 103-105). Lublin : Izdevnieciba 'Baltija Publishing' [in Ukrainian].

8. Mainaiev F. Y. (2018) Mobil'ni prystroji u vyshchiiy shkoli [Mobile devices in higher school]. *Pedahohichni nauky – Pedagogical Sciences*, 79 [in Ukrainian].

Consideration of specifics of training students of the social and...

---

9. Malykhin O. V. (2013). Metodolohichni osnovy vyznachennya dydaktychnykh umov u doslidzhennyakh z teoriiy navchannya (u vyshchiiy shkoli) [Methodological foundations for the definition of didactic conditions in research on the theory of study (in high school)]. *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylyans'ka akademiya"* – *Scientific works of the Petro Mohyla Black Sea State University of the 'Kyiv-Mohyla Academy' complex*. Seriya : Pedahohika, 203 (215), 11 – 14 [in Ukrainian].
10. Novykov A. M. (2013). Pedahohyka : slovar' systemy osnovnykh ponyaty [Pedagogy: a dictionary of basic concepts system]. Moskva : Yzdatel'skyy tsentr YATS [in Russian].
11. Babanskyi Yu. K. (1988). Pedahohyka [Pedagogy]. Moskva : Prosveshchenye, 479 s. [in Russian].
12. Tverezovs'ka N., Filippova L. Sutnist' ta zmist ponyattya "pedahohichni umovy" [Nature and Content of the Concept 'pedagogical conditions']. (n.d). *staitionline.org.ua* Retrieved from : <http://qoo.by/47FE> [in Ukrainian].
13. Usenko N. M. (2012). Dydaktychni umovy formuvannya piznaval'noyi samostiynosti studentiv v evrystychnomu navchanni [Didactic conditions of cognitive independence formation of students in heuristic learning]. *Sotsial'no-humanitarni aspekty rozvytku suchasnoho suspil'stva – Socio-humanitarian aspects of the development of modern society*: : proceeding of the Scientific and Practical Conference. Sumy. 18– 19 [in Ukrainian].
14. Konstantynov F. V. (1997). Fylosofskaya entsyklopedyya [Encyclopedia of Philosophy] Moskva : Sovetskaya ntsyklopedyya, Vol. 5, 80 [in Russian].
15. Shynkaruk V. I. (2002). Filososf's'kyy entsyklopedychnyy slovnyk [Encyclopedic dictionary of philosophy]. Kyiv : Abrys [in Ukrainian].
16. Khutorskoy A. V. *Sovremennaya dydaktyka: uch. dlya vuzov* [Modern didactics: a textbook for universities]. Sankt-Peterburh : Pyter, 2001. 544 s. [in Russian].

**THE INFLUENCE OF THE FOREIGN LANGUAGE
ON THE PERSON VALUE ORIENTATIONS FORMATION:
THEORETICAL ASPECTS**

**Marchuk Vladimir¹
Stadnik Nadiya²**

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_29

Abstract. The purpose of the article is to highlight the fact that at the present stage of the person value orientations formation by means of foreign language the main condition is to provide the needs of Ukraine in highly qualified specialists who will be able to communicate professionally in a foreign language with foreign colleagues in different spheres who will be able to think creatively, navigate and adapt to rapid changes in modern market relations, to apply the latest information technologies.

Investigating the problem of the value orientations formation, the researchers note that their range can be determined by the range of interests of the individual, in the breadth of his connections with the outside world. Taking into account the power of motivational influence of value orientations on the human consciousness, value orientations on work, family, education, public activity and other areas of self-assertion of the individual are allocated.

Of particular interest are studies in which the essence, structure, content of value orientations, their functions in the life of a person and society are determined, typology of both the value orientations and individuals is conducted on the basis of the nature of their value orientations. After all, without finding out the essential properties of value orientations, which, according to many researchers, is an important component of the internal structure of the individual, it will not be possible to find out their determinant role in the transformation processes.

System of value orientations is an important element of the value relation of a person to the surrounding reality. Value orientation, is a selective

---

¹ Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at Foreign Languages Department,
Bila Tserkva National Agrarian University, Ukraine

² Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at Preschool Education Department of Pedagogical Institute,
Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

The influence of the foreign language on the person value orientations...

attitude of man to material and spiritual values, a system of attitudes such an attitude, beliefs, and preferences that affect the behavior of the individual. At the same time, this means the positive or negative significance of objects of the surrounding world for an individual, a class, a social group, society as a whole, which manifests itself through the sphere of life, interests, needs, and social relations. As a result of social practice, as noted by researchers, value orientations of an era are involved in shaping the type of personality, its behavioral and mental skills, and in this capacity permeate the whole culture, all universals of this culture.

1. Introduction

The origins of the theory of values should be sought even in the ancient pedagogical concepts. The focus of pedagogical doctrine is not only nature, but also the person who began to explore, to study, to know itself and its thinking. There was another point of view according to which morality is a product of a society or an individual, and, therefore, there is no universal and unified morality and political ideal as values, morality and law have a relative character. By affirming and recognizing the relativity of morality and the ideal, the teachers created the basis for understanding the relativity of values. There are values and norms that represent the universal good (the highest goodness) and justice. Virtue is considered such a value and norm. The main meaning of this word is primarily due to moral perfection. To be “virtuous”, “perfect”, it is necessary to have the normative knowledge of what “good” is, what is “evil.” The notion of “goodness”, “virtue” in the broad sense, as the concept of “good”, that is, as the highest value, which is the moral perfection of man, achieved by the embodiment of high moral goals “in the best way.” Man as a reasonable living creature, which is inherent in the mind and language. The soul of a person is, above all, its thinking, in comparison with which volitional, emotional and other elements of human activity are secondary.

As for a person, its value orientations are determined by social life in the policy. Benevolence and a person who is guided solely by the mind, by which it organizes its behavior and coordinates it with the natural flow of things in which the logos, the mind of the world manifests itself.

The entry of Ukraine into the European Commonwealth requires the adaptation of the Ukrainian national economy to the new conditions of management, new economic relations, and the expansion of international

relations in various fields. The withdrawal of our state at the forefront of the progress of human civilization will depend on how quickly and successfully the state system of higher education can prepare specialists of a new formation that will be able to think creatively, navigate and adapt to rapid changes in modern market relations, apply the latest information technologies.

2. Analysis of research and publications.

The question of value orientations in the scientific literature is not new, it was researched by such scholars as A. G. Alexandrov, V. P. Annenkov, A. M. Arkhangelsky, A. O. Bandura, V. V. Marchuk, I. D. Bekh and others.

Value orientations as a scientific problem attract the attention of a wide range of scientists of different fields of scientific knowledge. It is considered in close connection with the life goals of the individual, the way of life, needs, interests, psychological settings, etc. Such a wide range of issues, tangent to which the essence and character of value orientations are studied, makes it possible to distinguish, at least, several areas of studying this phenomenon.

Investigating the problem of the value orientations formation, the researchers note that their range can be determined by the range of interests of the individual, in the breadth of his connections with the outside world. Taking into account the power of motivational influence of value orientations on the human consciousness, value orientations on work, family, education, public activity and other areas of self-assertion of the individual are allocated.

Of particular interest are studies in which the essence, structure, content of value orientations, their functions in the life of a person and society are determined, typology of both the value orientations and individuals is conducted on the basis of the nature of their value orientations. After all, without finding out the essential properties of value orientations, which, according to many researchers, is an important component of the internal structure of the individual, it will not be possible to find out their determinant role in the transformation processes.

For the classification of the structural components of the system of value orientations, the cultural approach is also used, that is, the structural components of the system of value orientations are classified on the basis of a certain type of culture, guided by the provision that the culture itself is a set of certain values and their practical implementation in various spheres of human life.

Depending on the types of culture, the following main types of value orientations are distinguished: political culture, which includes high political

The influence of the foreign language on the person value orientations...

consciousness and activity, the ability to understand the essence of running political events, to respond correctly to them and, accordingly, to it, political value orientations; moral culture and moral value orientations, based on which the focus is on the coordination of individual individuals of their behavior with the interests of other people and society as a whole, knowledge and observance of social and universal moral standards of conduct, to overcome the so-called “double” morality (morality “for self “and morals” for others); aesthetic culture and, in accordance with it, aesthetic value orientations based on the developed aesthetic perception, the ability to give an estimation of aesthetic in the phenomena of reality, the desire to master the aesthetic culture of the past and modern stages of the development of society [6].

System of value orientations is an important element of the value relation of a person to the surrounding reality. Value orientation, is a selective attitude of man to material and spiritual values, a system of attitudes such an attitude, beliefs, and preferences that affect the behavior of the individual. At the same time, this means the positive or negative significance of objects of the surrounding world for an individual, a class, a social group, society as a whole, which manifests itself through the sphere of life, interests, needs, and social relations. Criteria for assessing this significance in moral norms and principles, ideals, goals, installations. As a result of social practice, as noted by researchers, value orientations of an era are involved in shaping the type of personality, its behavioral and mental skills, and in this capacity permeate the whole culture, all universals of this culture.

Value orientations are at the heart of the human worldview, of its moral, political, aesthetic beliefs and tastes, and determine its behavior. Given their importance for human behavior, value orientations are determined as important elements of the internal structure of the individual, embodied in the life experience of the individual, all the totality of his experiences, distinguishing significant, essential for a given person from insignificant, immaterial. The formed value orientations are a kind of “axis” of consciousness, which ensures a person's solidity and manifests itself in a certain type of behavior, in the interests, needs, beliefs.

There are developed, stable, consistent, and undeveloped, unstable, contradictory value orientations in scientific literature. The first type of value orientations, – notes, in particular, O.G. Zdravomyslov – is a sign of man's maturity, the indicator of its sociality, this is – the prism of perception of not only the external, but also the inner world of the individual, which deter-

mines the connection between consciousness and self-awareness, the psychological basis for solving both in the individual as well as in the general public the question of the meaning of life, due to which the integration of a set of value orientations into a somewhat integral and peculiar, is characteristic for this person [3].

Developed, sustained value orientations determine such qualities of a person as integrity, reliability, loyalty to certain principles and ideals, the ability to volitional actions for their achievement, and activity. And, conversely, unstable, underdeveloped, contradictory value orientations are the cause of inconsistency in human behavior, a sign of its infiniteness, uncertainty of purpose, meaning of life, etc.

Value orientations are also considered as a system of social values perceived by the individual, which is one of the factors that determine the movement of a person from an event to an event in the direction of the future. Planning for the future, drawing out specific events – plans and goals, a person goes first of all from a certain hierarchy of values that is in her consciousness. Guided by a wide range of social values, the individual chooses the ones that are most closely related to his dominant needs. Subjects of these needs, being conscious perceptions, become its leading values of life. The selective orientation of a person to certain values is reflected in the hierarchy of value orientations of a person. Therefore, the value orientations of a person are considered in close connection with the life perspective, life goals and plans.

Value orientations represent a higher level of the dispositional structure of the individual and are interpreted by researchers as an orientation towards the purpose of life and the means of achieving them. On this basis, one can distinguish the orientation, the object of which is the person himself, its socially significant qualities and ways of their reproduction and development. No less important feature of these orientations is that they are implemented in the social sphere. All this, according to V.A. Matusevich, gives the right to define them as social orientations. In the modern period, the system of values has changed qualitatively [7]. And when a person, while paying tribute to traditional value orientations, may try to obtain higher education, devoting his work activity to a certain period of his life, but at the same time not to enjoy learning, not to show interest in the process of knowledge – characterizes various contradictory elements of its value orientations. There are many examples of such contradictions. The basis of

The influence of the foreign language on the person value orientations...

the allocation of elements of the system of value orientation structure-forming factor may be the idea of an ideal (the ideal of society, the ideal of personality, group, class, etc.). Part of researchers, defining the structure of the system of value orientation, based on the concept of the meaning of life, the need for self-determination, self-assertion. Every person has a sense of life, regardless of whether he realizes it or not, reflects adequately or inappropriately about his life. You can speak as much as you want about your high vocation, but to objectively judge the meaning of human life is necessary only in the direction of its social activity, which is encouraged by its value orientations.

In close relationship with the ideological-political, moral-aesthetic culture and corresponding value orientations, an ecological culture is allocated and, accordingly, it is ecological value orientation; ecological culture involves the rational use of natural resources, a culture of behavior in recreation areas and others; culture of labor and, accordingly, value orientations in labor activity, which accumulate in itself all other value orientations.

Investigating the problem of forming a person, I.S. Kon states that “orientation is a whole set of systems in the light of which the individual (group) perceives the situation and chooses the appropriate way of action” [4]. V.O. Tyurina in general does not consider the concept of “value orientation”, but believes that “in the case of any need and situation of its satisfaction with the subject there is a specific condition that can be characterized as readiness, as its installation to the implementation of a certain activities aimed at satisfying its actual needs” [9].

Considering the concept of “value orientation” as rather complicated in its structure formation, in its analysis it is necessary to focus on various aspects of the content: in a sociological context, for example, value orientation can be associated with the facts of the actual behavior of the individual, with the direction and content of his social activity, with the firmness of her life goals, and so on. Basic value orientations are those that characterize the general specific features of the individual in a particular social class (group), the type of basic culture of the person, the main features of the national character, that is, it is nothing but the process of forming a person of a certain social type, a certain period of development of society.

In psychological studies, we also encounter different definitions of this category. Yes, S. K. Nartova-Bochevar believes that value orientations are an internal regulator of human activity, which forms the basis of its self-ac-

tualization. G.L. Budinite and T.V. Kornilov, investigating the process of formation of “personal values” and their role in self-regulation of the person's relation to the surrounding reality, found that exactly such values and value orientations are a specific form of the functioning of semantic neoplasm's in personal structures. Psychologist's value orientations of the person considered in close relationship with other its qualities and features connect the process of their formation with the dynamics of development of consciousness and self-awareness, the motivational sphere, settings, and others. Scientists are trying to reveal the psychological “roots” of the formation of personal values, and, consequently, value orientations, to find the regularities of this process. Considering personal values as an indicator of a certain level of personality development, the level of its self-consciousness, scientists admit that due to value orientations there is an indirect transition to a higher level of personal neoplasm's, acting as regulators of the behavior and behavior of the individual.

At the present stage, the personality value orientations formation by means of a foreign language is the main condition for ensuring the needs of Ukraine in highly skilled specialists who will be able to communicate professionally in a foreign language with foreign colleagues in various spheres. On the modern stage of the personality value orientations formation by facilities of foreign language a main condition is to provide the requirements of Ukraine in highly skilled specialists which will be apt at professional intercourse in foreign language with foreign colleagues in different spheres. Such social order finds a direct reflection in programmatic requirements in relation to the level of the foreign language possessing by the students of higher educational establishment, which foresees achievement of agrarian type higher educational establishment of such level, development of foreign skills and abilities, which would allow to carry out the direct socializing with foreign partners in professional activity both in a verbal and in a writing form.

The sphere of education in the most degree determines the level of society development and becomes national priority in the most world countries. Therefore National Doctrine of education development in Ukraine to the key tasks puts modernization of education in accordance with the requirements of the Ukrainian state system of XXI century, formation of the personality value orientations on the modern stage, national development and national safety, gradual transition from genesial, authoritarian educa-

The influence of the foreign language on the person value orientations...

tion to the formation of innovative, humanism type. This transition is the necessary consequence of deep processes which are predefined by public changes – transition from industrial to informative society [8].

The radical changes that have taken place in the national system of higher education in Ukraine initiated by the process of integration of the country into the European space of higher education, led to the development of a new typical English language teaching program for professional communication. Based on the principles of internationalism, democracy, equality and innovation, this program aims to form new value orientations, promote student mobility and their competitiveness in the labor market, and enhance the attractiveness of higher education in Ukraine by providing a transparent and flexible system for teaching and learning foreign languages. The goals and objectives of the program are in line with the objectives set out in the European Language Education Recommendations (ELER) and with the goals set out in the Ukrainian qualification standards, namely the need for further intensification of the processes of studying foreign languages in the interests of mobility, more effective international communication [2].

The purpose of the paper is to highlight the role of a foreign language in the process of personality value orientations formation at the present stage of development of our society.

3. Presenting main material.

Modern content of education is multi component. It includes not only knowledge, but also the ways of practical activity, creative approach, and value orientations of the individual. By preserving the achievements in the foundation of higher professional education, there is a need to reorient the educational process to form in students the desire and ability to independently acquire knowledge from different sources of information. Therefore, it is important to apply the personality of orientated pedagogical technologies. Their features are education and upbringing, the formation of value orientations with the maximum possible use of individualization (taking into account in the process of learning the individual characteristics of students in all its forms and methods).

In the “Pedagogical encyclopedia” individualization is determined as “organization of educational process, at which the choice of methods, receptions, rate of studies takes into account the individual differences of students, level of development of their capacities for studies”, conditioning

for self-development and self-training, critical and intelligent determination of the possibilities and vital aims. Such type of studies is based on a dialog, design of situations of choice, free exchange by ideas, analysis of success or mistakes [1].

That is why higher education in our country is not only a means of training specialists to various fields of activity, but also a stage of development of value orientations of a highly skilled person. As Vasyl Kremen noticed, as many Ukrainian citizens as possible will be able to obtain a qualified higher education, because the future of the country depends on the level of intellectualization. Higher education should become a mandatory stage in human life [5].

School education requires high school teachers to update the content and techniques that form the philosophy of the world, the ability to study independently, think critically, use the computer, the ability to self-identify and express oneself, necessary for social adaptation, conscious choice of one's own life.

4. Findings

The implementation of state policy in the field of vocational education contributes to the improvement of professional training of specialists, the opening of new types of higher education institutions, their entry into educational research facilities, and the expansion of the range of educational services. At the same time, in line with the prospects for the development of the economy and the social sphere, the need for training of qualified specialists with knowledge of a foreign language is growing.

The modern system of preparation of students of agrarians in higher educational institutions of Ukraine is based on the branch standards of higher education of the Ministry of Education and Science of Ukraine. It is they who determine the educational qualification characteristics of graduates of the relevant training requirements (EQC – educational qualification characteristic).

The full range of skills which must be mastered by a student-agrarian during a course of study at an institution of higher education is divided into five components of professional qualities: plan-content, organizational, motivational, supervisory, coordination. They include such skills as:

1) Planned content: analyze the market situation, the state and dynamics of demand, develop business plan projects, plan the development of the organization and its competitiveness, plan resources (material, financial,

The influence of the foreign language on the person value orientations...

labor), develop tactical and operational plans of current activities, use the office equipment and tools of the World Wide Web.

2) Organizational skills: to combine all kinds of resources, to organize collective work in order to achieve the goals of the organization, to choose and implement rational forms of organization of management, to ensure an adequate level of quality and competitiveness of products, to strengthen international relations, to participate in foreign economic activity, to work with personnel, to form a team and to manage it, to support organizational culture.

3) Motivational skills: to use effective systems of motivation for formation and remuneration, to implement managerial decisions, to allocate powers, to maintain a favorable socio-psychological climate in a team, to influence subordinates.

4) Controlling skills: quickly control the availability of resources, adhere to technologies, monitor payments with suppliers and consumers, monitor implementation of decisions and support discipline, prepare activity reports, monitor occupational safety and safety equipment.

5) Coordination skills: to establish and support the relationship with the external environment, to keep records, to regulate the behavior of personnel in the process of enterprise's activity [8].

Without diminishing the importance of mastering of the listed functional skills by future specialists, today's education aims are:

- Improvement of the methodology of formation of intellectual culture, skills of self-organization of thinking, content communication;
- increasing the level of professional training of students to world-class;
- acquaintance of students with the basics of entrepreneurial activity, taking into account the specifics of the cultural and historical realities of the Ukrainian mentality.

However, mastering a specialty at a professional level is impossible without the knowledge of a foreign language and the secondary training of students of non-native specialties and is one of the important components of higher education, which is currently being implemented within the discipline “Professional foreign language”.

Until recently, the notion of “foreign language” as an educational discipline was generally accepted for the whole system of education in our country, regardless of the specifics of the purposes of foreign language training. Such a unified purpose of this discipline, according to didactics, transmitted

the idea of continuity in the system of secondary and higher education. At the same time, the analysis of typical foreign language programs for non-native specialties shows that in the period from the early 60's up to the end of the 1990's the teaching of foreign languages in non-language higher educational institutions was practically conducted in the context of student's professional training and, accordingly, little specific content and provided for different from the school teaching methods.

To the conclusion that the content of teaching foreign language students of non-language higher education institutions should be different, also came from foreign colleagues. In the early 60's in western countries there are practical developments of English for students of different non-language specialties, and in the teaching-methodical literature the term is introduced "English for special Purposes", which included such concepts as English for Occupational Purposes, English for business communication and English for Academic Purposes.

According to UNESCO analysts, the XXI st century should become a century of highly skilled professionalization of future specialists. The modern world, which is constantly updated, leads to changes in the education system, to the formation of new value orientations of the individual, envisaging enrichment of the existing content of education professionalization [2].

Knowledge of future specialists of a foreign language becomes especially relevant today, when the aspiration of Ukraine to enter the international economic community requires the presence of a large number of specialists, people who speak foreign language.

The development of a means of forming readiness for communication in a foreign language by future specialists of a higher non-formal educational institution requires consideration of the following issues:

- Identification of the structural components of the specified readiness;
- determination of indicators and levels of formation of each structural component of readiness to communicate in a foreign language.

The analysis of scientific works on the considered problem showed that for today considerable theoretical and experimental material has been accumulated concerning the formation of the readiness of the individual for various types of activities (O. Bykova, O. Boyko, S. Vorobyov, V. Ivashkovsky, P. Matvienko, N. Moiseyuk, K. Magagon, O. Tomas, S. Radchenko and others). Scientists use different approaches to solving this problem, offering a system of diverse tasks, developing lingvodidactic directions of readiness

The influence of the foreign language on the person value orientations...

for one or another type of activity. However, in each research study, the components, indicators and levels of formation of the mentioned readiness are not considered.

Indeed, before forming these or other abilities, the readiness for communication in a foreign language in particular, it is necessary to identify and analyze the content of this concept, its structural components and their features, to reveal to students the level of knowledge of the language, speech skills and skills. Studies in the field of psycholinguistics (M. Zhin'kin, O. Leontiev, O. Luria) suggest that for a full-fledged communication in a foreign language, a person must have certain skills: quickly and correctly orient in the conditions of communication in a foreign language, plan correctly to find adequate means for transmitting its contents. The process of communicating in a foreign language is seen by scholars as creative, since different people submit the same idea in different ways.

In the process of teaching a foreign language, elements of future professional activities are combined with speech phenomena, which act not only as a means of communication, but also as a way to familiarize students with a new reality for them. As a result, along with the acquisition of a foreign language, the acquisition of professional knowledge and the formation of the ability to understand the mentality of the carriers of another language takes place, which in turn positively influences the person value orientations formation. From the socio-psychological point of view, the student's personality must be ready for the acquisition of new information and intercultural communication and mutual understanding. This readiness is manifested in the following qualities of a future specialist:

- awareness of one's identity and its presentation, that is, the ability of the individual to understand that the actual perception of colleagues in business is conditioned by professionally significant factors and collective mentality; it also means the ability of an individual to show his world to foreign speakers in a foreign language;

- role distance: this is the ability of the individual abstract from their own position, role, look at it from the side, while realizing that there are other perceptions of the world and that the stereotypes of another world are as natural to him as their own;

- empathy: the ability of the individual to enter the situation of another person (in our case, the representative of another professional community), an attempt to understand it; the development of this quality plays an import-

ant role in affective, rather than cognitive processes, because outside the linguistic environment this occurs through texts, films, pictures;

– the ability of the individual to not be afraid to meet with the representative of another country, not to avoid it, but to come into contact, withstanding conflicting expectations and expectations. Therefore, it is in the classroom with a foreign language that it is necessary to give students such an opportunity to meet with a representative of another culture and develop the ability to analyze and discuss their perceptions.

As you know, language is not only a system of characters used by humankind, which is a way of thinking, man expressing his feelings, transitions. The language objectifies the self-consciousness of personality, the spiritual life of all people, and the peculiarities of his mentality. To better understand the nature of one or another people, to penetrate into its depths, considered K. D. Ushinsky, it is necessary to learn the language of this people. Value orientations of young people in one language or another, in our opinion, are the spokesperson for her outlook, self-consciousness. The inclusion of personality in new social relations is complex and ambiguous, and this process of integration also has a multi-faceted nature: it affects the worldview aspects of the spiritual life of an individual, his political priorities, stability or mobility, the dynamism of stereotypes of thinking, transforms an individual into a situation of restructuring the entire structure thinking.

Characteristic indicators of the language orientations of youth indirectly reflect the crisis elements in the general processes of social development at this stage, as well as in relations between the state and certain social groups, in this case, young people. Differences in the language orientations of young people indicate, moreover, that there are contradictions in the motives of the behavior of young people of various social and regional groups, and, consequently, on internal contradictions in the youth environment.

As evidenced by the historical development of society, transitional, crisis periods are always accompanied by deep psychological crisis phenomena, first of all it concerns the youth category of the population. As a rule, these phenomena have different forms of manifestations – from confusion, disappointments, pessimism to clearly expressed rebellion, open nihilism. Sometimes in such a crisis a young person who has not yet fully formed a vital credo chooses the easiest way – a way of balancing, waiting, but this period does not last long. Research shows that the number of patients of social psychiatrists has increased considerably in recent years. One of

The influence of the foreign language on the person value orientations...

the reasons for this is the aggravation of the contradictions between the demands and aspirations of the individual, his subjective abilities and the lack of socio their conditions for their implementation, which ultimately leads to a psychological (and sometimes even psychological) disruption. As a rule, it is precisely such youth in our society (as, incidentally, and in other states that have passed a similar path of development), it adds to the number of drug addicts, suicides, terrorists, killers who do not already have the ability to self-control, self-regulation and self-esteem. This is one of the forms of manifestations of the internal crisis of personality, caused by the instability of social development, and, consequently, the system of values.

Particularly difficult to us is the definition of value orientations in the structure of pedagogical consciousness. The notions of “values” and “value orientations” are used synonymously. Some researchers believe that value orientations act as “peculiar substitutes for values”. Obviously, values are related to social consciousness, and value orientations characterize individual consciousness.

We associate pedagogical consciousness with an individual consciousness, so we use the notion of “value orientation”. Under value orientations, we understand the social deterministic and fixed in the psyche of the individual's focus on the purpose and means of action. Accordingly, value orientations are divided into terminal (value-purpose) and instrumental (value-means). In relation to value orientations, there are two distinct approaches: sociological and psychological.

The psychological approach to the concept of “value” lies in the fact that they are considered in terms of special significance for each member of the social group. Valuable orientations are studied within the framework of the study of the motivational sphere of human consciousness. Attribution of this or that object to value is expressed in this case in its ability to meet the needs, interests and goals of man. The concept of “value” – is a subjective reflection in the individual's consciousness of certain specific properties of objects and phenomena of the surrounding reality. Thus, a value-added approach to the phenomena of the surrounding reality is that all of them (including the actions of people) are reflected in the minds of individuals as values, that is, from the point of view of their ability to meet human needs. Proceeding from the fact that the value of objects and phenomena and their content for a person is that determines behavior, one can say that values are determined by a broad motivation of human behavior, representing a pivotal form of the motivational structure of the individual.

In contrast to the general philosophical approach, the distinctive feature of the psychological approach to the problem of values is the differentiation of value objects. They are subdivided according to the meaning of the same species, group, class of values. The concretization and hierarchy of values are carried out. In the motivational sphere of pedagogical consciousness values play the role of a peculiar evaluation activity, which involves the perception and assimilation of the objective semantic side of the subject, on the one hand, and the evaluation of its properties in terms of subjective significance for the individual, matching his needs and interests – from another. Thus, values are the connecting link between meaning and meaning. As a result of evaluative activity, awareness of the object of social is realized reality and thus forms a special kind of relationship to it – a value relation (V.N. Myasyshev, V.P. Tugarinov).

Valuable orientations – one of the structural entities of the consciousness of a mature person. Valuable plants influence the person's disposition (V.A. Poetry), its installation (Yu.M. Zhukov), motives (V.M. Aseev), interests (I.V. Dubrovin, B.S. Kruglov) and even determine the meaning of life (K. Obukhovsky). Characteristic features of the influence of value orientations on the behavior and activity of the individual are manifested in the fact that “valuable orientations, referring to the meaningful structures of consciousness, affect behavior mediated and function as ways to rationalize behavior”.

Valuable orientations in the structure of pedagogical consciousness are subjected to multiple and very substantial transformations. This is a logical result of human life, changes in the relationship between man and the world, other people, society. As a result, changes in the internal conditions on the basis of the formed psychological mechanism of differentiation come into effect, actualizing one or another of the values. As the person acquires a life experience, not only all new and new aspects of being, but also a more or less profound rethinking of life, occur in front of it. This process of rethinking that passes through the entire human life forms the most secret and basic content of its inner consciousness, which determines the motives of its actions and the inner meaning of the tasks it, performs in life. Valuable orientations, as we have already said, are the unity of three components: cognitive, emotional and behavioral.

All this is formed in adolescence, where the process of compilation of the hierarchical system of valued personality orientations should be considered. Until the beginning of pedagogical formation in the university, there

The influence of the foreign language on the person value orientations...

already exists a peculiar system of value orientations gradually transformed under the influence of education and vocational education, one of the most important educational functions of which is the translation of values. Pedagogically important qualities of the personality of the future agrarian are nothing but a system of instrumental value orientations of the individual. Pedagogical activity is a significant stimulus that results in the content of value orientations.

Valuable orientations of the individual, being a component of the internal structure, the outlook of the individual, are in a dialectical relationship with the interests, needs, attitudes, motives of activity, may be adequate in relation to the value orientations of society, the essential, objective value phenomena of spiritual culture, themselves can act as factors and determine the system of values of a certain social group, class, society as a whole.

5. Conclusions

Consequently, the theory of value is already forming in pedagogy, although axiological judgments are included only as a component in the structure of the pedagogical categorical apparatus. However, it should be emphasized that already in this structure used a separate concept of “value”. In the end, it is precisely on this date that the name “axiology”, the science of values, began much later.

The axiological provisions of pedagogy have become the basis for further development of the value-based approach of man to the surrounding world. The aspects of the evaluative view of human being, in particular, such as ethical, aesthetic, utilitarian, practical, etc., were distinguished, on the basis of which the teachers tried to answer the question of what is “good”, “truth”, “benefit”, “beauty”, etc.

The concept of value in general relates to everything, denoting an identical function (realization of opportunity) in relation to the different content in each particular case. The value, existentially constructed by its derivative character from the absolute knowledge and love, can again be the object of cognition and the meaning of the train, first of all – from the person. Due to this secondary generalization, value can be determined. At the same time, knowledge must be directed primarily to the object, not inside it, subjective values. Therefore wisdom is not only in knowledge, but also in love. It is in this that the decisive and fruitful (good) message of a person is formed, which causes its development as a person.

Consequently, based on the foregoing, one can conclude that a foreign language provides the formation of value orientations of personality and communication between those who communicate, because it understands it as the one who informs the information, encoding it in the meanings of words, Selected for this purpose, and the one who receives this information, encoding it, that is, deciphering these values and changing on based on this information its behavior. The person who addresses the information to another person and the one who accepts it, to realize the goals of communication and the common activities should use the same system of codification and decoding of values, that is, to speak “in one language”.

References:

1. Navolokova, N.P. (2012) Entsyklopediia pedahohichnykh tekhnolohii ta innovatsii [*Encyclopedia of pedagogical technologies and innovations*]. Kharkiv: Vyd. hrupa “Osnova”. (in Ukrainian).
2. Nikolaieva, S.Yu. (Eds.). (2003) Zahalnoevropeiski rekomendatsii z movnoi osvity: vyvchennia, vykladannia, otsiniuvannia [*European Recommendations on language education: study, teaching, evaluation*]. – Kyiv: Lenvit. (in Ukrainian).
3. Zdravomyslov, A. H. (1986) Potrebnosty. Ynteresy. Tsennosti [*Needs. Interests. Values*]. Moscow: Polytyzdat. (in Russian).
4. Kon, Y. S. (1967) Sotsyolohyya lychnosti [*The Sociology of Personality*]. Moscow: Vysshaya shkola. (in Russian).
5. Kremen', V. H. (2005) Osvita i nauka v Ukraini – innovatsiini aspekty. Stratehiia. Realizatsiia. Rezultaty [*Education and Science in Ukraine – Innovative Aspects. Strategy. Realization. Results*]. – Kyiv. : Hramota. (in Ukrainian).
6. Marchuk, V.V., & Stadnik, N.V. (2016). Vzaiemozviazky tsinnisnykh oriientatsii i sotsialnoho seredovyshcha [*Interrelationships between value orientations and social environment*]. *Tendentsii ta perspektyvy rozvytku nauky i osvity v umovakh hlobalizatsii: materialy XIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii* (Ukraine, Pereiaslav-Khmelnytsky, October 27-28, 2016), Pereiaslav-Khmelnytsky: DVNZ “Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody” (Volm. 18), (pp. 175-177). Retrieved from <http://confscience.webnode.ru> (in Ukrainian).
7. Matusyevych, V. A., Ossovskyy V. L. (1982) Sotsyal'naya mykrosreda y vybor professyy [*Social microenvironment and the choice of profession*]. Kyiv: Nauk. Dumka. (in Ukrainian).
8. Natsionalna doktryna rozvytku osvity Ukrainy v XXI stolitti (2001) [*The National doctrine of the development of Ukraine's Education in the 21st century*]. Osvita Ukrainy, no. 29, pp. 4-6. (in Ukrainian).
9. Tyuryna, V. A., Nauchytel' E. D. (1998) Tsennostnye oryentatsyy [*Value judgments*]. Kyiv: OOO “Mezhdunar. fyn. ahenstvo”. (in Ukrainian).

**ORGANIZATION OF SPECIALIZED TRAINING
AND ENVIRONMENTAL ACTIVITIES OF STUDENTS
IN EASTERN EUROPEAN COUNTRIES**

**Melnychenko Ruslana¹
Sorochynska Oksana²**

DOI: http://dx.doi.org/10.30525/978-9934-571-27-5_30

Abstract. The priority of the secondary education reforms in Ukraine and other Eastern European countries at the turn of the 20th–21st centuries was the specialized training at the senior level of secondary school. Specialized education is aimed at solving issues of the general level of culture and human education; preparing young people for life in the society and the environment; choosing the further direction of study at the university or professional education system; self-determination in the choice of future profession, sphere of activity.

Nowadays, an important condition of the human civilization existence is the ecocentric-oriented development of the society, when the growth in prosperity of mankind is not accompanied by the destruction of the environment and natural ecosystems. These processes are connected with the formation of an ecological world outlook and culture of the society members. Therefore, involving school-children in active practical environmental and research ecological-naturalistic work is another characteristic feature of the modern education.

The subject of the study is the organization of specialized education, environmental and ecological-naturalistic work in educational institutions in Eastern European countries. The methodology of studying the mentioned problems of specialized education and environmental work is based on dialectical and synergetic approaches. The most important philosophical principles of the research are natural philosophy, philosophy of humanism, ecocentrism and sociophilosophy. The general scientific methodology is based

---

¹ Candidate of Biological Sciences,
Associate Professor of the Department of Zoology, Biological Monitoring and Nature Conservation,
Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

² Candidate of Pedagogical Sciences,
Senior Lecturer of the Department of Zoology, Biological Monitoring and Nature Conservation,
Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

on such universal approaches and principles as: systemic, acmeological, axiological, competency based and historical. Leading in the field of psychological and pedagogical research is a personal-activity methodological approach.

It is worth pointing out that schools in Eastern Europe have diverse educational programs and profiles. They are created by a combination of basic compulsory disciplines; enhanced studying of profile subjects; elective special courses and optional courses in accordance with the students' self-determination, their interests, life plans and abilities. In a foreign school, there are general, pre-professional and professional training programs. A common feature of the organization of secondary education abroad is the differentiation of learning by combining internal differentiation (according to abilities, level of mental development, successes in learning) and external differentiation (by interests and professional intentions). The senior school abroad is mostly separated, functioning as an independent type of educational institution. The general trends in the education of Eastern European countries are: compulsory basic 9-year education; differentiation of training at the upper secondary school, which lasts for the most part 3-4 years; separation of general (academic) and professional programs; the gradual expansion of the network and the direction of professional educational institutions.

In the scientific literature the concept of environmental and ecological-naturalistic work is distinguished as a kind of environmental activities. In our opinion, the ecological and naturalistic work of students is a form of cognitive activity, which includes students' mastering knowledge of the environment, gaining experience in solving environmental problems, involving in the organization, implementing environmental and research work, forming an ecological culture of the individual, socially-public experience and skills in various branches of agriculture. A characteristic feature of modern education in the countries of Eastern Europe is the involvement of students in active practical environmental and research ecological and naturalistic work. The increase in their efficiency is due to the use of new practical ecologically oriented educational technologies.

1. Introduction

The current stage of development of Ukraine and other Central and Eastern European countries, their integration into the international economic, political and educational space require the introduction of systemic changes

Organization of specialized training and environmental activities of students...

in the field of education. One of the priority directions of the Ukrainian school reforms is the transition to a specialized education aimed at realizing social and educational needs, life and professional plans of the students. The mentioned priorities are outlined by the State National Program “Education: Ukraine of the 21st Century” (1994), the Laws of Ukraine “On Education” (1996), “On General Secondary Education” (1999), “On Environmental Educational Concept of Ukraine” (2002), “Concepts of Specialized Education in High School” (2003, 2009, 2013), “On the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period until 2020” (2010), “On Basic guidelines of upbringing of 1-11 forms schoolchildren of secondary educational institutions in Ukraine”(2011), the Concept of the reform of the secondary school “New Ukrainian School” (2016).

Changes in education often depend on the socio-economic level of countries. In the industrialized OECD member countries (the Organization for Economic Cooperation and Development, which includes the USA, Japan, Australia, South Korea, Norway, Sweden and most developed countries of the European Union), this process has started long ago. Modernization of education in these countries has a fast, well-studied character. Instead, in the post-Soviet republics and other Eastern European countries, fundamental reforms in the educational sector have just begun and these aspects remain inadequately studied.

In addition, the growth of population, natural resources depletion, energy difficulties, waste disposal problems, the degradation of the natural ecosystems functioning and other factors have led to the need for radical rethinking and harmonization of relations in the system “nature – man – society”. Today, an important condition for the existence of human civilization is the ecocentric-oriented development of society, in which the mankind welfare growth is not accompanied by the destruction of the environment and natural ecosystems. These processes are impossible without the formation of the ecological world outlook, culture and ecological competence of members of society, which are formed in the process of environmental education and upbringing of the younger generation. Therefore, the involvement of students in the active practical environmental and research ecological-naturalistic work is another characteristic feature of the modern education.

The aim of the research is to carry out a comparative analysis of the specialized training organization, environmental, ecological and naturalistic work in educational institutions of Ukraine and other Eastern European

countries. The objectives of the study are the following: the implementation of content analysis of categorical research apparatus; clarification of the basic concepts essence of “specialized training”, “environmental activities”, “ecological and naturalistic work”; outline and generalization of the content, structure, tasks, principles, forms and methods of their implementation in educational institutions in Ukraine and the countries of Eastern Europe.

2. Survey methodology

Problems of specialized training organization, realization of environmental and ecological-naturalistic work; the preparation of pedagogical staff for their implementation in educational institutions requires comprehensive research at different levels of the methodology of scientific knowledge. Scientists consider the methodology as a conceptual statement of aim, content, research methods that provide the most objective, accurate, systematic information about processes and phenomena. The methodology is a scientific basis for explaining pedagogical phenomena and processes; introduction of the acquired knowledge into the practice of upbringing, training, education and human development [2, p. 9]. Most researchers note that the methodology of pedagogical science is multilevel and systematic. There are several levels of scientific research: 1) philosophical (fundamental); 2) general scientific; 3) specific-scientific (pedagogical); 4) a system of concrete methods and technologies [1, p. 15-48; 2, p. 193].

The philosophical methodology of studying the specialized training problem is based on the dialectical approach, the principles of development, the contradiction, the general connection of various external and internal factors of the problem under study. The most important philosophical principles of the study of specialized training are natural philosophy, philosophy of humanism, ecocentricism and sociophilosophy.

In recent decades, a synergetic approach is becoming increasingly significant in the basis of the methodology of the humanities, in particular, sociology, psychology and pedagogy. Synergetics is an interdisciplinary direction, which aims to learn the general principles of systems self-organization of different character – physical, chemical, biological, social; the theory of self-organization of chaotic processes and phenomena, of separate components of the whole [2]. This direction is the leading one in pedagogical researches of O. Vozniuk, V. Lutai, B. Preobrazhenskyi, G. Haken and others. After all, the modern system of education organization is multivar-

Organization of specialized training and environmental activities of students...

iate, multidimensional, aimed at stimulating the right choice of the student of his educational trajectory, the professional and social future.

The general scientific methodology is based on universal approaches and principles for all sciences, among which scientists most often distinguish systemic, acmeological, axiological, competency based and historical. Systematic approach is the most common in modern scientific researches. From its point of view, training and education are considered as a system of interacting and interconnected components that has a certain hierarchy, integrity, plurality, multilevel, and their own components that are interconnected.

Most scientists consider personal and activity approaches as the leading methodological ones of psychological and pedagogical research, which are often combined in such a concept as a person-activity approach. It involves not just assimilation of new knowledge, but mastering the ways of this assimilation, creating situations that stimulate students to make their own discoveries. The use of personal and activity approaches allows taking into account the individual age-psychological peculiarities, interests, inclinations, attitudes, abilities and needs of students in order to create conditions for their development and self-realization in various activities [29, p. 154].

Thus, the interrelation of isolated scientific approaches ensures the effective organization of specialized training and environmental work in school educational institutions.

The source of our research is the study of laws, projects, concepts, statistical reports and other valid normative acts of the higher authorities of some Eastern European countries; official sites of the Education Ministries of Ukraine, Belarus, the Czech Republic, Slovakia, Poland, etc.; monograph and thesis research in the field of comparative pedagogy; scientific and educational literature, domestic and foreign periodicals. A special role has been played by The Network of Institutes and Schools of Public Administrations in Central and Eastern Europe (NISPAcee) and the SIGMA (Support for Improvement and Management in the General and Eastern European Countries) programs.

3. Specialized training as a scientific problem

In the last decade, specialized training has become an important component of the education modernization in Ukraine and other eastern European countries, the main direction of reforming secondary education.

There are many approaches to understanding and defining the concept of “*specialized training*” today. Analysis of scientific articles, monographs,

abstracts of dissertations, methodological, pedagogical literature, normative state legislative documents (total 52 sources), allowed to highlight the essential features of this concept. To do this, we use a method of content analysis, on the basis of which we formulate the following concept definition of specialized training. Specialized training is a kind of differentiated, personally oriented education at the senior level of secondary education, which ensures maximum consideration of the interests, abilities and aptitudes of students, their professional, life and educational intentions through changes in the structure, content and organization of the educational process.

Specialized education has two groups of *goals*. The first of them is aimed at solving the issues of the general level of culture and education of the person, preparation of young people for life in the society and the environment. The second one also ensures the principles formation of the continuous professional training of students – the choice of further direction of education in a higher educational institution or system of professional education, self-determination while choosing profession, sphere of activity [10; 11; 18, p. 28].

Specialized training is based on a number of *principles*: social equilibrium; succession and continuity between pre-specialized training, specialized training and professional training; variability and flexibility; differentiation and individualization of education; diagnostic and predictive realization [10; 11; 15; 32].

There are various directions and education profiles. They are created by combining the *variant* and *invariant components* of typical curricula. At the same time there is a combination of basic compulsory subjects, disciplines, specialized subjects, which are well studied (variant part of the curriculum) with elective special courses, electives according to the students' self-determination, their interests, life plans, abilities. A profile of education forms secondary educational institutions depending on the production infrastructure of the region; personnel, material, informational, teaching and learning resources of the school, as well as taking into account the abilities, interests and wishes of students and parents.

4. Comparative analysis of specialized training organization in Eastern European countries

Mechanisms, ways and content of differentiation of learning, professional self-determination of students are topical issues not only for Ukraine. This is a global trend of education. The senior comprehensive school has a

Organization of specialized training and environmental activities of students...

complex structure, characterized by a variety of educational tasks, organizational models, large volume and scientific richness of educational material.

Undoubtedly, each country has its own pedagogical experience, its traditions of building an educational system, organizing educational activities, due to national, cultural, geopolitical and social peculiarities. However, the analysis of foreign experience contributes to a deeper understanding of their own problems, correction of calculations and errors, the realization of all possibilities of the domestic system of education. That is why, in recent years, comparative studies, the branch of comparative pedagogy, which deals with the analysis of the organization of the educational process in different countries, has become important. The leading role in this field is played by researchers of the Laboratory of Comparative Pedagogics of the Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine under the direction of O. Lokshyna, devoted mainly to the analysis of the organization and content of education in the United States and Western European countries [16]. Nevertheless, it is rather significant to study the experience of educational policy of the Eastern European countries (the Czech Republic, Slovakia, Poland, Belarus, Lithuania, Latvia, Estonia, etc.), with which Ukraine has close geopolitical, historical and cultural ties.

The formation, development and reforms of the structure of Polish education are the subject of scientific research by A. Gaidzits [6], T. Levovytskyi [14], S. Mieshalskyi [20], Y. Moos [23], V. Pavlenko [25] and others. L. Fira with co-authors [5], L. Pasechnikova [24] studied the Czech education system. In addition, a number of statistical materials, projects, explanations, normative acts of government bodies are found on the official websites of Education Ministries of different countries [3; 13; 21; 28].

In most economically developed countries there is the International Standard Classification of Education (ISCED), the initial classification of which is an educational program. Educational programs are classified according to the levels (from 0 to 8) and branches of education [17, p. 62]. According to another classification, according to the degree of focus on obtaining professional qualifications, foreign schools distinguish general, pre-professional and professional programs [9, p. 19-20; 17].

The general tendency of organizing secondary education abroad is a combination of *internal level differentiation* (by abilities, level of mental development, IQ test, etc.) and *external differentiation* (by interests and professional intentions, through in-depth study of a number of subjects

and training courses). In many European countries active research on the problem of talented children continues; programs for the search, selection, development, organization of learning gifted students are maintained [1, p. 26-127].

The senior school abroad is mostly separated from the basic school; it functions as an independent kind of educational institution. There differentiated learning can be based mainly on two principles according to a meaningful approach (or combine both): 1) *integration* – the organization of training takes place in different directions and profiles in a single school structure through the introduction of different courses, curricula, departments, sections, modules of training; 2) *segregation* – the organization of training in different types of schools specializing in the introduction of certain academic or professional learning curriculum.

Differentiated learning at a senior foreign school can be constructed according to two models: 1) *flexible*, elective, which involves the free choice of subjects among a number of compulsory subjects; 2) *inflexible*, selective, in which the choice of one or another direction of study is carried out according to clearly de-fined educational programs [16; 26]. The second type prevails in Eastern Europe.

Differentiation of training implies the existence of various options, profiles, and directions of training. However, in the opinion of the teachers-comparativists, they can be reduced into two: 1) *academic*, which prepares students for higher education; 2) *professional* and *technical*, which is aimed either at entering the labor market, or getting further technical education [16].

The main trends in the progress of educational content in developed countries are: standardization; humanization; enriching with new scientific achievements and modernization; optimization of the relation between social and humanitarian and natural-mathematical components; adaptation to the needs of a multi-ethnic and multicultural society [16].

It should be noted that in most European countries the students' age of graduation from high school is 18-19, and sometimes 20 (except Spain, Hungary, where they complete their studies at the age of 16-17). The percentage of students who choose this level of education, without stopping at grade 2, differs from country to country. Only 65% of 17-year-olds study at high school in Greece, 70% to 80% in the UK. At the same time, in Finland, the Czech Republic, Belgium, this figure is 95 – 100% [16].

Organization of specialized training and environmental activities of students...

Among the countries of Eastern Europe, Poland experienced significant changes. In 1999, there was a serious educational reform, which was aimed at improving the quality of education; increase in the number of Poles with secondary and higher education; formation of pupils' skills of self-education; improving their social and professional adaptation; competence in the field of information technology and knowledge of foreign languages. Among the important changes should be noted: the introduction of compulsory education up to 16 years; providing final examinations of diagnostic, prognostic, professional orientation function; the restructuring of professional education and the introduction of specialized training [6; 7; 14; 25]. The reform was implemented in stages by the Education Ministry of Poland (Ministerstwo Edukacji Narodowej) [25, p. 55–58]. Initially, the 6-year elementary school (*szkoła podstawowa*) and the 3-year gymnasium (*gimnazjum*) began to function. In September 2002, a number of schools of post-gymnasium type (*szkoly ponangimnazjalne*) were founded – basic professional schools, general and specialized lyceums, technical schools where students were trained during 2-4 years. The differentiation of the content of secondary education in Poland takes place at the last degree of education through the operation of three-year lyceums of several types:

1) General or academic lyceums (*liceum ogólnokształcące*), which provide good preparation for students from leading subjects and specialized disciplines studied in depth. There are humanitarian, biological and chemical, physical and mathematical and basic secondary education lyceums [7]. After graduating from the lyceum, students pass final matriculation exam (*matura*), which at the same time is the admission to higher educational institutions in the country [23; 25].

2) Profession-oriented lyceums (*liceum profilowane*) – institutions of the high secondary education, aimed at not only providing students with general education, but also creating the conditions for further professional education and entrepreneurial activity. The training is carried out mainly in four areas: economic and social (21%), techno-technological (17%), artistic (9%) and agricultural (6% of specialized educational institutions). Moreover, each of them has its own profiles, and there are a lot of them at Polish lyceums: electronics, electromechanics and electrical engineering, clothing design, environmental work, forestry, wood processing, services, business, etc. [7]. After graduating from the profession-oriented lyceum, the graduate

can receive professional qualifications within 0.5-1.5 years or pass the certification exams and receive higher education.

There is also a professional secondary education that provides the graduate with a speciality and the ability to skilled work. It is implemented in institutions of two types:

1) technical school (*technikum*) – institutions of professional secondary education, which, along with general education and the opportunity to pass exams for admission to the university, teach the profession for 4 years.

2) Two-year professional schools (*szkoły zawodowe*) – institutions of professional secondary education that provide young people with access to the labor market by providing qualifications in a particular profession (shop-assistant, gardener, hairdresser, car mechanic, chef, etc.). Graduates of these schools, however, can also get a maturity certificate after an additional 2-year education in a lyceum or three years in a college [6; 7; 23; 25].

However, in the opinion of government officials and ordinary Poles, the re-forms of 1999 have not fulfilled their functions. Expectations from the introduction of gymnasiums as independent schools of a new type have not been justified, due to unfinished reform of lyceums, demographic and financial problems, professional schools of no prestige [6; 14; 20]. That is why, since September 1, 2017, a new educational reform has started in Poland [3]. The most important changes in Polish education are: compulsory education from 7 to 18 years old; the introduction of a 8-year elementary school (*szkoła podstawowa*); abolition of gymnasium education; increase in the length of education at the upper secondary level; strengthening the professional orientation of education. After the end of the 8-year school, a student can continue education in the institutions of the academic (general education lyceum) or the professional direction (technical school, branch schools), and all of them give the right to take the certification exams (*matura*).

That is, since 2017, the following institutions have been operating in the upper secondary school of Poland: a 4-year secondary school (*liceum ogólnokształcące*), where basic subjects are studied and there are 4-7 hours for studying subjects at an expanded course; 5-year technical school, mainly economic or technical, 2nd and 3rd year branch schools of the 1st and 2nd grades (*3-letnią branżową szkołę I stopnia, 2-letnią branżową z szkołą II stopnia*).

In 2001, the Government of the Czech Republic approved an order of the national program of the education development in the country, the so-called

Organization of specialized training and environmental activities of students...

“White Book”. It has become an integral part of the strategic planning of the socio-economic development of the Czech Republic, in which education and human resources development were considered as priority areas [13]. The basic compulsory secondary education in the Czech Republic is acquired by pupils aged 6 to 15 at the 9th year of school (*základní škola*), which consists of two levels – elementary (5 years) and incomplete secondary (4 years). Higher secondary education in the Czech Republic receives more than 93% of the population, that is, the entire period of schooling lasts 13 years, and ends with its Czech youth at the age of 19. There is a daytime, evening, part-time and combined forms of higher secondary education, academic (general education) and professional education.

Many Czech students study in gymnasias (*sekundární vzdělání*), where they receive a thorough academic education with the possibility of entering the university after completing final graduate exams for full-time secondary education (*maturita*). Moreover, there are private and public gymnasium, as well as 4-, 6- and 8-year. That is, pupils can get gymnasium education after the 5th, 7th or 9th grade of the basic school depending on their academic abilities, on the basis of entrance examinations in 2-4 subjects. Differentiation of education is carried out by combining compulsory (specialized and basic) and selective (optional) subjects. There are also specialized schools (artistic, sports, with in-depth study of foreign languages).

In addition, after the basic school in the Czech Republic, you can continue to study in professional institutions that are quite popular, because apart from full secondary education, they also give a professional qualification or speciality [5; 13; 24]. These are: 1) conservatory (6-8 years of study); 2) secondary technical schools offering training in universities and obtaining a technical speciality; 3) secondary professional schools, which provide qualification in many fields (business, pedagogy, industry, forestry, hairdressing, landscape design, health care, agriculture, veterinary medicine, winemaking, etc.). There are two-year programs with the further development of the profession at the workplace and 4-year programs, which combine theory and practice throughout the period [5; 13; 24].

A similar educational system operates in Slovakia. Training lasts 13 years. There is a compulsory elementary 9-year school of 2 degrees (4 + 5 years). Differentiation of education is carried out by teaching subjects at various levels of complexity and supplemented by a system of elective subjects (up to 35% of academic time); Students undergo psychological testing,

which helps to make further educational and professional choices. From 15 to 19, adolescents can continue their studies in high school, gymnasium (according to examination results) or professional specialized schools [4].

In post-Soviet republics – Belarus, Ukraine, Russia, the duration of studies at secondary education establishments is 11 years old, the youth finish school at 17-18. The general education direction is singled out, with separate elements of differentiation and profiling of the study (by studying some subjects at an advanced level) and professional secondary education.

In particular, there is three-level secondary education in Belarus: primary (grades 1-4), general basic (5-9 grades) and general secondary education (grades 10-11). Elements of specialized education are implemented through the study of certain subjects at an advanced level. And there can be formed either relatively homogeneous classes (the same subjects at advanced level for all students), and heterogeneous (different combination of subjects of basic and advanced levels for different students). By enrollment on a competitive basis, there is training at high schools, gymnasium-boarding schools, gymnasia-colleges of arts (from 5th grade) and lyceums (from the 10th form). In addition, Belarus has a system of professional education (412 qualifications, about 30 thousand specialities in professional schools and colleges) and secondary specialized education (about 170 specialities). In general, in 2016-2017 64.9% of Belarusian schoolchildren continued their education in secondary education, 16.7% – in professional educational institutions, 17.8% – in institutions of special secondary education, mainly colleges, branches of higher education establishments [21].

Education in Ukraine has repeatedly undergone reformation over the years of its independence. One of the key areas for educational change was the introduction of specialized education at the upper secondary school (10-11 grades) by combining invariant basic and profile subjects with selective (elective courses, electives) in 2003 [10]. Today, specialization of training is carried out mainly in grades 10-11 (sometimes from grades 8-9) in natural and mathematical, social and humanitarian, philological, sports, technological areas, within which a lot of teaching profiles are selected, which are selected and formed by educational institution. In fact, nowadays there are various forms of specialized education realization: specialized senior classes in multi- and single-level educational institutions; classes with in-depth study of subjects at primary school; specialized boarding schools; profile groups in intercity primary schools; educational complexes;

Organization of specialized training and environmental activities of students...

educational institutions of a new type – lyceums, colleges, gymnasia, etc. [11]. In addition, there is a network of professional educational institutions: professional schools and colleges. In 2017, the website of the Education Ministry and Science of Ukraine approved the standards of professional education of 62 specialities.

However, starting from 2018, first-graders will study for 12 years. Gradually, the structure of education [12] will change. Thus, full secondary education will have three stages: 1) elementary school with duration of training 4 years; 2) basic secondary education – 5 study years, which will be carried out in gymnasia; 3) specialized secondary education – 3 study years. At the end of the 9-year school, the children will pass final exams, which can be used to choose two courses of study at the third level of secondary school – academic or professional. Academic orientation will take place with in-depth study of individual subjects in academic lyceums – individual educational institutions. Both the content of the curriculum and the level of complexity of its study can be chosen. The professional orientation will be realized through a network of professional lyceums and colleges. Students will be able not only to receive general education, but also a profession. It should be noted that graduates of the lyceums of both orientations after completing secondary education will complete the state final certification in the form of external independent assessment. In the case they pass it successful, they will have the right to enter the university [12, p. 20-23].

Thus, the general trends in the education of Eastern European countries are: compulsory basic 9-year education; differentiation of training at the upper secondary school, which lasts for the most part 3-4 years; selection of general (academic) and professional directions; the gradual expansion of the network and the orientation of professional educational institutions.

5. Organization of environmental work in schools in Eastern European countries

In scientific literature, the concept of *environmental work* is distinguished as a kind of environmental activity. A retrospective analysis of the source base shows that the issue of nature conservation has passed the stages in its development from its understanding as a complex of measures aimed at preserving certain natural areas intact (1913), to the awareness of the need for rational use, reproduction of all natural resources, protection of the environment in general, from pollution and destruction, conserva-

tion of objects and phenomena of nature (mid-20th century.). Environmental protection work is carried out on the basis of a combination of natural and environmental knowledge, emotional and value attitude to the environment, established norms and rules of environmentally adversarial behavior, practical skills and abilities of the individual [8]. Also scientists distinguish such form of work as ecological and naturalistic, which has become more widely distributed in schools and out-of-school educational institutions.

In our opinion, the *ecological* and *naturalistic work* of students is a form of cognitive activity that involves mastering the students' knowledge of the environment, gaining experience in solving environmental problems, involvement in organizations, implementing environmental conservation and research activities, shaping the ecological culture of the individual, socially -public experience and skills in various branches of agriculture (floriculture, forestry, horticulture, mushroom growing, beekeeping) [29].

The aggravation of contradictions between the consequences of human activities and the state of the environment, as well as the need for the formation of environmentally competent young people, led us to more detailed study of the peculiarities of the organization of nature conservation, ecological and naturalistic work in Ukraine and Eastern European countries.

Several models of the organization of environmental education and environmental work are currently distinguished in foreign countries, in particular: *epistemological* (Eastern European countries), *epistemological-activity* (countries of Western Europe), *cognitive-value* (Asian countries: Japan, China, Korea, Thailand); *informational-personal* (Great Britain); *abstract-declarative* (post-Soviet countries); *educational-ecological* (Scandinavian countries) [27, p. 169].

The epistemological model of the organization of environmental education and environmental work of students is widespread in Eastern European countries, in particular, Poland, Romania, Belarus, and others. Its purpose is to form a system of scientific knowledge, views and beliefs that ensure a responsible attitude of the person to the natural environment. In this regard, the content of environmental education and environmental work is formed in the areas of environmentalization, humanization and is based on an interdisciplinary approach. The abstract-declarative model is common in post-Soviet countries. The main features of this model are: the discrepancy of the environmental situation with the capabilities and efforts of society; universality and abstractness of intentions; lack of a specific addressee;

Organization of specialized training and environmental activities of students...

orientation towards false concepts or outdated knowledge; mismatch of purpose and means. However, a significant number of scholars tend to think about the imperfection of these models. Therefore, in most developed countries of Western Europe (Germany, France, Belgium, the Netherlands) they adhere to an epistemological model of environmental education, which, in addition to cognitive activity, includes elements of practical work aimed at protecting the environment [27; 33].

In foreign pedagogy, the idea of continuity, the succession of environmental education and the upbringing of the younger generation and the environmentalization of the learning environment (the state of the school building, the grounds around the school) in terms of its protection is widely implemented. This leads to the inclusion of nature protection subjects in the curricula [31].

In particular, in Poland in the 70's of the 20th century special subjects were introduced: "Nature Conservation", "Society – Natural Environment", in the process of studying which students received knowledge on the use of natural resources, the role of man in the environment, and also developed communication skills with nature. The Academy of Sciences in Poland published a methodological manual "The Nature Conservation Guide" [22, p. 27].

Polish teachers are trying to conduct studying of ecological disciplines outside the school rooms. Common lessons are in the objects of the nature reserve fund and local parks. Mastering the basic research skills, the Polish schoolchildren participate in the assessment of the state of the environment within the framework of the project "School education for the future of the Earth". They take samples to determine the level of pollution of the air, water and soil in the local forest, near the highway, railways, landfills [19, p. 214].

In Poland, interactive methods using computer training programs are actively employed: "Earth day games" (which allows you to trace the life cycle of the animal and its relationship with other species); "The adventure of vermin the worm" (involves mastering waste management strategies, recycling basics, biohumus formation in a school garden). The series of games "My American farm" acquaints them with technical devices of soil treatment, creation of protective forest bands along the river [19, p. 215].

Since 1993, Belarusian students take an active part in long-term research projects "My native land" and "Brestchina My Best". Their purpose is to

form a love and careful attitude towards nature in the younger generation; studying protected areas of Brest region; mastering practical skills and skills in field conditions, etc. Since 2004, under the guidance of scientific staff, Belarusian students study the flora and fauna of the National Park “Belovezhskaya Pushcha”, in particular the Red Book species [34].

In the schools of Bulgaria, environmental issues are included in the content of individual educational disciplines, in particular, “Motherland Studies”, “Natural History”, “Geography”, “Chemistry”, “Physics” [31]. As from the 80's and 90's, the Green Patrol teams have become very popular in Bulgaria, helping state bodies to restore and preserve nature. For the improvement of environmental education and environmental work in the educational institutions, the following forms of work are used: meetings and conversations with known ecologists, independent environmental observations, individual reports, lectures, diaries, exhibitions, creative studios, circles, excursions, expeditions, camps and detachments, students' forestry and hunting farms, brigades, clubs, labor actions [22, p. 28].

An analysis of the organization of nature conservation work in Eastern Europe has shown the diversity of the forms of work used. Increasing the effectiveness of environmental work among young people mostly leads to a departure from traditional methods of learning and use of relatively new (elements of play, games, dance flash mobs) [30]. For example, in the schools of Slovakia, environmental (eco-educational) trainings that promote the creation of the microcosm (“problems in miniature”), where the problem solving occurs almost in reality, have become widespread. In addition, during the training work, Slovak teachers use the “hands – head – heart” principle, the essence of which is that “hands” are what you can do (make), “head” is the knowledge and experience acquired, “heart” is the feelings that accompany the training process. During environmental training, students learn to use their own knowledge and actively share their experiences with others. Training courses in Slovakia are aimed at developing a route and story on the environmental track, writing a press release to the media, familiarizing with environmental ethics. Participants of ecological trainings receive a certificate, for example, “Forest Guides” according to the results of the final tests [30].

Consequently, a comparative analysis of the organization of environmental activities of students in Eastern European countries has shown that it is carried out in various forms. However, in the Ukrainian educational

Organization of specialized training and environmental activities of students...

system, more attention should be paid to innovative forms and methods of work that contribute to the students' independent thinking and finding solutions to problems of nature conservation.

6. Conclusions

An important area of modernization of the secondary education of the Eastern European countries at the turn of the 20th–21st centuries was specialized education. Specialized education is aimed at solving issues of the general level of culture and human education; preparing young people for life in the society and the environment; self-determination in the choice of profession, field of activity. The general tendency of organizing secondary education abroad is a combination of internal differentiation (on the abilities, successes in learning, level of mental development) and external differentiation (by interests and professional intentions, through in-depth study of a number of subjects and training courses). The senior school abroad is mainly separated from the main school, it functions as an independent kind of educational institution. The general trends in the education of Eastern European countries are: compulsory basic education; differentiation of education at the upper secondary school; selection of general (academic) and professional directions; gradual expansion of the network of professional educational institutions.

Another characteristic feature of the modern education is the involvement of students in active practical conservation and research ecological-naturalistic work. Increasing the effectiveness of environmental work among young people in Eastern European countries results in the use of new, practical, environmentally-friendly educational technologies.

References:

1. Antonova O. Ye. (2007). *Teoretychni ta metodychni zasady navchannia pedahohichno obdarovanykh studentiv* [Theoretical and Methodological Principles of Teaching Pedagogically Gifted Students]. Zhytomyr: Zhytomyr Ivan Franko State University. (in Ukrainian)
2. Chernilevskyi D. V., Tomchuk M. I., Dubaseniuk O. A., Antonova O. Ye. et al. (2012). *Metodolohiia naukovoï diialnosti: tutorial* [Methodology of Scientific Activities]. Vinnytsia: Nilan-LTD. (in Ukrainian)
3. Dobra Szkoła. O reformie. [Good School. About the Reform] Retrieved from: <http://reformaedukacji.men.gov.pl> (accessed 25.02.2018) (in Poland)
4. Educational System in Slovak Republic (2005). Bratislava: Institute of Information and Prognoses of Education. Retrieved from: http://web.uips.sk/download/rs/Educational_system_in_Slovak_Republic.pdf (accessed 28.02.2018)

5. Fira L. S., Ostrivka O. I., Sydorenko O. L., Lykhatskyi P. H. (2006). *Chekhiia: pohliad na systemu osvity* [Czech Republic. Look at the System of Education]. Ternopil: TDMU. (in Ukrainian)
6. Gajdzica A. (2006). *Reforma oświaty a praktyka edukacji wczesnoszkolnej* [Education Reform and the Practice of Secondary School Education]. Katowice, Wyd. UŚ. (in Poland)
7. Guzeeva A. V. (2004) *Struktura i sodержanie profil'nogo obucheniya v sisteme obshchego obrazovaniya Respubliki Pol'sha* [Structure and Content of Specialized Training in the General Education System of the Republic of Poland] (PhD Thesis), Tomsk: Tomsk State Pedagogical University.
8. Iliichuk L. V. (2007) *Orhanizatsiino-pedahohichni zasady pryrodookhoronnoi diialnosti uchniv molodshykh klasiv na zakhidnoukrainskykh zemliakh (1919-1939 rr.)* [Organizational and Pedagogical Principles of Environmental Activities of Students of the Junior Classes in the Western Ukrainian Lands (1919-1939)] (PhD Thesis), Ivano-Frankivsk: Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas.
9. International Standard Classification of Education, ISCED (2011). Retrieved from: <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/international-standard-classification-of-education-isced-2011-en.pdf> (accessed 02.03.2018)
10. Kontsepsiia profilnogo navchannia v starshii shkoli (2003) [Conception of Specialized Training at the Senior School] *Informatsiyni zbirnyk Ministerstva Osvity Ukrainy*, no 24, pp. 3-15 (in Ukrainian)
11. Kontsepsiia profilnogo navchannia v starshii shkoli (2013) [Conception of Specialized Training at the Senior School] *Informatsiyni zbirnyk Ministerstva Osvity Ukrainy*, no 1456, Kyiv: Pedagogichna presa.
12. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly. Nova ukrainska shkoly (2016) [Conceptual Principles of Reforming Secondary School. New Ukrainian School]. Retrieved from: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczya.html> (accessed 01.03.2018)
13. Kotásek Jiří (ed.) (2001). *Národní program rozvoje vzdělávání v České republice. Bílá kniha* [National Program for the Development of Education in the Czech Republic. White Book]. Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. (in Czech)
14. Levovytskyi T. (2013) Pro tsili ta rezultaty reform – mizh tryvalymy rozmovamy reformatoriv ta osvithoiu diisnistiu [On the Goals and Results of Re-forms – between Long-Term Conversations of Reformers and Educational Reality]. *Osvitni reformy: mistiia, diisnist, refleksiiia* [Educational Reforms: Mission, Reality, Reflection]. Kyiv: Edelveis, pp. 155–182.
15. Liashenko O. (2008) Teoretychno-metodychni zasady orhanizatsii profilnogo navchannia v starshii zahalnoosvitnii shkoli [Theoretical and Methodical Principles of the Organization of Specialized Training at Senior Secondary School]. *Dyrektoru shkoly, litseiu, himnazii*, no 5, pp. 4–12.
16. Lokshyna O. I. (ed.) (2006). *Starsha shkola zarubizhzhia: orhanizatsiia ta zmist osvity: monograph* [Senior School Abroad: Organization and Content of Education]. Institute of Pedagogy of the Academy of Pedagogical Sciences, Kyiv: SPD Bohdanova. (in Ukrainian)
17. Luhovy V. I. (2009) Dyferentsiatsiia serednoi osvity v krainakh orhanizatsii ekonomichnogo spivrobitnytstva i rozvytku [Differentiation of Secondary

Organization of specialized training and environmental activities of students...

Education in the Countries of the Organization of Economic Cooperation and Development]. *Pedahohika i psykholohiia: Dyferentsiatsiia navchannia: teoriia, praktyka, perspektyvy* [Pedagogy and Psychology: Differentiation of Teaching: Theory, Practice, Perspectives], no 1, pp. 60–67. (in Ukrainian)

18. Lypova L., Voitsekhivskiy M., Malyshev V., Zamaskina P. (2010) Spivpratsia v systemi “shkola – vyshchyi navchalnyi zaklad” yak neobkhdna umova neperervnoi osvity [Cooperation in the System “School – Higher Educational Institution” as a Necessary Condition for Continuing Education]. *Shliakh osvity*, no 2, pp. 27–32.

19. Medvedieva Yu., Pelikhatyi M. (2016) Osoblyvosti vykladannia ekolohii v serednikh navchalnykh zakladakh zarubizhnykh krain [Features of Teaching Ecology in Secondary Schools of Foreign Countries]. *Iytoky pedahohichnoi maisternosti*, vol. 18, pp. 211–217.

20. Mieshalski S. (2013) Zminy polskoi systemy osvity ta ideia demokratyzatsii [Changes in the Polish System of Education and the Idea of Democratization]. *Osvitni reformy: misiia, diisnist, refleksiiia* [Educational Reforms: Mission, Reality, Reflection]. Kyiv: Edelveis, pp. 47–61.

21. Ministry of Education of the Republic of Belarus. Retrieved from: <http://edu.gov.by/systema-obrazovaniya> (accessed 02.03.2018)

22. Mitryushkin K. P., Shaposhnikov L. K., Korovkina O. G. (1980) *Prirodookhranitel'noe prosveshchenie. Sbornik* [Environmental Education. Collection]. Moskva: Znanie. (in Russian).

23. Moos Ya. (2000) Tekhnichnyi litsei u Polshchi: zarubizhnyi dosvid [Technical Lyceum in Poland: Foreign Experience]. *Profesiino-tekhnichna osvita*, no 3, pp. 46–50.

24. Pasechnikova L. P. (2013) Modernizatsiia cheskoj osvity v umovakh demokratyzatsii suspilstva [Modernization of the Czech education in the Conditions of Society Democratization]. *Naukova skarbnitsia osvity Donechchyny*, no 3 (16), pp. 113–118.

25. Pavlenko V. (2015) Stanovlennia ta rozvytok systemy osvity v Polshchi [Formation and Development of the Education System in Poland]. *Ukrainska polonistyka*, vol. 12, Pedagogical sciences, pp. 54–69.

26. Semerhei N. V. (2000) Orhanizatsiia dyferentsiiovanoho navchannia v suchasni zarubizhnii shkoli [Organization of Differentiated Learning in a Modern Foreign School]. *Postmetodyka*, no 3, pp. 14–17. (in Ukrainian)

27. Shved M. C. (2003) Tendentsii rozvytku zarubizhnoi ekolohichnoi osvity [Trends in the Development of Foreign Environmental Education]. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka*, vol. 17, pp. 167–174. (in Ukrainian)

28. Školský zákon [School Act]. Retrieved from: <http://www.msmt.cz/dokumenty-3/skolsky-zakon> (accessed 01.03.2018) (in Czech)

29. Sorochynska O. A. (2017) *Pidhotovka maibutnoho vchytelia biolohii do pozaklasnoi ekoloho-naturalistychnoi roboty z uchniamy osnovno shkoly* [Preparation of Future Biology Teacher for the Ecological and Naturalistic Extracurricular Work With Students of Primary School] (PhD Thesis), Zhytomyr: Zhytomyr State University named after Ivan Franko.

30. Turok O. S. (2017) Ekolohichne vykhovannia v kontseptsii staloho rozvytku: osvichni zavdannia i tekhnologii Yevropeiskoho vymiru [Ecological Education in the Concept of Sustainable Development: Educational Tasks and Technologies of the European Dimension]. *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu*, ser. *Pedagogy and Psychology*, vol. 1, no. 5, pp. 189–192.

31. Udovychenko I. V. (2008) Nastupnist ekolohichno osvity i vykhovannia shkolariv v Ukraini ta za kordonom [Continuity of Environmental Education and Upbringing of Students in Ukraine and Abroad]. *Pedahohichni nauky*, vol. 3, pp. 79-85.

32. Vasylenko N. V. (2013) Profilne navchannia: proekt novoi kontseptsii [Specialized Training: the project of a new concession]. *Upravlinnia shkoloiu: praktychni metodyky ta tekhnologii upravlinnia*, no 22/24, pp. 64–76.

33. Voitovych A. Yu. (2016) Ekolohichne vykhovannia uchniv pochatkovykh klasiv v Ukraini ta Yevropi: komparatyvnyi aspekt [Ecological Education of Elementary School Students in Ukraine and Europe: a Comparative Aspect]. *Molod i rynek*, no. 2 (133), pp. 149–154.

34. Zhukovich I. M. (2009) Issledovatel'skiy proekt kak model' organizatsii ekologo-naturalisticheskoy deyatel'nosti [Research Project as a Model of Organization of Environmental and Naturalistic Activities]. Proceedings of the *Pozashkil'na osvita: strategii, innovatsii, praktika (Ukraina, Sumy 21-23 travnya)* Sumy: VAT, pp. 214–218.

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Valdeķu iela 62 - 156, Rīga, LV-1058

Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”
Parakstīts iespiešanai: 2018. gada 29. Aprīlis
Tirāža 300 eks.